

* * * * *

ВОҲИД ЗОҲИДОВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Уч томлик

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент—1977

ВОҲИД ЗОҲИДОВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Иккинчи том

ПУБЛИЦИСТИКА

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент—1977

Зоҳидов, Воҳид.

Танланган асарлар. 3 томлик: Т. 2. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.

Публицистика. 408 б.

Академик олим ва адиб Воҳид Зоҳидов қаламига мансуб бўлган бадий публицистик асарларнинг танланганларидан иборатдир мазкур иккинчи том ҳам. Бу асарлар ўта қайноқ ва масъулиятли давримизнинг йирик социал масалаларига, гўзал хулқ-одоб, севги-садоқат, баҳодирлик ва матонат муаммоларига, буларни юксак пафосли лирик-фалсафий идрок этиш ҳамда ёритишга бағишлангандир.

Захидов, Вахид. Избранные произведения. В 3-х томах. Т. 2. Публицистика.

8Ў32

3 $\frac{70202-94}{352(06)-77} - 124 \cdot 77$

ҲАМ ШОДЛИК, ҲАМ ТАБРИК

Мўъжизали дастёр радио бугун тожик дўстларимиз ўлкасидан кўпдан бери орзиқиб ва ошиқиб кутилган чўнг севинчли хабар келтирди: республика йиллик пахта планини бажарди! Шунини эшитиш биланоқ дарҳол қаламни қўлга олиб хурсандликни юракка сиғдиролмай қоғозга туширишга шошилдим, эртанги газетадан ўрин олиб қўйишни ҳам илтимос қилиб қўйдим. Ахир, Шарқ одати бўйича, қариндошинг уйидаги тўй ва дўстинг оиласидаги тантана, қувонч сеники бўлиб ҳам ҳисобланади, ҳақиқий дўст ўша тўй ва тантананинг бевосита эгаларидан ҳам кўп севинади, уларнинг севинчидан...

Барчага маълум ва машҳур Ғафур Ғулом деган аллома шоиримизнинг бугуноқ бу хушхабарга атаб ёзган қўйидаги сатрлари шундан шеърини шаҳодат:

Қардош тожик халқининг офтоб эътибори
Шарафли меҳнат билан чарақлаб кетди бу кун.
Жавоҳир сандуғидек барака киштукори
Бахтимиздай очилиб ярқираб топди якун...

Мерос шу ота юртга эга икки биродар,
Қариндош ўзбекларнинг қувончи бениҳоя!
Шонли Совет Шарқидан жаҳонга бериб хабар,
Коммунизм асрига борамиз поя-поя...

Бу хушхабар ҳам самимий қардошимиз ва ҳамсоғизимизнинг ажойиб дили, баҳодирона меҳнати таронасидай таралди, ҳам халқларимиз биродарлиги, якдиллиги тантанасидай янгради.

Ҳа, жонажон Ленин партияси ва Совет ҳукумати туфайли бепоён мамлакатимиз халқлари ўртасида яратилган, чиниққан дўстлик ва ҳамдўстлик, ҳамкорлик ва ҳамдамлик ҳамма муваффақиятларимизнинг асоси эканлиги ҳаммага маълум, лекин айниқса шундай пайтларда у янада ёрқин ва бутун салобати билан яққол кўзга ташланади... Ўзбек ва тожик колхозчиларининг мўъжизакор қўллари ҳамда ватанпарварлик ҳиссиётлари билан бунёд этилган тоғ-тоғ «оқ олтин» ва минг-минг тонна ипак, Москва ва Харьковда ишланадиган машиналар, Қозоғистон метали ва Озарбайжонда чиқариладиган нефть, туркман ва грузин чойи ҳаммамизнинг бойлигимиздир, бутун Ватанимизга хизмат қиладигандир, шу диёр кенглигидаги ва катталигидаги ягона дастурхону рўзгорни безайдигандир. Бу халқларимиз дўстлигининг асосида ётади, айни замонда шу дўстликни мустаҳкамлайди. Ажойиб ва ҳаётбахш диалектика мана шундадир!

Бунда Тожикистон ва Ўзбекистон меҳнаткашларининг пахтадан мўл ҳосил олиш учун қилган анъанавий социалистик «ким ўзарлик» аҳдномаю шартномаларининг, бир-бирларига берган маслаҳатлари, бир-бирларига кўрсатган жонкуярликлари, бир-бирларига айтган холис танқидий фикрларининг ҳам ажойиб ижобий роли ва иштироки бор.

Ҳа, бизда ҳар заводнинг плани ҳам, ҳар бир грамм пахта яратиш ҳам умумхалқ ишидир, шу боисдан ҳамман қизиқтирадигандир, ҳаммани машғул этадигандир. Эрталаб газетани сабрсизлик билан кутиш, уни қўлга олиш биланоқ ҳам ёш ва қариянинг, ҳам ишчи ва ўқувчининг, ҳам деҳқон ва зиёлиларнинг нигоҳи биринчи навбатда пахта терими ҳақидаги маълумотни ахтариши бежиз эмас, албатта.

Бу совет ватанпарварлигининг энг юксак шаклдаги зуҳур этганликларидан биридир. Бундай кўз ташлашни ҳар хил тилда сўзлайдиган, лекин бир хил ғоя билан нафас оладиган ҳамма дўстларимиз қиладилар. Бу, совет интернационализмининг энг гўзал ва комил кўринишларидан биридир.

Шуни ҳам айтай, айниқса ҳозирги вақтда фан ва китобсиз, бадний сўз ва санъат иштирокисиз жўп моддий бойлик яратиш, шу жумладан, мўл пахта етиштириш мумкин эмас, албатта. Биз жуда яхши биламизки, гуллаб

яшнаётган Совет Тожикистонининг барча соҳалардаги улкан ютуқларга эришувида, чунончи, ҳозир пахта планини дўндириб бажаришда республиканинг олимлари ва адабиётчилари, инженерлари ва санъат ходимлари ўзларининг катта улушларини қўшдилар. Шунинг учун биз уларни ҳам дилдан табриклаймиз, ҳурматлаймиз, улар билан бирга биз ҳам беҳад шод ва хурраммиз. Уларнинг орасида менинг жуда яқин ва қадрдон дўстларим, қаламкашларим бор, уларга алоҳида севгим ва саломим! Айниқса уларга пешво қардошим Мирзо Турсунзодага махсус табрик ва тасанно!

Азиз тожик дўстларимиз — тожик пахтакори ва агрономи, тожик ишчиси ва олими, ажойиб сеҳргар тожик адиби ва санъаткори! Тарихимиз ва эътиқодимиз бир, одатимиз ва санъатимиз бир, манфаатимиз, рўзгоримиз ва Ватанимиз бир, қолаверса, қонимиз ҳам бир. Шунинг учун ҳам сизларнинг бахт юксакликлари томон тараққиётингиз билан шодланмасдан бўладими!

Қардошлиқ тарихимиз минг-минг йиллар наридан,
Еримиз шуҳратини кўтарган икки устун!
Биз эккан пахталарнинг ранго-ранг товаридан
Ер юзи қардошларнинг кийими бўлар бутун,

— дейишга тамомила ҳақлидир ўшал Фафур оғамиз ўша шеърида.

Ҳа, асрлар мобайнида ҳамкор бўлиб ҳайратомиз маданий ва моддий бойликлар яратдик, ички ва ташқи талончи ҳамда тажовузкорларга қарши бирга курашдик. Бир дарёдан сув ичиб ва бир диёр ҳавосидан баҳраманд бўлиб келдик, осмонимиз ва офтобимиз ҳам, еримиз, тақдиримиз ва дастурхонимиз ҳам бир бўлди, ўртада бўлди. Совет даврида бу жуда кучайиб, жуда чуқурлашиб ва жуда гўзаллашиб кетди. Бир тан, бир жонга айландик. Шунинг учун ҳам сизларнинг «оқ олтин»чиликдаги барча ютуқларингиздан, сиздек азамат «оқ олтин»чи заршуносларнинг маҳоратидан беҳад хурсанд бўлмай бўладими!

Ахир, сизларнинг меҳнатингиз ва пахтаингиз ўзларингизга ўхшаб ғоят кўркам ва саховатлидир. Ахир, сизлар тупроқни олтинга айлантирган азаматсизлар, ўзларингиз ҳам кумуш рангли мусаффо тоғ ҳавосидан ва шўх Сўх сувидан, зар сочли қуёш зинеси ва олижаноб инсоний

ҳимматдан, ажиб ҳикматдан таркиб топгансиз. Шунинг учун ҳам сизларни беҳад севмай ва баҳодирлигингизни ардоқламай, куйламай бўладими!

Яна ўшал аллома шоиримизнинг яна ўшал «Тоҷикистон пахтакорларига» номли шеърдан парчалар келтирмай илож йўқ — мумкин қадар атрофли ифодалансин юрагимиз ҳарорати ва ҳурмат ҳиссиёти:

Тоҷик пахтакорининг зеҳнидек мунаввардир,
Энг юксак ҳосил учун топган буюк ҳурмати.
Зебо тоҷик қизининг бошида зар чамбардир,
Эгасига ярашиқ истиқболнинг қиймати...

Саховатли қуёшнинг ранго-ранг зарралари
Қизгин қалбингиз билан бир умрга бойланмиш.
Асов Вахш дарёсининг биллури қатралари
Сизнинг етук қўлларда олмосларга айланмиш.

Ҳа, шундай!

Кўкка ой, қуёш, юлдуз кўркамлик берганидек,
Мардлик йигит юракка, жамол қизга муносиб.
Помир чўққиси каби қоматларни тутиб тик,
Олий Ленин ордени кўксингизга муносиб...

Ҳақ гап!

Тоғлар билан баҳслашадиган ва дарё-дарё бўлиб оқиб келадиган улкан саодат ва ютуқлар тилаймиз сизларга, азиз ҳамсоя, биродар ҳамда дўстлар!

Биз сизлар билан мусобақадоримиз. Келаси йил плани ким олдин бажарса, ким олдин тўй бошласа, ўшаникига базмга, ўшаникига меҳмонга, ўшаникига табрик ва таҳсин тўла қалб олиб боришга!..

1956, декабрь.

ФАҲРЛАНАМИЗ СЕН БИЛАН

У муаззам шаҳарда мен бўлганман, бир неча марта, ҳар гал беҳад севиб ва севиниб. Унинг ўта муҳташам бинолари ва беқиёс осори атиқаларини, серқатнов магистрал хиёбонлари ва ажойиб нақшинли панжараларини кўрганман, ҳайратда қолганман. Унинг дунёда тенги йўқ санъат кошоналари, хазиначилари ва олижаноб одамларини, саноат гигантлари ва ақлли машиналарини кўрганман, лол қолганман. Унинг қоқ ўртасидан мағрур ўтган ва алоҳида безак, салобат бериб турган Невасини, ўзигагина хос мовий осмони ва пишқириқли денгизини, ҳар бирининг ўзича гўзал фазилати бўлган тўрт фаслини кўрганман, мафтун бўлганман. Унинг кўчалари ва ҳавоси муқаддас: Пушкин, Гоголь, Чернишевский ва Тургеневдан тортиб, то Горький ва Маяковскийга қадар кимлар юрмаган ва баҳраманд бўлмаган, зулм ва зўравонларга қарши қанчадан-қанча баррикадалар қурилмаган ва қанчадан-қанча қутли қонлар тўкилмаган!

Шу ҳолда у ҳамिशаликка бир мўъжиза янглиғ ёдимда қолган. Ҳа, мўъжиза янглиғ!

Бу — Ленинград!

Дунёда қанчадан-қанча ҳаммага манзур ва машҳур шаҳарлар бор! Уларнинг орасида қандай дабдабали, ҳашаматли ва қанчадан бери яшаб келаётган азаматлари бор. Лекин биттаси борки, у ўз оғушида янги олам таваллуд топганлиги билан ажралиб туради, шундай қилиб умуман тарихда биринчи маротаба энг улуғ иш қилди, роль ўйнади.

Бу — Ленинград!

Неча-неча аламли асрлардан ташкил топган одам-зод тарихида, социал ҳаётда, халқлар ҳаракатида кўпгина буюк тарихий воқеалар содир бўлган, улар орасида инсоният тақдирида ўта улкан ўзгариш ясаган ва жуда чуқур из қолдирганлари бўлган. Аммо бу улканлар ичида биринчи энг буюги бор бўлиб, уни барча халқлар ардоқлайди, зотан, у ғоят мустасно ва умумбашарий аҳамиятга эгадир.

Бу, албатта, Ленинграддир!

Ҳа, бу мустасно диёр — Пётр I асос солган ва гениал Ленин янги мазмун берган, камолот чўққисига кўтарган шаҳардир. Бу мустасно воқеа — Улуғ Октябрь социалистик революциясидир, яъни одамзод майдонга желибдики, ўшандан бери содир бўлган социал табаддулотларнинг энг улуғи ва энг муқаддасидир, том маънода халқона янгисидир. Бу мустасно шаҳарни кезганда ҳамон унинг ҳар бир иморати ва хиёбонидан барала эшитилиб тургандай: бир минг тўққиз юз ўн еттинчи йил қаҳратон қишидаги эркталаб ҳамда ҳаётталаб фидойиларнинг инқилобий нидолари ва интиқомли ўқ овозлари, оловли қўшиқ ва штурм ҳайқириқлари; кўҳна дунёнинг нақажин босган кўкрагига қарата отилган ва бўғиқ ҳавони парча-парча қилиб ёриб юборган «Аврора» зарбалари: оташнафас Маяковский ёзганидек, миясида бир ярим миллиард одам қайнаган ва бу заҳматкашларнинг дарди ҳамда орзусини жо қилган улуғ Лениннинг:

«Диққат! Ҳаммага!

Қон ҳиди анқиган

фронтлар,

қулоқ бер.

Тингла,

мулкдорларга маҳкум,

қул инсон:

Ҳокимият — Советларга!

Деҳқонларга — ер!

Халқларга — тинчлик!

Қашшоқларга — нон!» —

деган хитоби: яна доҳийнинг бутун дунёга, бутун башариятга, бутун еру кўкка «Большевиклар кўпдан бери кутган социалистик революция ниҳоят ғалаба қилди!» деган тарихий ҳамда тантанавор мурожаати акс садоси... Ер юзида янги давр бошланди деган янгроқ саси...

Қаранг, чиндан-да, нақадар буюк ҳақиқат: у, Европадаги йирик шаҳарлар орасида энг ёшидир, лекин кишилик тарихида алоҳидадир, янги давр очгандир, гениал Лениннинг, у яратган партиянинг раҳнамолигида энг улуғ инқилоб ўша ердан бошлангандир. Халқлар учун озодлик ва тинчлик, бахт-саодат ва тараққиёт ана ўша диёрдан дунё бўйлаб шаҳардан шаҳарларга, мамлакатлардан мамлакатларга, миллионлар дилидан яна ҳам кўп миллионлар дилига ўтаверди. Шу жумладан, ўз вақтида жафокаш ўзбек ўлкасига, мазлум ўзбек оиласига, қон бўлган ўзбек қалбига ҳам етди ва тўсиқлар енгиб бахтбахшлик қила бошлади. Шу тарзда Октябрь ҳайқирлиқлари ана ўша мустасно ердан туриб даҳшат дунёсини, зулмат оламини ларзага сола бошлади. Инсон ақли ва қадр-қимматини бўғадиган, таҳқирлайдиган, кўпчиликни талаш ва оёқ ости қилиш билан шуғулланадиган разил социал системанинг инқироzi, асрлар мобайнида инсон суякларидан қад кўтартирилган қабиҳ жамиятнинг кўпорилиши, одам меҳнати, қони ва кўз ёши ҳисобига яшайдиган «сариқ иблис»нинг ҳалокати ана ўша муқаддас ва беқиёс ердан бошланди.

Ҳа, худди шундай!

Ленинград! Ҳақиқатан ҳам, нақадар маънодор ва улуғвор жаранглайди бу сўз! Ахир, шу шаҳардан туриб генийлар генийси Ленин ва партия бутун планетага хитоб қилиб ва вазифа тарзида юклатиб айтган эди: Яшасин жаҳон халқларининг революцияси, озодлиги ва осудалиги!

Ленинград шу революциянинг ҳам илк жарчиси, ҳам бешиги, ҳам баҳодир фарзанди бўлди!

Мана, мазмунан ҳар бири асрларга тўғри желадиган қаҳрамонона қирқинчи йилдирки, у буюк ҳаёт ва ҳайратомиз ижодкорлик билан яшамоқда, мислсиз равнақ топтомоқда. Унинг қаддини на оқ гвардиячи контрреволюция ва ёввойи интервенция, на Улуғ Ватан олишуви йилларидаги тўққиз юз кунлик даҳшатли қамал ва бунинг натижасида рўй берган шафқатсиз очлик бука олди. У душманга таслим бўлмасликни ва ғалаба учун ҳар қандай азобга мардона туриб беришни ҳар нарсадан афзал деб билди. Шунга эришди ҳам: йиртқичларни шарманда қилиб қақшатқич зарба берди.

Совет Иттифоқи оқсоқоли Михаил Иванович Калинин тамомила ҳақли суратда ва юксак ғурур билан айтган

эдики, бу улуғ шахарни, унинг бу мислсиз баҳодирлигини ва хизматини илғор инсоният ҳеч қачон эсдан чиқармайди, ҳамиша миннатдор бўлади.

Асло тасодифий эмаски, Ленинград ер куррасининг ҳар чеккасидаги ҳар бир виждон ва инсоф эгасининг ифтихори ҳамда ғуруридир. Жонажон Москва сингари, у ўзбек халқининг ҳам, унинг сахий зиёсидан баҳраманд бўлиб келаётган ўзбек пахтакори, олими, ёзувчиси, бастакорининг ҳам жон-дилидир, азиз ва муқаддас ҳамда халоскор саждагоҳидир. Унинг қаршисида бу халқ ҳамиша миннатдор ва қарздордир.

Барча совет халқлари шундай! Бутун эркталаб башарият шундай! Ривожланиш йўлига кириб олган ҳамма халқлар ва элатлар шундай!

Яша, яна гуллаб-яшна, эй азиз ва бебаҳо Ленин шаҳри! Биз ҳаммамиз сени беҳад севамиз, эъзозлаймиз, ардоқлаймиз, шарафли 250 йиллигинг тўйи ва тантанаси билан табриклаймиз, улуғ тарихинг ва улуғвор номингга муносиб янада улкан ютуқлар тилаймиз.

Ҳамиша сен биланмиз, Москва биланмиз!

22. VI. 57 йил.

БЕБАҲОДИР АҲИЛЛИК, ОСУДАЛИК, ИЖОДКОРЛИК

Тонг отаётир.

Уйимиз шарқ томонга қараган. Қуёш шу сатрлар ёзилаётган хонамизнинг деразасига ўзининг илк ёруғини аямай сепмоқда. Шу вақтга қадар Осиё ва Африка ёзувчилари конференциясида қатнашиш учун ташқи мамлакатлардан республикамиз пойтахтига келган меҳмонларни яхши кутиб олиш билан машғул бўлдимиз бошқа ҳеч нарса фикримга келмади. Жуда чарчадим (чарчаш хил-қат нуқсонидир, нима ҳам деб бўлади). Лекин шу билан беҳад хурсандман, зеро менинг халқимнинг асрий қонуни бўйича, меҳмон энг азиз ҳисобланади, «Уйнинг тўри унга» дейилади.

Юқорида айтган маълум сабабларга кўра, мақолани нимадан бошлашни билолмаётимиз, гарчи ният маълум — у сарлавҳамиздан тушунарли. Сўзни бевосита мақсаднинг ўзидан бошлаб юборавериш яхшига ўхшаб кўринмоқда.

Гап шу:

Биз совет одамлари, жумладан, ўзбек халқи адолатли тинчлик ва дўстлик билан нафас оламиз. Шунинг учун тинчлик ва дўстликни ҳар нарсадан юқори қўямиз.

Инсон ҳаётининг, умуман, бутун мавжудотнинг асосида яратиш қобилияти ётади, акс ҳолда ҳам инсон, ҳам умумвоқелик ўз маъносини йўқотган бўлур эди, тўғрироқ айтганда, на инсон ва на умуман, мавжудотнинг, конкрет буюмлар оламининг бўлиши мумкин, зеро яралиш бўлмагандан кейин яралганнинг ўзининг бўлиши имконият доирасидан ташқарида бўлади.

Инсон дунёга яшаш учун келади. Яшаш, яратиш ва яралган — булар моҳиятча ва принципча бир нарсани ташкил этадилар. Худди шунингдек, ҳаёт ва тинчлик, дўстлик ҳам моҳиятча бир мафҳумни ташкил этади.

Асрлар мобайнида қонли фитналар, ҳалокатли ихтилофлар, ўлим ва вайроналик келтирувчи урушлар жамиятни чулғаб, инсониятнинг бошига нималар солмади! Бир болани катта қилишда она қанчалик азоб чекади, унга дунёларга тенг келадиган севги бағишлайди, ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган умид боғлайди-ю, ўша фитна, ихтилоф ва урушлар мана шундай азоб, севги ва умид билан вояга етказилган сонсиз-ҳисобсиз одамларни аждаҳодек ютади.

Бунинг устига, бу ўлганларнинг дардини чекиб қанчадан-қанча оналару оталар, болалару севгилилар, опасингиллар ва ака-укалар тўхтовсиз ёш тўкдилар, йиллаб мотам тутдилар, сахий табиат томонидан берилган умрни қисқартиб, қолганларни доғлаб вақтидан олдин ҳамишаликка кўз юмдилар.

Бунинг устига, биргина мева дарахти ё буғдой донасини ўстириш, ундириш, биргина ғишт ясаб уй деворини кўтариш, бир тупгина гул экиш ва вояга етказиш қанчалик қийинчилик ҳамда азобу уқубатлар билан боғлиқку, ўша фитна, ихтилоф ва урушлар неча-неча шаҳар ва қишлоқларни, ўлчаб бўлмайдиган миқдордаги бойликларни кулга айлантирди, ер билан яксон қилди.

Бунинг устига, қалтираган шамчироқ нурида ё таъқиб азобида, куйдирадиган саратон иссиғи ё қаҳратон қиш совуғида қонот сирлари орқасидан қувиш, ҳақиқат ахтариш натижасида, уйқусизлик азоби, таҳқир алами ё муҳтожлик исқанжасида инсон генийси томонидан сонсиз-ҳисобсиз фан ва меъморчилик, санъат ва адабиёт мўъжизалари яратилди. Инсон даҳосининг шулар шаклида мужассамлашгани бўлган бу мўъжизаларга ахир ўша фитна, ихтилоф ва урушлар қанчалик зарар бермадилар, қанчасини ёндирмадилар, қанчасини синдирмадилар, қанчасини хароб қилмадилар?! Ҳаммасини қўярингу ёлғиз биринчи ва иккинчи жаҳон урушида юз миллиондан ортиқ одам ҳалок бўлди, оёқсиз, қўлсиз, кўзсиз, қулоқсиз қолди.

Бу юқорида зикр қилинганлар узоқ умрли ва кенг қанот ёйган қандайдир бир бадбахтлик фожиаси эди.

Биринчи бўлиб бизнинг халқлар бундай тарихни,

бундай жамият системасини ағдариб ташлашга, шундай тарих ва жамият яратган бундай фитна, ихтилоф ва урушларга барҳам беришга киришдилар. 1917 йил — Улуғ Октябрь революцияси бунинг бошланғичи бўлди. Янги тарих, янги жамият туғилди. Инқилоб 25 октябрда (7 ноябрда) бўлган бўлса, эртаси 26 октябрдаёқ халқларимиз озодлиги ва осудалигининг ижодкори Ленин кечагина ўрнатилган Совет ҳукуматининг «Тинчлик ҳақидаги Декрет»ини бутун дунёга билдирди.

Ҳа, тинчлик ва аҳиллик нақадар бебаҳо, нақадар қудратли, нақадар олижаноб ва инсоний бир нарса! Ҳар бир органик нарсанинг асосида маълум даражадаги иссиқлик ётганидек, ижтимоий ҳаёт ва тараққиёт заминида ҳам тинчлик ва дўстлик ётади.

Абдулқодир Бедил ёзган эди:

...Аз қудрат иттифоқ ғофил нашаванд,
Дандонҳо санго баҳам мешкананд,

— яъни, иттифоқ бўлишнинг қудратидан ғофил қолма, тишлар биргалашиб тошни ҳам синдирадилар.

Жуда яхши, жуда образли айтилган!

Бу бизнинг бепоян юртимизда яққол кўринди. Буни Ватанимиздаги халқларимиз ҳаётининг ўзи исбот этди.

Ҳақиқатан ҳам, 1917 йилдан бошланган ва ҳар бири си асрларга тўғри желадиган йилларимиз кўрсатдики, партия, ҳукумат ва халқимиз ҳар ерда, ҳар масалада ҳамиша тинчлик ва тотувлик тарафдоригина бўлиб қолмади, олов кечиб бўлса-да, тинчлик ва тотувлик учун курашди, курашибгина қолмай, шу курашнинг байроқдори ва ташкилотчиси бўлди, бўлиб келмоқда. Совет мамлакати ижтимоий ҳаётнинг ҳар соҳасида қилган гигант ишлари, эришган тарихий муваффақиятлари, шу тинчлик ва дўстлик учун бўлди, шу тинчлик ва тотувлик учун курашга кўра бўлди. Халқ ўзи ҳоким, ер ва сув, машина ва унинг маҳсулоти шу халқники, ўзи тўйиб, бошқаларни йиғлатадиган, ўзи зарбоф кийиб, бошқаларни оч-яланғоч қолдирадиган, охирида бунга ҳам қаноат қилмасдан қилич қайраб, ўт очиб босқинчилик қиладиган зўравонлардан Ватан сийнаси тозаланди. Муҳташам бинолар, кўкка қад кўтарган завод-фабрикалар, ёппасига саводлилиқ, дунёга донғи кетган илм ва маориф, санъат ва оқартув муассасалари, миллион-миллион тонна металл, дон, пахта, умумбашариятни ҳайратда

қолдирган, ҳар қандай закони ҳам лол қилган ернинг сунъий йўлдошлари ва ракеталар, Ватанимизни поймол қилмоқчи бўлган ва уйимизга автомат кўтариб кирган урушқоқлар устидан, барча араб юртини талаш, Ҳиндистонни топташ ҳаракатида бўлган зўравонлар устидан қозонилган ғалаба — мана буларнинг ҳаммаси шу тинчлик ва дўстлик учун бўлди. Нимасини айтасиз, ахир, 1913 йилга қараганда 1957 йилда саноат маҳсулоти Англияда 1,8 марта, Америкада 4,1 марта ошган бўлса, Совет Иттифоқида 33 марта кўпайди (18 йилмиз гражданданлар уруши, иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги хўжаликни тиклашга кетгани ҳолда).

Яна нимасини айтасиз, ахир мамлакатимиз тараққиёти ҳамда қудрати ҳаммани уруш олови тирдобига ташламоқчи бўлганларни нўхталашда, уларнинг гоҳ у ердаги, гоҳ бу ердаги қуроли нволарини барбод қилишда асосий куч бўлиб келмоқда.

Ҳақиқат енгилмас бўлганидек, табиат яратишдан тўхтамаганидек, шу ҳақиқатга, шу қонунга асосланган тинчлик ва дўстлик ҳам жуда қудратлидир.

Рус қардошимиз оиласидаги бутлик йўқолмасин, ўзбек ва украиннинг уйдаги тўй азага айланмасин, қўғирчоқ от устига миниб шодланаётган ё мириқиб ухлашда роҳатланаётган белорус боласини замбарак товуши ақдан оздирмасин. Оналар болаларидан, болалар оталаридан, бир-бирига муҳаббат қўйганлар ўз севгилиларидан ажралмасин. Заводимиз кул, далаларимиз оловхонага айланмасин, чарақлаб турган чироқларимиз ўчмасин, дўконларимиздаги ҳозирги мўлчилик яна кўп бўлсин. Араб дўстимизнинг ҳам уйи вайрон бўлмасин, корейлик деҳқоннинг шолিপояси ёнмасин. Америкалик ё англиялик ишчи ҳам кўз ёш тўкмасин.

Кечагина Шарқ анъанасига кўра, гул ва булбул ҳақида шеър ёзиб ўтирган, ҳозир эса, балки тушида ўша гул ва булбулни кўриб лаззатланаётган, дунёда ҳар нарсадан яхши кўрадиган ўғилчам даҳшатли уруш балолари чангалига тушмасин, жулдур кийиб кўчаларда дайдимасин ёки очигини айтаман — жудолик алами билан менинг қаддимни букмасин.

Мана, не сабабдан тинчлик учун курашиш ҳар бир инсоннинг энг зарур ва энг муқаддас бурчи бўлиб қолди.

Замбарак оғзини қулфлашда, ўлимнинг қўл-оёғини ечиб юбориш учун уринаётганларни нўхталашда зиёли-

ларнинг роли, шубҳасиз жуда катта. Муҳими шундан иборатки, катта ҳақиқатларнинг моҳиятини чуқур тушунадиган зиёлилар башарият, болалар, келажак, ҳаёт ва тараққиёт олдигаги ўз вазифаларини, ролларини борган сари атрофли ва кўп англамоқдалар. Тинчлик, дўстлик, ҳамкорлик ҳаёт, тараққиёт масаласи эканлигини, демак, уларни сақлаш ҳал қилувчи бош масала эканлигини борган сари яхши билиб олмақдалар. Ҳинд ёзувчиси Кришан Чандрининг қуйидаги сўзлари ажойиб зийраклик ҳамда катта ақлнинг хулосасидир.

«Ҳозирги вақтда, яъни дунё тақдирлари ниҳоят даражада оғир аҳволда қолган пайтда, уруш хавфи уфқда яллиғланиб кўрина бошлаган пайтда, ҳам эски, ҳам янги маданиятлар кул бўлиш таҳдиди остида қолган пайтда бутун дунё зиёлилари, ўз фикрлари ва дунёқарашларининг ҳар хил бўлишига қарамасдан, инсонлар ҳаётинин, моддий ва маънавий бойликларни сақлаб қолиш ишида биргалашиб курашишга киришадилар, шунга келадилар».

Дон Карлос Перейра Бенерагама Цейлоннинг жафокаш халқи тилидан бундай дейди:

«Инсоният ўзининг ҳозирги даврида ҳамма нарсдан ҳам тинчликка муштоқ. Оғир курашларда озодликка эришган Осиё мамлакатлари учун тинчлик, айниқса зарур. Мисол учун Цейлонни, мен келган мамлакатни олиб қаранг: бу мамлакат чет эл ҳукмронлиги тўрт юз йил давом этгандан кейингина эркинликка эришди. Тинчлик — бизнинг мамлакатларимизда миллий тикланиш учун зарур. Тинчлик — бизнинг мамлакатларимизга халқларимизнинг озодлик ва демократияга интилишларини амалга ошириш учун зарур. Ёзувчи ана шу вазифаларни бажаришда ғоят муҳим роль ўйнайди, зеро у, ўз асарларида халқнинг фикр-туйғуларини ифодалаб беради».

Қанчалик ажойиб сўзлар! Қанчалик ҳикматли ҳақиқат бор уларда!

Курашаётган миллионлар шаклида, курашаётган миллионлар сиймосида бош кўтарган ҳақиқат, миллионларнинг қудратли ҳаракатларига айланган ҳақиқат ва адолат бутун ер юзи бўйлаб ғолибона юриш қилмоқда. Қуёшни на қотилнинг қиличи, на алдайдиган китоб билан, на тошдан ҳамда темир панжаралардан қилинган авахта, на атом қуроли ва на киёмнингдир этаги билан

ётиб-яшириб бўлмайди. Яна цейлонлик ёзувчи Х. М. Мо-
хиддин айтади:

«Импернализм зулмини тортган халқнинг вакили бўлган ёзувчининг фаолияти ҳар нарсадан олдин тинч-
ликни сақлашга қаратилган бўлиши лозим. Осиё ва
Африка ёзувчиларининг типчилик учун курашдаги ишти-
роки урушни қоралаш билангина чекланмаслиги зарур.
Ёзувчилар ҳолис ниятли одамларни жипслаштиришлари,
урушларни ҳамнашликка таг-томири билан йўқотиб
юбориш учун ўша одамларни бир қудратли ижтимоий
ҳаракатга айлантиришлари керак».

Бу — ҳақ гап! Бу катта ҳақиқат бошқа катта, лекин
аччиқ ҳақиқатнинг натижасидир: у, асрлар бўйи эзилган,
оловлар азобини чеккан, кўп адашган, лекин ниҳоят
нажотни қўлни қўлга беришда, актив бирдамликда,
тинчлик ва адолат учун фаол ҳамда изчил курашда топ-
ган халқ фарзандининг хулосасидир. Бу катта ҳақиқат-
ни миллионлар билаётир, бу ажойиб хулосага миллион-
лар келаётир. Бу ҳақиқат, бу хулоса миллионлар онгини
эгалламоқда — енгилмас моддий кучга айланмоқда,
давримизнинг темир қонунига, етакчи тенденциялардан
бирига, давр тақдирини ҳамда истиқболини ҳал қиладиган
омиллардан бирига айланмоқда. Келажак уларга
мансубдир.

Тинчлик, дўстлик, ҳамкорлик ҳаёт ва тараққиёт ма-
саласи эканлигини билган маданият арбобларининг Осиё
ва Африка ёзувчиларининг Тошкент конференциясига
жуда катта эътибор беришлари, жуда катта умид боғ-
лаганликлари тасодифий эмас. Улар ҳам ўз халқлари,
ҳам умумбашарият, истиқбол олдидаги ўз бурчларини,
ўз масъулликларини яхши биладилар. Яна бир шарқлик
ёзувчи айтади:

«Кейинги эллик йил ичида бизнинг планетамизда
дунёвий тарихий аҳамиятга эга бўлган қатор ҳодисалар
рўй берди. Бунда энг жиддий ролни Улуғ Октябрь
революцияси ўйнади. У, бир-бири билан боғланиб кет-
ган қатор ўзгаришларни майдонга келтириб чиқарди.
Буларнинг энг охириси деб Осиё ва Африка ёзувчилар
конференциясини айтса бўлади. Бу конференциянинг ўзи
ҳам бир-бири билан илашиб кетадиган ўзгаришлар яра-
тади, барча халқлар дўстлиги ва бирлигининг яна ҳам
мустаҳкамланишига, маданий алоқаларни яна ҳам фи-
вожлантиришга, халқларнинг илғор ҳаракати ва кураш-

ларини акс эттирадиган адабиётни юксалтиришга олиб келади, курашаётган халқларнинг ғалаба қилишига ёрдам беради».

Қайси тилда гапирмасин, дунёнинг қайси бурчагида яшамасин, қандай эътиқодга эга бўлмасин, бундан қатъи назар, ҳар бир бадий сўз устасининг асари биринчи навбатда энг кўп тинчлик ва дўстликни сақлашга қаратилган, муқаддас бурчни ўташга бағишланган бўлса, у ҳозирги инсоният ва келажак авлодлар дилида яшаяжак.

Тасодифий эмаски, Осиё ва Африка ёзувчиларининг бугун Тошкентда ўз ишини бошлайдиган конференциясининг эмблемаси шунга чақиради, шуни тақозо қилади.

Ҳамма бир бўлиб ҳаракат қилса, уруш ва душманликнинг ташаббускори бўлган, қонга ва олтинга ҳеч тўймайдиган империализмни, на номусдан ва на шафқатдан асар бўлмаган мустамлакачиликни тинчлик ва дўстлик енгади, албатта!

Бунга шубҳа йўқ.

Мен мақолани камерунлик ёзувчи Бенжамен Матипнинг жумлаи жамоатга, конференция қатнашчиларига қарата айтган қуйидаги сўзлари билан хотималашни лозим топдим:

«Бизлар ҳақиқат учун, халқлар дўстлиги учун, тинчлик учун курашмоғимиз зарур. Бизлар асл башариятнинг тантанаси учун кураш олиб боришимиз керак...

Тошкент! Тошкент! Тошкент! Бу сўз — музаффариятлар симболи ҳисобланади. Бу сўз Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари конференциясининг муваффақият қозонишига ёрдам бериши керак. Бугун дунё шу конференцияни сабрсизлик билан кутмоқда.

Тошкент! Тошкент! Тошкент! Барча ёзувчиларни келажак авлодни бахт-саодат ва тараққиёт йўлида ривожлантирадиган ўлмас асарлар яратишга илҳомлантир!»

Шарқда социализм, тинчлик ва дўстлик машъали бўлган Совет Ўзбекистонининг пойтахти Тошкент, «Тошкент руҳи» олижаноб умидларни оқлайди, албатта!

Шуниси ҳам борки, озмунча асрий ҳикмат, сабоқ ва ҳақиқатларни ўзида мужассамлаштирганми ахир, бу азамат ва қуёшли диёр! Бинобарин, нима қилишни ва нимага интилишни у яхши билади...

7. X. 58 йил.

ОФАРИН

Ҳа, ашулаларда айтилганидек, юз офарин, минг офарин сизларга, эй планни юз қилганлар! Энди ҳорманглар, азиз азаматлар! Тўйингиз устига тўй бўлсин, эй ваъдага вафодор паҳлавонлар!

Сизлар дунёга тўғри келадиган шундай ватанпарварлик меҳнат мўъжизаларини кўрсатдингиз, уч миллион тоннага яқин «оқ олтин»ни пешона терингиз билан яратиб ва елкангизда кўтариб, шундай қаҳрамонлик намунасини намоён қилдингизки, сизнинг бу ажойиб фазила-тингизнинг, бу олижаноб хизматингизнинг бир қичик ҳиссасини олқишлаш учун ҳам сазовор сўз топиш қийин.

Уч миллионга яқин тонна пахта-я!

Бу — камида уч юз марта қуёшдан олдин туришу қуёшдан кейин даладан ва зовурдан, машинахона ва хирмондан, мажлис ва маслаҳатдан, клуб ва қироатхонадан уйга қайтиб келиш демакдир. Бу — 360 кун миёни банд қилган фикр ва хаёлнинг, орзу ва умиднинг мевасидир.

Унда қуёшнинг нури ва озод меҳнатнинг ғурури, ажойиб социалистик тузумнинг фазилати ва колхозчининг дили, забардаст билаклар билан пахта ва пахтакор иродасига бўйсундирилган шўх ва бебош суви ва қудратли ернинг сахийлиги, совет олими ёзган китоб ва шоири яратган шеър, совет ишчиси яратган ақлли машина ва мамлакатимиздаги барқарор тинчлик, мана шуларнинг ҳаммаси унда мужассамлашгандир.

Унда партиянинг донолиги, ғамхўрлиги, совет халқларининг дўстлиги, матонат ва даҳоси, коммунизм нишоналари ўз ифодасини топгандир.

У — ер куррасини бир неча марта айлантриб чиқишга етадиган чиройли чит ва гул суратли паҳмоқ. Унинг ўзи момик, данаги мой, шелухаси гўштдир. У ёзда жазирама офтобдан соябон, қишда эса қаҳратон совуқдан сақлайди. У душмандан асрайдиган қалқон ва ҳар бир совет оиласидаги тўй ҳамда қаҳқаҳадир. Нимасини айтасиз, у ёғини қўяверингу, болаларнинг баҳорда хурсанд бўлиб учирадиган варраги ҳам, мактаб ва билим йўлдоши бўлган дафтар ҳам ундандир. Ҳа, ювганда юзингизни ва кийимингизни оппоқ қиладиган совун ҳам ундандир.

Пахтамиз мақтовида, пахтакоримиз таърифида яна шуни айтмоқ лозим. Масалан, бугун ажойиб Андижонда, бахтиёр Бухорода, ҳар бир хоразмлик ва қорақалпоқлик, сурхон ва қашқадарёлик уйида, самарқандлик ва наманганликнинг дилида, ҳашаматли пойтахт кўчаларида кўркам байрамжи, бу ҳам ўша пахтадан, ўша пахтакордандир.

Ниҳоят, пахта мақтовида, пахтакор меҳнати таърифида яна шуни айтмоқ ва яна шу билан фахрланмоқ лозим: ўзбек халқининг бир қанча халқ демократияси мамлакатларидаги ўз қардошларига берган ва берадиган дўстона мадади ҳам шу пахтадандир, шу пахтакор меҳнатидандир, шулар орқалидир.

Пахта ўзбек халқининг миллий ифтихори ва инсоний бурчи деб бекорга айтмайдилар. Совет Ўзбекистони коммунизм ғалабасини янада яқинлаштирадиган келаси азамат етти йилликда ҳам бепоён Ватанимизнинг асосий пахта кони бўлиб қолди. Бу эса ўзбек халқининг фахрига фахр, бахтига бахт, гурурига гурур қўшилади демакдир.

Коммунистлар, совет кишилари бир маррада тўхтаб қолмайдилар, улар учун ҳаминша яхши нарса ижод этиш, ҳаминша инсон учун бойлик яратиш ва шу йўл билан ҳаётни яна ҳам ёқимли қилиш қонун бўлиб қолган. Жонажон партия уларни шу руҳда тарбия қилган.

Совет халқлари илғор инсониятнинг энг улуғ орзусини амалга ошираётирлар, коммунизм қураётирлар. Бу, жамиятимиз ва унинг аъзоларининг тўлиқ бахти учун лозим бўлган бойликларни мўл-кўл яратиш демакдир. Бу улуғвор вазифа ва орзунини тезроқ амалга оширишда азамат ўзбекнинг бурчи, пахта тоннасининг миллионини кўпайтиришдир.

Бизда пахта умумхалқ ишига айланган, пахта плани тақдири ҳамманинг тақдири бўлиб қолган, пахта ишини ҳамма ўзининг жонажон ва виждон иши деб билади. Ахир, газетани олганда, ҳар бир одамнинг кўзи биринчи навбатда пахта терими ҳақидаги жадвалга тушади. Бундан бир неча кун олдин бир ажойиб ҳодисага дуч келдим: илмий институтларимизнинг бирида жуда мўйсафид бир одам ҳар йилги пахта планининг бажарилиши ҳақидаги маълумотларни тўплаб юрар ва ҳар йилнинг ҳар кунин аввалги йилнинг шу кунига қараганда аҳвол қандай эканлигини таққослаб кузатиб борар экан...

Бу билан икки нарсани айтмоқчиман: аввало, бу онг энг катта ва муҳим муваффақиятларимиздан биридир. Иккинчидан, пайтдан фойдаланиб, пахтаи ундириш ва териб олишда катта ёрдам берган шаҳар аҳолиларига, институт, университет ўқувчилари ва ўқитувчиларига ҳам ташаккур айтиб ўтмоқ лозим.

Ниҳоят, яна шуни ҳам қайд қилиб ўтмоқ лозим.

Афсуски, бизнинг планетамизда, унда яшашга ҳақи бўлмаганлар ҳам бор. Чирietàган ва ўлишга юз тутган, лекин ҳали йиртқичлигини, бало келтирувчилик нияти ва ҳаракатини қўймаган, айниқса, жуда қутурган империализм, капитал дунёси ақл ва инсоният бошига беҳад фалокат ёғдиришга уринмоқда, биримизнинг уйимизни атом билан ёндирмоқчи, биримизнинг боламизни водород билан бўғмоқчи, барчамизни гадо қилмоқчи.

Бу ўзбек халқига пахта майдонини яна ҳам кенгайтиришни, пахта ҳосилини яна ҳам оширишни, пахта планини яна ҳам тез ва самарали бажаришни тақозо қилади.

Ҳаёт ва ақл қонуни, халқ ва виждон талаби шу!

Азиз азаматлар! Эришган ажойиб ютуқларингиз ва улар орқасидан келадиغان янги бахтингиз муборак бўлсин!

Яна янги ва яна улуғвор муваффақиятлар сари сизларга оқ йўл!

Партияимизнинг қарорлари сизлар учун келажақда ҳам илҳомбахш ва раҳнамо бўлсин!

Совет олими ва ёзувчисининг, совет санъаткори ва умуман, зиёлисининг эзгу тилаги шу! Офарин Сизларга!

ДАВРИМИЗНИНГ МАЪНО ВА МАЗМУНИ

«Партия давримизнинг ақл-идроки, шон-шарафи ва виждонидир». Нақадар ажойиб, чуқур маъноли ва кенг кўламлидир бу ленинча таъриф!..

Ҳа, Ленин партияси давримизда башариятни, социал ҳаётни янги йўлга солиб юборадигандир, яъни юксак ақл-идрок асосида, энг гўзал инсоний фазилатлар асосида, виждон талаблари ва тартиб-қоидалари асосида қайта қурилиш йўлига солиб юборадигандир, янги олам ва янги одам яратадигандир. Шунини амалда кўрсатди ҳам.

Ҳа, Ленин партияси давримизнинг маъно ва мазмунидир.

Ҳар нарсадан олдин шунини айтиб олай: партия деганимизда, тарихни яратадиган, жамиятни ҳаракатга келтирадиган халқни кўзда тутамиз, энг аввало, шу халқнинг энг илғор ва муташаккил қисмини кўзда тутамиз.

Уз навбатида, халқ деганимизда, шу партия кўз ўнгимизга келади, шу халқ деганимизда шу партия етти фалакка қад кўтарган энг баланд тоғдек, улуғлиги ва қудрати ҳам ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган бепоён денгиздек гавдаланади.

Шундай қилиб, меҳнат аҳллариининг энг доно, энг фидойи ва шавкатлиларидан, энг халқпарвар ва ватанпарварларидан ташкил топган партия халқ билан бир бўлиб кетди.

Ҳа, Коммунистик партия давримизнинг, ҳаётимиз ҳамда тақдиримизнинг бош маъно ва мазмунини ташкил этади. Бинобарин, партиясиз на даврни, на ҳаётни, на тақдиримизни тасаввур қилиш мумкин эмас.

Ахир, даврнинг, ҳаёт ва тақдирнинг бош маъноси улардаги етакчи, белгиловчи тенденциялар билан, улардаги характерли омил ва хусусиятлар билан тайин этилади. Давр, ҳаёт ва замондошларимиз тақдиридаги етакчи, белгиловчи тенденциялар, уларни характерлайдиган асосий омиллар эса қуйидагилардир.

Биринчиси: капитализм, унинг охириги босқичи бўлган империализм, унинг меваси ҳисобланган мустамлакачилик ўлмоқда, ўлади.

Иккинчи асосийси: халқлар озодлиги, мустақиллиги, социализм ҳар ерда ғалаба қилиши керак, қилади, қилмоқда.

Бу улкан ижтимоий ўзгаришларнинг ташқилотчиси ва маълум маънода ижодкори партиядир. Шу ўзгаришларни таъмин этишда ўша партия бош ва йўналтирувчи кучдир.

Ҳа, асрлар мобайнида юлинган ва таҳқир этилганлар (улар дунёнинг қайси ерида яшамасинлар, қайси тилда сўзлашмасинлар, қандай маъбудга топинмасинлар, бундан қатъи назар) зулм, муҳтожлик ва ҳуқуқсизлик хуружлари билан олишдилар, қутулиш воситасини изладилар, зулмдан нурга йўл ахтардилар. Лекин асрлар шоҳидки, янглишдилар, адашдилар.

Улар бесўнақай ўсган дарахтни, ё бебош дарёни, ё қандайдир тош ва ҳайвонни муқаддас деб билдилар, тиз чўкиб нажот тиладилар. Улар кўкда бошқадан нур олиб ҳамиша мудроқ кезадиган ойни ёки ўзларидан яна кўп миллион чақирим узоқда турган жонсиз қуёшни илоҳийлаштирдилар, унга ёлвордилар, бахт илтижо қилдилар. Улар ўзларига ўхшаб, маълум маънода «лою сувдан ясалган» Исога чўқиндилар ёки яна бошқасини пайгамбар ва авлиё деб сажда қилдилар.

Улар Спартак билан биргаликда ёки Торобий бошчилигида, Степан Разин билан бирга ёки Марат раҳбарлигида ҳақиқат ахтардилар.

Улар хўжайинга яхши ҳам гапириб кўрдилар, унинг бошига тош ҳам ёғдириб боқдилар. Лекин... лекин замонлар, шаройтлар бошқа эди, ҳам асосий ҳақиқат улар тушунганидан-ўйлаганидан бошқача эди.

XIX аср охири, XX аср бошларига келиб минг йиллик тажриба ҳаёт, халқ ҳамма яхшиликларни, ҳамма нур ва буюк ҳақиқатларни, ақл, инсоф, виждон ва адолатни мужассамлаштирди-ю, партиyani яратди.

Партия адашганларга йўл кўрсатди ва оқибатда, адашган ҳамда юлинганлар тарихда биринчи марта енга бошладилар. Янги давр бошланиб кетди.

Азамат рус осмонидаги ажойиб илк баҳорнинг қудратли момақалди роғидек ҳайқариқ солиб туғилган, дунёга ўша момақалди роғдек титроқ солган, мазлум ва муҳтожларнинг яна ўша момақалди роғдек забардаст ғазаб товушлари ва шодлик қаҳқаҳалари бўлиб туюлган Улуғ Октябрь тарихни ҳам, жамият ва инсонни ҳам янги йўлга солиб юборди. Уша вақтдан бери ҳаёт ва сув ҳам бошқача оқишга бошлади, тоғу саҳро ҳам ўзгача нафас ола бошлади.

Бунинг ижодкори ва сарвари партия бўлди.

Татар ва бошқирд, нон, деди. Партия осмондан юлиб ё ер остидан олиб бўлса-да, берди. Қозоқ ҳамда қирғиз бийдан, дарбадарлик ва чўлу саҳро азобидан дод, деди. Партия уларнинг додига етди. Ўзбек ҳамда тожик, сув ва нур, деди. Партия ҳам қуёшни, ҳам дарёни жиловлаб берди. Украинлар, белоруслар, туркманлар интервент немис ҳамда инглиз каллақесарларидан фарёд қилишди. Партия душманга афсоналардаги мўъжизакор баҳодирлардек ташланди, фарёд қилганларни улуғвор қанотлари остига олди, уларга меҳрибон ва иссиқ она қучоғидан ўрин берди, қутқарди балодан. Армани дашноқдан, озарбайжонлик эса мусовотдан жонидан тўйганида у, бу ҳокисор қилинган ва жонидан тўйганларни даҳшатдан халос этди ва ўз тақдири ҳамда мамлакатининг хўжаси қилди.

Ҳа, буларнинг ҳаммасини халқ билан биргаликда партия қилди, буларнинг ҳаммасининг бошида партия турди. Ҳаммасининг асосида давримиз, ҳаётимиз ва тақдиримизнинг маъно ҳамда мазмуни бўлган партия ётади. Айни замонда, булар улуғ келажакнинг, биз шоҳиди бўлаётган истиқболнинг бошланғич даври эди.

Аҳвол ниҳоят даражада оғир ва муражжаб бўлди. Чўллар асрлар бўйи қақраб, шиддатли бўрон қучоғида чинқирар эди, даҳшатли қуюнларга макон бўлганди. Гражданлик уруши ҳаётни ҳолсизлантирганди. Бугдой уруғи йўқ ё экишга имкон бўлмаганди. Қишлоқ кулбалари бўйлаб очлик ва муҳтожлик қулоч ёйиб кезарди. Ҳали муштумзўр ва судхўрнинг қамчиси бутунлай синдирилмаганди. Ҳали бироқ отин оғи ё эшон бобо тўй ҳамда аза бошида турмаса бўлмас эди, саводсизлик;

жаҳолат деярли ҳар ерда, аксар хонадонда ўзининг қора шарпасини солиб турганди. Энг «бахтли» болаларнинг биргина ўқиш жойи ости похолли ёки «алиф» ва «бе» ёзилган бўйин тахтачали «мактабхона» эди. Катталарнинг ўтириш жойи пилта пиликлик жинчиरोқ ёнган пастқам жой эди. Сал ер қимирласа тутдек тўкиладиган ёки кўпроқ ёмғир ёгса эгалари титраб турадиган уйлар, қишда ботқоғи араванинг гупчагига етадиган кўчалар ёки ўзи тер ва кирдан чириб, йиртилиб тушиб кетмагунча қишин-ёзин ечилмайдиган бўз кўйлақлар... Битта ҳўкизи бўлган деҳқон «тўқ» хўжалик ҳисобланарди, кетмон эса бечора деҳқоннинг асосий қуроли эди. Ер зўравонлигининг азобию аламини ўша нотавонларнинг бели ҳамда билаги тортар эди.

Хуллас, мана шундай қишлоқ лаънати кечмишдан олинган эди.

Шаҳар-чи?! Кўримсиз ва қулашга мойил уйлару ўлгудек тор кўчалар... Вокзал ва деподаги аксар паровозларда пар асари йўқ. Кўчалардаги муҳтож ва тиланчилар тўдасини айтмасизми! Ишсизлар биржаси, билимга чанқоқ болалар, оддий ҳарфларни билиб олишни орзу қилган катталар, ҳамиша инсоният поэзиясида энг кўп куйланиб келинган хотин-қизларнинг паранжи ва чачвонда бўғилишлари, қайнаган олиб сотар бозорлари, қиморбозлар уяси, нос ва банг сотадиганлар растаси. Бир газ сурпни ким қўйибди, бир кўйлақлик чит ҳақида ўйлаш учун ҳам маълум билим керак эди. У ёғини десагиз, Тошкентнинг бир даҳасидан умр бўйи иккинчисига ўтмасдан анчагина ёшга кирганлар ҳам оз эмас эди.

Лаънати кечмишдан ана шундай хароб шаҳар олинган эди. Армани ва грузин, туркман ва тожик қардошларимиз юртида ҳам аҳвол шундай эди. Бунинг ҳаммасининг устига, яна бир катта фалокат юз берди. Октябрь революциясининг шарофати билан туғилган Совет номли азаматга—оч ва вайрон бўлган, ҳолдан тойган ва бутун вужуди яраланган мамлакатимизга бирданига ҳамма капиталчи давлатлар, интервентлар бутун куч-қувватлари билан ёпирилдилар. Уларнинг бир қўлларида олов, иккинчи қўлларида ажал эди. Узоқ Шарқда ва Украинада, Озарбайжон ва Туркманистонда ватандошларимиз бошига қанчалик бало тошларини ёғдирмадилар улар! Улар, уларнинг иттифоқчилари — оқ гвардиячилар, пет-

люрачилар, босмачиларнинг оёқлари қаердан ўтган бўлса, ўша ерда ҳам ва алам, вайроналик ва ўлим пайдо бўлаверди. Улар бешикдаги болани ва туролмасдан ётган қарияни ҳам қилличдан ўтказдилар. Улардан на дарахтдаги ҳатто ҳали пишиб етмаган мева қолди, на ёндирилмаган китоб ва на ўғирланмаган олтин увқат.

Ҳа, ҳам юртимиз, ҳам халқимиз ҳаёти қил устида осилиб қолган эди, умумий катастрофа шарпаси кўрина бошлаганди.

Бу аянч аҳволдан, бу шиддатли вазиятдан қутулиш учун бир мўъжизакор куч керак эди, ҳа, бир мўъжизакор куч.

Ширин жони ва қони эвазига ўз озодлигини забт этган халқимиз, уни ташкил этган, уни йўллаган, унга раҳнамо бўлган партия бу гал ҳам ўша мўъжизакор куч бўлди, оғирлиги билан тоғларга тўғри келадиган, улуғликда ақл бовар бермайдиган ишлар қилди: бало келтирувчилар енгилди, оёқ ости қилувчилар оёқ ости бўлди. Чоризмдан мерос бўлиб ўтган қолоқлик, уруш туфайли юз берган харобалик, бошида Америка, Англия империалистлари турган интервентлар етказган вайроналик қисқа вақт ичида йўқотилибгина қолмади. Балки мамлакатимиз қиёфаси тамомила ўзгарди: ҳамма соҳа бўйлаб социализм галаба қилди. Азиз Ватанимиз дунёда энг қудратли, энг илғор бўлиб қолди. Иккита далил келтириб қўя қоламиз.

Биринчиси: Улуғ Ватан урушидан кейин ҳам қутурган империалистлар тинч турмади, гоҳ Корея ёки Вьетнамда, гоҳ Миср ёки Венгрияда, гоҳ Ливан ва Йорданияда уруш бошлаб, бутун дунёни олов гирдобига тортишга интилди. Бўлмади, тинчликсевар Совет Иттифоқи, унинг қудрати ва қатъияти бўлган шонли партия йўл қўймади. Ватанимиз дунё миқёсида тинчлик ва тараққиётнинг бош ва ҳал қилувчи омили бўлиб келмоқда.

Иккинчиси: айтиш мумкинки, табиат ўрганила бошлангандан ва фан майдонга келгандан бери эришилган ютуқлар орасида энг каттаси иккита ҳисобланса, ўшандан бири яқинда парвоз қилдирилган космик ракетадир. У, инсон ақлининг триумфи, совет халқининг мўъжизаси бўлди. У, энг илғор ижтимоий система мавжуд бўлган, иқтисодиёти энг тез ривожланаётган мамлакатдагина,

фан ва маданияти жуда юксалган, энг мукаммал техникага эга бўлган мамлакатдагина, халқи эса, улуғвор мақсадларини амалга ошираётган, тараққиёт ва фаровонлик чўққисига чиқаётган мамлакатдагина бўлиши мумкин эди. Шундай бўлди ҳам, у бизда яратилди ва учирилди.

Биринчи Ер йўлдошларини учириб, ернинг тортиш кучини энгганимизга, Ер шари атрофини эгаллаганимизга таажжубланмасдан ва ҳайратланмасдан бўладими! Бунинг устига, космик ракетани Ойдан ўтказиб юбориб, Ойнинг тортиш кучини ҳам энгдик, Ой атрофини ҳам эгалладик. Бунинг устига, Ойдан ўтиб, Қуёш теварагига чиқиб олдик. Ер атрофида айланадиган йўлдошдан ўтиб, Қуёш йўлдошини яратдик, Қуёш системасидаги планеталар ёнига яна битта янги сайёра қўшдик. Яна нимасини айтасиз, унинг суръати табиатнинг ўзи томонидан яратилганликдан тез, унинг ҳаракати шунча тезки, тахминан 20 секундда Тошкентдан Самарқандга етиб бораверади. Инсон табиатдан, коинотдан ўзди. Совет одами табиатни орқада қолдирмоқда, коинот томон йўл олиб, уни забт этмоқда, ерни маҳкум этиб космосга ҳам ҳоким бўлиш томон кетмоқда.

Мана, биринчи совет космик ракетаси нима демакдир! Мана, совет диёри ва совет одами тараққиётнинг қандай юксакликка кўтарилганининг ёрқин далили!

Улуғ Октябрдан олдинги давр ва кейинги йиллар ҳақида сўз кетганда, аввалги аламли оламу кейинги бахт ҳақида сўз кетганда, айниқса кичик халқлар тақдири одамни чуқур ҳайратда қолдиради. Москвалик ёзувчи дўстларимдан бири менга қуйидаги жуда характерли воқеани ҳикоя қилиб берди:

— Узоқ Шимолда, нанай юртида йўлда кета туриб бир ажойиб қизга дуч келдик. У жуда шўх ва қувноқ экан. Эғнидаги чиройли нанай нақши билан безалган янги кийими унинг ўзига жуда ярашган. Ўз юрти бўйлаб кезиб, ҳаваскорлар кўригида қатнашишга лойиқ одамларни (ашулачи, рақс тушадиган ва ҳоказо) танлаб шаҳарга қайтаётган экан у.

Шу учрашувдан бир оз вақт ўтди. Нанай юртининг ажойиб клубларидан бирига кириб қолдик. Бино жуда ёруғ, ҳамма хурсанд. Парда кўтарилиши биланоқ зал сув қуйгандек жим бўлди-қўйди... Конферансьенинг тегишли эълонидан сўнг ҳамманинг кўзи саҳнага очилиб-

сочилиб, қувноқ чиқиб, тўғри рояль олдиға ўтирган қизга тушди. Залда жонланиш. Лекин минг-минг ҳис торларини ўзига йиққан сеҳрли рояль ва унинг клавишлари устида ажойиб бармоқлар ўйнаши билан тилга кириб янграй бошлаган музика дарров тинчлик ўрнатди. Борган сари фикримиз, хаёлимиз бизни бутун борлиқни эсдан чиқариб, қандайдир сирлар оламига олиб кириб кетаётгандек бўлаверди. У маҳорат, у бармоқлар гоҳ камол топган баҳорнинг нафас олишини, шўх тонг ва соқит оқшомни ёдга келтирарди, гоҳ момақалдироқни, гоҳ шимол бўрони ва пишқираётган денгиз тўлқинлари овозини, гоҳ ёзнинг ойдин кечаларининг майин, аллаловчи шабадасини, гоҳ қуёш нурининг ранг-баранг гулга табдил топиб жилваланишини, у ёгини қўяверсангиз — ҳаммадан олдин ва ҳаммадан кўп ўшал ижро этаётган малликанинг гўзаллигини кўз ўнгингизга яққол келтираверди.

Бизни санъат билан маҳлиё қилган ўша қиз йўлда учратган йўлдошимиз бўлиб чиқди. Уни, у орқали ҳаммани мафтун этган музика эса геннал Людвиг ван Бетховеннинг—«Ойдин соната»си ва бошқа асарлар эди. Бир вақтлар қаҳратон қиш, қалин эримас қор ва чана азобидан бошқани билмаган узоқ шимолда, нанай юртида, нанай оиласида Бетховен, унинг «Ойдин соната»си...

Бу концерт кечасидан бепоян Ватанимиз, ажойиб халқларимиз, нуроний ҳаётимиз учун ифтихор туйғуси билан мағрурланиб чиққанимизда бир аччиқ тарихий фактни айтиб беришди менга.

Ўтган асрда, 1894 йилда Берлин кўчаларида, хиёбонларида, ҳар ерда «... узоқ Россиянинг шимолидан «хом гўшт» ейдиган ва «ҳайвон терисини кийиб» юрадиган одамлар шаҳар ҳайвонот боғига олиб келиниб томошабинларга кўрсатилади» деган эълон ва хабар ҳам оғзаки, ҳам ёзма шаклда кенг тарқатилади. Бир неча кундан сўнг Берлин ҳайвонот боғида нанайчиларнинг уйига ўхшаган буғулар терисидан қилинган уй пайдо бўлади, унинг ёнида чаналарга ортилган бир неча буғулар ҳайрон ётишади... Ўша уй олдида бир қари хотин ўзининг қўрққан болаларини бағрига босиб олазarak бўлиб турар эди.

Берлин ҳайвонот боғида ўз онасининг этақларига ёпишиб, қучоқлаб, ҳайвонтабиат томошабинларга чуқур инсоний ғазаб ва даҳшат билан термилиб, совуқдан дир-

дир титраб турган болаларнинг бири — биз малика деган, ҳозиргина санъатига мафтун бўлган қизнинг онаси эди. Унинг онасининг номи — Анна, қизининг номи эса — Елена. Айтиб беришларича, ўша вақтларда Анна Тайтаревлар юртида Калининцев деган савдогар отасиз етим, оч қолган Анналар оиласини ҳар қандай ёлғон ваъдалар билан қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб, Берлинга олиб бориб, анчагина пул ишлаб олган экан...

Ҳа, у вақтларда ҳайвонот боғида экспонатлик вазифасини ўтаган (Бетховен ва унинг мўъжизали ижодини билиш у ёқда турсин, хаёлига ҳам келтира олмас эди!) нанай Аннанинг шўх ва қувноқ қизи нанай Елена бу кун ўз юртида, ўз дилида Бетховенга энг иссиқ ўринлардан бирини бериш билан бирга ўз ҳукумати аъзоси ҳамдир...

Бу амалга ошган, реалликка айланган мўъжизадир.

Ҳа, мана 1917 йилдан бери анчагина ойлар ўтди, йиллар кечди. Бу ойлар, бу йиллар бошқа минглаб ўтган-кечганларга сира ўхшамайди: уларнинг ҳар бири азамат тарихнинг улкан парчасига, камёб асрларнинг ноёбига тўғри келади. Улар мазмуни ҳам бошқача. Уларнинг ҳар қайсиси бир-биридан навқирон-ёш, кўркем-гўзал, бир-биридан ёқимли ва ҳашаматли, мўътабар ва қудратли. Уларнинг ҳар бири инсоний бахт ва инсофлиликнинг чўққиси ҳисобланган коммунизмнинг илк бақувват зина-пояларидир.

Ҳа, бу ойлар, йиллар ичида планетамизнинг каттагина бир қисмида, ёндирувчи оловлар ва даҳшатли машаққатлар хуружини даф қилиб, шундай янги бир олам, шундай нуруний бир диёр майдонга келиб, ўсиб, камол топмоқдаки, у ақл ва адолат, қудрат, баҳодирлик ва озодлик, ижодкорлик ва тинчлик синонимига айланди, ер юзида нур ва осойишталик ахтарганларнинг умидгоҳи ҳамда посбони бўлиб қолди. Ҳинд шоири Шивамангал Синх Суман «Халқлар таянчи» деган шеърда ёзади:

Эзилганлар учун мўътабар тупроқ
Даврнинг қудратли, илҳомбахш кучи,
Унга меҳр билан боқамиз ҳар чоқ,
Империализмга илк гўрков бўлгани учун.

Бу ерда бирлашган меҳнаткаш халқнинг
Сўзи бир, ўзи бир, қалби бир гўё,

Бир ҳамла қилса у, қуллик асридан —
Гард ҳам қолмаслиги эмас муаммо.

Қимки қадам қўйса бу азият юртва
Шод боқар атрофга, кўзида ғурур.
Ҳафталар беради йиллар мазмунин,
Олар Москвадан қалблар куч, ҳузур!¹

Буларнинг барчаси Ленин партияси туфайли бўлди. Ҳа, мамлакатимизнинг бундай бўлишига партиянинг халқ билан биргаликдаги ижодкорлиги сабаб бўлди. Ватанимизнинг шундай бўлганлигини партиясиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Империалистларнинг типирчилаб қолганлиги бежиз эмас.

Америкадаги тадқиқот институтининг 600 экспертлари томонидан ёзилган докладда айтилади:

«Ғарб ўзининг собиқ ҳарбий устунлигини йўқотди. Совет Иттифоқи кейинги ўн йил ичида ҳарбий техника соҳасида бизнинг мамлакат билан тенглашибгина қолмасдан, балки биздан ҳам устун бўлиб олди. Унинг ҳозир қуёш атрофида айланаётган ракета-планетаси советларнинг космосни эгаллашда устунлигини бутун дунёга кўрсатиб, исботлаб берадиган энг ишончли далилдир».

АҚШ монополиячиларининг корчалонларидан Эдлай Стивенсон бекорга саросимага тушмади. У, Америка капитализмининг юргизадиган пружинаси сийиб қолган соат механизмига ўхшатиб, бундай дейди:

«Мени асосан айрим қисмлар — бизнинг технология, фан, машиналар ва маблағларимиз тинчсизлантираётгани йўқ. Мени ниҳоят даражада таҳликага солаётган нарсани бизнинг пружинамиздир. Биз биламизки, у, ҳаракатдан тўхтаган. Лекин у тузатиб бўлмайдиган даражада синганмикин?»

Уни тузатиб бўлмайдими. Ҳамма гап мана шунда.

Инсоният майдонга келибдики, унинг эришган энг улуғ-муъжизакор муваффақиятларидан бири — бизнинг партияимизнинг миллий сиёсати бўлди. Бу, партиянинг улғуворлиги ва донолигини кўрсатадиган омиллардан биридир. Бу партияни енгилмас қилди, бу партияни

¹ Сайёр таржимаси.

ҳамма халқларнинг умид ва орзуларининг таянчига айлантирди.

Партиянинг ҳар бир иши бунинг исботидир. Кейинги йилларда Партия ва Ҳукуматимиз иттифоқчи республикаларнинг хўжалик ва маданий қурилиш соҳасидаги ҳуқуқларини янада кенгайтириш тадбирларини амалга оширдилар, бу эса мамлакатимизнинг табиий ва меҳнат ресурсларидан тағин ҳам самарали фойдаланишга, ҳар бир республиканинг экономикасини ва маданиятини тағин ҳам тезроқ ривожлантиришга имкон беради.

Коммунистик партия халқ демократияси мамлакатларида ҳам янги тарихни бошлаб юборди. Улар ҳам социализм асосида қайтадан яралмоқдалар. Бир нечагина йил мобайнида улар ҳам таниб бўлмайдиган бўлиб қолдилар.

Демак, янги ҳаёт қураётган Венгрия ва Болгарияни, Чехословакия ва Польшани ҳам коммунистлар партиясисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Масаланинг энг муҳим томони шундан иборатки, партия ажойиб кечаги ё олижаноб бупунги кунинггина ижодкори эмас. Партия яна ҳам улугвор, яна ҳам порлоқ келажакдир. Партиянинг бўлаётган съездида қабул қилинадиган азамат етти йиллик шундан далолат беради. 1965 йилга бориб саноат маҳсулоти Россия Федерациясида 80 процент ва Озарбайжонда 90 процент, Қозоғистонда 2,7 марта, Молдавияда 2 мартадан ортиқ кўпаяди. Мамлакатимизда 25 миллионга яқин квартира қурилади, бу тахминан 100 миллион аҳолига эга бўлган янги бир йirik мамлакат демакдир, шундай мамлакатни янги уй-жой билан таъмин этиш демакдир. Ҳафтанинг икки кун истироҳат қилинадиган бўлади, баъзи меҳнат муддати 6 соатга туширилади.

Етти йиллик планни бажариш халқлар озодлиги, тинчлик ва социализм ишини дунё миқёсида яна ҳам енгилмас қилади. Империалистларни эса узил-кесил жилавлайди.

1959 йил 27 январь — Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг XXI съезди очилган кун, бутун илғор инсоният тарихи ва хотирасида абадий қоладиган улуг айёмлардандир.

Партия!

Биздан осуда ўтаётган умр ва озод меҳнатда, саноат гигантларининг ҳайқирғи ва космик ракетаю, Ер йўл-

дошининг парвозида, миллиард-миллиард пуд дону пахтада, қарияларимизнинг қувноқлиги ва болаларимизнинг эркаланишларида, кулган қишлоқ кўркемлигида, шаҳарларимиздаги муҳташам бино ва боғлардаги ранг-баранг гулларда Партияни кўрамиз. Партия бор, Партия донолиги ва меҳрибонлиги, ўзгартувчанлиги ва ижодкорлиги бор.

Империализмнинг ҳалок бўлиши ва коммунизмнинг ғалаба қилиши аллақачонлар назариядан практикага ўтиб, амалга оша бошлаган реаллик бўлиб қолди. Давримизнинг шу етакчи ва белгиловчи тенденциялари мужассамлашган Партия, яъни даврнинг бош маъно ва мазмунидан таркиб топган Партия енгилмасдир, янги олам яратувчидир. Уни Ленин яратган, унда Ленин жо бўлган. Ленин даҳоси эса тенгсиз бўлиб, муаммолар интиҳосидир. Ҳа, Ленин ҳал бўлмай келган энг муҳим, энг мураккаб ва энг чигал масалаларни, жумбоқларни ҳал қилди, асрий адашишларга хотима берди, онг, ақл, инсониятни ҳам назарияда, ҳам амалияда катта, тўп-тўғри ва ёрқин йўлга олиб чиқиб қўйди. Давр ва башарият тақдирини ҳал қилувчи барча социал саволларга, шу жумладан, сиёсат, фалсафа, адабиёт, умуман, маданият соҳаларига оид муаммоларга унда ечим бор.

Шу даҳо тажассуми бўлган доно ва меҳрибон Партия, сенга шон-шарафлар!

1959 йил.

ҚУЕШ ЭМАДИГАНЛАР

Ажойиб айём!

Жуда қизиқ ва жуда бахтли уйғунликни қаранг: мана, бир томондан, табиат баҳори, гулу чечак, алла-ловчи майин шабадаю кўм-кўклик, шарқироқ суву ёрқин офтоб, мусаффо ҳаво, иккинчи томон эса, ижтимоий баҳор — азамат етти йилликнинг биринчи йили, кенг авж олдириб юборилган коммунизм қурилишининг илк баҳори; байрамона безанган шаҳарлару қишлоқлар; май, ғалаба ва тантана шукуҳи ҳамда садолари; қўшиқ билан нафас олаётган болалар, хандон мўйсафидлар, бажарилган режаларнинг ва озод социалистик меҳнатнинг ғурури, бир йил ичида қад кўтарган кўп қаватли уйларнинг, трубалари осмонга етган янги завод ва фабрикаларнинг, кулиб турган янги мактаб ва кўчаларнинг севинчи...

Шундай пайтларда энг яхши дўстлар ва биродарлар кўз ўнгингда гавдаланадилар: мен Шарқни, планетамизнинг қуёш чиқадиған қисмини, шарқликларни, қуёш эмадиганларни, қуёш фарзандларини кўзда тутаетирман.

«Аврора» замбаракларидан эски оламга ўт очилгандан бошлаб, «Дунёни титратган ўн кун»дан бошлаб у эски Шарқ ва шарқликлар, у ҳаммаси қора бўёққа, мотам рангига бўялган ва ҳазин инграган аввалги Шарқ ва шарқликлар йўқ.

Ҳар бир қонуний яралган нарсанинг, ҳар бир дунёга келган ва яшашга ҳақли ҳодисанинг камолот чўққиси бор дейдилар. Ижтимоий системаларнинг эса энг камо-

лотга эришгани коммунизмдир. Биз унинг бўсағасидаги-на эмас, уни қураётирмиз, унинг нуроний чўққиларини кўраётирмиз, у билан нафас ола бошладик, у бизнинг замондошимиз бўлиб қолди.

«Қуёш нурлари тун зулматини йўқотиб, ҳамма ёқни равшан қилгани каби, коммунизм идеялари ҳам одамларнинг онгига ва қалбига тобора кўпроқ сингиб кирмоқда. Қуёш ҳар кун Шарқдан чиққани каби, коммунизм ҳам ер юзига тўхтовсиз ёйилмоқда».

Булар коммунист томонидан яқинда айтилган ҳақ сўзлардир!

Бунисини қаранг, ажиб: қуёш Шарқдан чиқади. Башарият қуёши — коммунизм ҳам Шарқ томондан, биз томондан ўз қудрати ва ҳуснини кўргазиб, инсоният осмонига кўтарила бошлади.

Ҳа, биз башарият ҳаётида янги йўналиш бошлаб бердик, зулмат устидан эркинликнинг ғалабаси даврини бошлаб бердик. Планетамизнинг келажаги, ундаги ижтимоий ҳаётнинг келажаги, ундаги инсонларнинг келажаги мана шу йўналишга, мана шу янги тарихга, мана шу ғалабага мансубдир. Бу, ер юзи бўйлаб социал воқеликнинг темир қонуниятидан келиб чиқади, шу воқеликнинг қонунига айланди.

Ҳа, ҳозироқ коммунизм ғоялари афсоналардаги ҳаммани, ҳамма тўсиқни енгадиган, ҳар қандай довонни ошадиган мўъжизакор азаматдек тўхтовсиз суръатда мамлакатлардан мамлакатларга, диллардан дилларга музаффар ўтмоқда, миллион-миллионларнинг ақли ва тафаккурини, идрок, онг ва ҳаракатларини забт этмоқда. У, моддий кучга айланди, демак енгилмасдир.

Совет Иттифоқи, унинг ажралмас қисми бўлган Совет Шарқи халқлари коммунизмга, бахт ва саодат чўққисига шахдам кетмоқдалар, бунда ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳасида оламшумул-тарихий ютуқларни қўлга киритмоқдалар. Улар партиямиз ХХІ съезди томонидан ишлаб чиқилган муаззам етти йилликни бажариш билан бахт ва саодат манзилига, шу билан бирга дунё бўйлаб тинчлик ишини узил-кесил таъминлайдиган натижага; ҳамма мазлумларнинг, жумладан ташқи Шарқдаги маҳкумларнинг озодлиги тантанасини таъминлаш ишига яна ҳам улуғвор ва ҳал қилувчи ҳисса қўшадиган натижага эришадилар. Лениннинг қуйидаги ҳаётбахш

сўзлари ҳамиша ҳар бир совет одамнинг ёдида ва ҳаракатида:

«Ҳамма гап шундаки, биз илгариги тажрибамиз натижасида ҳосил бўлган моҳирлигимиз билан қаноатланмасдан, албатта олға қараб боришимиз, албатта кўпроқ натижаларга эриша боришимиз, албатта, енгилроқ вазифалардан оғирроқ вазифаларга ўта боришимиз керак. Бусиз умуман ҳеч қандай прогресс бўлиши мумкин эмас, социалистик қурилишда ҳам прогресс бўлиши мумкин эмас».

Хуллас, шунга эришилдики, Ватанимиз, жумладан, бизнинг Шарқ дунёда халқ озодлиги ва мамлакат тараққиётининг, ақл ва адолат тантанасининг намунаси ҳамда машъали бўлиб қолди.

Ўз тарихида биринчи марта озод нафас ола бошлаган миллион-миллион мўғулистонлик, корейлик ва вьетнамлик биродарларимиз қуллик ва ҳақорат сиртмоқларини парчалаб янги ҳаёт яратмоқдалар, социализм ижод этмоқдалар, ҳар соҳада ҳаммани ҳайратда қолдирадиган муваффақиятларга эришмоқдалар, шу билан умумбашариятнинг, жумладан, Шарқнинг муқаддас ҳақ-ҳуқуқини, тинчлик ва хавфсизлигини сақлаб қолиш ишига ажойиб ҳисса қўшмоқдалар, империализмга, мустамлакачиликка ўлим зарбасини бирин-кетин бермоқдалар.

Ана Ҳиндистон, Индонезия ва қатор араб мамлакатлари халқлари қабиҳ мустамлакачиликни барбод қилиб, мурдор империалистларнинг адабини бермоқдалар.

Ҳа, у боши қуйи солинган Шарқ йўқ энди. Шарқ энди қаддини ростлади, кўтарилди, оёққа турган Шарқ етук паҳлавонга айланган. Шарқлик ва унинг диёри, ҳа, шарқлик ва унинг диёри, ижтимоий системалар, умуминсоният, ҳозирги ва келажак авлодлар тақдирини ҳал қиладиган ва қиляётган бош омиллардан бирига айланган. Шарқлик ва унинг диёри разил мустамлакачиликнинг гўрковига айланган, Шарқ ва шарқликлар ғоратчилар ва ўлим сочувчилар учун даҳшатга айланган.

Доҳий Ленин айтган эди:

«Биэнинг йўлимиз...— тўғри йўлдир, чунки эрта ё кеч, албатта, бошқа мамлакатлар ҳам шу йўлга келиб қоладилар».

Қанчалик ҳайротомуз башорат! Умуминсониятнинг, жумладан, азамат Шарқнинг ҳар бир куни, ойи бунга далолат ва шаҳодат бермоқда.

Шарқлик азизим! Дунё меҳнаткашларининг бирдамлик куни — Биринчи Май байрами муносабати билан сенга, сенинг Ватанинга, сенинг муқаддас курашингга бағишланган бу кичик шарқномани тамомлашдан олдин яна бир нарсани бутун қатъияти билан баён этиб ўтай:

— Сайёрамиздаги қитъаларнинг ҳаммасида яшайдиганларнинг ҳам ҳаёти ва севгисининг, ҳам болалари, боғлари, келажагининг, жумладан, азизим, сенинг тақдиринг кунимизнинг бош масаласига — тинчлик ишини сақлаб қолишга боғлиқдир. Ҳа, сенинг бахт ва ҳаёт учун курашинг, фарзандингнинг орзусига эришишинг, ҳар куни Ватанинга чиқадиган қуёшдан баҳраманд бўлишинг, беташвиш умр ўтказишинг шу улуғ ишга, тўғриси айтман — шу ҳал қилувчи нарсага боғлиқ бўлиб қолди.

Ҳушёрликни қўлдан берма ва шижоатингни бўшаштирма, азизим!

Биз Ҳиндистонда бўлганимизда бир тараққийпарвар ҳинд олими бундай деган эди: «худо энг риёкор ва энг ҳийлакор махлуқ қилиб шайтонни яратган, лекин кейинроқ эса шайтонни ҳам алдайдиган қилиб империялисни яратган...»

Ҳа, азизим, империалистларнинг, мустамлакачиларнинг на дўқига, на илжайишига, хайр-эҳсони ва «ёрдам»ига, на НАТО, СЕАТОларига (булар мудофаа воситаларидир, дейилишига) ишонма! Буни ўз тинчлигинг, Ватанинг, болаларинг ва севганларинг бахти талаб этади. Хиросима фожиа ва даҳшатларини унутма, осмондан америкалик газанда томонидан ташланган атом бомбаси бир зум ичида деярли ҳамма жонли ва жонсиз нарсани ялпи олов оқимига айлантирган эди-я!

Бало тўфонининг олдини олиш учун сен ўзингнинг мустамлакачиликка, империализмга қарши курашингни изчил олиб боришинг, етган марранда маҳкам ўрнашиб олиб, ундан ҳам юқорисига интилишинг, ундан ҳам юқорисига чиқишинг зарур.

Мустамлака мамлакатларнинг кўпчилиги озод бўлди. Энг муҳими шундан иборатки, дунё аҳолисининг 37 процентидан кўпроғини ҳам социалистик системадаги

мамлакатлар халқлари, яъни озод ва хуррам яшай бошлаганлар ташкил этади. Социализм жаҳон система-сига, енгилмас факторга айланди.

Ҳа, масаланинг энг муҳими шу.

Лекин, азизим, шу билан бирга унутмагинки, ўзининг чириганлигига ва заифлашганлигига қарамасдан, империализм ҳали бор, унинг кучи ҳам бор. Мурдор капитал, шў капитал билан нафас оладиган империалистлар мустамлакачиликни ҳар ерда тикламоқчилар. Улар сенинг тинчлигинг ва бахтингга, ҳаётинг ва бойлигингга ҳамла қилмоқдалар, вақт-вақти билан чангал солмоқдалар. Демак, сенинг адолат ва янги ҳаёт учун олиб бораётган курашинг ҳар нарсадан олдин империализмга қарши кураш билан чамбарчас боғланган бўлиши зарур, империализмга қарши қаратилган, империалистик системага қарши йўналтирилган курашнинг органик қисми, маълум даври бўлиши лозим.

Ҳа, азизим, шуни билки, империалистлар занглаган қуллик занжирларини кўпайтирмоқчи ва мустаҳкамламоқчилар, сени, ҳаммамизни, бутун ер куррасини кишанга солмоқчилар.

Шуни яхши билки, улар сенинг фарзандингни, қари онангни ва отангни, уйинг ва Ватанингни атом ё водород оловига нишон қилмоқчилар.

Шуни яхши билки, улар сени, барча инсониятни бадавийлик ва ўрта асрчилик балоларига дучор қилмоқчилар.

Шуни яхши билки, улар сенинг суякларингдан, қонинг ва кўз ёшингдан ўзлари учун кошона ясаб роҳатланмоқчилар.

Шуни яхши билки, уларнинг Совет Иттифоқига қарши, яъни сенинг энг қудратли ва ҳақиқий дўстинг ҳамда ғамхўрингга қарши олиб бораётган курашларининг асосий мақсадларидан бири сени тарихда мисли кўрилмаган даражадаги ёвузлик билан топталаб ташламоқдир.

Ҳа, азизим, ёдингдан бир аснога бўлса-да, чиқарма: улар сенга ўлим ва вайроналик тайёрламоқдалар. Бунга йўл бермаслик учун актив кураш, биз билан бирга бўл!

Ҳа, шуни жуда жиддий ҳисобга ол, шарқлик биродарим! Шуни ҳеч унутмагинки, сенинг ўз эркинг ва осойишталигинг учун курашинг ғалабаси империализмга

қарши курашинг билан, совет халқлари ила дўстликни мустаҳкамлашинг билан узвий боғлиқ бўлиб қолди.

Азизим, ҳозир ҳар нарса, ҳар бир яхшилик шундан бошланадиган бўлиб қолди, шунга боғлиқ бўлиб қолди.

Курашаётган муаззам Шарқдаги азиз биродарларимиз, дўстларимиз! Қудратли совет халқлари сизларга ажойиб баҳор байрами саломини ва севгисини йўллайди, сизларга яна ҳам улуғвор ютуқлар тилайди.

Ҳаёт нури мўл бўлсин, бахтингиз ҳам жўл бўлсин!

29. IV. 59 йил.

ҲАМИША БИРГА, ҲАМИША МИННАТДОР

Аввало шуни айтиб олай:

Халқлар тарихида шундай ҳодисалар рўй берадики, ўша ҳодисалар оқибатида ўша халқлар аввал катта бўлса (мен бу ерда «катта» сўзини кенг маънода олмоқдаман, яъни халқнинг ҳам нуфузи — сони, ҳам маданияти, ҳам иқтисодиёти ва ҳоказо, умуман, улуғлиги маъносида қўлламоқдаман), сўнгра кичик бўлиб қоладилар ёки аксинча, яъни аввал кичик саналиб, сўнгра катта бўлиб қоладилар.

Тўғриси айтмоқ керак, ўзбек халқи бир вақтлар катта халқ эди. Унинг ўша вақтлардаги миқдори — сонини қўяверингу, у қатор бошқа халқлар каби умумбашарият маданияти хазинасига ўзининг жуда катта ҳиссасини қўшган эди, ўзининг Мусо Хоразмий ва Абу Райҳон Берунийлари бўлди. Улуғбек ва Али Қушчилари билан, Лутфий ва Навоийси билан, «Шашмақом»и ва «Алпомиш»и билан дунё маданиятини бойитибгина қолмасдан, уни бир поғона юқорига ҳам кўтарган.

Лекин асрлар ўтди... Халқимиз ирода ва истагига боғлиқ бўлмаган ва унга хилоф равишда, яъни объектив сабабларга кўра (феодал системасининг кризиси, феодалларнинг тўхтовсиз ўзаро жиққамуштликлари, реакция ва ҳоказо) кичиклашди, заифлашди, ҳолсизлантирилди, парализацияга учратилди, ниҳоят аҳвол, фожиа шу даражага етдики, унинг ҳатто бир халқ бўлиб яшаб туришлиги ҳам хавф остида қолган эди.

XIX аср охири, XX аср бошларида ўзбек ўлкасининг Россияга қўшилишидан сўнг шу қўшилишнинг объек-

тив оқибатлари натижасида унинг тақдири Россия ўлкасининг тақдири билан, рус халқи, рус пролетариати тақдири билан чамбарчас боғланди, бирлашди ва натижада у яна катта йўлга, (албатта, аввалгига қараганда бошқа характер ва мазмунга эга бўлган) кира бошлади, хавфдан қутула бошлади.

Ҳа, XIX аср охири ва XX аср бошларида Россия дунёда революцион ҳаракатларнинг марказига айланди, рус халқи, рус пролетариати эса дунё революцион кучларининг авангарди бўлиб қолди, янги дунё, янги ижтимоий ҳаёт яратиш ишининг бош ташаббускорига ва бош кучига айланди. Ўзбек халқи ҳам шу халқ, шу пролетариат билан ва бошқа қардош халқлар билан бирлашди. Улуғ рус халқи, улуғ рус пролетариатидек илғор, революцион ҳомий ва дўстга, ғамхўр йўлдош ва етакчига эга бўлди. Мана шу ҳодиса унинг тарихида бурилиш ясай бошлади, шу бурилишга олиб кела бошлади, унинг катта йўлига кириб олишини таъмин этган бош омиллардан бўлди.

Мен бу ерда мана шу улуғ рус халқи, унинг азамат пролетариати ҳақида бир неча сўз айтмоқчиман.

...Белинский айтган эди: «Рус халқи — жуда инсофлидир, ақл ва адолатнинг мафтунидир, ажойиб янгиликка интилувчи ва умумбашарий тараққиётни ардоқловчидир, юксак қобилият ва камолотнинг мужассамлашганидир, меҳрибон ва ғамхўрдир; зулм ва зулмкорларни, қабоҳат ва разилларни ниҳоят даражада нафратлайди; жуда сабр-тоқатлидир. Лекин сабр косаси тўлса ва бир қўзғалса, кўтарилса, уни ҳеч нарса тўхта-та олмайди, денгиздай пишқиради, қуёшдай ёндиради, ҳар қандай қабоҳат ва разилларни ларзага солади, су-пуриб ташлайди».

Шунинг учун ҳам ана шу халқнинг гениал фарзанди яна ўша Белинский шу халқнинг умуминсоният тараққиёти тарихида алоҳида ўрин тутажагига ва алоҳида роль ўйнаяжигига ўтган асрнинг ўрталаридаёқ комил ишонч билдирган эди.

Ҳа, рус халқининг ажойиб миллий хусусиятлари ва қобилияти, бошқа мамлакатлардан фарқли ўлароқ, Россиянинг ўзидаги специфик вазият, халқаро аҳвол: дунёдаги синфий кучлар таносибининг ўзгариши; рус халқининг, рус пролетариатининг мамлакатимиздаги ҳамма бошқа халқлар ва қабилаларни ўз атрофига

тўплай олганлиги, улар билан дўстлик ва меҳрибонлик муносабатларини ўрната олганлиги, уларни умумий ҳамда маҳаллий талончиларга қарши қаратилган революция вазифалари атрофига, озодлик ҳаракатлари атрофига тўплай олишлиги ва ҳоказо — мана буларнинг ҳаммаси рус халқини, рус пролетариатини юқорида айтилгандек, алоҳида ўринга кўтарди, умумбашарият тақдирини, ижтимоий системалар тақдирини ҳал қилишда мустасно роль ўйнайдиган социал кучга айлантирди.

Яна ўша Белинскийнинг қуйидаги сўзлари тамомила бежиз эмас эди, ўз қонуниятига эга эди. Мана, у ҳикмат билан тўла сўзлар:

«...Ҳа, бизнинг миллий ҳаётимиз бор, жаҳонга ўз фикримизни айтишга даъват этилганмиз, бироқ бу қандай сўз, қандай фикр эканлиги ҳақида гапиришга ҳали вақт эрта. Бизнинг невараларимиз буни ортиқча ўйлаб турмай билиб оладилар, чунки бу сўз, бу фикр уларнинг ўзлари томонидан айтилади».

«Россияни 1940 йилда, маданиятли дунёга етакчи бўлган ҳолда, ҳам фанга, ҳам санъатга қонунлар берадиган ва умуммаърифатли инсониятнинг иззат-ҳурмати-га сазовор бўлган ҳолда кўрадиган неvara ва эвараларимизга ҳавасимиз желади».

Нақадар улуғ башорат! Мана, ўз халқининг қобилият ва қудратини, специфик хусусият ва алоҳида ҳиссиётини жамулжам қилиб ифодалаш ҳамда мужассамлантириш!

Ҳа, худди шундай бўлди, бир асрча тарих бунинг жонли шоҳидидир.

Аввалгиларини қўяверингу, айниқса XIX асрга келиб рус халқи ўзини рўйирост намоён кўргаза бошлади. Бутун Ғарбда ва ундан ташқарида енгилмас ҳисобланган, қатор-қатор халқларни, уларнинг мустақилликларини оёқ ости қилган, уларнинг миллий ҳаёти ва маданиятига таҳдид солган Наполеон босқинчиларига қақшатқич зарба берган, шу билан ўзинигина эмас, бошқаларнинг ҳам мустақил миллий ривожланишига муҳим имконият яратиб берган ўша рус халқи бўлди.

Дунё реакциясининг жандармасига айланиб қолган чоризмга қарши узоқ вақт давомида тўхтовсиз кураш олиб борган, унинг ҳам Россиядаги, ҳам бир қанча бошқа мамлакатлардаги революцион озодлик ҳаракатларига қарши қаратилган фаолиятларига зарба бериб тур-

ган ва шу билан ўша халқларнинг муҳаббати ҳамда раъбатига сазовор бўлган яна ўша рус халқи бўлди.

Инсониятга биринчи марта радио ва телеграфни, самолёт ва ракета техникасининг асосини берган, Ломоносов ва Сеченевни, Тимирязев ва Павловни, Лобачевский ва Докучевни берган, ҳамма фанларнинг деярли ҳамма соҳасида оламшумул аҳамиятли янгиликлар яратган, гуманист принципларга, ҳа, гуманистик принципларга асосланган фанни, тарихда мисли кўрилмаган даражада янги-янги нур манбаларини очиб берган яна ўша рус халқи бўлди.

Рус адабиёти беқиёсдир. Ҳаммага маълум Пушкин ва Лермонтов, Толстой ва Чехов, Гоголь ва Салтиков-Шчедринлар, уларнинг ёрқин ва зўр эҳтиросли гуманизм ҳамда халқ озодлиги ғояси билан суғорилган асарлари илғор дунё адабиётининг энг нодир дурдоналаридандир.

Рус адабиёти алоҳида ажралиб турадиган адабиётдир, у дунё адабиёти тарихида тамомила янги ва юксак босқичдир. Унинг энг катта тарихий аҳамияти шундан иборатки (бу унинг улуғворлигидан далолат беради), у бир қанча бошқа халқларнинг адабиётига, санъатига янги йўналиш берди, янги давр бошлаб берди, ривожланишнинг янги, юқори поғонасига кўтарди. Адабиётимиз тарихда даврнинг бир неча энг муҳим, ҳатто ҳал қилувчи масалаларида мустасно ўрин эгаллаган Фурқатнинг Фурқат бўлишида, ҳар бири ўз халқининг адабиёти тарихида шундай мустасно ўрин эгаллаган Шевченко ва Мирза Фатали Охундов, Абдулла Тўқай ва Абай Қўнонбоевларнинг ҳам шундай ажойиб шоир бўлиб етишишларида шу рус адабиёти мустасно роль ўйнади.

Унинг энг улкан аҳамияти шундан иборатки (бу унинг улуғворлигидан далолат беради), у Россияда зулм ўчоғини бузишда, чоризмни ағдаришда кенг халқ оммасини революцияга тайёрлашда жуда мазмундор ва маҳсулдор иштирок этди, шундай қилиб башарият тарихида янги давр бошлаб беришда ўзининг улкан ҳиссасини қўшди. У ҳозир ҳам эски дунёни қўпоришда, янги ҳаёт ва янги жамият яратишда биз билан, илғор инсоният билан бирга неча минг йиллик сўз санъатининг чўққиси бўлган Горький ижоди бошқа омиллар билан бирга худди мана шу адабиёт заминидан майдонга

келди, худди шу адабиёт ривожининг мантиқий ва қонуний натижаси бўлди.

Мана шу алоҳида адабиётни, тарихда алоҳида ўрин тутган, алоҳида миссияга эга бўлган, алоҳида миллий хусусиятларни ўзида мужассамлантирган адабиётни яна ўша рус халқи яратди, инсониятга берди.

Бу — масаланинг бир томонигина.

Халқимизнинг тарихига бир кўз ташлайлик.

Мана чоризм, мустамлакачилик даври. Бир томондан, аввалги маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзбошимчалиги маълум даражада чекланган, асрлар мобайнида халқ ва мамлакат бошига беўлчов фалокатлар солган бемаъни феодал-клерикал ўзаро уруш, қирғинларга маълум даражада хотима берилган бўлса-да, ўлкамизда янги, капиталистик муносабатлар, заводлар, фабрикалар, янги кўчалар, бинолар, янги маданият нишонлари, янгича дунёқараш унсурлари майдонга келган эди. Гарчи Фурқатнинг:

...Чунончи, биз эллар мусулмон эли,
Хусусан, бир оз халқи Фарғона эли:
Бориб Русия шаҳрида турмаган,
Алар расму тартибини кўрмаган,
Кўриб қолса ногоҳ имкон ўлуб,
Таажжуб қилур ақли ҳайрон ўлуб,

— дегани бежиз бўлмаган бўлса-да, булар ва шуларга ўхшаш бошқа нарсалар Россияга қўшилишнинг прогрессив оқибатлари сифатида пайдо бўлган эди. Лекин, иккинчи томондан, зулм ва зулмат яна ҳам кенг қулоч ёйган эди, яна ўша Фурқат бўғилиб, қон йиғлаб, давр кулфатларидан фарёд қилиб:

Фалак ғаддордир, кажрав замона,
Киши кўрмас муруватдин нишона,

— деб зорланса, Муқимий:

Зотимиз сайду саодат эмасмиз, қорамиз,
Ғам ўқидин тани мажруҳ сарпо ярамиз...

— дейишга мажбур бўлган эди.

Ҳа, бечора халқнинг бир алами икки бўлган эди, етарли азобга азоб, ғамига ғам қўшилган эди: бой ёнида буржуй, қози ёнида чиновник, катта ер эгаси ёнида,

шоир айтганидек, «купес» ва кулак, судхўр ёнида фабрикант, хуллас, маҳаллий талончилик ёнида чор гортчилари, мустамлакачиликлари пайдо бўлган эди, қамчи устига қамчи қўшилган, янги турма, янги жазо отрядлари ва усуллари яратилган эди. Бой халқни талаганида буржуй унга шерик бўлди, халқ дод деганида полиция унга авахта эшикларини тўғри қилиб турди, фабрикант халққа жабр қилганида қози унга ҳомий бўлди, унинг пинжига кирди, мулла унга худодан умр ва эҳсон тилади. Халқ «Очман, нон, сув!» деганида губернатор унга ўқ ва милтиқ қўндоғини тайёрлади, қилич кўтарди. Хуллас, маҳкум ва мазлумларни талашда, қамчилашда ҳам маҳаллий, ҳам мустамлакачи мурдорлар бир даҳшатли тананинг икки шохи эдилар, бир эдилар.

Шу муносабат билан Муқимийнинг «Воқеаи Кўр Ашурбой» деган шеъри эсимга келиб қолди. Унда бир бой оддий ва нотавон оила олдида катта жиноят қилади. У оила, халойиқ, бойга қарши бош кўтаради, жазоламоқчи бўлади. Лекин ишга, шоир истилоҳлари билан айтганда, «истарши», «приступ», «купес-молдор», «мингбоши», «қози» аралашадилар, бойни жазодан қутқарадилар, ҳатто оқлайдилар. Муқимий ўз асарининг хулосасида айтади:

Ҳақорат қилинган кишилар қолиб,
Топиб бой сўзи бунда зўр эътибор.
Қачон камбағалларнинг сўзи ўтар,
Агар бўлса ақчанг, сўзинг зулфиқор.

Бунинг устига, чоризм, чор чиновниклари ва талончилари томонидан маҳаллий халққа великодержав-шовинистик муносабатда бўлиб, уни «паст тоифали одамлар» деб, аччиқ таҳқир қилишларини, унинг миллий ҳиссиётига, қадр-қимматига, нафсониятига чангал солишларини, ору номусини оёқ ости қилишларини айтмайсизми!

Бунинг устига, чоризм талончилари ва уларнинг ерли ҳамтовоқлари ҳамда ҳамкасблари Урта Осиё халқлари орасида нифоқ яратишга, уларни бир-бирлари билан тўқнаштиришга, рус ва ўзбек халқларини бир-бирига қарама-қарши қўйишга, улар ўртасида душманлик муносабатларини ўрнатишга уринган эдиларки, бу билан қамчи зарбасини зўрроқ, турмани кенгроқ ва ўғирликни кўпроқ қилмоқчи эдилар.

Бунинг устига, чоризм талончилари ва уларнинг ерли ҳамтовоқлари, ҳамкасблари халқни маданиятсизлик ҳамда жаҳолат асоратида сақлаб қолишга, ўрта асрчилик ва саводсизлик сиртмоғида қолдиришга тиришган эдилар. Ахир, 1914 йилда бюджетнинг маорифга ажратилган қисми икки процентгина эди, холос!

Ўта фожиали аҳволда қолган жафокаш ўзбек халқи га шу халқ тақдири билан ўз тақдирини пайваст кўрган яна ўша ажойиб рус халқи ҳамдаст бўлди, унга меҳрибон ҳомий ва доно етакчи бўлди. Катта ер эгаси уни ердан маҳрум қилмоқчи бўлганида бу халқ жон-жаҳди билан қарши турди. Фабрикант унинг меҳнатини ўғирлаганида бу халқ беқиёс ғазабланди, нафратланди ва жафокашнинг ёнини олди. Шу жафокашни авахтага ташламоқчи бўлганларида, у шу даҳшат уйини ёндирмоқчи бўлди. Таҳқир қилганларида бу халқ унинг бошини силади, унинг қадр-қимматини сақлаш учун курашни зўрайтирди. Уни саводсизлик ва илмсизлик билан бўғиб ташламоқчи бўлганларида бу халқ унинг нурга бўлган ҳақ-ҳуқуқини ёқлади, қобилиятини ардоқлади, унинг маданият юксаклигини эгаллашини самимий орзу қилди.

Бу халқ унга янги кураш йўллари ва воситаларини ўргатди, уни революцияга тайёрлади, зулм истеҳкомини забт этишда олов кечиб бир сафда борди.

Ўша давр фарзанди, аҳволнинг жонли шоҳиди муаззам шоиримиз Фурқатнинг қуйидаги сўзлари ҳам том ҳақиқат эди:

«...Русия халқи хат ва лисон ўргатмоққа таклиф қилса, муроди ёмон эмасдур. Балки мамлакат обод бўлиб, фуқаро ва раиялар осойишта бўлмоқларини хоҳлайдур. Аз баски, Русия халқи ҳамма вақт биз мусулмон халқини давлатманд ва хурсанд бўлмоғимизга кушиш қилади».

Энг мустасно ҳодиса рус халқи, рус пролетариати туфайли бўлди: рус халқи, рус пролетариатининг даҳо ва донолик, қудрат ва қатъияти айниқса башариятга Ленинни, унинг партиясини беришда, Октябрь революциясини тайёрлаш ва амалга оширишда яққол ва комил кўринди.

Коммунистик партия ва Ленин раҳбарлигида, дунё реакциясининг зўр таянчларидан бири бўлган чоризмни ағдаришда, ундан сўнг яна бир ҳамла билан буржуа-

зиянинг додини бериш, тарихда биринчи бўлиб социалистик давлат ўрнатиш, ички ва ташқи зиддиятлар билан тўла мамлакатда, контрреволюцион кучлар хуружи кучайган ва бир неча йиллик империалистик уруш ҳамда тескаричилар фаолияти натижасида вайрон қилинган, оч мамлакатда, бунинг устига маълум даражадаги тажрибасизлик (янги давлат ишини олиб боришда) ва мутахассисларнинг деярли йўқлиги ё жуда танқислиги шароитларида, хуллас, ниҳоят даражада мураккаб ва оғир вақтларда мамлакатни идора этиш ва голиб чиқиш; кечагина туғилган янги давлатимиз ва мамлакатимизга қарши бош кўтарган Колчак ва Юденич оқ гвардиячиларини, ҳар турли босмачи газандаларини, Антантанинг бирин-кетин қилган даҳшатли ҳужумларини тормор қилиш; қаҳатчилик, вабо ва вайроналикни енгиш — мана буларнинг ҳаммаси яна ўша рус халқининг, рус пролетариатининг, партиянинг мустасно улугворлигининг намойиши бўлди.

Шундай қилиб, Ватанимиздаги ҳамма халқларнинг, жумладан, ўзбекнинг тақдирида, биринчи марта озодлик ва социализм йўлига тушиб олишида яна ўша рус халқи, рус пролетариати партия ва Ленин бошчилигида ҳал қилувчи роль ўйнади, ўз қардошлари олдидаги тарихий миссиясини бунда ҳам бажарди. Ҳа, худди шу рус халқи ва пролетариати, худди шу партия ва Ленин, худди шу Улуғ Октябрь ва унинг натижасида пайдо бўлган Совет ҳукумати халқларимизнинг ҳақиқий тарихи бошланишида бош омил бўлди.

Иш шу билан тугамади. Партиянинг, рус халқи, рус пролетариатининг, ҳамма халқларимизнинг ирода ҳамда истакларини ифодалаб, Ленин уларнинг фактик баробарсизлигини тугатиш, иқтисодиёт ва маданиятда социализм барпо этишни бошлаб юбориш зарурлигини айтди, бизда биринчи ҳақиқий мактаб ва театрнинг, биринчи дорилфунун ва институтнинг биринчи гиштини амалий суратда рус халқи, рус пролетариати қўйиб берди, истеъдодли ўзбек халқининг бўғилиб келган ташаббусини булоқ кўзидек очиб юборди.

Эҳ-ҳе, ўшандан бери озмунча ўзгаришлар юз берди-ми! Қисқа қилиб айтганда, ҳам халқнинг, ҳам ўлканинг қиёфаси тамомила танилмас бўлди, қулликдан тараққиётнинг баланд поғонасига кўтарилди, жонажон партияимизнинг коммунизм қурилишини авж олдириб юбо-

риш ҳақида кўрсатма ва программа берган съездига етиб келинди!

Аввал қонли қамчи ўйнатган буржуйдан ва кулакдан ному нишон қолмаганлиги; аввал ҳуқуқсиз бўлган ўзбекнинг Совет миллий давлатининг гуллаб-яшнаши, аввалги қашшоқ ўзбек қишлоғининг миллионер колхоз диёрига айланиши; ўзбек юртидаги ҳайратомиз саноат гигантлари; аввал қоронғиликда бўлган ўзбекнинг ёппасига саводли бўлиши; академияга қадар етиб келиши, ўзининг азамат ишчи синфига ва ажойиб зиёлилар армиясига эга бўлиши; у янги шаҳару қишлоқлар, шифохонаю клублар, у янги бинолар, кутубхона, магистраль кўчалар, у янги ҳаёт, янги ахлоқ, янги оилалар... ҳаммасини санаб бўладими, ахир — Осиё ва Африкага ҳайқириқ солаётган бу ғалабалар, — мана буларнинг барчаси учун ўзбекнинг қариясидан тортиб кичигига қадар ҳаммаси партия ва ҳукуватимизга, ўша рус халқи, рус ишчи синфига ҳам ташаккур айтмоқда. Ахир, аввал ому азиятидан боши чиқмаган ўзбек далаларида ҳозир 60 минг трактор гуриллаб ерга бахт уруғини экмюқда, пахта беришда ўзбек дунёда учинчи ўринга чиқиб олди: аввал қисмати жинчироқ бўлган ўзбек юртида ҳозир яратилаётган электр қуввати Покистон, Эрон, Ироқ, Туркия ва Бирлашган Араб Республикаси мамлакатларининг ҳаммасида чиқариладиган қувватдан уч марта кўп: аввалги саводсиз ўзбек энди олти мингдан ортиқ мактабга эга — унинг ҳамма болалари ёруғ ва иссиқ билим уйларида нур олмақдалар, уларнинг икки юз мингча инженер ва врач, агроном ва техник ота-оналари, ака-опалари бутун халқ билан бирга коммунизм қурмоқдалар!

Азиз рус дўстимиз! Тўғриси айтиман, қандайдир мўъжизакор қувват, қандайдир ҳаётбахш куч, жонажон партия, қандайдир тарихий омил ва сабаб, дунёларга тўғри келадиган коммунистик мақсад ўзбекни сен билан, бошқа дўстларимиз билан ҳамкор, қон-қардош, якватан, бир оила қилди. Шу улуг айёмларда ўзбек яна бир карра сизга бутун қатъият билан айтади:

— Бепюён юртимиз ва унинг эллари саодати учун, болаларим ва оилам саодати учун, ажойиб ҳаётим ва яна ҳам гулгун истиқболим учун раҳмат, ҳамиша сиз билан биргамиз! Ҳамиша сиздан миннатдоримиз!

1. V. 59 йил.

ҚУЕШГА УТ ОЧГАН ГАЗАНДА

Маълумки, кўп вақтлардан бери француз империалистлари бошқа мустамлакачилар ёрдамида Жазоирда озодликка ва тараққиётга интилаётган Жазоир халқига қарши қонли уруш олиб бормоқдалар, ҳозир эса бу қирғинни авжга чиқардилар. Яқинда шу урушларда иштирок этган, ҳозир эса балога учраб бўлса керак, қайтиб кетган хорижий легионер газанданинг саргузаштларини «Ди Тат» деган Швейцария газетаси босиб чиқарди. Унинг бир қисмини мен «Правда»да ўқиб қолдим. Айниқса, шундан сўнг ушбу мақолани ёзмасдан туролмадим.

Даҳшат! Мана газанданинг газетада айтганлари:

«Биз уйларда (Жазоир шаҳар ва қишлоқларида) кўпинча ёлғиз хотинларнигина топар эдик. Капитаннинг буйруғи билан бизлар уйларни, ҳамма нарсаларни остуст қилар, хотинларни эса ўласи қилиб дўппослаб, сўнгра отиб ташлар эдик. Десаант операциялари вақтларида бизлар кўпинча арабларни тутиб қўлга тушириб олар, сўнгра эса пичоқ билан ўлдирар эдик. Баъзан уларни қийма-қийма қилиб ташлар эдик. Ҳеч қачон арабларни, гуноҳлими, гуноҳсизми, сўраб ўтирмас эдик, уларни қаторасига тўғридан-тўғри ўлдира берардик».

Жаллод! Сени одам туққан эмас, сен оқпадарсан! Сени она туққан, катта қилган эмас. Сен одам наслдан эмассан. Олтин йиртқичлиги, қашқир ваҳшийлиги, шайтон маккорлиги, кўршапалак қони, ўргимчак ҳунари, пулдор очкўзлиги, қулдор қамчиси, вампир, яна, яна...— мана сен нималардан таркиб тўпгансан! Сен «сариқ иблис»дан бўлгансан!

Сен ҳаромисан! Одамзод бор бўлгунча сенинг номинг қолажак, лекин ўта разолат, беўлчов қонхўрлик, ўлим, вайроналик ҳамда даҳшат тимсоли бўлиб қоласан. Одамзод тургунча сен башариятнинг лаънати ва қарғиши объекти бўлиб қоласан. Инсоният сени, сендақаларни яратган чиркин жамият, ижтимоий омил ва шароитларни беҳад ғазаб ва нафрат билан тилга олажак.

Сен аблаҳсан! Сен ҳаёт учун дунёга келган эмассан. Сен башариятга осудалик, жамиятга гўзаллик бериш учун дунёга келган эмассан. Сен бор ҳаётни заҳарлаш ва поймол қилиш учун, бор осудалик ва гўзалликни оёқ ости қилиш ва парчалаш учун, гўдакларни ўйинчоқлари билан бирга қиличдан ўтказиш ва оламни зулматхонага айлантириш учун дунёга келгансан.

Сен мурдорсан! Сен ҳаётни ҳақиқий одамлар учун роҳат манбаига эмас, бир ҳовуч ўзинга ўхшаганларнинг бошқалар бойлиги ва ўлими ҳисобига бойиши ва яшаши оламига айлантирмоқчисан. Сен ўз ҳамкасбларинг билан бирликда жамиятда жунгли қонунларини, илон ва бўриларнинг бошқаларга бўлган муносабатини, наҳанг ва тулкиларнинг яшаш усулларини, бадавийлик бидъатларини ҳар ерда ва ҳамишаликка ҳоким қилмоқчисан. Сен асрлар мобайнида инсон меҳнати, инсон ақли, инсон гидроки яратган бебаҳо маънавият ва одоб жавоҳирларини, ажойиб тартиб-қоидаларни бир ямлаб ютмоқчисан.

Сен итвачасан! Ахир, сенга нега керак бўлиб қолди ўсал ётган касалнинг жони, ёши етмишга етган қариянинг қони, сенлар туфайли етим қолган бечора боланинг боши! Ахир, сенга нега керак бўлиб қолди у юлинган, таланган, қонга бўялган бечоралар кулбасини ёндириш, кул қилиш, бошпанасиз қолдириб, жазирама офтобда куйдириш?!

Ҳаёт ва инсонийлик виждон, инсоф ва ору номус сендан ҳазор маротаба ҳазар қилади, жирканади, эй жаллод!

Ахир, Жазоир ва унинг халқи сенга нима қилди? Сенга тегдими, бирон нарсангни ўғирладими? Сенинг уйингга бостириб кирдими? Бирор танга зарар бердими, мамлакатинг ишларига аралашдими?

Йўқ, асло!

Ахир, 1830 йилдан бери Жазоирни, унинг халқини соғиб келмоқдасанлар-ку! Ахир, Жазоирга бир қўлда

қиличу қуллик занжири, иккинчи қўлда бўш қоп билан келганларингдан сўнг ҳатто махсус қарор билан деярли ҳамма энг яхши ерларни тортиб олдиларинг-ку! Сенлардан ҳатто дин ва диний муассасаларга мансуб ерлар ҳам қолмади.

Аҳолининг юзтадан 5—6 тасигина саводли, ерли болаларнинг юзтасидан биттасигина мактабда ўқиди.

Мамлакатнинг деярли ҳамма молининг экспорт ва импортли калитини ўз қўлларингга олгансанлар.

Мамлакатдаги ер ости табиий бойликларнинг (улар жуда кўп — темир, фосфорит, сурма, рух, калий, кумуш ва бошқалар) деярли ҳаммасини сенлар, француз боёнлари, сенларнинг ҳамтовоқларинг бўлган америкалик талончилар эгаллаб олдиларинг-ку. Жазоир шароби дунёда энг яхши кайф берадиган, дейдилар. Ахир, Париж зодагонларининг уйларидаги банкетлар, Париж рестораниларидаги базмлар шу шаробсиз ўтмайди-ку. Ахир, сенларнинг тўшакларингни юмшоқ қилган, қишда сенларнинг устингни иссиқ қилган Жазоир ерида ўстирилган, жазоирлик пешона териси билан етиштирилган пахта ва жун эмасми?

Буларнинг устига, Жазоир, унинг халқи фойдасига юз йилдан ортиқ вақт ичида бирон чақа сарф қилмадиларинг. Бунинг устига, Жазоирни, унинг халқини шу даражада таладиларинг ва улар тараққиётини шу даражада бўғдиларингки, натижада мамлакатдаги ерларнинг ёлғиз икки-уч процентигина ишлатилади, қолгани Жазоир халқининг ўзига ўхшаб оч-яланғоч ётибди, азалда қандай яратилган бўлса, шундай куйиб-қовжираб ётибди. Халқни қанчалик даҳшатли очлик ва яланғочлик балоларига дучор қилмадиларингми ахри! Ахир, бутун Жазоир темир конларида чиқарилган маҳсулнинг 60 процентдан ортиғи биргина француз компанияси «Со-сьет дел — Уэнза» эгаларининг чўнтагига кетади. Сурбетликларингни қараки, сенларни Жазоирга қотиллик ва талончилик учун юборган хўжайинларинг шу ўғирланган, шу жазоирлик меҳнаткашнинг қўли билан ер остидан қазиб чиқарилган Жазоир қўрғошинини шу жазоирликларнинг ўзларига қарши отиладиган ўққа айлантирмоқдалар!

Мустамлакачилар минг-минг бегуноҳ одамларни турмага ташлаганлар. Турмага ўхшаган махсус лагерь-

авахталарда эса, бир миллионча бечораларни тутқунликда тутмоқдалар.

Мустамлакачилар тўрт йил ичида (уруш бошлаганларидан бери) 600 минг жазоирликни ўлдирганлар. Яқинда қаҳрамон Жазоир Миллий-озодлик армиясининг берган хабарига қараганда, бир неча аҳоли яшайдиган жойларда, шаҳарларда ўлдирилган болалар, хотинлар, эркакларни тўда-тўда қилиб ташланган катта-катта ўралар топилган.

Мустамлакачилар минг-минг жазоирликларнинг уйларини ёндириб, ўзларини бошқа юртларга кетишга, ҳамма аламлар устига ғурбат азобларини ҳам тортишга мажбур этганлар.

Фожиа ҳақиқатан ҳам беўлчов ва чидаб бўлмасдир, даҳшатлидир. Араб шоирларидан бирининг мустамлакачиликдан зорланиб ёзган қуйидаги сатрлари бежиз эмас:

Оғир, о, муҳтожлик ниҳоят оғир,
Қамчи азобларин кўрмоқ оғирдир.
Тутқунликда яшаб, ғурбатдан чиқмай
Тутқунликда ғамгин ўлмоқ оғирдир.
Чидаб бўлмас тарзда оғирдир, оғир
Олтин сиртмоқларни бўйинга солмоқ!
Ва бош эгиб қонлик кундалар узра
Жаллод болталари остида қолмоқ...
Нечун ушбу мудҳиш кушхона ичра
Қамаб қовурмоқда гулханлар бизни!

Мана Жазоирни, жазоирликни қандай даҳшатли фожиа гирдобига ташладиларинг!

Билмайман, сени яна нималарга ўхшатсам экан! Бу сўроқ тасодифий эмас, зеро ўйлаб-ўйлаб сендан, сенинг қўлингга қурол бериб юборганлардан ярамас, разил ва тубан нарсани тополмадим. Шу орада икки нарсани эслатиб ўтай.

Биринчиси:

Мен сени аблаҳ дедим, итвачча дедим, қотилу разил дедим. Биламан, сенинг бунга аччиғинг чиқар, балки ғазабдан жар ҳам соларсан. Лекин сенинг ўзгалар юртида ва кулбасида қилган ишларинг бу сифатловчи

¹ Ш у н қ о р таржимаси.

сўзлардан ҳам олчоқ эканлигини билмайсан, ёки билишни хоҳламайсан, ёки сендақаларнинг билиши мумкин эмас, ахир, бургут мусичани емаслик одобини тушуна оладими! Бу қанақаси ахир, сен бировларнинг, тамомила бегуноҳларнинг уйига бостириб кириб ўлдиргин, қийма-қийма қилгин ва кулбасини ёндиргин-да, шунинг эвазига сенга юқоридаги ном берилса аччиғинг келсин? Аввал қилма, қилганингдан сўнг лаънатга ҳам чида.

Иккинчиси:

Биламан, сен Жазоирни қонга бўяб ва кафанга буркаб, сўнгра ажал келтирадиган оёқларингни у ўлкадан бизнинг Ватанга, бизнинг халқимиз сийнасига ҳам ташлаш фикрида бўлганлардансан, ўшандоқларнинг газандаларидансан.

Демак, менинг сенга чексиз ғазабим, менинг сенга ўлим тилашим сабаби қадимий дўстимиз араб, жазоир халқига бўлган муҳаббатгина эмас, айна замонда ўз халқимнинг (менинг халқим — совет халқи!) мафтун фарзанди эканлигимдадир; ҳа, сабаб оддий совет одамнинг адолат ва ҳақиқатни бениҳоя севганлиги, ҳурмат қилганлиги ва ардоқлаганидадир.

Азиз араб, жазоирлик дўстлар!

Бутун илғор башарият, дунёнинг қайси ерида яшамасин ва қайси тилда сўзламасин, ҳар бир инсофли инсон (улар миллион-миллиондир) сиз тарафда. Ҳаммадан олдин ва ҳаммадан кўп совет одамлари, менинг Ватаним одамлари сизлар билан биргадир. Кўнглингиз тўқ бўлсин, кучингизга куч қўшилсин.

Бизнинг асримиз эски дунёга, жумладан, лаънати мустамлакачиликка, қонхўр разилларга барҳам бериш асридир. Бу барҳам бериш қишдан сўнг баҳор фасли қелишлиги мутлоқ бўлганидекдир. Ҳозироқ, масалан, Жазоирнинг аксар қисми ўз ҳаққи ҳуқуқи учун фаол бош кўтарган нур ва нон учун, миллий мустақиллик ва болалари бахти учун жонбозлик қилаётган жазоирликлар қўлидадир. Бутун Жазоир олов ичида. Мустамлакачиларнинг талончилиги, осмондан ёғдираётган бомбалари сийнаси яраланган миллионларнинг қаҳри ва қатъиятини кучайтирмақда.

Катта ҳақиқат, катта адолат, шунга эга бўлганлар, шу учун курашувчилар; озод ҳаёт ва унга олов кечиби, азоб чекиби, қулоч очиб кетаётганлар — мана булар қуёшдек ёрқин ва қуёшдек зўр. Кўршапалак табиатли

газандалар қуёшга қараб қанчалик кўз олайтирмасин, қанчалик увилламасин ва қанчалик ўт очмасин, барибир ҳар ерда ўз қилмишларининг жазосини тортажаклар, бир кун ҳақиқат, адолат олдида жавоб беражаклар.

Шунда барала овоз билан айтамыз:

— Улуғ Октябрь инқилобимиз билан, фашизм устидан қилган ғалабамиз билан, сендек газандаларни йўқотиш билан, бирин-кетин муваффақиятли бажарилган ва бизга енгилмас куч-қудрат берган планларимиз билан, ҳам арабу ажамга, ҳам италия ишчиси ва бирмаликка берган мададимиз билан биз ҳам ер юзи бўйлаб катта ҳақиқат ва катта адолат тантанасини таъмин этишга ҳаммадан кўп, бебаҳо ва беўлчов ҳиссамизни қўшдик!

Уша кун жуда яқин.

8. IV. 59 йил.

ИЖОДКОР ДАҲО ВА ОКТЯБРЬ

Мен бу мақоланинг сарлавҳасини шундай деб қўйишим бежиз эмас. Унда сўз минг йиллар давомида жафокаш ва ижодкор инсон даҳоси томонидан яратилган маданий дурдоналарнинг аччиқ тақдири масаласи ҳақида, уларнинг Улуғ Октябрь туфайлигина, Улуғ Октябрдан кейингина, биздагина ҳар томонлама ва ҳамিশаликка қутқарилганликлари, том маъноси-ла граждандлик ҳуқуқига эга қилинганликлари масаласи ҳақида боради.

Асрлар мобайнида маданий меросга муносабат масаласи синфий курашнинг марказий масалаларидан бири бўлиб келди. Тарих одамни одам томонидан эксплуатация қилиш асосига қурилган жамиятда маданият ва маданиятни ижод этганлар бошига солинган кулфатлар билан тўла. Нур ва тараққиёт душманлари Абу Райҳон Берунийни қувғин қилдилар. Абу Али ибн Синонинг «Аш-Шифо»сини ўтга ташладилар, ибн Руштни ўлимга ҳукм қилдилар, Жордано Брунони тириклайин гулханда ёндирдилар, Фирдавсийни таҳқирладилар, Навоийга заҳар бердилар, Пушкинни ўққа тутдилар, Белинскийни қон тупуриб жон беришга мажбур этдилар, Шевченко қабрини вайрон қилдилар, музейларни отхонага айлантирдилар.

Бу маданий бойликларнинг ягона ва қонуний меросхўрлари ҳамда ижодкорлари бўлмиш халқлар ўзларининг сиёсий тутқунликларига ва иқтисодий қашшоқликларига кўра маданий бойликлардан фойдаланиш ва баҳраманд бўлиш имкониятидан маҳрум этилган эди-

лар. Илм — халқни таловчилар хизматига бўйсундирилган эди. Атом ва водород қувватининг, яъни инсон даҳоси мўъжизасининг капитал ҳукмрон мамлакатларда энг ёвуз мақсадларни рўёбга чиқариш хизматига, янги уруш оловини ёқиш, одамларни ўлдириш, юртларни вайрон қилиш хизматига қўйилганлиги бу фожианинг авжига чиқарилганлигидан далолат бермоқда.

Улуғ Октябрь революциясидан сўнг бизнинг мамлакатда — ишчи ва деҳқонларнинг биринчи давлатида маданий меросга янгича муносабат дунёга келди, фан, санъат ва техниканинг вазифа ҳамда тақдири ҳам тамонила ўзгарди. Бутун илғор башарият, инсон даҳоси томонидан яратилган ва яратилаётган ноёб дурдоналар энди социализм мамлакатининг озод ва бахтиёр гражданининг манфаати хизматига қўйилди.

Владимир Ильич Ленин Улуғ Октябрь ғалабасидан кейиноқ 1918 йил 18 (31) январда Советларнинг Умумроссия учинчи съездида бундай деб айтган эди:

«Илгари бутун инсониятнинг ақл-идроки, унинг бутун заковати фақат бир нарса учун: техника ва маданият бойликларини баъзи кишиларга бериш, бошқаларни эса энг зарур бўлган маориф ва тараққиётдан маҳрум этиш учун ижод қилар эди. Эндиликда эса техниканинг бутун мўъжизалари, маданият соҳасида эришилган барча ютуқлар умумхалқ мулки бўлади ва инсониятнинг ақл-идроки ва даҳоси бундан буён ҳеч қачон зўрлик воситасига, эксплуатация воситасига айланмайди. Биз буни биламиз, бинобарин, бу ғоят буюк тарихий вазифа ишлашга, бор кучни сарф қилишга арзийдиган бир вазифа эмасми, ахир? Меҳнаткашлар бу буюк тарихий ишни амалга оширадилар, чунки революциянинг, уйғониш ва янгиланишнинг мудраб ётган буюк кучлари худди ана шу меҳнаткашлардадир».

Ленин қайта-қайта таъкидлаган эдики, биз қураётган янги жамият, бизнинг идеалимиз ҳисобланган коммунистик жамият олий маданиятсиз бўлмайди, уни энг юксак фан ва адабиётсиз, техника ва санъатсиз тасаввур қилиш мумкин эмас; шундай маданиятни яратишда энг муҳим ва ҳал қилувчи воситалардан бири асрий маданий бойликлардир; уларни ўрганиш, ўзлаштириш, улардан танқидий фойдаланишдир.

Ҳа, у илғор инсоният томонидан асрлар мобайнида яратилган маданий бойликлар бизнинг янги, социалистик

маданиятимизнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида ниҳоят даражада катта роль ўйнабгина қолмасдан, аynи замонда уларнинг ўзлари ҳам шу маданиятимизнинг олтин фондидан ўрин олдилар, уларни ижод этганларнинг номлари эса бизда бениҳоя ғурур ва фахр билан, ҳурмат ва муҳаббат билан тилга олинадилар.

Бу тасодифий эмас.

Бизнинг партиямиз ва ҳукуратимиз том маъноси ила халқчилдир, энг юксак ақл ва даҳонинг мужассамлашганидир, ҳамма инсоний яхшилик ва олижанобликнинг, ҳамма гўзаллик ва нафосатнинг жамулжамидир.

Бизнинг партия ва ҳукуратимиз ҳозирга қадар мавжуд бўлган инсон ижодий талантининг неча минг йиллар давом қилган ривожланишининг мантиқий маҳсули ва энг юксак хулосасидир, шунча узоқ тарихда яратилган ҳамма ақл ва маданият дурдоналарининг қонуний ворисидир, энг изчил меросхўридир.

Бизнинг партия ва ҳукуратимиз ўз табиати ва характери эътибори ила илғор инсониятнинг энг ажойиб умидларини, асрлар мобайнида ижодкор одамларнинг меъмор ва наққош, олим ва созанда, шоир ва меҳнат жонкуяри сифатида акс эттирган орзуларини, «ҳаммадан тез учар гилам» ва ойни забт этиш ҳақидаги хаёлларини, «Талабга қараб олиш, қобилиятга қараб ишлаш мумкин бўладиган жамият яратиш» ҳақидаги тиллакларни амалга ошириш учун туғилган.

Шунинг учун ҳам маданий меросга уларнинг бениҳоя ҳурмат ва эҳтиёткорлик билан қарашлари, кўз қорачиғидек сақлашлари, бунга хилоф иш қиладиганларга қарши кескин курашишлари бежиз эмас.

Бунга ҳар бир совет халқининг шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятининг гуллаб-яшнаши ёрқин мисолдир.

Пролеткультчиларга зарба берган, Зимнийдаги расм ва ҳайкалларни душман ўқидан сақлаб қолган, Гётени бизники қилган, Пушкин асарларини миллион-миллион нусхалаб чиқарган, Низомийни ўз халқи қўлига қайтарган, Навойга ҳайкал қўйган, Рудакий тўйини ўтказган, қозоққа академия берган, Шевченконинг фашистлар томонидан бузиб ташланган қабрини тиклаган (ҳаммасини санаб бўлмайди) ким? Партиямиз, ҳукуратимиз!

Шунинг учун ҳам совет одамлари империализмнинг Дуглас (АҚШ) ва Маккол (Англия) деган жарчиларнинг бўхтонларини беҳад ғазаб ва нафрат билан кутиб олдилар. Мана уларнинг алаҳлашлари: гўё бизда миллий маданият, маданий мерос оёқ ости қилинаётган эмиш! Уларнинг ўзлари ҳақиқатни оёқ ости қилиб, айти замонда ўзларини сурбетларча Шарқ халқларининг миллий маданияти ҳомийлари қилиб кўрсатишдан ҳам қайтмаганлар.

Йўқ, халқларни алдаб бўлмайди: империалистларнинг бир вақтлар Самарқанд ва Бухорода, узоқ вақт Шарқ мамлакатларида қилган «маданийлаштириш» фаолиятларини ҳеч ким ёддан чиқаргани йўқ!

Бунинг устига, биз шуни биламиз: босқинчи империалистларнинг ирқчи малайлари, ҳамтовоқлари Шарқ халқларини ниҳоят даражада камситиб, ҳақоратлаб, уларнинг илмий фикрлаш қобилиятларини, маданий бойликлар ижод этиш қобилиятларини, мустақил яшай олиш қобилиятларини инкор қиладилар. Лекин у империалистлар ва уларнинг одамларни сортларга бўладиган маддоҳлари, масалан, мисрликларнинг фикрлаш ва ижод этиш истеъдодларини инкор қиладилар-да, шу билан бирга шу мисрликларнинг меҳнати, пешона тери ва суякларидан ясалган Сувайш каналини босиб олиш учун ўлиб-тирилиб ҳаракат қиладилар, эрксевар халқ ва мамлакатга бомба ва заҳар билан бостириб кирадилар. Мана, уларнинг амалда Шарқ халқларининг маданий ва моддий бойликлари устидан қилган «ғамхўр»ликлари қанчалик мунофиқона ва разилона!

Совет халқлари ўз бойликларининг хўжаси бўлиб олганлар. Улар империалистларнинг ҳар қандай «ғамхўр»ликларини рад этадилар.

Бўхтончилар, ўзбекнинг таърифи билан айтганда, ойни этак билан ёпмоқчилар, ҳақиқатни яширмоқчилар. Лекин ер юзига маълумки, Низомий меросига 800 йил, Навоий меросига 500 йил тўлди, аммо улар биринчи маротаба ёлғиз биздагина ҳақиқий халқ мулкига, тақдири халқ қўлидаги мулкга айланди, том маъносила халқники бўлди. Шоҳ Исмоил қабри биносининг қурилганидан бери ўтган минг йил ичида, Шоҳизинда комплекси ва Гўри Амир пайдо бўлганидан бери ўтган 500 йил ичида хон ва амирларнинг, умуман, мозий ҳокимларининг биронтаси шу ёдгорликларни сақлаш, бу-

зилишдан қутқариш учун ҳеч бўлмаганда бирон чақа сарф қилдими?! Йўқ. Буни бизгина қилдик.

Бутун илғор инсоният ўзбек ва бошқа қардош совет халқларининг ҳар соҳада, шу жумладан, маданиятда эришган беқиёс ютуқларининг жонли шоҳидидир. Бу, бўҳтончи жанобларга ҳам маълум. Аммо жаноблар ўзларини буни билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка соладилар, кўзларини гўё кўр, қулоқларини гўё қар қилиб кўрсатадилар — хўжайинларнинг буйруғи шундай!

Бизнинг тўғримизда нима демасинлар, барибир биз ўзимизнинг кенг, ёрқин ва ҳаётбахш йўлимиздан бора-верамиз.

Партия ва ҳукуватимизнинг ташаббуси билан бугун Совет Ўзбекистони зиёлиларининг съезди очилади. Бу, республикамиз ижтимоий ҳаётида, маданиятида улкан ҳодисалардандир. Бу улкан йиғилишда қатор, жуда муҳим масалалар муҳокома қилинади, шу жумладан, маданий мерос ҳақида партиямизнинг кўрсатмаларини яна ҳам бажариш учун, у меросни яна ҳам яхши сақлаш учун, партиямиз тарихий XX съезди қарорларини бажариш ва халқимиз маданиятини янада бойитиш учун ўша меросдан қандай қилиб кўпроқ фойдаланишимиз учун яна нималар қилишимиз зарурлиги ҳақида сўзлашиб оламиз.

Халқ ва ҳукуватимиз бу катта машваратга катта умид боғлаганлиги ва катта муваффақият тилаганлиги бу жиҳатдан ҳам ўзининг қонуний асосига эгадир.

1960 йил.

ЛЕНИН ДАҲОСИНИНГ ПАРВОЗИ

«Халқ пуф деса бўрон бўлади, халқ тепинса зилзила» деган мақол бор. Ҳа, тарихни яратадиган, тарих ғилдирагини тўғри айлантирадиган халқдир. Жамият тақдирини белгилайдиган, ҳал этадиган халқдир. Жамиятга ҳаёт берадиган ва унинг мазмунини ташкил этадиган халқдир. Беқиёс ва беҳад даҳою маҳоратнинг, инсофу ижодкорликнинг соҳиби ҳам халқдир.

Бинобарин, халқ билан бирга бўлган, халқ даҳоси ва қудратини, умид ва интилишини ифодалаган, шундай қилиб, ўзи ҳам халққа айланиб кетган, ёмонликнинг йўқолиши ва яхшиликни яратиш қонуниятини ҳаммадан яхши билган, у билан ҳаммадан яхши қуролланган гений тарих яратишда, жамият тақдирини ҳал этишда мўъжизалар мўъжизасини кўрсатади.

Ана шу гений — Ленин бўлди.

Халқнинг энг ўткир ақли ва нуроний шуурининг, маҳорати ва даҳосининг, энг комил гўзаллик ва олижанобликнинг жамулжами сифатида Ленин майдонга келди, камол топди. Ҳа, унда рус ва белорус, занжи ва араб, инглиз ва француз, ҳинд ва хитойнинг, умуман, барча инсоф эгаларининг, бутун илғор башариятнинг чексиз юксақ орзу ва фазилатлари мужассамлашди, умуминсониятнинг асрлар мобайнида яратган, аммо таҳқир ва мағлуб этилиб келган, хаёллардагина ҳаёт бўлиб, авлодлардан авлодларга ардоқланиб ўтган умидлари, яхши унумдор заминга илдиз отгандек, шу улғур зотнинг қалби ва фаолиятида, орзу ва таълимотида ўрин олди, шу олий зот туфайли тантана қилди. Сайёра-

мизда янги тарих бошланди. Бошлангандан бери неча йиллар ўтди — яна қандайдир йиллар ўтди дег.

XIX аср охири, XX аср бошига келиб Россия ер юзи мазлумларининг озодлик ҳаракати марказига айланди. 1917 йил охирига келиб инқилобчи миллионлар қатъияти билан чор ҳамда буржуа истибдоди парчаланди. Маҳкумлар ҳоким бўлиб олишди. Бу бутун ер куррасининг бешдан бир қисми ҳисобланган улкан мамлакатни биринчи марта янги йўлга солиб юборди. Бу — бутун дунёда, бутун ижтимоий ҳаётда, бутун инсоният турмушида, инсониятгина эмас, дарёю чўллар ҳаётида ҳам кўпдан бери кўзланган беҳад улкан тўнтарилишни бошлаб берди.

Буни ўз вақтида Ленин башорат қилган, «шундай бўлади, албатта», деган ва уюштирган эди.

Қутурган Антанта хуружи, қон тўла кўзли муштум-зўр ёвузлиги, ажал ва хароба симболи — свастика таққанлар ҳужуми янкилар ва уларнинг ҳамтовоқ ҳамкасабаларининг найранглари, тиз чўктиришга уринишлари барбод бўлди. Уроқ ва болғали ол байроқ Ватанимизнинг пок сийнасида ҳамон ғолибона ҳилпирайди. Бирин-кетин келаётган ҳар бир кун шу байроқ остига тўпланган миллион-миллионларга бахт орқасидан бахт, маъмурлик орқасидан маъмурлик, қудрат устига қудрат келтиради. Совет диёри планетамизнинг ҳар еридаги адолат ва осойишталик тарафдорларининг, ақл ва инсоф эгаларининг умидгоҳига, эзгу истехқомига, тилак таянчига айланди.

Озодликка интилувчи халқ йўлини тўсиб бўлмайди, бахт калитини ўз қўлига олган, саодат лаззатини тотган халқни енгиб бўлмайди.

Қишлоқларимиз қиёфасининг тамомила ўзгарганлиги, машина, маъмурлик ва гул маконига айланганлиги кимга маълум эмас! Ватанимиз индустриал қиёфасининг ҳеч таниб бўлмас даражада бойигани, камолотга эришгани, ҳайқириқлари бутун дунёга эшитилаётган машинасозлик ва нур гигантлари, Ленин номли атом муз ёрари-ю, пўлат қанотли учарлар, минг-минглаб озиқ-овқат ва кийим-кечак комбинатлари-ю, қазиб чиқарилаётган беҳисоб ва бебаҳо ер ости бойликлари кимга маълум эмас!

Бир вақтлар аҳолисининг кўпчилиги саводсиз бўлган мамлакатнинг эндиликда фан ва маданиятда бутун

дунёни орқада қолдириб кетаётганлигини ким билмайди!

Буни ўз вақтида Ленин башорат қилган, «шундай бўлади, албатта», деган ва буни бошлаб берган эди.

Яна энг муҳими, бизда янги, социалистик миллатлар, уларнинг ажойиб дўстона оиласи вужудга келди, бизда ўзгача, тарихда кўрилмаган янги тоифадаги инсонлар — совет кишилари тарбияланди, улар илғор инсониятнинг асрий ва энг олий идеали — коммунизмни барпо этмоқдалар. Бунда улар коллективизм, ватанпарварлик ва гуманизм намуналарини, журъат, баҳодирлик ва ижодкорлик мўъжизаларини кўрсатмоқдалар. Улар ўз ҳаётларининг маъно ва мазмунини халқ ва партиёга чексиз севги, садоқат билан хизмат қилишда деб биладилар. Улар миллионлардир.

Буни ўз вақтида Ленин башорат қилган, «шундай бўлади, албатта», деган ва бунга ўзи йўлбошчилик қила бошлаган эди.

Яна энг муҳими: Коммунистик партия давримизнинг ақл-идроки, шон-шарафи ва виждонидир. Бу партиёсиз халқ озодлиги ишининг ғалабасини, коммунизм тантанасини таъмин этиш мумкин эмас. Совет халқининг: «Бутун ғалаба ва ютуқларимизнинг илҳомчиси ҳамда ташкилотчиси партиёмизга шон-шарафлар бўлсин!» дейиши ҳаёт ҳақиқатига асослангандир.

Шу партиёни Ленин яратди, шу партиё шундай бўлади, деб Ленин айтди. Шундай бўлди.

Халқнинг кўз ёши асосига қурилган тузум дунё бўйлаб парчалана бошлади. «Сариқ иблис» ўлим талвасаси азобларида ҳалокат ҳолатига етиб келмоқда. Жаҳон социалистик системаси вужудга келди. Бутун инсониятнинг яқин келажаги шу системага мансуб жанлиги назариядагина эмас, амалда аниқ ва аён бўлиб қолди. Бош қонуни босқинчилик ҳамда ўғирлик, қуллик ҳамда қашшоқлик, вабо ҳамда саводсизлик ҳисобланган ва бир вақтлар дунёнинг аксар қисмида ҳоким бўлган, енгилмасдек кўринган гигант мустамлакачилик чок-чокидан сўкилди. Қанчадан-қанча мамлакатлар қамчинидан қон томган келгиндилар зулми ва зуғумидан қутулдилар, қолганлари ҳам асрий эзгу орзу—озодлик ва осойишталик томон бормоқдалар.

Буни Ленин ўша вақтлардаёқ башорат қилган ва «шундай бўлади, албатта», деган эди.

Мана булар Ленин даҳосининг салобати ва қудрати, улуғворлиги ва мўъжизакорлиги, ҳаётийлиги ва ҳаётбахшлигидир!

Одам боласи дунёга келиб ўз-ўзини таний бошлаб-дики, уни энг катта ҳайрат ва қўрқувга солган нарса сирли осмон бўлди, самодаги пардали қудрат, бепоён зулмат ва ялтироқ жисмлар бўлди. Улкан ақл ва теран хаёл соҳиблари асрлар оша шу фазони сайр этиш, унинг шу пардасини олиб ташлаш, сирлари тагига етиш орзусида бўлди. Лекин...

Ҳар қандай оддий мантиққа кўра, осмон ердан баланд туради. У ёғини айтсам, осмонни «ваҳмаҳона»га айлантирган ҳам шу ер бўлди. Бинобарин, осмонни забт этиш учун ерни эгаллаш керак эди, юқорилардаги улуғ ютуқларга эришиш лозим эди. Биринчи бўлиб масалани шундай қўйган ва шундай тарзда ҳал қилган Ленин таълимоти бўлди. 1917 йил «Аврора» замбараклари янграган кундан 1961 йил 12 апрелига қадар Ватанимизда содир бўлган ва юқорида зикр этилган тарих бунинг жонли исботидир.

Ҳа, 12 апрель ютуқлардан ютуқ — мўъжизалардан мўъжиза унган кун бўлди. Ленин даҳоси унинг яратган партияси ва унинг севган халқи қўли ҳамда қудрати билан коинотга парвоз қилган кун бўлди.

...Ҳар нарсани хаёл қилиш мумкин, хаёл билан ҳар нарсани ихота этиш ва бажариш мумкин, масалан, бир аснода бутун оламни айланиб чиқса бўлади — хаёл шу даражада зўр. Лекин ҳақиқатда... Ҳа, ҳақиқатда, бир томондан, имконият қондасига тўғри келмайдиган хаёл бор, чунончи, хаёл қилиш билан Тянь-Шань тоғларини ер куррасининг нариги томонига ўтказиб қўйиш мумкин эмас. Иккинчи томондан, шундай хаёл ҳам борки, у қанчалик ҳайротомиз бўлмасин, имконият доирасида-дир, ақл талабларига мувофиқдир ва баъзан у шу даражада зўр бўлиб чиқадики, хаёлнинг юқоридаги биринчи туридан ҳам ўзиб кетадиган натижага эришади. 12 апрелда биз умуминсоният тарихида, одам ақли ва даҳоси ҳаётида унинг биринчи намунасининг шоҳиди бўлдик. Гагарин номли совет одами «Восток» деган йўлдош кемада ҳаммаси бўлиб 108 минутда, ҳа, салкам икки соат мобайнида амалий суратда ернинг тортиш қуввати ихтиёридан четга чиқиб, сирли коинотни забт этди, юлдузлар билан қўл бериб кўришгандай осмонни

сайр этиб, яна ерга, бунинг устига — белгиланган жойга ва белгиланган вақтда қайтиб тушди. Бу мўъжиза ва улувворликни қаранг: қуёш фазода айланади, унинг атрофида ер айланади. Ернинг атрофида эса Гагарин айланди...

Инсон ҳеч қачон бундай баланд ва тез учмаган, ҳеч қачон бундай сирлар оламида бўлмаган ва уни ердан туриб кўрмаган, ҳеч қачон чексиз хилқат — табиат билан бундай олишмаган ва бундай енгмаган, ҳеч қачон шу даражада муҳим ва улуввор қаҳрамонлик кўрсатмаган.

Башарият тарихида янги давр бошланганлигидан дарак берувчи бу беқиёс мўъжизанинг бизнинг Ватанда рўй бериши ҳеч тасодифий бўлмай, юқорида айтганимиздек, тамомила қонунийдир. Бу мамлакат Улуғ Октябрь ҳайқириқлари қўйнида туғилди. Бу ерда ақл ва адолат талабларига мувофиқ янги тузум яратилди. Бу ерда халқ ўз тақдири ва бойлиги жиловини ўз қўлига олди. Бу ерда инсон эркин, унинг фикр ва даҳоси озод. Бу ерда ҳамма нарса шу халқ бахти учун, инсон осойишталиги учун қилинади. Бу ерда ижтимоий ҳаётнинг ҳар соҳасида ниҳоят даражада катта ютуқларга эришилди. Коммунизм қурила бошланди. Фазони забт этишимиз мана шуларнинг ёрқин ифодаси ва мантиқий оқибати бўлди.

Масаланинг яна бир ўта муҳим томони бор: совет халқи 12 апрелда бир ҳамла билан коинотнигина забт этмади. Шу билан у, инсониятни, инсон ақли ва даҳосини уруш ва олов, қуллик ва қашшоқлик гирдобига ташлашга уринаётган Ғарб пулдорларини янада маҳкамроқ жиловлади. Тинчликсевар ва адолатпарвар миллионлар дилида янги умид чироғини ёқди.

Эртанги кунимиз яна ҳам порлоқ ва қудратли.

Улуғ ватандошимиз Циолковский айтган эди: «Ер ақл бешигидир, лекин ҳамиша бешикда яшаб бўлмайди...» Бу амалга ошди. Яқин келажакда эса совет одами ҳадсиз коинотнинг яна ҳам баланд сиргоҳларига яна ҳам тез кўтарилажак, юлдузлар оламида комил маҳоратга эга бўлган ғаввослардек кезажак.

Ленинни океандек қудратли ва гўдак табассумидек ёқимли, баҳордек ҳаётбахш ва кўклам манзарасидек илҳомбахш дейдилар. Ленинни энг юксак гўзаллик тимсоли ва башар қуёши дейдилар. Ленинни бир олам

дейдилар. Ҳа, у моддий кучга ва ер юзидаги барча миллиардларнинг ирода ҳамда истагига айланиб, бутун дунёни ўзгартирмоқда, ақл ва инсоф асосида қайтадан қурмоқда. Асримизни ҳам, инсоният истиқболини ҳам Ленинсиз, унинг таълимотисиз тасаввур этиш мумкин бўлмай қолди.

Ҳар бир ватандошимизнинг олижаноб ишида, ҳар бир ишчимизнинг севинчи ва колхозчининг шодлигида, ақлли машиналарнинг ҳайқириги-ю, чароғон диёримизнинг нашъасида, ҳар бир бахтиёр боланинг китоби ва қариянинг осудалигида Ленин бор.

Ленин қулдор ва пулдорлар билан олишаётган кубаликнинг қудрати ва мададкоридир.

Ленин асорат занжирларига, ирқчилик таҳқирларига ва қашшоқлик тузумига қарши курашаётган негр ва арабнинг ҳамдарди ва раҳнамосидир.

Ленин ўз Ватани бахт-саодати учун, нон ва адолат учун курашаётган, атом бомбаси ва ҳалокатли урушга қарши олишувда жонбозлик қилаётган инглиз ишчисию, Италия деҳқони дилида бор.

Ленин даҳоси ҳар ерда тантана қилажак, унинг зиёси бутун башар ҳаётини ёритажак, Ленин ҳамиша энг улуғ инсон тимсоли ва намунаси бўлиб барҳаёт қолажак. Унинг парвози янада баланд ва тез бўлажак!..

12. IV. 61 йил.

МУЪЖИЗАКОР ҚУДРАТ

I

Сўз халқлар дўстлиги ҳақида кетади.

Баҳор вақти, тонг пайти. Қаршимда қорамтир осмон билан ўпишгандек мағрур турган, қиш бўйи қор билан қопланган баланд тоғ. Унинг этагида водийда эса кўм-кўк майса, ранг-баранг чечаклар, ниҳол куртаклар... Қушлар шошилиб шодиёна базмга тайёрланаётгандай. Чумчуқ шохдан шохга сакрайди, тинимсиз чириллайди. Туннинг қанчаси ўтганлигидан ва тонг отишига қанча қолганлигидан дарак бериб турадиган қадимий «кеча соати», хўроз дам-бадам қанот қоқади, овозининг борича қичқириб жар солаётгандай бўлади. Майса ҳилпирайди. Ниҳол ва ғунча тўла шохлар тўлғаниб кетаётган қизчанинг соч ўримларидай силкинади. Бу уйқудан уйғониб нафас ола бошлагандай, тунда очиқиб энди нур эмишга ошиқаётгандай туюлади. Каттаю кичик одамлар ҳам оёққа турган. Уларнинг ҳам кўзлари уфқда, диллари эса бугун қилинадиган ажойиб ижодий иш режалари билан тўла. Атрофда майин шабада ўз севинчини сиғдира олмаётгандай, ҳар ён кезиб ва ҳар нарсани эркалаётгандай, ғафлатда қолманглар дея, тинмай кўкату шохларга тегиб, уларни огоҳлантираётгандай.

Хуллас, ҳамма ва ҳар нарса қуёшни кутмоқда, уфқ ҳам олтин тус олмоқда. Ҳамма ва ҳар нарса қуёшнинг нурафшон чехрасидан баҳра олишга шошилмоқда, унинг ҳаётбахш ҳуснидан лаззатланишга интилмоқда.

Ана, ўртада тўсиқ девордай турган тоғ ва қор чўққиларини босиб ўтиб, коинот гўзали — қуёш чиқди. Ҳар ерда — ғунча ичида ҳам, одам ҳаракатида ҳам, қушлар парвозида ҳам ҳаёт жўшиб кетди.

Мен бу манзарани бекорга келтирмадим: унда меҳр-муҳаббат ва дўстлик тимсолини, меҳр-муҳаббат ва дўстликнинг ҳайратомиз оқибатлари рамзини кўрдим.

Азалдан хилқатда бир-бирига тамомила зид, бир-бирини истисно этадиган икки тенденция — йўналиш бор: яралиш ва емирилиш. Биринчисининг асосида баҳор сабзаси билан қуёш нури орасидаги муносабатдагидек меҳр-муҳаббат ва дўстлик ётади, шундай мустасно ва мўъжизакор фазилат ва қудрат ётади. Ҳа, унинг замирида меҳру муҳаббатга, севгию садоқатга асосланган дўстлик ётади. У ҳар қандай шаклда зуҳур этиб, ифодаланиб туради: гоҳ баҳор қуёши ва кўкати, гоҳ инсон қаҳқаҳаси ва тинчлик таронаси, гоҳ чечак атрофида капалак парвонаси ва ота-онанинг бола табассумига мафтунлиги, гоҳ ишчи қудратининг маҳсули сифатида намоён бўлиб туради.

Меҳру муҳаббат ва дўстлигу садоқатнинг ўзи энг гўзал ва бебаҳо, энг ажойиб ва олижаноб нарса бўлиб, айни замонда ҳар бир энг гўзал ва бебаҳо нарса, ҳар қандай ажойиб ва олижаноб ҳаракат шу дўстлик, меҳру муҳаббат ва шу севгию садоқатдан унади, яралади, келиб чиқади.

Ҳа, у шундай, шундай мўъжизали омилдир, мўъжизалар мўъжизасидир. Шунинг учун ҳам асрлар мобайнида у инсон даҳоси томонидан улуғланди, илғор инсоният томонидан ардоқланди, гениал шоир ижодининг, рассом полотносининг, санъаткор музыкасининг бош теваси ва безаги бўлди.

Ақл ва инсоф даҳолари, дўстлик ва муҳаббат куйчилари дўстлик ва муҳаббатнинг поймол этилишини кўрганларида фарёд қилдилар, лекин на шу дўстлик ва муҳаббатнинг тантанасини таъмин эта оладиган туб сабаб ва омилларни тушуна олдилар ва на уларнинг поймол этилишининг туб сабаби ва омилларини англаб ета олдилар.

Тарихда биринчи бўлиб Маркс, Энгельс ва Ленингина шу асрий адашишликнинг илдизига, тубига ета олдилар. Бинобарин, улар бу соҳада ҳам инсон онги ва социал ҳаракат тарихида тўнтариш ясадилар.

Евуз душманликни йўқ қилишга ва ҳақиқий дўстлик тантанасини таъмин этишга олиб келадиган «Бутун

дунё пролетарлари, бирлашингиз!» деган программа шиорни улар биринчи бўлиб ўртага ташладилар.

Бу масалага яна қайтамиз.

Юқорида тилга олганимиз, хилқатнинг яралиш ва дўстлик тенденциясига қарама-қарши турган иккинчи тенденция — емирилиш ва душманликдир.

Разил ва қабихлар томонидан туғдириладиган душманлик одамзод ва социал тараққиёт учун офатдир. Инсонийликдан маҳрум бўлганлар томонидан яратиладиган душманлик — ўлим ва азахонликдир. Босқинчилик ва талончиликни ўзларига касб қилиб олганлар ташаббуси билан зуҳур этадиган душманлик — уруш ва вайроналикдир.

Ҳа, бундай разиллик ва душманлик инсоният ҳамда жамият бошига битган балодир, инсон бахти ва саодати учунгина инсон ақли ва қўли томонидан яратиладиган тинчлик ва бойликларни топташга, емиришга, йўқ қилишга қаратилган машъум омилдир.

Эҳ-ҳе, узундан-узоқ тарихларга назар ташланса, нималар кўз ўнгида гавдаланмайди! Қон бурқсиган йиллар ва қул қилинган шаҳарлар, миллионлаб боши кесилган кишилар ва қора мотам кийимини кийган нота-вон ота-оналар, турма ва зиндонларда ё дор сиртмоқларида жон берган минг-минглаб улуғ шахслар. Оч ва яланғочликдан тўкилган кўз ёшлари ва чекилган дил аламлари, етимлик ва дарбадарлик азобларидан эзилган, хўрланган сонсиз ва саноқсиз болаларнинг ҳазин инграши ё барала дод-фарёди! Севганлар севгиларидан айрилдилар, гўдаклар она жўкрагидан маҳрум бўлдилар. Китоблар ёндирилди, бўстонлар хазон қилинди. Хуллас, разиллар ҳоким бўлди, душманлик кенг қанот ёйди, бебош қилич ўйнади, жиловсизлантирилган ўлим рақс тушди. Хуллас, душманлик ўз ишини қилди. Хуллас, ундан манфаатдорлар, уни яратувчилар — пулдору қулдорлар ўз ишларини қилдилар, душманлик воситаси билан, душманлик қуроли, қиличи ва олови ёрдами билан ўзлари учун олтин тўпладилар, кошоналар қурдилар, ўзгаларни эса бахтсизлик ва хўрланиш гирдобига ташладилар. Ҳа, у тарихлар даҳшат билан тўла.

У тарихларгина шундай эмас.

Ҳозирги ўта қутурган империализм ўзининг ёвуз жаҳонгирлик ва мустамлакачилик, ёввойи ирқчилик ва шовинистлик сиёсати билан, уруш ва адоват оловини

ёқиш ҳаракатлари билан душманликни, халқлар орасига низо солишни, халқлар ўртасидаги тинчлик ва осойишталикни бузишни ва шундай қилиб, ўзини ҳалокатдан сақлаб қолиш ҳамда халқлар бахтига тажовуз қилишни авжига чиқариб юборди. У уруш ва емиришни, босқинчилик ва талон-торожни, жаҳонгирлик ва мустамлакачиликни, миллатчилик, шовинистлик ва ирқчиликни ўз ичига олган ва шуларга хизмат этадиган, шулар билан тақозо қилинадиган душманликни қонун даражасига кўтарди, ўз фаолияти ва дунёқарашининг бош ҳамда белгиловчи принципига айлантирди.

У шу асосда гоҳ Конгода, гоҳ Лаосда, гоҳ мана неча йилдирки, Ангола ва Жанубий Кореяда иш кўрмоқда, бу мамлакатларнинг жафокаш сийнасини қонга бўямоқда, уларнинг халқларини бутунлай ҳалокат ва фалокат гирдобига ташлашга зўр бериб уринмоқда.

У шу асосда Индонезия ва Кубага қарши ҳар турли ифволар қилмоқда. Илғор интилишли, ижобий фикрли давлат ҳамда жамоат арбобларига қарши суиқасд уюштирмоқда.

У шу асосда ўзининг «оқ танли» каллакесарларини гўё «олий ирқ» вакиллари деб, уларни гўё «паст ирқ»ларни, яъни Осиё ва Африка халқларини ўқ ва олов ёрдами билан қул қилиш учун ҳужумга ундамоқда, тайёрланмоқда.

У шу асосда турмаларни кўпайтирмоқда, қилич қайрамоқда, ҳарбий базаларни кенгайтириб, атом ва водород қувватини ўлим хизматига қўймоқда, миллионларни аччиқ муҳтожлик ва бахтсизликка маҳкум этиб, уларнинг меҳнатини қоп-қора олтинга ва шунга хизмат қиладиган бомбага айлантирмоқда. Қуллик ва қашшоқлик, хўрлик ва кўз ёши системасини бутун ер юзида ўрнатишга интилмоқда, ажал ва вайроналик бурқсиган капитал ва унинг эгаларига бутун дунёни сажда қилдиришга тиришмоқда, ҳар қандай гўзаллик ва олижанобликни, бола бахти ва она севинчини, инсон даҳоси ва қобилиятини шу ажал ва вайроналик омилига қурбон қилишга уринмоқда.

У шу асосда ўзининг бош зарбасини дўстлик, ҳамкорлик, тинчлик байроқдори бўлган социалистик лагерь мамлакатларига ва халқларига қарши қаратмоқда.

У гўзал планетамизда жунгли қонунларини, «одам одам учун бўридир» деган «тартиб»ларни ўрнатмоқчи.

Шу ерда бир нарсани эсга солиб ўтай. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 1960 йил кузидаги сессия жуда катта тарихий аҳамиятга эга йиғилиш бўлган эди: унда мустамлака сиртмоғидан озод бўлган ўнлаб Шарқ мамлакатларининг вакиллари биринчи мартаба иштирок этган эдилар, «оқ танли» овчи зодагонлар билан бир бинода, ёнма-ён ўтириб ўз мамлакатларининг ҳақ-ҳуқуқларини, ўз халқларининг инсоний қадр-қимматларини ҳимоя этган, шуни ҳурмат қилишни талаб этган ва шу асосда тинч-тотув, аҳил яшашни таклиф этган эдилар. Бу сессияда Совет ҳукуматининг таклифи ва ташаббуси билан лаънати мустамлакачиликни йўқ қилиш ҳақида қарор қабул қилинган эди.

Бу талабу таклифлар тинчлик, дўстлик ва тараққиёт тарафдорлари томонидан — бутун илғор инсоният томонидан зўр мамнуният билан қарши олинган эди. Бу талабу таклифлар, айни замонда уруш ва адоват, душманлик ва босқинчилик билан нафас оладиган империалистларнинг ғазабини келтирган эди.

Нью-Йоркдаги Ист-Риверда сессия ўз ишини давом эттираётганда, яъни бутун дунёдаги ҳамма инсоф аҳллари ақл талаби ва тантанасига чапак чалаётганларида юз берган қуйидаги ҳодиса ўша ғазабнинг ифодаси бўлди. Сессияда иштирок этаётган Осиё ва Африка мамлакатлари вакиллари адресига «оқ танли» монополистларнинг «оқ танли» каллакесарлари қўли билан ёзилган нома келди. Унда айтилади:

«Ист-Ривердан даҳшатли сассиқ ҳид келмоқда ва Нью-Йорк устини қопламоқда. Ярим одамлар оқ ирқ устидан ҳукмронлик қилиш мақсадида дарахтлардан тушдилар ва ботқоқлардан чиқдилар...

Биз айтамыз: Америка — оқларники. Биз уни шундайча сақлаймыз.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ҳозирги сессияси паст ирқлар томонидан контроллик қилмоқда. Ҳайвонлар ва паст ирқлар дунёси устидан ҳукмронлик қилсин, деб илоҳ ўзининг чексиз ҳикмати билан оқ ирқни яратган».

Изоҳга эҳтиёж йўқ.

Мана, ёвузлик ва душманлик, қон ва ажал бурқсиган империализмнинг машъум башараси!

Асрлар қонга бўялиб ўтаверди. Золимлар зулми-ю, зуғуми зўравон бўлиб қолаверди. Пешона терию кўз ёшларига аралашиб қон оқаверди. Жамияту жамоат ҳаётида душманлик ва адоват ҳоким бўлиб қолаверди. Миллион-миллион бегуноҳларнинг фарёди ва оҳию доди ҳар бир кулбада қанот ёйиб келаверди. Ҳинд-мусулмон қирғинлари, бошқа ва яна бошқа қирғинлар, адоватлар халқлар бошига фалокат келтираверди. Илғор инсониятнинг, улуғ шахсларнинг халқлар дўстлиги ва тинчлиги, адолат ва саодат ҳақидаги эзгу ўй ва умидлари эзгу орзу ва хаёлгина бўлиб қолаверди.

Асрлар ўтди ва ниҳоят, улуғлар улуғи Ленин ва унинг партияси раҳнамолигида Ватанимиз халқлари катта ҳақиқатни ва унинг таътанаси йўллари яхши тушуниб олдилар, бир тан-бир жон бўлдилар, душманлик, адоват ҳамда разолат истехкомига ҳамла қилиб, уни парчаладилар. Натижада «Аврора» замбаракларининг ҳайқириқларида дўстлик ва осойишталикнинг илк ва ҳал қилувчи ғалаба садолари гумбурлай бошлади. Янги давр, янги тарих бошланди.

Дўстлик ва ҳамкорлик таътанасининг биринчи ва энг улуғвор обидаси — Улуғ Октябрь инқилоби бўлди. Чор истибдоди-ю, ҳоким буржуанинг, Антанта интервентлари-ю, Бухоро амири ва Фарғона босмачиларининг адабини берган нарса шу дўстлик ва ҳамкорлик бўлди.

Уша вақтларда яратилган бир ҳужжатни ёдга олайлик:

«Биз, Хўжаев заводининг ишчилари, рус пролетариатига ўз қўлимизни узатамиз, чунки қоронғуликда қолган мусулмон ишчилари рус пролетариатида ишчи-меҳнаткаш синфининг ҳақиқий муҳофазакорини, бизни чиновник ва муштумзўр-бой қамчисидан озод этган синфни кўраимиз... Биз рус пролетариати билан қўлни қўлга бериб борамиз ва буржуазиянинг бизларни бир-биримиздан ажратишга қаратилган уринишларига қарши норозилик билдираимиз. Ким бизнинг дўстимиз, ким душманимиз эканлигини биз яхши тушуниб олдик, бинобарин, эски тузум хизматкорларининг тузоғига тушишга йўл қўймаймиз» («Наша газета», № 151, 15 декабрь, 1917 йил).

Украину белорус ҳам, қозоғу тожик ҳам шундай қилди, енгди.

Ҳа, улуғ дўстлик тантана қилди. Инсоният ҳаётида абадий баҳор бошланганлигидан дарак бериб, Октябрь қуёши кўтарилди. Бу офтоб бепоён Ватанимиз ҳаёти ва қиёфасини тубдан ўзгартира бошлади. Ватанимиз халқлари бир қариндош ва дўст, ҳамкор ва ғамхўр ака-укалар оиласига уюшдилар, ўз тақдирларининг жиловини ўз қўлларига олдилар, ўзларига ўзлари хўжайин бўлиб қолдилар. Аввал қул эдилар, энди ўз давлатларига эга бўлиб, ҳокимга айландилар, ўзлари ўз ҳаётларини белгилайдиган, ўзлари қонун чиқарадиган, ўзлари шу қонунни бажарадиган бўлиб олдилар.

Бу ўша дўстлик ва ҳамкорлик туфайли бўлди.

Халқларимиз қашшоқ-гадо эдилар. Улар меҳнатининг ихтиёр ва маҳсули қуёш ва ер, «оби ҳаёт» ва тоғ бойликлари, завод машиналари ва боғ мевалари аксаран ўзгалар қўлида эди. Беқиёс моддий бойликларни яратганлар эса бир бурда нон ва бир парча матога зор эдилар. Энди улар ҳам ўз меҳнати ва Ватан қуёшининг, ҳам ер ва сувнинг, ҳам боғ ва заводнинг эгасига айландилар.

Бу ўша дўстлик ва ҳамкорлик туфайли бўлди.

Халқларимиз ҳайратомиз маънавий бойликлар ижод этдилар. Лекин ўзлари оддий савод ва китобга муҳтож бўлиб, шуларни орзу қилишдан нарига ўта олмаган эдилар. Билим ва маданият жиловлари ўзгалар қўлида эди. Энди бу асрий адолатсизликка хотима берилди ва ҳам мактаб, шифохона ва матбуот, ҳам театр ва кутубхона халқниқи бўлиб қолди.

Бу ўша дўстлик ва ҳамкорлик туфайли бўлди.

Тишига қадар ўлим билан қурулланган ички ва ташқи контрреволюционерлар душманлик ва адоват байроғини баланд кўтариб бу озод халқларни бўғмоқчи, қул ва гадо қилмоқчи бўлди. Ҳеч нарса чиқмади. Қолчак ҳамишаликка йўқ қилинди, Антантанинг шармандаси чиқарилди, босмачи ер остига киритилди.

Бу ўша дўстлик ва ҳамкорлик туфайли бўлди.

Мана, ўша оловли ва бўронли айёмлардан бери неча йиллар ўтди. Лекин уларнинг ҳар бири ўз бойлиги ва улуғворлиги билан асрларга тўғри келади. Ахир, халқларимиз нималарни енгмади, кимларнинг адабинини бермади, нималар ижод этмади! Қолоқликдан дунёда энг

юксакликка кўтарилиб олди. Коммунизм бўсагаларига етиб келди-я! Авлодларнинг энг бой ақли ва орзуси мужассамлашган асрий афсоналардан ҳам ўтиб кетди.

Ҳа, буларнинг ҳаммаси ўша дўстлик ва ҳамкорлик туфайли бўлди.

Ўзбек эли юртига тузукроқ назар ташлаб кўрайлик-чи.

Маълумки, халқ фаровонлиги асосида халқ ҳокимияти ва иқтисодий тараққиёт ётади. Авваллари мустамлакачилик ва маҳаллий паразитлар истибдоди остида фарёд қилган ўзбек ўзининг рус ва украин, армани ва озарбайжон, белорус ва қозоқ қардошларининг ёрдами билан шу фаровонлик асосига эришди. У ўзининг совет миллий давлатига эга бўлди, ўз ихтиёри билан Совет Социалистик Республикалар Иттифоқида бир-бирига меҳрибон ва мураббий, бир-бирига ғамхўр ва мададкор қардошлар оиласига кирди, шу билан енгилмас кучга айланди.

Қаранг, ёғоч омовчи қишлоқ ўрнида дунёга донғи кетган, ҳайқириқлари еру кўкни ларзага соладиган машинали қишлоқлар барпо этилди.

Нефть ва кўмир саноати йўқ эди, бор бўлди. Химия ва машинасозлик саноати йўқ эди, бор бўлди. Энергетика ва металлургия саноати йўқ эди, бор бўлди.

Бунда москвалик устознинг, белоруссиялик машинасознинг, озарбайжонлик нефтчининг ва донбасслик кўмирчининг, эҳ-ҳе, қанча-қанча ақли ва қўли бор! Рус ва ўзбек, тожик ва туркман, грузин ва қирғиз, қорақалпоқ ҳамда татар қардошлар томонидан тоғ ва тош оралиқларида қад кўтарилган куч ва нур станцияларидан бирига «Халқлар дўстлиги» деган ном берилиши шу мўъжизакор қудратнинг ажойиб символидир.

Буни ҳам қарангки, бир вақтлар сочи узун, ақли қисқа деб таҳқирланган, топталган ё самолётдаги «номаҳрам»дан қочган аёлнинг бир қизи Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонини олишга сазовор бўлмоқда, яна бир қизи тоғ қўпориб сунъий денгиз яратмоқда, яна бири давлатни идора этмоқда.

Яна чўл ўрнида қад кўтарган янги муҳташам шаҳарлару хароба ўрнида яратилган обод паркларни, кўчаю чароғон уй-жойларни айтмайсизми!

Яна бир воқеани эслатиб ўтай:

Улим нишонаси — свастика таққан одамхўрлар қирқ биринчи йилда Ватанимиз ва халқларимиз бошига вабодек ёпирилдилар.

Уларга жавобан Москва бўсағаларида украин йигити ер тишлаб ўз дўсти рус учун, Киев кўчаларида рус паҳлавони Украина ва Белоруссия учун, ўзбек ва қозоқ чавандозлари Литва, Латвия халқлари бахти учун, Боку нефтчиси ва қирғиз чорвадори тожик ҳам грузин саодати учун, армани жангчи ўзбек учун жонбозлик кўрсатди, ажал билан юзма-юз олишди. Енгди. Шундай йўл билангина вабо устидан вафо, ҳалокат устидан ҳаёт галаба қилди.

Барала айтишга ҳақлимиз: ҳа, буларнинг ҳаммаси мўъжизакор қудратнинг — дўстлик ва ҳамкорликнинг самараси ва тантанаси бўлди.

Бу дўстлик ва ҳамкорлик бор экан, ҳамиша бахт биз билан бўлаверади, ҳамиша Ватанимиз гўзал, навқирон ва қудратли бўлаверади.

Бу дўстлик ва ҳамкорлик бор экан, ҳаётимиз ҳаммаша гулгун ва илҳомбахш бўлаверади, қудрат устига қудрат касб этаверади.

Ўз навбатида бу дўстлик ва ҳамкорлик эса совет воқелигининг узвий хислати ва фазилати, қонун ва қондаси бўлиб, ҳамиша барқарор қолаверади.

Хуллас, партиямиз раҳнамолиги ва дўстлик ҳамда ҳамкорлик совет халқлари бахтининг асосидир, шу бахтни яратувчидир. Биз, совет халқлари, партиямиз туфайли бир улуғ оилга бирлашганмиз, дўстмиз, ҳамкормиз. Бинобарин, бизни енгиб бўлмайди. Бу бизнинг энг улуғ ютуқларимиздан ва бутун келажагимизни ақл ва саодат фойдасига белгилайдиган омиллардандир.

Бунинг айна замонда умумбашарий аҳамияти бордир.

III

Биз юқорида империализмнинг душманликдан, ёвузликдан иборат эканини айтдик. Улуғ Октябрь социалистик революцияси инсоннинг ҳаётида, халқлар орасидаги муносабатларда янги давр, янги тарих бошлаб бергани ҳақида сўзладик.

Дарҳақиқат, ҳаммага аёнки, дўстлик ва ҳамкорлик гоёлари бутун дунё бўйлаб голибона юриш қилмоқда.

Душманлик ва ёвузлик истехкомлари бирин-кетин қуламоқда, империализмнинг узил-кесил ўлиш айёми яқинлашмоқда.

Шундан далолат берадиган ва давримизнинг энг катта умумбашарий аҳамиятга эга бўлган воқеаси — социалистик лагернинг майдонга келиши ва жаҳон системасига айланишидир. Энг қувонарли нарса шундан ҳам иборатки, бу лагерь инсоният тақдирини халқлар дўстлиги, тинчлиги, тараққиёти ва фаровонлиги фойдасига ҳал қилишга қодир кучга, бош омилга айланмоқда.

Бу тасодифий бўлмай, ўзининг чуқур қонуниятига эга. Бу, социализмнинг, социалистик лагернинг табиатидан келиб чиқади ва шу билан тақозо қилинади. Бу, халқлар дўстлиги ва ҳамкорлигининг нақадар олижаноб ва мўъжизакор қудрат эканлигидан шаҳодат беради.

Коммунистик ва ишчи партиялар вакилларининг Москва кенгаши Баёнотида айтилган эди:

«Социалистик лагерь — халқаро социалистик бирдамликнинг мустаҳкам воситалари билан, умумий манфаатлар ва мақсадларнинг бирлиги билан бирлашган, социализм ва коммунизм йўлидан бораётган эркин суверен халқларнинг социал-иқтисодий ва сиёсий ҳамкорлигидир. Марксизм-ленинизм, социалистик интернационализм принципларига қаттиқ риоя қилиш социалистик мамлакатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг бузилмас қонунидир. Социалистик лагерда унга кирган ҳар бир мамлакатнинг чинакам тенг ҳуқуқлиги ва мустақиллиги таъминлангандир. Социалистик давлатлар тўла тенг ҳуқуқлик, ўзаро манфаатдорлик ва ўртоқларча ўзаро ёрдамлашиш принципларига амал қилиб, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳамкорликни ҳар томонлама ривожлантирмоқдалар. Бу эса ҳар бир социалистик мамлакатнинг ҳам, шунингдек, бутун социалистик лагернинг ҳам манфаатларига мос бўлиб тушади.

Яна ўша йиғилишнинг ўша тарихий ҳужжатида айтилганки, жаҳон социалистик системасининг ташкил топишдан кейинги энг катта тарихий воқеа — лаънати мустамлакачиликнинг ҳалокатга мутлақ юз тутгандир, миллий-озодлик ҳаракатларининг зарбалари остида мустамлака қуллиги системасининг барбод бўлаётганлигидир.

Асрлар мобайнида қул ҳаётини кечирган, ўзи емай, ўзгалар ҳамёнини олтинга тўлдиришга, ўзи киймай ўзга-

лар устини безашга мажбур бўлган, талончилар уйини обод қилиб, шунинг эвазига ўз боласининг очлик ё касаллик азобини чеккан, бунинг устига «паст ирқли», «ярим одам», дарахтда ё ботқоқда яшайдиган ваҳший дейилиб аччиқ таҳқирланганлар... Қарангки, ана шулар, шу халқлар ўз дўсти — социалистик лагернинг, энг аввал ва энг кўп Совет Иттифоқининг таъсири ва ҳимоясида бирин-кетин миллий мустақилликка эришиб, инсоният тақдирини, шу жумладан, ўз тақдирларини дўстлик, тинчлик ва тараққиёт томон ҳал қилишда актив иштирок этмоқдалар.

Ҳа, улар асрий азобга қарши курашиш туфайли, шу курашда ўз қаторларини жипслаштиришлари туфайли шу даражага кўтарилди олдилар.

Ҳа, улар эксплуатациясиз ва синфсиз, бинобарин, низо ва адоватсиз жамият қураётган азамат халқларнинг таъсири ва ҳимояси туфайли шу даражага кўтарилди олдилар. Зотан, Қорея ва Вьетнамнинг озод қисмларига, Индонезия ва Ҳиндистонга, Порт-Саид ва бошқаларга империалистларнинг қилган тажовузлари ва бу хуружларнинг барбод қилингани, бунинг ким ва нима туфайли бўлгани ҳамманинг эсида.

Бунинг устига социалистик мамлакатлар, айниқса Совет ҳукумати ўз табиати билан тақозо қилинадиган дўстлик ҳиссиётларига ва бурчига риоя қилиб, халқлар дўстлиги ва фаровонлигини таъмин этиш принципларига асосланиб, иқтисодиёт ва маданият соҳасида ҳам қандай-қандай ёрдамлар қилмаётир! Асвон иншооти ва касалхона, Бхилай заводи ва дон, миллионлаб пул ва транспорт воситалари, ҳатто нон комбинати, ақлли машиналар, дори-дармону кийим-кечаклар ана шулар жумласидандир.

Бу, шу дўстона ёрдамни олаётган халқ ва мамлакатларнинг ёвуз империализмга ва мустамлакачиликка қарши курашнинг тўла ғалаба қозонишини таъминлашга қўшилаётган улкан ҳиссадир. Шунинг учун ҳам Неру ва Сукарноларнинг, Фидель Кастро, Секу Туре ва Нордомларнинг бу ёрдамни жуда катта мамнуният ва ташаккур билан тилга олишлари бежиз эмас.

Хуллас, халқлар учун дўстлик ва ҳамкорлик ҳаётбахш ва мўъжизакор қудратдир, душманлик ва адоват эса фалокатдир.

* * *

Мақоланинг бошида тилга олинган қуёш, баҳор ва ҳаёт, уларнинг бир нарса эканликлари, улар орасида ҳамонгликнинг нақадар гўзал ва мўъжизакор қудрат эканлиги яна ёдимга тушди. Нақадар ажойиб ва сирли манзара-я у! Яхшиларнинг дўст ва ҳамкор оиласида ҳаёт қайнайди, бахт орқасидан бахт кулиб келаверади, дейдилар. Бизнинг улуғ оила шундайдир. Ҳаётимиз ўзи беқиёс гўзал ва бой, бунинг устига партиямиз Марказий Комитетининг яқинда бўлиб ўтган Пленуми қўлимизга янги кўрсатма — бахт воситаларини берди, қалб уришлари, интилиш ва мақсадлари бир бўлган халқларимиз шунинг учун ҳам бу Пленумни севинч ва садоқат билан қарши олдилар. Бу кўрсатмаларни бажариш халқлар дўстлиги, тинчлиги ва бахти қалъасининг—жонажон Ватанимизнинг яна кўркем ва муҳташам бўлишида улкан роль ўйнаши турган гап.

Ҳаммамиз шунга бел боғлаганмиз.

Дўстлигимиз яна равнақ топади, демак, қуёшимиз яна баланд кўтарилади, баҳоримиз яна комил, ҳаётимиз яна гулгун бўлади.

Халқларимиз дўстлиги ва ҳамкорлигининг, шу мўъжизакор қудратнинг ижодкори, ташкилотчиси ва илҳомчиси партиямизга ташаккур, тасанно!

1962 йил.

ШАРҚ, БУ СЕНИНГ ҲАМ ОҒТОБИНГДИР

1

Шарқ! Нақадар муаззам ва муқаддас диёр! Шарқ — нақадар улуғвор ва мағрур эшитилади бу сўз! Шарқнинг жуда кўҳна, ҳатто инсон тасаввурига келиши мумкин бўлмаган, ниҳоят даражада узоқ-узоқлардан бошланадиган тарихига фикран назар ташланса, бу сўзнинг беўлчов кенг ва чуқур маъносига инсон ета олиши мумкин.

Ажиб ва тасодифдай, лекин тўла қонуний ҳол: қуёш... Шарқдан чиқади. Шарқ инсоният ва унинг маданияти бешиги ҳамдир. Бинобарин, бутун мавжудотнинг безаги ва хоқони ҳисобланадиган, бутун коинотнинг маъно ва мазмунини ташкил этган инсон ҳаёти ҳам шу Шарқдан бошланди. Инсоннинг хилқат мўъжизаси бўлган ақл ва закоси ҳам биринчи бўлиб шу Шарқда унди, улғайди. Шарқ деганда ҳикматлар ҳикматининг ҳам ибтидоси, ҳам намунаси, хазинаси кўз ўнгига келади.

Ана, Миср эҳромлари ва Самарқанд Афросиёби! Ана бизнинг эрамиздан 4 минг йил олдин зўр бадий адабиёти бўлган, юлдузлар олами харитасини тузган яна ўша Миср ва ерни сунъий ишлай олган, суғорган, яъни инсонга тобе этган яна ўша Самарқанду Бухоро!

Ана, бизнинг эрамиздан 3 минг йил аввал металл ишлашни билган, ундан ҳатто ҳайкалчалар ясаган Месопотамия ҳам, бизнинг эрамиздан тўққиз аср аввал жуда катта кутубхонага, саккиз аср аввал эса 210 залли ва ўттиз ҳовлили саройга эга бўлган Ассирия ҳам, бизнинг эрамиздан 2 минг йилдан ортиқ вақт олдин ўз ёзувига эга бўлган Сурия ҳам шу Шарқда!

Ана, бизнинг эрамиздан олти асрдан олдин астроно-

миядан ҳатто трактатлар яратган, ундан ҳам олдин сув соатини кашф этган Ҳиндистон, эрамиздан бир ярим минг йилча аввал Ой ва Қуёш тутилишини олдиндан айта олиш даражасига кўтарилган, ерни ўғитлаш ва алмашлаб экиш каби нарсаларни билган қадимий Хитой!

Ана, инсон ақлининг квинтэссенцияси ҳисобланган фалсафанинг илк бошланғичи — «Аносири — арбаа» ҳам шу Шарқда пайдо бўлди. Яна нималарни айтай? Риёзиётга асос солганлардан бири Хоразмий, том маънодаги катта энциклопедик тиббиёт калитини башариятга биринчи тутқазган ибн Сино, Қуёш ерга эмас, Ер коинотнинг бир кичик парчасигина бўлиб, Қуёшга мутедир, деган Беруний, янги асосда осмонни ерга бўйсундирган Улуғбеклар ҳам ана шу Шарқдандир!

Хуллас, ҳам ҳаёт ва инсон, ҳам ҳикмат ва ақл, ҳам мўъжизакор ижодий меҳнат ва яратувчи фаолият шу Шарқнинг илиқ ва гўзал, меҳрибон ва бепоён она бағрида биринчи бўлиб бунёдга келди. Ҳақиқатан ҳам Шарқ ҳайратомиз кашфиётлар ва мўъжизасимон ҳикматлар бешиги бўлди. Башариятнинг кейинги кўп асрлар мобайнидаги тараққиётини, маданияти тарихини шу қадимий ва муаззам Шарқсиз, шу Шарқнинг ҳикмати ва хизматисиз тасаввур этиш, дарҳақиқат, жуда маҳол!

Бир оз олдинга кетиб бўлса-да, бу ерда шуни ҳам айтиб олай: қаранг, ажиб ва тасодифдай, лекин тўла қонуний ҳолки, асл инсоният қуёши ҳам, яъни инсонлар қўли билан яратилдиган ва инсонлар дилини ҳамда ҳаётини ёритадиган офтоб ҳам биринчи марта Шарқ томондан чиқа бошлади. Эски оламга олов пуркаб, инсонларга эса сепини ёйиб башар осмонига кўтарила бошлади. Бу — Улуғ Октябрь инқилоби ва коммунизм қуёшидир.

II

Ўтди минглаб йиллар, ўтди асрлар. Ниҳоят, Шарқнинг ҳаётида иккинчи хил тарих, иккинчи давр бошланди — ундаги ҳикмат мевалари ва ақл маҳсули, ундаги олтин ва олмослар бирин-кетин бошқа қитъадаги оқ танлиларни, келгинди ўзгаларни мафтун эта бошлади, қон, қилич ва олов ёрдами билан шу ўзгалар қўлига ўта бошлади. Оқибатда Шарқ каттакон қафасга айлантирилди, Шарқ таланди, Шарқ бўғилди, шарқликлар гадо ва хокисор этилди.

Араб олмоси тортиб олинди, ундан унинг эгаси бўйнига ташланадиган қилич қилинди. Занжий темири таланди, ундан унинг асл соҳиби оёқларига занжир ясалди. Миллион-миллион шарқликлар меҳнати Лондон ва Рим кошоналарига, Лиссабон ва Париж қаҳвахоналарига, Берлин ва Нью-Йоркдаги ҳаромхўрларнинг роҳати ҳамда фароғатига, европалик зўравон ва зодагонларнинг зиёфати ва хона безакларига айлантирилди. Мана қаранг: XIX асрнинг охиридан то 1955 йилга қадар биргина Жанубий Африканинг ўзидан ғарблик талончилар тонна-тонна олмос ва минг-минг тонна олтин олиб чиқиб кетдилар.

Кенияда 1898 йилга келиб барча ерлар келгиндилар томонидан мусодара қилинди, бечора кенияликлар эса қуллик ва қашшоқликка маҳкум этилди. Мутахассисларнинг ҳисоблаб чиқишига кўра, Олтин қирғоқ деган мамлакатда инглиз мустамлакачилари ўрнатган талончилик ва «цивилизатор»лик тартиблари давом этаверса, шу мамлакат аҳолисининг оддий саводга эга бўлиши учун 3500 йил даркор экан...

Яқин-яқин йилларга қадар америкалик, инглиз, француз талончилари ҳар бир тонна Ироқ нефти учун Ироқ ҳукуматига атиги тўрт шиллинг бериб, уни Европада сотганда тўрт фунт стерлинг, яъни саксон шиллинг ғирт фойда олардилар. Биргина Француз Экваториал Африкасида мохов деган ғоят даҳшатли касаллик билан оғриганларнинг сони 1951 йилда 37.508 та, беш йил ўтгандан кейин эса 140.000 га етди.

Конгода «иш» олиб борган Бельгия мустамлакачи армиясининг сержанти Бюзэрт:

«Оҳ-фиғонлар, баданнинг азобдан буралиши, ув тортишлар, қийноқларнинг барча кўринишлари менга таом, тамаки ва шаробдан ҳам кўпроқ ёқади. Мен кишиларнинг анатомиясини докторимиздан яхшироқ биладиган бўлиб қолдим. Мен одамларнинг энг нозик жойларини биламан, ўша жойга урсанг, овози борича додлаб юборади... Қора ранглиларни калтаклаганингда уларнинг афт-башарасини буриштириши менга ёқади, уларнинг юзи ва кўзига қараб хандон ургинг келади», деган эди.

Конгода бельгиялик мана шундай одамхўрларнинг ҳумкронлиги даврида маҳаллий аҳоли икки маротабача камайиб кетди.

Келгиндилардан мустамлакалардаги ҳайвонларга ҳам қирон келди. Фил суяги савдогарлари биргина Кениянинг ўзида ҳар йил тўрт мингдан беш минггача азамат жониворнинг ҳаётига зомин бўлдилар. Жанубий Африкада бейза-антилоп деган жуда гўзал ва қимматбаҳо ҳайвон ҳам шу келгинди овчилар томонидан тамомила қириб ташланди.

Шарқни шу даражада талон-торож этдилар! Империализм корчалонлари мустамлакачилик жиловини ўз қўлларида тутиб, қарам ва тутқун Шарқсиз яшаб бўлмайди, деган хулосага очиқдан-очиқ келадилар. Лорд Лотермирнинг Англия империяси Ҳиндистондан ажралса, албатта барбод бўлади, дегани бежиз эмас...

Шарқликнинг моли ва мамлакатигина, жони ва меҳнатигина талон-торож қилинмади. Унинг инсонлиги, инсоний қадр-қиммати ҳам поймол этилди. Бечора шарқлик бозорларда буюм билан бир қаторда, лекин буюмдан ҳам паст нарҳда олди-сотди қилинди. XIX аср тонгида Мартиника оролига Африкадан келтирилган қулларнинг аҳволи шунчалик ёмонлашдики, ниҳоят улар жунглиларга қочиб яшириндилар. Уларни қайтариш учун қулдорлар кўп уриндилар, жунглига бир неча бор қуролли ҳужум қилдилар, лекин исталган натижага эриша олмадилар. Ниҳоят, «чора топдилар». Бразилиядан узунлиги икки метр, йўгонлиги одам билагидай заҳарли илонларни олиб келиб, ўша жунглига қўйиб юбордилар. Лекин қуллар қотилларга таслим бўлишдан ўлимни афзал кўрдилар.

Биргина қул савдосининг ўзида шарқликларнинг юз миллиондан кўпи қўл меҳнати ва қулдор зулми, темир қафас ва қонли қамчи азобидан ҳалок бўлди. Мана, неча юз йилдирки, ўша сон-саноқсиз бечораларнинг оёқ-қўлларидаги занжирларнинг мудҳиш шалдир-шулдири бепоён Шарқ осмонида ҳамон эшитилмоқда. Мана, неча юз йилдирки, ўша сон-саноқсиз нотавонларнинг оҳ-додли, ҳайқириги ва фарёди оловлари ҳамон ва ҳамон ўчган эмас, ҳамон тарихлар уфқида алангалангандай бўлиб кўзга ташланиб туради. Мана, неча юз йилдирки, бепоён Шарқ қўйнидаги дарёлар, гўзал Шарқ хуснини бузаётган чўл ажинлари ўша бечораларнинг оққан ёши ва тўкилган қонини, вақтдан олдин буришган ва хазон бўлган чехраларини, поймол этилган сийналарини, вайрон қилинган дилларини ҳамон эслатади. Мана, неча юз йил-

дирки, мазлум Шарқнинг ҳар бир қарич еридан қон ҳиди ҳамон келмоқда, мазлум Шарқдаги беҳисоб қабрлардан зулм оламига ва зулмкорларга лаънат овозлари ҳамон ва ҳамон эшитилаётгандай.

Ҳа, зулм ва зуғум, алам ва азоб шу даражада зўр, шу даражада кўп ва шу даражада аччиқ бўлди!

Бунинг устига, асрлар мобайнида бечора Шарқ — очяланғочлар Шарқи, мазлум ва маҳкумлар Шарқи безгак ва ваболар маконига айлантирилди. Ҳар бир оилани аза, ҳар бир уйни кулфат азоблари эгаллади, севганлар дилини севгилларидан жудолик дарди, муштипар ва нотаваон ота-оналар қалбини фарзанд доғи қолади. Қанча-қанча ҳимоясиз қишлоқлар ўрнини қабристонлар, неча-неча ғамхона кулбалар ўрнини харобаликлар эгаллади. На табиб ва на худодлар, на руҳоний ва на дуолар, на ибодат ва на ибодатхоналар бечораларнинг дард-аламини озайтира олди, уларни қичқиртириб бўғаетган ажал хуружини қайтара олди. Шафқатсиз ўлим ҳамиша ва ҳар ерда шарқлик орқасидан соядек илашиб юрди, уни таъқиб этди, у билан бирга бўлди, уни қақшатиб турди.

Бунинг устига, у аччиқ киноялар, чидаб бўлмас таққирлар, ҳаёсиз камситишлар, жинояткорона менсимасликлар... Бу адолатсизликни, йўқ-йўқ, йиртқичликни қарангки, ўзлари Шарқни талон-торож қилдилар ва бўғма ҳамда куйдирмани ёйдилар-да, яна ўзлари уни ваҳший ер, деб атадилар, унга ҳазар билан, разилона назар билан қарадилар. Ўзлари Шарқнинг ойдин шифобахш кечаларидан ҳузур қилдилар, шарқликнинг ёрқин қуёши нурларидан унган ажойиб ноз-неъматларни, шарқликнинг мўъжизакор меҳнати меваларини, оппоқ пахтасию қандини оддий йўл билангина эмас, талончилик йўли билан, зўрлик воситаси билан тортиб олдилар, баҳраманд бўлдилар-да, яна унинг ўзини «паст ирқ», «ваҳший», «ярим одам» ва яна нималар, деб ҳақорат қилдилар, унинг олижаноб дили ва покиза виждони устидан кулдилар.

Улар шарқликнинг иқтисодиёти жиловини ўз қўлларига олиб, уни моддий қашшоқлик гирдобига ташладилар-да, сиёсий мустақиллигини емириб, ташаббуси, ақли ва идрокини, ижодкорлик фаолияти ва ҳаракатини бўғдилар-да, шарқлик томонидан бир вақтлар яратилган ҳайратомиз маънавий бойликларни ё парчалаб, ё ҳаёсиз-

ларча инкор этдилар-да, яна шу шарқликни истеъдод-сизликда, жоҳилликда, маданиятга ноқобилликда айбладилар, ўз-ўзича мустақил яшай олмайди, деб унга таъна қилдилар. Ҳа, шундай қилдилар-да, шу билан ўзларининг босқинчилик, талончилик ва ваҳшийлик ҳаракатларини оқлашга, ўзларини цивилизатор ва тартиб ўрнатувчи деб даъво қилишга, шарқликнинг эса, ҳам сиёсий тутқунлигини, ҳам моддий ва маънавий қашшоқликка туриб қолганини беномусларча асослашга уриндилар.

Буларнинг ҳаммасининг устига яна буни қаранг: бечора шарқлик тутқунликдан фарёд чекиб, эрк талаб қилганида, «Мен ҳам одамман, озодликка ҳаққим бор, ўз ҳолимча яшашни, бахтли бўлишни истайман!» деганда уни турмага ташладилар, бошига қилич урдилар, сийнасини милтиқ найзаси ва қўндоғи билан пора-пора қилдилар.

Бечора шарқлик очлик алаmidан дод солиб, «Мен ҳам одамман, яшашга ҳаққим бор, ҳеч бўлмаганда юпун кийимга, бир бурда нонга эга бўлай!»— деб ёлворганида, уни тошбўрон қилдилар, уни ердан ва кўкдан ўққа тутдилар.

Бечора шарқлик таҳқир ва хўрлик алаmidан қон йиглаб, инсоф ва адолат илтимос қилганида: «Мен ҳам одамман, кечмишдаги ҳайратомиз ақлим ва ҳикматим обидаларига, ҳозирги меҳнатим мўъжизаларига қара, ижодга қобилман, илм ва маърифатга муҳтожман, нур томон йўл бер!» деганида, уни бадавийлик ботқоғига баттар ботирдилар, уни тош деворли, темир панжарали азобхонага ташладилар.

Хуллас, эрк деса ўлим юбордилар, шифо деса заҳар тутдилар, нон деса ўқ уздилар, одамийлик ва адолат, мактаб ва маърифат деганида ер қаърига улоқтирдилар.

Сон-саноқсиз саргардон йиллар, узоқдан-узоқ аламли асрлар бирин-кетин шундай ўтаверди, муаззам Шарқ ҳам шу тарзда фожиалар ва фалокатлар диёри бўлиб қолаверди. Бечора шарқлик ҳам шу тарзда ҳолсизлантирилиб, келгиндилар оёғи остида қўл-оёғи боғланган, онги хиралаштирилган, танаси яраланган, мажолсизлантирилган улкан арслондек ғазаб ва алам аралаш инграб ётишда давом этаверди.

Ҳар нарсанинг аввали ва охири бор, дейдилар. Дарҳақиқат, худди шундай. Воқеликнинг шу қонунига асосланган тартиб-қоидалари бор: кечадан сўнг кундуз кела-

ди, уйқу ортидан уйғониш бўлади, қиш баҳорга айланади. Хилқатнинг бу қонуни, тартиб-қондаси ҳам бениҳоя қудратли ва асло енгилмасдир. Жафокаш Шарқ ва бечора шарқлик фожнаси ҳам, шу Шарқ ва шарқлик бошига бало ёғдирувчи ва ёғдиришлар ҳам худди шундай, худди шу қонун, худди шу қондага тобедир.

Ҳа, узоқ ва машаққатли мозийлар исканжасида, уқубатли ва рутубатли тарихлар мобайнида, бадан қони ва кўз ёши билан бўялган ҳасратли ҳаёт ва заҳарли зулмат гирдобида, хўрланган ижодкор меҳнат ва азобли изланиш, кураш жараёнида, табиат тўфони ва жамият жафоси, қиш изғирини ва зўравонлар зуғуми, саратон иссиғи ва адолатсизлик алами, уруш оташи ва ажал аждарҳоси билан олишувларда шарқликнинг кўзи очила борди, инсон — курашчи сифатида вояга етаверди, инсонийлик ҳақиқати, инсон қадр-қиммати нимадан иборат эканлигини, бинобарин, шу ҳақиқат, шу қадр-қиммат учун актив курашиш зарурлигини тушуна борди. Ҳа, у ўзи ниҳоят даражада бепоён ва даҳшатли, шунга кўра ҳайратомиз сиргоҳнинг — табиатнинг бир заррачаси бўлиб, бундан ҳам зўр ва даҳшатли коргоҳнинг — ижтимоий ҳаётнинг бир аъзоси бўлиб, шу сиргоҳу коргоҳ билан юзма-юз турди, беллашди, ана шунда ҳикмат тўплади. Ниҳоят, мана, ғалаба қила бошлади.

Ҳа, шарқлик уйғонди. «Бас!» деб ҳайқира бошлади, илтимосу ёлворишдан талабга ўтди, қудратли қаддини ростлаб, бало тўфонларига қарши ташланди, зулм ва зулмат қалъасига ҳамла қила бошлади. Унинг «Бас!» деб қилган ҳайқириғи, унинг «Ё эрк, ё ўлим!» деб солган наъраси «Аврора» овозлари билан ҳамоҳанг бўлиб дунёни титрата, ўзи эса тантана қила бошлади. Эскининг рад этилиши, янгининг — эрк ва озодликнинг ғалабаси ўшандан бошланди.

Жафокаш Россия ва рус халқи, балога қарши жадал бош кўтарган Европа ва Шарқ мазлумлари Ленинни бердилар, бу ҳайратомиз ва мустасно шахсда ўзларининг даҳо ва ҳикматларини, энг юксак орзу ва умидларини, қудрат ва қобилиятларини, ғайрат ва қатъиятларини, зулмат оламига қарши бўлган нафрат ва ғазабларини, куч ва иродаларини мужассамлаштирдилар. Шундай қилиб, улуғ шахс, унинг яратган партияси тарих ва ҳаёт тақдирини белгилайдиган, ҳал қиладиган миллионлар билан, миллионлар эса шу шахс ва партия билан бирла-

шиб кетдилар, узвий ва енгилмас бир бутунликни ташкил этдилар. Хужумга ўтдилар. Янги давр бошланди. Бу янги даврнинг ибтидоси эса ўн еттинчи йил Октябрига, «Дунёни титратган ўн кун»га бориб тақалади. Ана ўшандан бери ижтимоий баҳор келиб, музлар парчалана, ҳаёт эса янгилана бошлади. Шарқнинг учинчи тарихи, учинчи ҳаёти, учинчи даври ҳам ўшандан бошланади.

III

В. И. Ленин айтган эди: биз Совет давлатини қура бошлаш ва шу билан бутун дунё тарихида янги давр бошлаш бахтига муяссар бўлганлигимиз билан бутунлай қонуний тарзда фахрланишга ҳақлимиз ва фахрланамиз ҳам.

Яна шу улуг зот айтган эди: асрлар мобайнида халқларнинг, миллатларнинг турмушини уларнинг ашаддий душманлари белгилаб келдилар, уларни эзиш ва талаш билан шуғулландилар. Бу азалдан ҳоким бўлган адолатсизликни йўқотиш керак, ҳар бир халқ, ҳар бир миллат ўз тақдирини ўзи белгиласин!

Табиий, буюк Ленин халқлар, миллатлар озодлиги ва ўз тақдирини ўзлари белгилашлари ҳақидаги ғояни ўртага ташлабгина қолмасдан, уни принципга айлантирди, уни ўзи яратган партия ва давлатнинг миллий сиёсати асосига қўйди, қонун даражасига кўтарди. Октябрь ғалабаси таъмин этилиши биланоқ Ленин Шарқ халқларига қарата қўйидаги ҳаётбахш сўзлар ёзилган тарихий Декретга қўл қўйди: «Эндиликда уруш ва вайронагарчилик эски дунёнинг томирини бўшаштираётган, бутун дунё босқинчи империалистларга қарши ғазаб ўти билан ёнаётган ғазабнинг ҳар қандай учқуни революциянинг кучли алангасига айланаётган, ҳатто келгиндиларнинг асоратидан эзилган ва қийналган ҳинд мусулмонлари ўз мустабидларига қарши қўзғолон кўтараётган бир пайтда жим туриб бўлмайди. Фурсатни қўлдан бермай, ерларингизни босиб олган айбдорларни елкангиздан улоқтириб ташлангиз. Ўз уйларингизни энди уларнинг талашига асло йўл қўймангиз. Ўз мамлакатингизга ўзингиз хўжайин бўлмоғингиз лозим»¹.

¹ Ленин о дружбе с народами Востока. Государственное издательство Политической литературы, Москва, 1961, стр. 362—363.

Ленин бу масалага бир неча маротаба қайтади, бу қонунга тўла риоя қилиш зарурлигини уқтиради. У 1919 йил 8 октябрда Совет ҳукуматининг қарорига қўл қўяди ва бу қарорда Туркистон халқларининг ўз тақдирларини ўзлари белгилашлари ҳамда ҳар қандай миллий тенгсизликнинг ва бир миллий группанинг бошқа бир миллий группа ҳисобига бўлган имтиёзларининг йўқ қилиниши Россия Совет ҳукумати юргизаётган бутун сиёсатнинг асоси эканлигини ва унинг органларининг барча ишларида асосий йўлланма бўлиб хизмат қилишини таъкидлайди.

Ҳа, Улуғ Октябрь социалистик революцияси Шарқ халқлари тарихида, Шарқ ва шарқлик ҳаётнда учинчи даврни, озодлик ва инсонийликка эришиш даврини бошлаб берди. У империализмга биринчи қақшатқич зарбани берди, у лаънати мустамлакачилик системасини барбод бўлиш даврини бошлаб берди.

Мана, ўшандан бери бизнинг Шарқда — Совет Шарқида янги давр — тутқунлик устидан озодликнинг ҳукмронлиги даври бошланди.

Ажиб, ўшандан бери бутун юртимизда, жумладан, юртимиз Шарқида ҳам ҳамма ва ҳар нарса ўзгача: қуёш ҳам бошқача боқадиган, ер ҳам ўзгача нафас оладиган бўлиб қолди. Ҳа, юртимиз Шарқида — ўзбек ва қозоқ, арман ва қирғиз, озарбайжон ва грузин, туркман ва тожик элатларида ҳаммиша кажрафтор фалак, ҳаммиша тескарича бўлиб келган турмуш, тескарича оққан ҳаёт оқими ҳаммишалikka тўғрича бўладиган, тўғри оқадиган бўлди — чинакам мўъжиза юз берди.

Ҳа, диёримиз нон ва ноз-неъмат, тилла ва ширали шарбат маскани эди, шунинг учун уни таладилар, таладилар-да, бунинг эвазига унинг ҳеч бўлмаганда сийнасини силаш ўрнига топтадилар. У ўзи бой бўла туриб қашшоқ эди. Энди эса булардан асар ҳам қолмади, сийна ифлос оёқлардан халос бўлди, бойликка бойлик қўшилди.

Аждодларимиз ўз ери ва меҳнатидан ўзларига эмас, ўзгаларга бахт ва роҳат яратар эдилар, кошоналар қурардилар, лекин ўзлари бошпанасиз эдилар, шоҳи-атлас тўқирдилар, лекин ўзлари бир парча бўзга муҳтож эдилар. Бунинг устига ва шунинг учун уларнинг елкаларидан қонли қамчи зарбалари аримасди. Энди булардан асар ҳам қолмади. Ўзимиз ўзимизга хўжайин, ҳаммаси

Ўзимизники, бахтимиз кулган, қизларимизни шоҳи безаган. Ахир, бир вақтлар пилтали жинчироғи борлар шу билан мақтанар эдилар, энди эса Ильич ёғдулари ҳар ерни ёритган.

Дарёлар халқ фожиасига қайрилиб боқмасди, муҳтожлар истаганига нисбатан тескари оқарди. Энди эса улар жиловланди. Мағрур тоғлар халққа ўз бағрида бойликларини босиб ётган девдек хўмрайиб қараб тураверардилар. Энди эса халқ иродаси ва фаровонлигига бўйсундирилган. Бепоен осмон одамлар бошида осилиб турган беўлчов тошдек даҳшат солиб турарди. Энди эса у коинот забт этилди.

Ахир, саноат деганда характерли, типик нарса сифатида биринчи навбатда бўзчининг «моки»сию темирчининг «дастгоҳ»и кўз ўнгига келадиган ўлка, қарабсизки, энди бутун чор Россиясидагидан икки ярим мартабадан кўп электр энергия яратмоқда. Бу ҳам майли, унда ҳозирги замон ғоят мураккаб техникасининг шундай ажойиб ақлли машиналари яратилмоқдаки, улар элликдан ортиқ ташқи мамлакатларга чиқарилмоқда — бу мамлакатларнинг орасида «манман» деганлари оз эмас. Жумладан, ўша Англия-ю, Америкаси ҳам бор!

Ахир, қишлоқ деганда кўз ўнгига қашшоқлик ва қақраган ерлар, сарғайган чехралару букчайган беллар, ёғоч омочу мункайган хўкизлар (булар ҳам борида бор эди) келадиган ўлка қарабсизки, энди, эҳ-ҳе... биргина тракторнинг ўзидан неча-неча минги унинг далаларида ҳайқирмоқда. Омоч музейлардагина бор бўлиб, унинг кетган йўлидан кетмон ҳам ўмарилмоқда — у одамларнинг кулги ва ҳайратини қўзғатадиган нарсага айланмоқда.

У ажойиб маданият саройлари ва клублар, у зангори кемалару сунъий денгизлар, у шарбатли мевалару тўла сувли каналлар... Пахта етиштиришда дунёда учинчи ўринга чиқиб олди-а!

Ахир, республикамизнинг умумий маданий қиёфасига қаранг! Бирон бола мактабдан ташқарида қолса, катта жанжал бўлади — давлат қонуни бузилган ҳисобланади. Олий ва махсус ўрта маълумот мактаблари шу даражада кўпки, ҳатто махсус министрликлар бор. Уларда ўқийдиганлар сони Америкадагидан ҳам, Италиядагидан ҳам, Англиядагидан ҳам, Франциядагидан ҳам (аҳолининг сони ҳисобида) кўп. Академияни, минг-минглаб ку-

тубхона ва клубни, истироҳат қилиш ва даволаниш мусассаларини, қанчадан-қанча маданият саройлари ва театрларни айтмайсизми! Санъатчиларимиз Ҳиндистонга бориб ҳиндларни мафтун этмоқда, Лондонга бориб зодагонларни таажжублантирмоқда.

Аввал чиқиб кетган одам келиб қолгудай бўлса, ҳозирги Тошкентни таний олмайди. Самарқанд ва Бухорони ёлғиз тарихий ёдгорликларига қарабгина била олиш мумкин.

Жонажон партиямизни барча элу юрт ғалабаларининг ижодкори ва илҳомчиси дейдилар. Унинг ҳар бир сўзи мўъжизали ҳикматлар ҳикматидир, дейдилар. Унинг ҳар бир кўргазмаси ҳам ҳаётий, ҳам ҳаётбахш дейдилар. Уни халқимизнинг ақл-идроқи, ор-номуси, шон-шарафи, ирода ва қудрати, умид ва қатъияти, дейдилар. Уни давримизнинг маъно ва мазмуни, дейдилар, ҳозирги замон ва умумбашар келажагини белгилайдиган омил, дейдилар. Буларнинг бари том ҳақиқат.

Ана шу партия ўзининг XXII съездида янги улғувор ишлар Программасини тасдиқлади.

Уни барча совет халқлари, бутун илғор инсоният мустасно, ҳа, мустасно севинч билан, ҳаяжон ва умид билан кутиб олдилар. Уни гоят улғу номлар билан атадилар: «Замонамизнинг энг улкан ҳужжати», «Давримизнинг Коммунистик манифести», «Инсоният бахтининг дастуриламали», «Энг юксак гуманизм байроғи», «Дунёни титратган янгилик» ва ҳоказо. Ҳа, худди шундай. Бу бежиз эмас.

Ахир, унда партиямиз баҳодир совет халқининг социализм ғалабасини таъминлашдаги тажрибаларини, халқаро революцион кураш тажрибаларини умумлаштириб, мамлакатимиз келажагига доҳиёна назар ташлаб, уни олдиндан кўриб-белгилаб, бизда коммунизм тантанаси бутунлай реал ва аниқ эканлигини асослаб берди.

Ахир, унда энг юксак, энг олижаноб ва одил жамият — коммунистик қурилишнинг бош вазифалари ва асосий босқичлари белгилаб берилди. Унда ҳозирги авлодимиз коммунизмга шахдам боради, деб тантанали суратда эълон қилинди.

Ахир, шу улкан дастуриламалга қараб иш олиб борилса (шундай бўлади ҳам), яқин келажакда Ватанимиз халқлари инсон даҳосининг асрлардан асрларга, авлодлардан авлодларга ўта севилган ва синалган, тоблан-

ган ва топталган, лекин яшаб келган энг олий идеали мужассамлашган ҳаётга, энг ёрқин ва шодиёна жамиятга эришадилар.

Ахир, унда барала эълон қилинади:

«Партия СССРдаги коммунистик қурилишни совет халқининг буюк интернационал вазифаси деб, бутун жаҳон социалистик системасининг манфаатларига, бутун инсоният манфаатларига жавоб берувчи вазифа деб билади».

Ахир, унда халқлар учун ажал ўчоғи ҳамда қонли қамчи бўлган капитализмнинг ҳалокати, қадимий қулчиликнинг ҳозирги формаси бўлган мустамлакачиликнинг ҳалокати мутлақлиги, халқлар учун ҳаётбахш коммунизмнинг бутун дунё бўйлаб албатта ғалаба қилишлиги асослаб берилади, бу давримизнинг етакчи ва белгилловчи қонуниятлари, тенденцияси, йўналиши эканлиги кўрсатиб берилади:

«Асосий мазмуни капитализмдан социализмга ўтишдан иборат бўлган икки ижтимоий системанинг кураши давридир, социалистик ва миллий-озодлик революциялари давридир, империализмнинг ҳалок бўлиши, мустамлакачилик системасининг тугатилиши давридир, янгидан-янги халқларнинг социализм йўлига ўтиши, социализм ва коммунизмнинг жаҳон миқёсида тантана қилиши давридир. Халқаро ишчилар синфи ва унинг бош фарзанди — жаҳон социализм системаси ҳозирги даврнинг марказида турибди».

Дарвоқе, ер куррасининг ҳар чеккасидаги қўли қадоқлар ва инсоф эгалари нега хурсанд бўлмасинлар! Ахир, сўз энг юксак, энг одил ва ажойиб жамият ҳақида, уни ижод этиш ва яратиш программаси ҳақида кетаётир. Ахир, у шундай бир жамиятки, унда на зулм ва зулмкорлар, на тенгсизлик ва урушлар бўлади. Унда моддий ва маънавий бойликлар шу даражада мўл-кўл, одамлар эса шу даражада онгли ва комил бўладикки, ким қанча ишлашга қобил бўлса, шунча ишлайди ва нимани қанча хоҳласа, ўшани шунча олади. У жамият аъзоларининг ҳаммаси бир-бирлари учун дўст ва ҳамкор бўладилар, бир-бирларига меҳрибон ва ғамхўр, устод ва шогирд бўладилар. Ишламасдан тишламаслик, ҳар қандай адолатсизликка нафрат, соф виждон ва тўғри ниятлик, юксак ахлоқ ва ор-номус улар учун туғма табиий фазилат ва қонунга айланган бўлади.

Унда партиямизнинг «Ҳамма нарса инсон учун, инсоннинг бахт-саодати учун» деган энг гуманистик шиори тўла амалга ошади, жамиятнинг, бутун ижтимоий ҳаётнинг бош қонуни сифатида тантана қилади.

Хуллас:

«Коммунизм барча кишиларни социал тенгсизликдан, зулм ва эксплуатациянинг барча формаларидан, уруш даҳшатларидан халос қилишдек тарихий вазифани бажаради ва ер юзида барча халқлар учун Тинчлик, Меҳнат, Озодлик, Тенглик, Биродарлик ва Бахт-саодат барқарор қилади». Бинобарин, унда тўла социал гармония ўрнатилади.

Нақадар ажойиб ва гўзал жамият-а! Гўзал тартибқондалар-а! Бахтиёр, ажойиб ва гўзал одамлар-а!

Бундай улуғвор ҳақиқат ва адолатнинг амалга ошмаслиги мумкин эмас. Энди у назарияликдан чиқиб, давримизнинг реал маъно ва мазмунига айлана бошлади. Планетамиз бўйлаб ўз ишини қилажак у, албатта.

Бу янги тарихни инсоният ҳаётида биринчи бўлиб биз бошладик. Шу билан фахрланишга ҳаққимиз бор.

IV

Улуғ Октябрь биздагина янги давр бошлаб бермади, биз ҳам ўзимиз учунгина бахт яратиш билан машғул бўлмадик. Зотан, ҳам Октябрь ғояларининг, ҳам эришган муваффақиятларимизнинг асосида том маънодаги ҳаётбахш интернационализм ётади.

Шунинг учун ҳам «Аврора» замбаракларининг зарби, ҳам муваффақиятларимизнинг таъсир кучи шу даражада зўр бўлдики, оқибатда капитализм узил-кесил ҳалокат гирдобига тушди, унинг бинолари бирин-кетин қулай бошлади. Унинг туғма касали ва йўлдоши — ёвуз мустамлакачилик бутунлай барбод бўла бошлади. Коммунизм ғояларининг уруғлари шиддатли кураш бўронлари бағрида чўлу ўрмон, тоғу океанлар оша дунёнинг ҳар чеккасига сочила бошлади.

Мана шу уч фактнигина олайлик:

Ҳозир инсониятнинг учдан бир қисми капитал сиртмоғидан қутулиб, ўз ҳаётини коммунизм байроғи остида қайта қурмоқда.

Иигирманчи йилларда коммунистларнинг сони бир миллионга етар-етмас бўлса, ҳозир қирқ миллиондан

кўп. Буларга хайрихоҳларнинг сони эса беҳисоб. Энди дунё аҳолисининг мустамлака ҳолида қолган қисми 4—5 процентгинадир...

Бутун планетамизда беқиёс улуг ўзгариш ва янгила-ниш процесси бўлмоқда, борган сари кучаймоқда, кен-гаймоқда. Улуг Ленин ёзган эди: «Шарқдаги барча халқ-ларнинг бутун дунё тақдирини ҳал қилишда қатнашиш даври бошланмоқда».

Ҳа, бир вақтлар мустамлакачилар оёғи остида топ-талган ва таланган, таҳқир ва занжирбанд қилинган Шарқ ижтимоий ҳаётнинг қудратли қонунияти тақозоси билан жаҳон социалистик системасининг майдонга ке-лиши ва ёрдами туфайли энди бутун башариятнинг ҳо-зирги ва келажак ҳаётини белгилайдиган қудратли куч-лардан бирига айланди. Энди у занжирбанд ва йиғлоқи Шарқ йўқ. Энди Шарқ инсоният тақдирини ҳал қилиш-да иштирок этадиган паҳлавонга айланмоқда. Бу ҳам империализмга зарбадир, ҳам унинг ҳалокатидан ни-шона.

Шарқ борган сари катта ҳақиқатни билмоқда. Афри-калик йирик сиёсий арбоблардан бирининг «Қуриган ва қақшаган чўл сувга қанчалик ташна бўлса, Африка ҳам илмий социализм ғояларига шунча муштоқдир», дегани миллион-миллион шарқликлар фикрининг ифодасидир.

Қуллик оламининг бу даражада барбод бўлишида биз ҳал қилувчи ролни ўйнаган омиллардан бўлдик. Мазлум шарқликнинг энг самимий ва фидокор, энг қадр-дон ва қудратли дўсти биз бўлдик.

Ана тарихга, кейинги йиллар воқеаларига бир назар ташланг!

Бир вақтлар ўзимиз ҳам қашшоқ эдик. Совет ҳоки-миятининг тўртинчи йилида, социализм қуриш планини ишлаётганда Ленин шундай деб ёзган эди:

«РСФСР харитасига қаранг, Вологданинг шимол то-монларида, Ростов-Дон ва Саратовнинг жануб-шарқ то-монларида, Томскнинг шимол томонларида бепоён ер-лар борки, уларда ўнлаб жуда катта маданий давлатлар сиғиши, жойлашиши мумкин бўлар эди. Бу ерларнинг ҳаммасида ҳам патриархалчилик, ярим ваҳшийлик ва том ваҳшийлик ҳукмрон».

Бизга шундай Россия мерос бўлиб ўтган эди. Биз шу аянч аҳволларга барҳам бериш учун Октябрь револю-циясини қилдик. Бу инқилоб ҳар жиҳатдан қурбонсиз

бўлмади. Бунинг устига, ҳокимликдан маҳрум этилган ички реакция кучлари қанча сиёсий ва иқтисодий саботаж қилишмади, халқ хўжалигига қанчалик зарар беришмади. Бунинг устига ташқи контрреволюцион кучлар, интервентлар, уларнинг хуруж ва ҳужумлари қанчалик иқтисодий зарар етказмади, мамлакатни, халқ хўжалигини қанчалик вайронагарчиликка олиб келмади, уларга қарши курашда биз қанчадан-қанча одам кучи ва ҳаётини тикишга, қанчадан-қанча сарфлар қилишга мажбур бўлмадик. Бунинг устига, шундай вақт ва ҳоллар ҳам бўлдики, бизнинг ҳаётимиз, мамлакатимиз тақдири сиёсий жиҳатдан ҳам қилга осилиб қолган эди.

Ана шундай пайтларда ва ана шундай муҳтожлик ҳамда қийинчиликка қарамасдан, Туркия ва Афғонистоннинг мустақиллигини биринчи таниган, бинобарин, уларнинг империализм ва мустамлакачилик устидан қозонган ғалабасини сақлаб қолишда ҳал қилувчи роль ўйнаган, мадад кўрсатган биз бўлдик.

Ана шундай пайтда муҳтожлик ҳамда қийинчиликка қарамасдан, Совет давлатимиз Эроннинг чор ҳукуматидан олган олтин баҳосида 70 миллион сўм қарзидан, яна 64 миллион сўм пулдан воз кечди. Россияга тегишли ҳатто тош йўлларни, пристанларни, телеграф, телефон линияларини Эрон халқи қўлига текин топширди. Бу ажойиб гуманистик, интернационал акт лаънати империализмга, машъум мустамлакачиликка қарши олишувларда ҳориб-толиб, ҳолдан тойиб чиққан Эроннинг ўз қаддини ростлаб олишида ғоят зўр омил бўлди.

Эҳ-ҳе, шарқликларга яна қандай ва қанчалик ёрдамлар бермадик! Ахир, ўша вақтдаги Туркия ҳукуматининг бошлиғи Мустафо Камолнинг:

«Биз — Россиянинг дўстларимиз, чунки руслар бизнинг миллий ҳуқуқларимизни ҳаммадан олдин эътироф этиб, бу ҳуқуқларга рия қила бошладилар», дегани тасодифий эмас.

Ҳиндистоннинг машҳур арбобларидан Баракатуллонинг 1919 йилдаёқ «Россия уфқида инсоният озодлиги тонги отаётир ва башариятга бахт келтирадиган бу куннинг ёрқин қуёши Ульянов — Лениндир», дегани бежиз эмас.

Йиллар ўтди. Биз ёрдам қўлини чўзишда давом этдик. Давом эттирибгина қолмасдан, кучайтирдик, кенгайтирдик Қореялик ва вьетнамлик дўстларимиз

буни яхши биладилар. Гитлер газандаларини тор-мор келтириб, шарқликни балодан қутқазиб қолган, унинг озодлик ҳаракатларига кенг йўл очиб берган биз бўлдик. Ҳиндистонга Бхилай металлургия заводини қуриб берган, Афғонистонда нон комбинатини яратган, Мисрда Асвон тўғонини қуришга киришган биз бўлдик. Сувайш орқали арабнинг бўғзига чангал ташлаганларида беҳаё тажовузкорларнинг адабини берган ва шарманда қилган биз бўлдик. Бирлашган Миллатлар Ташкилотида Америка, Англия, Франция қулдорларининг қаршилигига қарамасдан яқин вақтлар ичида лаънати мустамлакачилик тамомила йўқотилсин, деган қарорни чиқартирган биз бўлдик, уни амалга ошириш учун изчил курашаётган ҳам биз.

Эҳ-ҳе, ҳаммасини айтиб тамом қилиб бўладими!

Ана энди эса жонажон партиямиз XXII съезди янги улуғвор Программани, бахт дастуриламалини берди. У том маънодаги олижаноб интернационализм руҳи ва ғоялари билан суғорилган. Унда бутун инсониятнинг келажаги белгиланган, бу келажакнинг ақл ва инсоф, ҳақиқат ва адолат фойдасига ҳал бўлиши, бунинг мутлақлиги, бунинг қонунияти кўрсатилган. У мазлум шарқликнинг ҳам осмонида қуёш чиқишига, унинг ҳам ҳаётини офтоб безашига ёрдам беради.

Ҳа, азиз шарқлик, худди шундай.

V

Сенинг бошингни биринчи силаган, тақдиринг ҳақида биринчи чинакам ғамхўрлик қилган меҳрибон Ленин айтган эдики, Шарқ халқларининг революцион ҳаракати Совет республикамиз томонидан халқаро империализмга қарши олиб борилаётган революцион кураш билан бевоҳита боғланган ҳолдагина муваффақиятли ривожланиши ва ҳал бўлиши, ғалаба қилиши мумкин.

Тарих, ҳозирги воқелик бунга энг ҳаққоний ва энг зўр гувоҳ!

Партиямиз янги Программасида ҳам бу улкан ҳақиқат қайд қилинади. Буни унутма! Сенинг бош мададкорингга мадад бер, қўллаб-қувватла уни, у билан бирга бўл! Нажотинг шунда.

Сенинг миллий манфаатларинг, умуммиллий вази-фаларни ҳал қилиш биринчи навбатда империализмга, мустамлакачиларга қарши актив ва изчил кураш олиб

боришингни талаб этади, бу курашни охирига етказишнинг зарурлигини тақозо қилади.

«Умуммиллий вазифаларни ҳал қилишнинг асосий шarti — империализмга қарши изчил кураш олиб боришдир... Ҳозирги замон мустамлакачилигининг асосий таянчи Америка Қўшма Штатлари империализмидир».

Шундай дейилади яна ўша дастуриламалда: Бунн унутма! Ахир узоқ ҳаётнинг кўрсатдики, сенинг бош душманинг — ёвуз империализм ва унинг разил мустамлакачилик системасидир, ўшал, тишига қадар қурулланган пулдору қулдорлардир. Сиёсий мустақиллик сен учун ҳаётий заруратдир. Уни забт этиш ва мустаҳкамлаш бош миллий вазифангдир, миллий манфаатларингни таъминлайдиган бош сиёсий омилдир. Улар эса бунинг бош душманидир.

Сиёсий мустақиллик сен учун ҳал қилувчи масаланинг бир томонигинадир. Сенинг тақдирингни белгилайдиган кардинал масаланинг иккинчи томони мустақил миллий иқтисодиётни яратиш, ривожлантириш ва мустаҳкамлашдир. Улар эса бунинг бош душманидир. Улар мамлакатнинг ижтимоий ҳаётининг негизи бўлган экономикани, унинг ҳеч бўлмаганда энг асосий соҳаларини ўз қўлларида сақлаб қолишга, «Сариқ иблис» продасига бўйсундиришга ва шу янгича йўл билан сени эскича қуллик гирдобига ташлашга уринмоқдалар. Эскича қулликнинг янгича воситаларидан яна бири уларнинг сенинг мамлакатингга бераётган, ё таклиф қилаётган, ё зўрма-зўраки суқштираётган иқтисодий «ёрдам»ларидир.

Яна ўша эскича қулликнинг янгича воситалари шундан иборатки, у ёвузлар ҳар қандай ҳарбий-тажовуз иттифоқлари тузмоқдалар, ҳар қандай фитна ва террор уюштирмоқдалар, Конгодаги каби миллий кучларни бўлиб ташлашга ва мамлакатни парчалашга уринмоқдалар.

Яна ўша эскича қулликнинг янгича воситалари шундан иборатки, у ёвузлар реакцион маҳаллий феодал ва буржуа кучларини ўз атрофларига тўплашга, шуларга таяниб туриб ўзларининг қўпоровчилик ишларини олиб боришга, сенинг мамлакатингда қўғирчоқ ҳукуматлар ўрнатишга интилмоқдалар. Улар миллий ва қабилавий низоларни оловлантириб, сенинг олижаноб ҳаракатларингни барбод беришга тиришмоқдалар.

Сен буни тушун ва шунга қараб иш қил!..

Шуни ҳам унутмаки, улар ўзларининг қабиҳ уринишларининг натижаси кундан-кунга оз бўлаётганлигидан, ўз ҳалокатларининг муқаррарлигидан, сенинг қатъиятнинг ва ғалабаларингдан таҳлика ва талвасага тушиб, ҳозир жуда қутурганлар. Улар сенга қарши юқоридаги янгича воситалари билан бирга атом, водород бомбаси, ажал ва олов ёрдами билан сени жаҳаннам азобларига дучор қилишга тайёрланмоқдалар.

«Озодликка чиққан мамлакат халқларининг ва социалистик давлатлар халқларининг уруш хавфига қарши курашдаги куч-ғайратларини бирлаштириш — умумий тинчликнинг энг буюк факторидир».

Дастуриламалда шундай дейилади. Буни унутма, шунга амал қил! Дўстларинг билан биргаликда қуллик, ўлим ва вайроналик хавфи ҳамда ҳужумига қарши кучинг борича кураш! Ахир, тинчлик мамлакатинг тараққиётини таъмин қилиш учун ғоят муҳим шартдир.

Ниҳоят, яна бир нарсани уқтирмақ зарур.

Мустамлакачилик сиртмоғидан озод бўлган мамлакатлар олдида бундан кейин қайси йўлдан бориш масаласи кўндаланг бўлиб турибди: феодализм стадиясида қолишми? Бу жуда кўпол қолоқлик, қашшоқлик, зулм ва истибод. Капитализм йўлидан боришми? Бу жуда даҳшатли талон-торожлик, тутқунлик ва хунхўрлик йўли. У, «халқлар азоб-уқубат чекадиган йўлдир».

Биргина ҳақиқий нажот йўли бор, у — социализмдир. Бу, «халқларнинг озодликка ва бахт-саодатга чиқиш йўлидир». Бошқа йўллардан тубдан фарқли ўлароқ, социализм йўли: «Экономика ва маданиятни тез ривожлантиришни таъминлайди. Асрлар мобайнида эмас, балки бир авлоднинг умри мобайнида қолоқ мамлакатни индустриал мамлакатга айлантиради. Планли социалистик экономика, ўз табиатига кўра, юксалувчи ва равнақ топувчи экономикадир. Кишини киши эксплуатация қилишнинг тугатилиши — социал тенгсизликка хотима беради. Ишсизлик батамом йўқолади. Социализм ҳамма деҳқонларни ер билан таъминлайди, хўжаликни ривожлантиришда уларга ёрдам беради, уларнинг меҳнатларини ихтиёрий асосда кооперативларга бирлаштиради. Илғор қишлоқ хўжалик техникасини ва агрономия фанини уларнинг ихтиёрига беради. Деҳқонлар меҳнати унумли меҳнат бўла боради, ер эса кўпроқ ҳосил беради. Социализм

лизм ишчилар синфи ва барча меҳнаткашларнинг моддий ва маданий турмуш даражасининг юқори бўлишини таъминлайди. Социализм халқ оммасини қоронғилик ва жаҳолатдан чиқариб, уларни ҳозирги замон маданиятидан баҳраманд қилади. Интеллигенция олдида халқ бахт-саодати йўлида ижод қилиш учун кенг имкониятлар очилади».

Дастуриламалда шундай дейилади. Буни унутма, шунга амал қил! «Сариқ иблис»нинг панжасига тушма, капитализм дўзахию даргоҳига кирма! Бу «сариқ иблис», бу дўзах ва унинг азобларини ҳатлаб ўтиб, социализм қурган ва энди коммунизм деган бахт чўққиси томон кетаётган совет шарқликларидан, шу йўлни танлаб ўз эзгу ниятларига эришаётган бошқа халқлардан ўрнак ол! Юксак орзуларингга эришишнинг биргина йўли шудир. Шу учун кураш! Эришасан. Биз мададкор.

«КПСС мустамлака ва ярим мустамлака кишанларини парчалаб ташлаган халқлар билан қардошларча иттифоқ бўлишни ўз халқаро сиёсатининг энг муҳим негизларидан бири деб билади. Бу иттифоқ жаҳон социализми билан жаҳон миллий озодлик ҳаракати ҳаёти манфаатларининг умумийлигига асослангандир. КПСС миллий мустақилликни қўлга киритиш ва мустаҳкамлаш йўлидан бораётган халқларга, мустамлака системасини батамом тугатиш учун курашаётган барча халқларга ёрдам беришни ўзининг интернационал бурчи деб ҳисоблайди».

Дастуриламалда шундай дейилади: Шунинг унутма. Қўнглинг тўқ, белинг бақувват, ҳаракатинг дадил бўлсин — биз сен билан.

Азиз шарқлик!

Яна такрор айтаман: асримиз бутун оламнинг ақл ва адолат асосида қайта қурилиш давридир. Бизнинг партия Программасида бунинг бош масалалари, асосий йўллари, ҳал қилувчи воситалари ҳайратомиз ҳикмат билан кўрсатилиб ва асослаб берилди. Энди йўлинг яна ҳам аниқ, адашма. Шундан бор, бос олға! Катта бахт сени кутади, уни забт эт!

Ҳа, коммунизм қуёши умуминсоният осмонида чиқажак, унинг офтоби дунёнинг ҳар чеккасига ёйилажак, ҳар ерни, ҳар дилни ёритажак.

Бу, сенинг ҳам офтобинг бўлади.

10. II. 62 йил.

ҚУЁШДАН ЮЗ УГИРГАНЛАР

Ўзбек халқ ижодида ажойиб бир эртақ бор: қачонлардир, жуда қадим замонда, чакалакзор ўрмонда бир йиртқич қуш яшар экан; у кундуз кунлари топган ўлжасидан, босиб олиб орттирган нарсасидан сира ҳам қаноатланмас, кўзи тўймас экан. Бир амаллаб қўлга кўпроқ ўлжа киритай деса, бошқа ўрмон махлуқлари унга йўл бермас экан. Шундай аҳволда кун кечириш унинг жонига тегибди. Ниҳоят, бир кун шундай қатъий қарорга келибди: қандай қилсам ҳамма нарса меники бўлади, ундан фақат мен ва менинг хеш-ақраболаримгина фойдаланиб, чексиз роҳатда умр кечиради? Ана шу ўй билан охири қуёш нуридан воз кечиб, зулматда изғишни лозим кўрибди. Чунки бу вақтда ўзгалар кўзига ҳеч нарса кўринмайди, барча ҳайвонлар, паррандалар ва ҳатто ҳашаротлар ҳам уйқу оғушига кириб, унинг ҳаракатига қаршилиқ қиладиган куч бўлмайди. У шундай деб ўйлабди ва шундай қилибди ҳам.

Шу-шу бу қуш халқ орасида бойқуш ёки бойўғли деган хунук ном олибди, бизнинг халқ назарида ёруғлик ва нур душмани, ёвузлик рамзи ва ажал элчиси сифатида талқин этиладиган бўлибди.

Ажабланманг! Мен бу эртақни беҳудага эсга олмадим. У тўсатдан хотирамга келмади, бунинг чуқур мантиқи бор: бу мақолада нур ва ҳақиқатдан, халқ ва Ватандан юз ўгирган, бинобарин, чет эллардаги бойўғлилар интилишини ифодалаётган, чангалзорлар қонунини ёқлаётганлар ҳақида сўз боради. Аниқроқ айтганда, неча йиллар аввал ўз халқи ва Ватанини тарк этиб, империа-

листлар малайига айланган, ўз Ватанига хиёнат қилиб, ўз халқи бошига бало тошларини ёғдириш учун уриниб келаётган бир тўда туркистонлик қочоқлар ҳақида сўз кетади.

Мана, булардан биттаси Вали Қаюмхон. У Урта Оснё аҳолилари ичидан чиққан муҳожир хоинларнинг бурди кетган, миси чиққан тескаричи ҳаракатининг раҳбарларидан бири. У 1922 йилда Совет ҳукуматининг олтин пуллари ҳисобига Берлинга ўқишга юборилган эди. Содда қилиб айтганда, у нонкўрлик қилди, муттаҳам бўлиб чиқди. У тез орада ўз ихтиёри билан немис разведкасининг қармоғига илинди ва ўз Ватанидан юз ўгирди. «Туркистон миллий комитети»нинг раиси мансабига кўтарилиб олди. Бу комитетга қачонлардир, қандайдир қора йўллар билан тупроғимиздан чет мамлакатларга қочиб ўтган, қиличидан қон, ғазабидан заҳар томган бек ва бойларнинг маслакдош ва малайлари тўпланган эди. Уларнинг бош паноҳи ва суянган тоғи Валихон шулар жумласидан бўлди. У 1941—1945 йиллар орасидаги уруш вақтида немис разведкасида жуда фаол ва ихлос билан хизмат қилди. Сотқин Валихон немис қўшинлари қўлига асир тушган туркистонлик аскарлар орасида, улардан тузилган қуролли легионларда ёвуз ният, разил орзу билан тинимсиз суратда ташкилий, ташвиқий-тарғибий ишларни олиб борди. Ниҳоят, фашистларга садоқатини изҳор қилиш учун онаси катта фабрика эгаси бўлган бойвучча немис қизига уйланди. Уруш ақл ва нур тантанаси билан хотима топди. Фашист ёвузлари ва уларнинг ялоқхўр хушомадгўйлари — Валихон ҳамда унинг маслакдошлари хизмат қилган «сарик вабо» ва ажал соҳиблари гум бўлдилар, ниятлари пучга чиқди, орзу-умидлари боғи хазонга айланди. Шундан кейин фашистлашган «шоввоз»лар орасида парокандалик, бузилиш бошланди. Разил ва бадном бўлган «Туркистонни қутқариш миллий комитети» парчаланди. Валихоннинг ўзи бўлса, илдизи қуриган дарахтдай бўлиб қолди. Мунофиқ Вали Қаюм шунчалик пасткашликка ҳам бордики, миллий қаҳрамон бўлишга интилган бу бойвачча 1956 йилда гўё «ўз қўшинлари»нинг эҳтиёжига, ками кўстига сарфлаш учун Сауд подшосидан жуда кўп пул, сармоя олди, лекин бу пуллар унинг ўз ҳамёнида қолиб кетди.

Кейинги вақтларда бу ватанфуруш Дюссельдорфда (Ғарбий Германия) ҳар кун радио орқали оч қолган

дарғазаб қарғадек қағиллаб, эфирни советларга қарши Бонн ҳукуматининг ўчоғида қиздирилиб, қозонида пиширилган бўҳтон, куракда турмайдиган туҳмат гаплари билан булғаш, Ватанимизга тош отиш билан шуғулланди.

Бошқа Ватан хоинларининг таржимаи ҳоли Валихоникидан деталлардагина, шаклан фарқ қилса-да, лекин асл моҳият эътибори билан сира бир-биридан тафовут қилмайди. Масалан, Валихон ўз мансабидан ағанаб тушгандан кейин, Дюссельдорф радиосида ўзига бошпана топиб, кун ўтказиш йўлига кирган бўлса, бошқаси шу даража тубанлашиб кетдики, Нью-Йоркдаги ресторанлардан бирида официантликка куни қолиб, бизнесменларга, қоп-қоп пул эгалари, хотинбоз маншатпарастрларга салат тайёрламоқда. Агар Валихон немис разведкасига изчил, содиқ малайлигича қолиб келаётган бўлса, унинг ҳамкасабалари аввал немис разведкасида ишлаб туриб, уруш улар ўйлаганча тугалланмагач, лип этиб инглиз разведкасига уриб кетишди, яна бошқа бири «Интеллидженс Сервис»дан отилиб тўғри океан ортидаги қотиллар даврасига бориб тушиб, улар шайкасига қўшилди. Агар Валихон тинчлик шароитида бир неча ўн йил муқаддам империалистик йиртқичлар лагеридан ўзига паноҳ, қўналға олиш ва мададга эришиш «бахти»га муяссар бўлган бўлса, бошқалари бундан анчагина вақт кейин, «сарик вабо»ни ёвчи балохўрлар билан шиддатли жанглар қизиб бораётган ғоят оғир паллада, совет халқи жон бериб, жон олаётган бир паллада жанг майдонини ташлаб қочдилар. Улар душман томонига ўтиб олиб, уларга етти букилиб сажда қилдилар, бизнинг муқаддас тупроғимизни оёқлари остида топташга қасд қилдилар ва у гўзал тупроқда яшайдиган миллион-миллион совет кишиларини қийнаш, азоблаш, тилка-пора қилишга, шу жумладан, ўзбек халқини ҳам бўғишга шайланган фашист йиртқичларига ёрдам бериб, қўлига қурол олган легионерлар бўлдилар.

Шундай. Улуғ Ватан урушининг биз учун энг оғир вақтида «сарик вабо» бутун башариятни, жаҳон маданиятини хавф остига қўйиб, Ватан устида, халқларимиз бошида ўлим хавфи қилга боғланган қиличдек осилиб турган бир пайтда, фашист ўт қўярлари бизнинг ҳикмат ва ақл тўла китобларимизни, шаҳар ва қишлоқларимизни лов-лов ёндираётган бир пайтда, аёлларимиз, фар-

зандларимиз, қарияларимизни қираётган ва хўрлаётган бир пайтда, осмон ёнган оловлар ранги билан тўлган, ер эса оққан қонлар билан бўялган бир пайтда, свастика таққан ёвузлар музейларимизни отхонага ва улуғ украин қўбизчисининг қабрини оёқ ости қилиб ҳақоратни уччига чиқараётган бир пайтда, рус, ўзбек, украин, қозоқ ва тожиклар душман билан ҳаёт-мамот жангига кирган даҳшатли бир пайтда — онасини ўт ичида қолдирган ҳароми ўғилдек бу жаноблар шу ажалфуруш душман томонига ўтиб, йиртқичлар тўдасига қўшилишган эдилар. Шундан бери кўп сувлар оқиб ўтди, кўп нарса ўзгарди. Аммо бу жаноблар-чи, ўша-ўша диллари қоралигича қолавердилар. Виждон, Ватан ва халқлар олдида бири-бирдан оғир, даҳшатли ва хунук жиноятлар қилишни давом эттиравердилар. Бундан баҳра ҳам олдилар.

Булар ким дерсиз, албатта. Уларнинг номини тилга олиб ўтирмайман, зотан, бунга арзимайдилар ҳам.

Мен бу мақолада улар билан аччиқ-аччиқ гаплашиш ниятидаман, ўғил болачасига сўзлашишни истайман. Урта осийлик сотқин муҳожирларнинг бошлиғи мансабига ўтиб олишга интилган, ўзини қора ишларнинг назариётчиси қилиб кўрсатишга уринаётган, бизнинг мамлакатда мустамлакачиликни тиклашни умид қилаётган ва шу мақсадда бир неча «илмий» асарлар ҳам ёзган, бинобарин, идеологи даъвосида бўлаётган бир «назариётчи» билан айниқса очиқ гаплашиб олмоқчиман.

Ҳа, кези келиб қолди. Шу ерда қайд қилиб ўтсам бўлади. Жаноб «назариётчи»нинг «асар»ларида кўп вақтдан бери СССРга қарши ифвогарлик — қўпоровчилик, жосуслик — айғоқчилик фаолияти бўйича мутахассислашган маълум немис органларининг қўли ва руҳи аниқравшан кўриниб туради. Ҳа, буни авторнинг ўзи ҳам инкор қилмайди. Яқинда унинг немис тилида нашр этилган «асари»нинг муҳаррири — ашаддий фашист — Гитлер ҳукумат бошида турган пайтда, Розенберг министрлигида хизмат ўтаган йирик ҳарбий жиноятчилардан бири эканлиги бежиз эмас.

Ҳа, жаноблар, билиб қўйинг, мен ушбу мақоламда сизлар билан аччиқ-аччиқ гаплашмоқчиман.

Мен сўзни сизнинг айниқса сўнги вақтларда Фарбий Европадаги империалистик давлатларнинг разведка органлари билан алоқани янада мустаҳкамлаб, ҳаддан ташқари асабийлашиб, аччиғингиз келиб, ўз фаолиятин-

гизни зўр бериб кучайтираётганингиздан ва буларнинг сабаби нимада эканлигидан бошламоқчиман.

Дарҳақиқат, бундай кайфиятингиз тасодифий эмас.

Империализмнинг емирилишини, шармандаи шармисор бўлган мустамлакачиликнинг ҳалокатини тўхтатиб бўлмайди, жаноблар! Сизларни кўпроқ ташвишга солаётган нарса ҳақиқат кучлари ва халқнинг озодлик ҳаракатлари кетма-кет ғалаба қозонаётганидир, жаҳоннинг ақл ва адолат фойдасига қайтадан қурилиб, улуғ тўн-таришлар жараёнини бошидан кечираётганидир. Мана шулар сизларни кўпроқ қўрқувга, ташвишга солмоқда. Бошқа сўз билан айтганда, бу шундай дегани: миллионларнинг меҳнати ва қонини зиндон панжаралари ва бомбаларга айлантирадиган, халқнинг бойлиги ва пешона терини боёнларнинг эртакнамо қасрлари, қоп-қоп пулларига айлантирадиган, меҳнат эгаларини муҳтожлик, қашшоқлик гирдобига ташлаб бошпанасиз қолдирадиган тузум ва унинг манфаатдор одамларининг аччиқ тақдири ва таназзули ташвишини тортмоқдасиз.

Сиз ота-боболари яқин ўтмишда Африкада қул савдосини ўйлаб чиқарган, бу улуғ қитъа тупроғининг асл эгалари бўлган миллион-миллион эркисизларнинг ўлимига сабаб бўлган қулдор ва пулдорларнинг, улар заминиде ётган жирканч тузумнинг аччиқ тақдири учун ташвиш тортмоқдасиз. Сиз, жаноблар, бир неча асрлар мобайнида талаш ва халқни бахтсиз қилиш билан фахрланган, ҳозир ҳам баъзи ерларда ана шу қабих ишларни давом эттираётган, мустамлака мамлакатлари халқларини хўрлайдиган ирқий тартиблар ва очлик билан, адолатсизлик ва хўрлик, маданиятсизлик ва вабо, сил ва офатлар билан бўғаётган, бу мамлакатларнинг бирида ўртача яшаш 32—34 ёшни, бошқаларида эса 25—27 ёшни ташкил этишига сабабчи бўлган шу разил одамлар ва улар тузумининг тақдири учун ташвиш тортмоқдасиз. XX асрнинг 45 йили ичида Ҳиндистонда очликдан ўлганларнинг сони 30 миллиондан ошди. Конгода бельгияликлар ҳукмронлик қилиб турган пайтларида аҳолининг сони икки баравар камайиб кетди. Бу тасодифий эмас. Ана шу тузум туфайли, ана шу ҳукмрон доиралар туфайли, сизнинг юзсиз хўжайинларингизнинг очкўзлиги туфайли мустамлака ва қарам мамлакатларда қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг тақсимоти капиталистик мамлакатларга қараганда жон бошига 10—12 марта, кийим-кечак ва

пойафзал 16 марта кам тўғри келади. XIX асрнинг охирдан бошлаб, то 1955 йилга қадар мустамлакачилар Жанубий Африкадан жуда кўп олмос ва 19 минг тоннага яқин олтинни олиб чиқиб кетганлар!

Бельгиянинг яқинда озод бўлган мустамлакаларидан бирида сариқ касали, сил ва моховдан ҳар йили 100 минг киши нобуд бўлди, французлар ҳоким бўлган Тогода 35 минг аҳолига битта врач тўғри келди. Кенияда эса инглиз ҳокимлари бир боланинг саводини чиқариш учун бир йилда 1 шиллинг 5 пенс, яъни 79 тийин сарф қилганлар.

Америка социологларидан бири Америка босқинчиларининг негр ва бошқаларга қарши ёвуз ирқий сиёсатига яқун ясаб бундай деб ёзган эди:

«Гитлер биз ва Европа билан нима қилиши мумкин бўлган бўлса, биз оқ танлилар ҳам асрлар мобайнида минг-минг ҳинду қабилалари билан ўшани қилдик. Гитлер поляклар, яҳудийлар ёки демократик мамлакатларнинг халқлари билан нима қилиш хаёлига келган бўлса, биз оқ танли янкилар ҳам майя ва ацтеклар цивилизациясига ёки Атлантик океан қирғоқларида, катта перериялар ва Калифорния ҳинду қабилаларининг цивилизациясига муносабатимизда Гитлердан ҳам баттар ишлар қилдик».

Ҳа, бу — ҳақ гап!

Сиз, жаноблар, бойлик орттириш йўлига тушган ва одамни ов қилишни кучайтириб, фақат иккинчи жаҳон урушида юз миллиондан ортиқ кишиларни нобуд этган ва ҳаётини майиб қилган тузумнинг, ундан манфаатдор бўлганларнинг аччиқ тақдири учун ташвиш тортмоқдасиз. Ана шу тузум, ана шу қотиллар келажақда инсоният учун беҳисоб фалокатлар келтирадиган даҳшатли режалар қурмоқдалар. Улар бизнинг гўзал планетамизни вайроналикка айлантirmoқчилар. Бир вақтлар ўша жаноблар Гитлер оёғига бош қўйиб, уни талтайтирган эдилар. Гитлерга ўлим ва вайроналик уруғини сепишга эрк ва имконият яратиб берган ҳам шулар эди. Эндиликда бу кучлар Гитлердан қолишмайдиган бошқаларни босқинчиликка отлантirmoқдалар. «Шарққа ҳужум!» деган шиор уларнинг ҳам тилларида борган сари кўп айланмоқда.

Бу шиор — даъват дунёни ажалхонага айлантиришга қаратилган эмасми?! Бунинг устига беш қитъанинг жуда

кўп бурчакларида — Япония ва Тайванда, Италия ва Англияда, Ғарбий Германия ва Испанияда мавжуд ҳарбий базалар бу шиор замирида ётмайдами?! Тажовузкор НАТОга кирган давлатлар уруш ва ўлим қуролиларини ишлаб чиқариш учун 1959 йилда ҳар минутда етти триллион франк пул сарф қилганликлари, бошқача қилиб айтганда, меҳнаткашларни очлик ва касалликка мубтало қилиш ҳисобига ҳар секундда 80 миллион франк сарфланиши ўша «Шарққа юриш» плани билан чамбарчас боғлиқ эмасми?!

Сиз, жаноблар, океан ортида ва бошқа «демократия» мамлакатларида болаларни сотишни касб қилиб олган мана шу одамфурушларнинг ва машъум тузумнинг тақдири учун ташвиш тортмоқдасиз.

Японияда шундай қабоҳатли ишлар содир бўлмоқдаки, яқинда матбуотнинг берган хабарига кўра, америкалик зўравонлар аёлларни зўрлашни авж олдирганлар, бунинг устига уларнинг сочларини қирқиб, ўлгудек дўппослаб чуқурга ташлаганлар.

Гап бундагина эмас. Тинчлик ва дўстлик, демократия ва социализм, ҳамкорлик ва тараққиёт ғояси ер куррасининг турли қисмларида яшаётган кўп миллионли омманинг муддаоси бўлиб қолди, бинобарин, моддий кучга айланди, яъни енгиб бўлмас омилга айланди. Ана шундан қўрқмоқдасиз!

Энг асосийси шундаки, ана шу миллионларнинг, ана шу ғояларнинг бош байроқдори ва таянчи бўлган СССР социалистик лагердаги бошқа мамлакатлар билан биргаликда хўжайинларингизнинг йўлида, тинчликни бузувчилар ва бировнинг бойлигига чанг солувчилар, халқлар озодлигини бўғувчилар, миллий суверенитетни оёқ ости қилувчилар йўлида бузиб ўтилмайдиган ва ҳал қилувчи ғов бўлиб қолди. Шунинг учун сиз, жаноблар, биз юқорида қайд қилган озодлик ҳаракатлари ва ғояларига, СССР ва бошқа социалистик мамлакатларга, давримизнинг мазмун ва маъносини белгиловчи илғор фикрларга нафрат билан қарамоқдасиз. Биламиз, бу қўрқиш оқибати ҳамдир.

Сизлар нечоғлик уринманг, барибир, халқимиз айтгандек, «ойни этак билан ёполмайсиз». Сизлардан бирингиз — юқорида тилга олганимиз «назарийетчи» бир неча вақт илгари, Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Тошкент конференцияси бошланиши олдидан

Швейцария газетасида ўзини фoш қилиб заҳархандалик билан қуйидагиларни ёзган эди: «Озодлик, колониализмга қарши тараққиёт, тинчлик, атом ажалига қарши кураш, Шарқ давлатларининг ички ишларига аралашмаслик, бегараз иқтисодий ёрдам ва тинч-тотув яшаш... бундан кейин Осиё ва Африка ёзувчилари ана шу шнорлар ҳақида ёзадилар!» Мана нималар у кишига ёқмас экан!

Ҳа, сиз, жаноблар, аллақачонлар бутун илғор инсониятнинг нафрат нишонига айланган, миллион-миллион пок виждонли одамларнинг иродаси туфайли, ҳаётнинг темир қонунлари туфайли ҳалокатга маҳкум этилган тузум ва ундан манфаатдорлар тақдири учун қайғурмоқдасиз. Хўжайинларингизнинг плани барбод бўлаётгани учун, халқлар қудрати сизнинг атом ва водород бомбаларингиздан кучли ва зарбали эканлигини сезаётганингиз учун ташвиш тортмоқдасиз.

Ҳа, сиз, Аденауэрнинг таъбири билан айтганда, Шарқнинг қудратли таъсиридан зир титраётган, Совет Иттифоқининг улуғвор муваффақиятлари олдида қалтираётган, бизнинг ажойиб бойликларимизни ўзлаштиришни хаёл қилаётган, кўчаларимизда гангстерларча сайр этиб юришни тушида кўраётган, озод кишиларимизни ўзларининг қулларига айлантириш нияти билан яшаётган, меннинг киндик қоним тўкилган хуршидхонамни хўрлик, ажал маконига айлантиришни зўр бериб истаётган сармоячиларнинг ва тузумнинг тақдири учун ташвиш чекмоқдасиз.

Чучварани ҳам санабсиз! Овора бўлманг, муддаоингиз пуч!

Кўряпсизми, жаноблар, қанчалик пастлашиб кетгансиз!

Яна ҳам жирканчлисиз шундаки, сиз, жаноблар, ҳозирда энг фалокатли уруш оловини ёқувчилар ва уччига чиққан жаллод, тажрибаси ўткир қотилларнинг макони — ёввойилашган империалистик давлатлар разведка органларининг малайларисиз. Айниқса шу нарса нафратимизни қўзғатмоқда.

Билинг, ахир, сизнинг бунчалик пастлашиб кетаётганлигингиз ҳақидаги гапларни юрагимизга санчиқ турмасдан гапиролмаймиз.

Шу билан алоқадор яна бир масала: гўё бизнинг халқимиз оғир аҳволда-ю, сиз унинг ғамини чекаётирсиз.

«Ғамини чекиб» ё «ачиниб»гина «қўя қолмаётирсиз». Уялмай-нетмай тухмат, шантаж ва бўҳтонларнинг барча турларини ишга солишдан тап тортмаётирсиз, биздаги ҳаётни ерга уриб, капитал оламидаги воқеликни идеаллаштиришга уялмайсиз. Шуниси ҳам борки, бу билан сиз фақат бизга тухмат қилаётганингиз йўқ.

Энди ана шу ҳақда бир оз тўхталик!

Сиз кўкларга кўтариб мақтаган — қон томган қамчи ўйнаган мамлакатлардан фарқли ўлароқ, менинг Ватанимда (бизда ҳар бир совет кишиси бутун бепоён мамлакатнинг соҳибидир!) 1917 йилнинг Октябрь кунларидан бошлаб янги, чинакам янги тарих, инсон ва инсонийлик, ақл ва адолатнинг тантанаси тарихи бошланди. Бунда на капиталист, на феодал — ҳеч ким, ҳеч қандай зот бировнинг елкасини биров учун букчайтормади.

Бунда фақат жонажон олтин тупроқнинг барча бойликларигина эмас, балки осмон машъали — қуёш ҳам халқникидир. Бу Ватанда Қора денгиз соҳиллари ва Сибирия текисликлари, Кавказнинг шифобахш ҳавоси ва сокин ойдин кечаларининг шукуҳи — барчаси инсоннинг фароғати учундир.

Бу Ватанда ҳамиша лиммо-лим оққан, аммо энди инсон қўли билан жиловланган дарёлар, қудратли, лекин энди бўйсундирилган қўриқ ерлар, фақат меҳнатгина эмас, ҳатто атом ҳам — барчаси совет кишисига қувонч ва жонга роҳат бахш этмоқда.

Ватанимиз нақадар нурафшон, нақадар ям-яшил, нақадар қувноқ!

Бунда улкан саноат ўчоқлари сон-саноқсиздир, ақлли машиналар, муҳташам электростанциялар ва ишчиларнинг қудратли болғалари халқимиз учун бахт ва тинчлик яратмоқда.

Бундаги халқни улуғвор фаҳри ва зафари — ёппасига саводхонлик ва китоблар, мактаб ва клублар, университет ва театрлар кишини тўлқинлантиради.

Бизнинг фанимизни айтмайсизми! У шунчалар ўсиб, камолга етдики, эндиликда Ойга ва ундан нарига ҳам кириб борди. Фақат совет халқларининг даҳоси ва меҳнатигина жаҳонда биринчи бўлиб самовотнинг сирли ниқобини йиртиб ташлади, биринчи бўлиб космосга йўл очди, биринчи бўлиб бепоён, тубсиз коинотни эгаллай бошлади.

Ахир, бошқа бирор ерда эмас, фақат бизнинг мамла-

катда олий ўқув юртларида таълим олаётган толиблар сони Англия, Франция, Ғарбий Германия, Италия мамлакатларидагига қараганда тўрт маротаба ортиқдир.

Айтинг-чи, қачон ва қайси мамлакатда қирқ йил вақт ичида саноатнинг ялпи маҳсулоти 1913 йилга нисбатан 36 марта, ишлаб чиқариш воситалари 83 марта, машина-насослик ва металл ишлаб чиқариш маҳсулотлари 240 марта ошган! Бу фақат бизнинг мамлакатдагина содир бўлди.

Жаноблар, бу давр ичида сиз идеал қилиб кўрсатаётган мамлакатларда қандай ўзгаришлар юз берди! Бошқалар ҳақида гапирмай қўя қолайлик, масалан, АҚШни олайлик. Америка Қўшма Штатларида 1957 йилда саноат ишлаб чиқариши 1956 йил ҳажмига тушиб қолган бўлса, 1958 йилда у 1957 йилга нисбатан тахминан 6,5 процент пасайган.

Ҳаммасини ҳам қўйинг, одамларимиздан гапирай. Ажойиб одамларимиз бор бизнинг! Булар фикр қилиш йўсини юзасидан ҳам, ҳаёт кечириш образи юзасидан ҳам барча яхшилик ва олижанобликларни, барча донолик ва ёруғликни ўзида мужассамлаштирган янги совет кишиларидир. Улар океандан ва атом қудратидан кучлидирлар. Ана шулар бизнинг сайёраимиздаги ҳаётда, табиатда улуғвор қайта қурилиш процессини бошлаб бердилар.

Бизнинг мамлакатимиз тенг ҳуқуқли халқлар ва миллатларнинг ягона оиласи. Бу оила аъзолари инсониятнинг энг улуғвор ғояларини рўёбга чиқаришда шу даражага етдиларки, энди коммунизм уйига қадам қўйдилар.

Ниҳоят, шуни айтмоқ керакки, советлар мамлакати Октябрь инқилоби кунларидан бери илғор инсониятнинг олқишига фақат ўзининг ютуқлари эвазига сазовор бўлиб қолмасдан, балки у, империалистик ўзбошимчалик ва фитналарга қарши бел боғлаб, капитал ҳамда мустамлака режими ҳукмрон мамлакатларда таланган ва хўрланганларнинг ҳуқуқи ва хоҳишларини, муддаоларини ҳимоя қилиб ҳам ўзини шон-шарафга чулғади. Бизнинг мамлакат тинчликнинг суянчиғи, ер юзидаги халқларнинг паноҳи, энг яхши умидларнинг тимсолига айланди. Сир эмас, ҳаммага маълумки, бизнинг мамлакатимиз бир неча марта бошқа тинчликсевар мамлакатлар билан ҳамкорликда босқинчиларни, мустамлакачиларни жиловлади, адабини берди. Ҳа, жаноблар, сизнинг хў-

жайинларингиз сўнгги йилларда ёққан қирғин уруш оловларини биз ўчирдик, башариятни даҳшатли фалокату балолардан биз қутқариб қолдик! Бу олов гоҳ Вьетнамда, гоҳ Кореяда, гоҳ Мисрда, гоҳ Венгрияда кўтарилган эди.

Ўзбекистон ана шу буюк ва қудратли мамлакатимизнинг тенг ҳуқуқли, ажралмас қисмидир. Бизнинг улуғ Ватанимиз эришаётган ҳайратомиз ютуқларда, мамлакатимизнинг ички ва ташқи қаҳрамонлик ишларидаги зафарларида ўзбек халқининг ҳам муносиб ҳиссаси бор. Бу улкан Ватанда яратилаётган барча моддий ва маънавий бойликлар бошқалар қатори ўзбек халқига ҳам мансуб.

Сиз эса уялмай-нетмай ана шу улуғ мамлакат шаънига туҳмат-иғво қилишдан тилингизни тиёлмаётирсиз! Ростданам, уят сизда нима қилсин? Худди шу ерда ноёб, мантиқан ўткир нақлни эслаб ўтишни лозим кўраман.

Фил кетаётган экан. Йўлда сичқон чиқиб қолиб, у ҳам ёнма-ён кетаверибди. Бир йўловчи шу топ савол берган экан, сичқон дарров жавоб қайтарибди: «Овдан кел-япман, энди анови кўриниб турган тоғни кўпоргани ошиқиб боряпман. Бу бўлса (филни кўрсатиб) менинг соям бўлади».

Тўғри, ҳар ким ўзича ўйлаб, ўзича фикр юритади. Лекин бизда яна шундай мақол бор: «...карвон ўтаверади».

Биз, совет кишилари, гўзал, бепоён ва тенгсиз ўз Ватанимиз билан фахрланамиз, қувончимизни ичимизга сиғдира олмаймиз.

Мен буни катта ва қонуний гурур билан айтаман.

Мен ўзбекман. Менинг халқим аҳил оиланинг аъзоси, улуғ совет халқининг бир яхлит бўлагидир. У шу билан бахтиёр, шу билан улуғвор. Биз бу оиланинг аъзоси бўла олганимиз учун қонуний равишда фахрланамиз. Биз буни энг оламшумул ютуқларимиздан бири деб биламиз! Ахир, бизнинг барча халқларимизни бир эзгу ният — инсониятнинг юксак орзу-муддаоиси бирлаштиради. Бу эзгу ният давримизнинг мазмунини ташкил этади — барча йўллар коммунизмга олиб боради.

Ўзбек халқи тилёғламаликни ёмон кўради, у рўй-рост айтади: мен ўз қардошларим билан ҳамиша биргаман, бу биргаликни фаровонликнинг, бахтнинг бирдан-бир тўғри йўли, синалган воситаси деб тушунаман, уни жоним бориचा сақлайман, ардоқлайман. Ахир, бизда бар-

ча совет халқларни ҳамма учун мансуб бўлган бойликларни биргаликда яратмоқда, баҳам кўрмоқда ва биргаликда ўз давлатини бошқармоқда.

Биз рўй-рост ва фахрланиб айтамызки, Ўзбекистон ўзбеклар юртидир. Шу билан бирга у — улуғ Совет мамлакатининг ажралмас бир қисми! Бу эса халқнинг ўз хоҳиши, иродаси туфайли шундай бўлди. Ана шу улуғ оилага аъзо бўлиш — халққа империалистик ёвузлар ва уларнинг агентларига қарши курашда ўз мамлакати бойликларини, ўз тинчлигини ҳимоя қилиш имкониятини берди. Барча олишувлардаги зафарларимиз ана шу бирлик самараси, бирлик туфайли бўлди. Ўтган эски ишларни эсламай қўя қолай: ахир, герман фашистлари иккинчи жаҳон уруши даврида қандай хом хаёл ва ёвуз ниятлар билан бизнинг муқаддас тупроғимизга отланган ва бу «сафар» оқибати нима билан тугагани ёдингиздадир, жаноблар! Ахир, улар ўз умидларини ҳар нарсадан олдин шу дўстлик, шу оила бузилади деган хаёлга боғлаган эмасмиди?!

Биз метиндек бирлигимизни таъкидлаб, яна бошқа бир улуғ ҳақиқат ҳақида ҳам рўй-рост ва фахрланиб гапиримиз: бу бирлик тўла ва тенг ҳуқуқлик ва суверенитет принципларига амал қилинган бирликдир.

1917 йилдаёқ Совет ҳукуматининг энг биринчи актларидан бири Халқ Комиссарлари Советининг «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» чиқарган Мурожаатида шундай деб ёзилган эди: «...Ўз мамлакатингизга ўзингиз хўжайин бўлмоғингиз лозим! Ўз турмушингизни кўнглингиздагидай ва ўз хоҳишингизга мувофиқ қилиб, ўзингиз тузмоғингиз лозим. Сиз шундай қилишга ҳақлисиз, чунки сизнинг тақдирингиз ўз қўлингиздадир» .

Бу сўзлар қонун кучига эга бўлиб, бизда амалга оширилди. Ўзбек халқи бошқа совет халқлари қатори, тарихда биринчи марта ўз юртининг, ўз тақдирининг чинакам хўжайини бўлди. Мана, ярим асрча вақт ичида у «ўз турмушини ўзи истаганича» қурмоқда. Ўзбек ўз тарихида биринчи марта ўз давлатига, ўзининг давлат тилига эга бўлди, чинакам демократик суверен республиканинг барча ҳуқуқларидан ҳеч чегарасиз фойдаланмоқда. Эс-ҳуши жойида ва беғараз одамлар, чет эллардан, жуда узоқ ўлкалардан республикамизга келган ҳушёр меҳмонлар бир неча бор бу фикримизни тасдиқламоқ-

далар ва бу ҳақиқатни тан олиб, барала айтмоқдалар. Дания жамоат арбоби Ибюрлюну Копенгагенда чиқадиган «Бугунги Совет Иттифоқи» журналида ёзган мақола-ласида шундай дейди: «Ўзбекистонда кўрганларимизни уч сўз билан ифодаласа бўлади: мустамлакачилик системасига ҳукм! Ўзида совет халқларининг ўсиш «сир»ларини мужассамлантирган бу юксалиш бизнинг замонамизнинг энг зўр сиёсий факторларидан биридир».

Совет ҳокимияти даврида Ўзбекистонда ҳаётнинг ҳар соҳасида юз берган ривожланиш ҳақида ҳиндистонлик машҳур ёзувчи Кришан Чандр айтган эди: «Бу тараққиётга ҳавасимиз келади. Бу ўсиш-юксалиш бизни ҳайратда қолдиради. У, бутун Осиё учун йўлчи юлдузidir!»

Фараз қилайликки, сиз, жаноблар, ўз одатингиз бўйича, майли, бунга ишонмай ҳам қўя қолинг, сизнинг ўйлашингизча, гўё Ўзбекистон мустамлакадир ва унда ҳеч қандай тараққиёт, юксалиш юз бермаётир. Майли, мен шунчалар нонкўрлик қилиб ҳақиқатнинг юзига тик боқолмаётган нур душманлари ҳақида ўзимни койитиб гапирмай қўя қолай. Садқаи асаб! Факт ва рақамларга яна мурожаат қилиб, уларнинг кўзини очай!

Даставвал қуйидаги қонун ҳақида, ҳа, жамият тараққиётининг қонунларидан бири ҳақида гаплашайлик!

Барча мустамлака мамлакатларнинг тарихи шундан шаҳодат берадики, миллий мустақилликка эришмасдан туриб, сиёсий мустақилликка эришмасдан туриб, ҳеч бир халқ ўз тараққиётида, иқтисодиёти ва маданияти соҳасида бирор жиддий илгарилашга эриша олмайди. Мустамлакачилар топтаган ҳар бир қарич ерда ўлганларнинг суяги, қон изи бор. Биз бу ҳақда юқорида гапириб ўтган эдик. Бу нарсани ўзбек, қозоқ, туркман, тожик халқлари ҳам 1917 йилгача бошларидан кечирганлар. Нимасини айтмай! Уша вақтларда ўзбекларнинг барча бойликларини ва қашшоқлашган ўлкасини, эзилган тожикнинг ўзи, меҳнати ва иродасини чор мустамлакачилари ва ерли текинхўрлар бошқарар эдилар. Қозоғистонда бўлса қозоқ боласининг маълумот олиши учун чор ҳукумати бир йилда бир неча тийингина сарфлар эди.

Мамлакатимизнинг барча халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи дўзах азобларидан баттар чидаб бўлмас оғирликларга бардош бериб, сўнгра уни енгиб ўтиб, беқиёс қурбонлар эвазига Октябрь тўнтаришини амал-

га оширганлари бежиз эмас ахир! Шундан бери жуда кўп сувлар оқиб ўтди, ҳамма нарса ўзгарди. Қуёш ҳам бошқача ёритадиган бўлди, ер ҳам бошқача нафас ола бошлади.

Қани, жаноблар, айтинг-чи, қайси бир хорижий Шарқ мамлакатигаги халқ ўзбек ва бошқа Совет Шарқи халқлари каби социал-иқтисодий ва маданият жиҳатидан биз каби тараққий эта олди? Қани, кўрсатиб беринг-чи, жаноблар! Шарманда бўласиз, эсингиз борида этагингизни ёпинг!

Фахр ва ғурур билан шуни айтмоғим керакки, бизда талончи боёну амалдорлар аллақачонлар йўқ бўлган, юқорида айтганимиздек, ҳамма нарса — Ватан, ер-сув, завод, фабрикалар халқ қўлида. Халқ ўзи учун тер тўкади, ўзининг эркин меҳнати туфайли бунёдга келган мўл ҳосил ва меваларга ўзи соҳиб! Асрлар бўйи еримизни хижолатда қолдирган ва халқларимизни эзиб, бўғиб келган қашшоқлик, муҳтожлик бир умрга йўқолди. Ўлкамиз шаронтида ҳаёт манбаи ҳисобланган, лекин бир неча асрлар халқ бахти билан душманчиликда бўлган дарё сувлари яшнаётган далаларга, мевали дарахтларга, халқнинг нозу неъматларига айланди. Озмунча янги каналлар, сув омборлари, кўллар ковландими! Омочни биз аллақачонлар музейга топширганмиз. Ерни ишлаш машина билан олиб борилади. Бошқаларга таққос қилганда унча катта бўлмаган далаларимизда ҳайқириқ солиб юрган тракторларнинг ўзи барча яқин ва Урта Шарқ мамлакатларининг ҳаммасида ишлаётган трактордан зиёддир — республикамиз далаларида 80 мингдан кўп! Бу ўлка пахта етиштиришда жаҳонда учинчи ўринга, ҳосилдорликда эса биринчи ўринга чиққани бежиз эмас. Республикамизда экиладиган пахта Покистон, Бразилия, Туркия, Эрон мамлакатларининг барчасида экиладиган пахтадан кўплик қилади.

Ҳаммага маълумки, 1917 йилгача Ўзбекистонда саноат унча катта бўлмаган ва жуда содда ускуналашган корхоналардангина иборат бўлиб, уларнинг аксариятини пахта тозалаш ва мой чиқариш заводлари ташкил этар эди. Ўша вақтда на нефть, на химия, на металлургия, на электр энергия олиш бор эди. (Ҳозирги замонда цивилизацияли жамиятни шуларсиз тасаввур қилиб бўладими?) Энди-чи, ҳамма нарса бор, бор бўлганда

ҳам қандай дейсиз! 1913 йилдагидан 1960 йилгача йирик саноат маҳсулоти Урта Осиё Совет республикаларида (Ўзбекистон ҳам шунга киради) 60 мартадан ошиқ ўсди.

Бу давр ичида АҚШда эса саноатнинг ялпи маҳсулоти 3,9 марта, Англияда 1,8 марта, Францияда 1,7 марта ўсган.

1960 йилга келиб Ўзбекистонда 14 мингдан ошиқ завод-фабрика ва бошқа саноат корхоналари яратилди. Шулардан 1300 таси йирик корхоналардир. Кейинги 40 йил ичида Совет Ўзбекистонинда электр энергия ҳосил қилиш 540 баравар кўпайди. Республикада шундай юксак замонавий саноат вужудга келтирилганки, масалан, машинасозлик ва унинг маҳсулоти (экскаваторлар, пахта терадиган машиналар, кимё саноати учун ускуналар ва бошқалар) СССРнинг турли ерларига ва жаҳоннинг 50 дан ошиқ мамлакатларига чиқарилади. Ўзбекистон машинаси жаҳонни қойил қолдирмоқда. Булар 1917 йилгача мустамлакачининг қамчисидан қон томган, деҳқоннинг омови ҳукмронлик қилган ўлкада бўлаётир!

Инқилобдан олдинги Ўзбекистонда маданиятнинг аҳволи ва савиясини қуйидаги фактларда ёрқин кўриш мумкин. 100 кишидан фақат 2 киши ўқиш ва ёзишни биларди; чор ҳукуматининг аҳолини саводли қилиш ҳақидаги «ғамхўрлиги»ни шундан билиб олиш мумкин: 1906 йилда ўтказилган аҳоли рўйхатидан аниқ бўлишича, бир журналда, чор ҳукуматининг сиёсати давом этган тақдирда «ўлкада саводсизликни битириш учун ҳали 2600 йил керак бўлади», деб ёзилган эди.

Дорилфунун ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди у вақтда.

Совет ҳокимияти ўтмишнинг мероси бўлган бу қоқликка барҳам берди, қоқликни ўтмишга ирғитиб ташлади. Ўзбек халқининг 30—40 йил ичида ёппасига саводхон бўлиб олгани ҳеч ажабланарли нарса эмас! Ўзбек халқи савод чиқарибгина қолмай, балки ҳозирги замоннинг маданият чўққиларини (бу сўз кенг маънода тушунилсин) эгаллашга муяссар бўлди. Ўз халқи орасидан ҳозирги замон фани ва техникасининг энг мураккаб масалалари, муаммоларини ечишга қодир бўлган қудратли зиёлилар армияси етишиб чиқди. Ўзбекистон республикасида ҳар ўн минг аҳолига

133 дан ортиқ студент тўғри келади, АҚШда эса 111, Англияда 29, Эронда 9.

Маданий-оқартув, соғлиқни сақлаш муассасалари, театр ва кинолар, матбуот ва клубларимиз ҳақида ҳам ҳаяжонланмасдан гапиролмаймиз.

Ахир, республикамызда 1917 йилга қадар халқ учун на бир театр ва кино, на бир клуб ва кутубхона, на мактаб, на шифохона бор эди. 1960 йилда эса 6340 мактаб, юздан ошиқ техникум ва олий ўқув юртлари, 2933 та клуб, ижод уйлари, меҳнат ҳамда маданият саройлари, 2941 та кутубхона, 885 та касалхонага эга бўлди. Республикамызда 666 кишига бир врач тўғри келади. Америкада эса 820. Ёки қайси бир қарам ва мустамлака мамлакатида Алишер Навоий номли Ўзбек Академик опера ва балет театри сингари санъатхона бор?! Бу ҳақда оғиз очмасак ҳам бўлар, жаноблар!

Ахир, Ўзбекистонда Октябрга қадар ўзбек тилида жуда кам нусхада биргина газета чиқарилганини эсланг! Ҳозир-чи, икки юздан ошиқ газета йилига 2 миллион нусхадан кўп чиқарилаётгани қолоқлигимизни кўрсатадими, айтинг, жаноблар?!

Жуда яқин келажагимизни эсланса, кўксингизни тешиб ўтадиган қудратга эга яқун ва натижаларни беради. Етти йиллик планга мувофиқ республикамыз халқ хўжалиги ва маданияти тараққиётига 40 миллиард сўм маблағ ажратилган. Бу тахминан сўнгги 30 йил ичида сарфланган маблағдан 2,4 марта зиёдроқдир! Қишлоқ хўжалигида етказиладиган ялпи маҳсулот 60 процентга ўсади. Фақат Бухоро газининг запаси 1,3 триллион кубометр, етти йиллик охирига келиб республикамызда 18 миллиард кубометр газ ишлаб чиқарилади, яъни 1959 йилга нисбатан 106 марта кўпаяди, шу вақтга бориб электр энергия ишлаб чиқариш 1940 йилга нисбатан 24 марта ошади. Нефть, кўмир ва бошқа фойдали ер ости бойликлари бир неча бор кўпаяди.

Маданиятимиз ҳам жуда гуркираб тараққий этади. Етти йиллик ичида юзлаб ва минглаб янги клублар, кутубхоналар, ўқув юртлари, даволаш ва соғломлаштириш муассасалари майдонга келади. Кинотеатрлар 65—70 минг ўринга кўпаяди, 80 та янги кинотеатрлар очилади, газета ва журналларнинг тиражи икки марта кўпаяди.

Сиз жаноблар эса, Ўзбекистон — мустамлака деб

туҳмат қиласиз. Наҳотки, кўзингиз кўр, қулоғингиз кар бўлса! Қўлга қалам олиб «файласуфлик»ни даъво қилиб, ўзингизни шармандаю шармисор этиб нима қиласиз?! Мен бу ерда халқнинг жуда ҳикматли мақолини эслаб ўтишни лойиқ кўрдим: «Ерга қоқилган қозиқ кўкармагандек, ёвуз ниятли одам ҳам қуёшни кўролмайди!»

Сиз гўё Туркистон «қизил руслар»нинг мустамлакаси бўлиб қолган; ана шу «қизил руслар» 1918 йилдан бошлабоқ Туркистоннинг миллий маданиятига қарши даҳшатли курашлар олиб борган ва ҳоказолар деб беҳаёларча ёзасиз.

Жаноблар, аввало, шуни қайд қилишим керакки, улуғ рус халқига миннатдорчилик туйғуларини фақат айрим шахсларгина ифодалаб қолмасдан, бу миннатдорчилик туйғуларини бутун Совет Шарқининг кўп миллионлик халқлари изҳор қилади.

Сизлар бунини тушунмайсиз ё тушунишни истамайсиз. Чунки сизнинг ишингиз ёлғон сўзламоқдадир. Нима қилиб бўлса ҳам фитна тўқиб, кўнглингизни хуш қилмоқчисиз.

Сиз, жаноблар, жон-жаҳдингиз билан уриниб, терлаб-пишиб совет халқларининг муқаддас дўстлиги ва бирлигини бузишни орзу қиласиз, улар орасида ишончсизлик ва душманлик туғдиришни истайсиз. Айниқса, бизнинг рус халқига бошқа халқларни, шу жумладан, менинг халқимни қарши қилиб қўймоқчисиз. Бу билан ўз хўжайинларингизнинг юкини енгил қилишни хоҳлайсиз!

Йўқ, жаноблар! Сиз ўйлаганча бўлмайди! Биз бу дўстликни ва бирликни қолоқлик билан даҳшатли курашда, душманлар билан қонли жангларда, меҳнатда, янги ва порлоқ ҳаёт қуришда қўлга киритдик, уни ҳимоя қилдик ва мустаҳкамладик. Ҳа, биз дўстлик қадрқиммати нималигини яхши биламиз. Шунинг учун ҳам бу дўстликни кўз қорачиғимиздек авайлаб-асраймиз.

Сиз, жаноблар, айниқса зўр бериб рус халқига қарши туҳматлар ёғдирдингиз. Бунинг сабаби бизга аён. Келинг, тарихга, ҳаётнинг ўзига бир назар ташлайлик.

Мана, 1917 йил. Меҳнат аҳлларига битмас-туганмас азоб ва уқубатлар келтирган, бало ва фалокат ҳукмрон бўлган қудратли ва катта эски дунёга ўлим зарбасини бериб, халқимни эски азоб исқанжасидан қуту-

лишига ўша рус халқи сабабчи бўлди. Сўнгра, у эски дунё ўтмишга йўл олиб йўқолди, лекин кета туриб ҳам эндигина туғилган янги ҳаётимизга чанг солди, ички контрларнинг ва ташқи мустамлакачиларнинг пинжи-га кириб олди. Унинг боши кесилган бўлса-да, лекин унинг бу тишига қадар қуролланган тарафдорлари халқимни ёлғиз қолган тақдирда беҳад кулфатларга дучор этиши турган гап эди. Бу фалокатнинг олдини олган яна ўша рус халқи бўлди.

Шундай қилиб, улуғ рус халқи ўзбек халқига феодал-патриархал зулмдан, чор мустамлакачилик қулли-гидан, бужуа деспотизмидан, эски дунё ҳамласидан ва қора реакциянинг қонли панжаларидан қутулишига, озод бўлишига ёрдам берди.

Ҳа, ҳаммага маълум, Совет ҳокимиятининг биринчи йилларида Ўрта Осиё халқларининг озод турмуш кечира бошлаганидан жони ҳиқилдоғига келган Ғарбий Европа империалистлари, яъни сизнинг ҳозирги хўжайинларингизнинг боболари, Закаспийдаги ерли қора реакция бандалари, Бухоро амири, Фарғона босмачилари билан тил бириктириб раҳмсиз суратда аёлларимизни ва болаларимизни қийнадилар, уйларимизни таладилар, тинч ва қуролсиз кишиларимизга қарши ҳарбий машиналарни ва заҳарли ўқларни рўпара қилдилар, бизнинг тупроғимизда йиртқичларга хос «тартиб» ўрнатиб, озод юртимизни ўз ерларига, бизларни эса қулларга айлантирмоқчи бўлдилар. Худди ана шу пайтда рус оғамиз бошқа биродарлар билан биргаликда кўкрагини қалқон қилиб халқимизни ҳимоя этди, ёвуз душман парча-парча қилиб ташланди. Шу даврда Бухоро меҳнаткашлари амирнинг зулмидан қутулиш учун рус халқига миннатдорчилик билдириб хат ёзди. Бу хат рус пролетариатига бўлган муҳаббатнинг зўр ифодаси эди. Мусулмон ишчиларнинг рус халқига, совет аскарларига буларнинг кўрсатган биродарлик ёрдамлари учун чексиз миннатдорчилик изҳор қилган бу хатлари ҳамিশаликка тарихда қолди.

Кейин ҳам рус халқи билан қўлни қўлга бериб ўз Ватанини яшнатган ўзбек халқи душманлар ўйлаганча улуғ оиладан ажралмади, балки рус халқи билан дўстликни тобора мустаҳкамлади ва ажойиб ютуқларни қўлга киритди.

Яна кейин-чи! 1941—1945 йиллар. Ана шу даврда

рус дўстимиз фашизм балосига дучор бўлмаслигимизга ёрдам берди.

Улуғ рус халқи биз ўзбекларга дорилфунун очиб берди. Бизга биринчи ўқитувчини юборган ҳам рус халқи бўлди. Ҳозир халқимиз фахри бўлиб қолган катта миллий зиёлилар армиясининг балоғатга етишида у ҳал қилувчи роль ўйнади.

Кундан-кунга яшнаб бораётган социалистик қишлоқларимизнинг, халқимизнинг саодатини, республикамизнинг кўрки бўлган саноат гигантлари ва янги шаҳарларни ҳеч қачон рус ва бошқа халқларимиз ёрдамисиз, беғараз кўмагисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Ўзбек халқининг коммунизмни кенг миқёсда қуриш ишларини олиб боришда эришган ютуқларини рус халқининг, бошқа қардошларимизнинг мададисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Сиз жаноблар эса шунчалар ногиронлик ботқоғига ботиб кетгансизки, уялмай-нетмай бизнинг синалган дўстимиз ва оғамизга тўхмат тошлари ёғдиришдан ўзингизни тиёлмайсиз.

Бу ҳам камлик қилганидай яна ҳаддингиздан ошасиз.

Ахир, бу нима деган гап, «назарийчи» жаноблар, сиз уялмасдан ёзасизки, гўё Совет Иттифоқи босқинчилик мақсадлари билан Шарққа ёрдам бераётир эмиш. Сизнинг айтишингиз ва ёзишингизча, Совет Иттифоқи Осиё, Африка мамлакатларига кириб бораётган эмиш, шу мақсадни амалга оширишда Туркистонни «кўприк» қилаётган эмиш.

Тўхматчилар, сизни СССРнинг Шарқ мамлакатларига гўё кириб бораётгани аччиғлантириб ташвишга солаётгани йўқ (Совет Иттифоқига бундай ниятлар ётдир), аксинча, бошқа нарса, яъни бизнинг меҳрибон давлатимизнинг империализмга қарши курашаётган Шарқ мамлакатларига бераётган беғараз ёрдами, машина ва ғалла, илмий-техника билимлари, моддий-сиёсий томондан қўллаб-қўлтиқлаш шаклидаги ёрдамлари таҳликага солмоқда. Совет ҳукумати уйсизларга уй, ташналарга сув бермоқда, халқлар учун зарур бўлган фабрика ва касалхоналар, электростанция ва металл заводлари билан ёрдам бермоқда. Албатта, бу ёрдам мустамлакачиларнинг йўлига тўсиқ бўлиши турган гап. Бу ёрдам Шарқ мамлакатлари халқларининг қўлида

бойликни ўғирлашни ўзларига одат қилиб олган босқинчиларга қарши мардонатор курашларда қудратли восита бўлиб хизмат қилиши турган гап. Ана шу сизни кўпроқ ташвишга солмоқда. СССРнинг Шарқдаги қолоқ ва кам тараққий этган мамлакатларга бераётган ёрдами уларнинг миллий мустақиллигини таъминлашга ва мустаҳкамлашга, тараққиёт йўлига кириб олишга имконият бераётганлиги учун Совет давлатининг обрўйи тобора ортиб бормоқда, ёрдам олаётган мамлакат халқлари ва ўша давлатларнинг раҳбарлари бизга муҳаббат ва ихлос қўймоқда. Ана шу сизни кўйдирмоқда.

Сизларни кўрқитаётган яна бир нарса шундан иборатки, бир вақтлар босқинчилар учун текин бойлик майдони бўлган Шарқ СССРнинг ёрдами ва қўллаб-қўлтиқлаши туфайли тобора империализмнинг қонли қўлидан бутунлай сирғалиб чиқмоқда, бу эса империализмнинг узил-кесил ҳалокатини таъминламоқда.

Жаноблар, сизлар ўз хўжайинларингизни ва уларнинг ёвуз ният билан бошқа мамлакатларга бераётган «ёрдам»ларини оқлаш учун очикдан-очик ҳайқирганингиз ёки исботлолмай бошингизни ҳам қилганингиздаги жирканч аҳволингиз кишини баттарроқ ғазаблантиради. Тўғри, сизнинг аҳволингиз оғир! Бошингизни қотириб нима қиласиз?! АҚШ ҳукуматининг расмий ҳужжатларидан бирида — «Ҳамкорликда хавфсизликни таъминлаш» ҳақидаги Қонунда бундай деб айтилади: «Ҳеч қандай ҳарбий, иқтисодий, техникавий ёрдам (АҚШ томонидан — В. З.) беҳудага берилмайди. Ёрдам олаётган мамлакат кўп томонли ва бир томонли шартнома ёки битимлар орқали шу иттифоқнинг иштирокчиси бўлган Америка Қўшма Штатларининг ҳарбий мажбуриятларини бажаришга рози бўлиши керак. Агар Америка Қўшма Штатларининг хавфсизлигини таъминлаш учун хизмат қилмайдиган ёрдам бўлса, ундай иқтисодий ва техникавий ёрдам ҳеч қандай йўсинда ҳеч қайси миллатга берилмайди».

Ўз вақтида Даллес ҳам ана шу қонунни очикроқ шарҳ қилиб: «Америка «ёрдами» бизга зарур бўлган мудофаани таъминлашдаги иқтисодий қулайликдан иборатдир, бу сарф қилинаётган маблағлар зарур позициямизни арзон пул билан тутиб қолишга имконият беради, бўлмаса, бошқа йўллар билан сақлаб қолиш жуда машаққат эди», деб кўрсатди.

Ҳа, ўша америкалик монополистларда ҳеч қачон бошқаларнинг орзуларини рўёбга чиқариш ҳақида ўйлаш, айниқса Шарқ халқларининг орзу-истаклари ҳақида ўйлаш, уларга ғамхўрлик қилиш ҳақида ҳеч қандай фикр ва ўй бўлиши мумкин эмас. Зотан, монополистларнинг дўсти, ошнаси бўлмайди. Доллар уларнинг ягона худоси бўлиб, шунга сиғинадилар, шунинг учун эзилган Шарқ халқларининг истиқболи ва турмуши ҳақида ўйлаш уларнинг тушига ҳам кирмайди. Ўша юзсиз Даллес Конгрессдаги комиссиялардан бирида шундай деб сўзлаган эди: «Мен ҳеч қачон давлат департаменти ўзига дўстлар орттиради, деб ўйламаганман. Чунки унинг мақсади фақат Қўшма Штатларнинг хоҳишларини ҳисобга олиш ва уларни қаттиқ туриб амалга оширишдан иборатдир. Менга барибир, дўст орттирамизми, орттирмаймизми, бунинг қизиғи йўқ. Кўп воқеаларда мен жуда ҳам узоқ ўйлаб ўтирмайман. Чунки бу ерда дўстлар ҳақидами ё бошқалар ҳақида сўз кетаётирми, менга барибир, қандай бўлса ҳам биз Қўшма Штатларнинг истакларига хизмат этадиган ҳаракатлар қилсак бўлгани».

Бу ерда ҳеч қандай изоҳнинг кераги йўқ. Сиз, жаноблар, Совет Иттифоқининг беғараз ва олижаноблик билан бераётган ёрдамини ёмон мақсадда деб жар солишликка уринганингиз билан фақат ўзингизга зиён келтирасиз. Халқимизда шундай мақол бор: «Қасални яширсанг, иситмаси ошкор қилади».

Келинг, сиздай нодонларга ҳақиқатларимизни биз эмас, биздан ёрдам олаётган мамлакатларнинг вакиллари ҳам сўзлаб берсинлар.

«Ҳинд — Совет дўстлиги ва ҳамкорлигининг кучли асоси тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Мен қатъий ишонаманки, бу дўстлик ҳинд ва совет халқига, шунингдек, бутун дунёдаги тинчлик ишига катта ёрдам беради. Биз Совет Иттифоқининг қуриб бераётган жуда кўп саноат корхоналари учун, беғараз ёрдами учун миннатдормиз», деди Жавоҳарлаъл Неру.

«Бирмаликлар ўзларининг тажрибаларида шунга ишонадиларки, Совет Иттифоқининг кам тараққий этган мамлакатларга ёрдами ва уларнинг иқтисодий мустақиллигини таъминлашга шароит ва имконият яратиб бериши самимий ва беғараздир»,— дейди Бирма арбоби Ба Унг.

«Совет кишилари бутун дунёда турмуш шароитини янада яхшилаш ишида ўзларининг тарихий миссиялари зўр эканлигини чуқур тушунадилар», дейди Гвинея республикасининг бошлиғи Секу Туре.

Биз, совет кишилари ҳақ сўзни севамиз ва юзга айтишни яхши кўрамиз: ҳақиқатни инкор қила олмай-сиз, тўхмат ёмон нарса, уни ёмон ниятли одамдан кутиш мумкин. Шуни унутмангки, кўпчиликка мушт кўтарган одам ўзи зарба ейди; қаерда номус ва виждон бўлса, ўша ерда ҳақиқат яшайди; лойқа сув тиниқ кўлдан оқиб чиқмайди; ёлғон ёвуз одамга қўл келади, ҳақиқат донолик заминиде ётади. Ана шу ҳикматли сўзларни билиб қўйинг, жаноблар!

Бутун илғор башарият, ер юзининг ҳар бир еридаги, ҳар чеккасидаги озодлик ва осойишталик талаб қилаётган миллион-миллион одамлар бизнинг Ватанга, Москвага муқаддас диёр ва бахт макони деб, нажотгоҳ ва адолатпаноҳ деб, зиёратгоҳ ва илҳомбахш деб қарайдилар.

Чунончи, мана, Сурия шоири Васфи ал-Бунни нима дейди:

Москва,
Мазлум халқлар умидисан,
Сенга менинг саломим,
Истиқбол тонгидек
Сен нурафшон ва бепоёнсан,
Сенга менинг саломим.
Тоғ тизмалари оша,
Кечиб қадим йўлларни,
Интиламан, бораман сен томон.
Жаранглайди менинг дилимда
Исёнкор сенинг овозинг,
Сенга менинг саломим,
Сенинг фарзандларинг
Шамол каби журъатли,
Бўрон каби қудратли.
Тиним билмай ҳеч
Ишлайди ҳар бири:
Ҳар ерда баҳор бўлсин деб,
Дунёда йўқолсин беномуслик деб,
Ҳеч ерда
Ҳам қуллик,

Ҳам доллар ҳукмронлиги,
Ҳам талон-торожлик,
Ҳам лаънати фойдахўрлик,
Ҳам уруш деган бало.
Қолмасин асло деб...

...Москва

Менинг куйим, қўшиғим,
Халқлар таянчгоҳи,
Ишчи элининг қиблагоҳи,
Барча мазлумларнинг
Содиқ муҳофазақори,
Сенга менинг саломим.

Бу сўзлар кўп миллионли араб халқининг овозидир. Бу сўзлар империализм ва мустамлакачиликка қарши кураш оловидаги бутун Африка аҳолисининг иқроридир. Бу сўзлар, қолаверса, барча қитъалардаги ақл ва адолат тарафдорларининг дил уришига ҳамоҳангдир.

Сиз жаноблар эса унга олайиб қарайсиз, ғазаб, таъна ва туҳмат тошларини отасиз. Унга ҳатто қилич билан ташланишга ҳам тайёрсизу, лекин қўлингиз қисқа...

Ҳа, сиз, жаноблар, қуёшдан юз ўгириб, империализмга хизмат қилмоқдасиз, босқинчилик системасига содиқ қолмоқдасиз, бизнинг нур қўйнидаги Ватанимизга, курашаётган Шарқ халқларига қарши қилич қайрамоқдасиз, уларнинг энг муқаддас ва бебаҳо интилиш ҳамда ҳаракатларини таҳқирламоқдасиз, бўғмоқдасиз. Бу ёғини сўрасангиз, биз бунга ажабланмаймиз, зотан, сизлардан ҳар нарсани кутса бўлади. Ҳатто...

Икки мисол келтирай.

Биринчиси. Ҳаммага маълумки, сизнинг хўжайинларингизнинг Бандунгда чақирилган Осиё ва Африка мамлакатларининг кўпчилигидан келган раҳбарларнинг тарихий учрашувини барбод беришга уринган ҳаракатлари пуч бўлиб чиқди. «Бандунг руҳи»ни бўға олмадилар. Бунинг устига, бу руҳ ўзининг давомини, ўзининг такомилени 1958 йилда Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Тошкент конференцияси ишида ҳам топди ва янги «Тошкент руҳи» туғилди.

Сиз, жаноблар, икки улуг қитъа ижодий ақл эгаларининг конференциясига бутун кучингиз борича туҳмат қилишга, унинг ишини бузиб кўрсатишга астойдил бел боғладингиз.

Сиз бу тарихий катта форум ҳақида оғзингизга нима келса, аямасдан ёздингиз. Бу ишда Москванинг қўли бор дедингиз, «рус кенгашичлари» бор ва улар устомон, деб зорландингиз, булар конференцияни баҳона қилиб Шарққа кириб олмоқчи деб жаврадингиз, конференция қатнашчилари эркин ҳаракат қилиш ва сўз озодлигидан маҳрум этилди, деб ёздингиз, ёзувчилар, ҳатто хорижий Шарқ мамлакатларидан келишган диний арбоблар ҳам бу мажлисга келиб алданди, деган бир дунё уйдирмаларни тўлдириб ташладингиз. Асл мақсадингиз эса...

Империализм ва колониализмга қарши кураш, Африка ва Осиё мамлакатларидаги илғор кучларнинг тинчлик ва дўстлик учун курашга бирлашишлари бу курашнинг тобора кескин тус олиши сизни ғазаблантириб мана шундай талваса кўчасига киришга мажбур этди. Ҳа, мана аслида гап нимада: биз бу ўринда Тошкент конференцияси қатнашчилари томонидан яқдиллик билан қабул қилинган, узоқ олқишлар билан тасдиқланган конференция Мурожаатини эслатиб ўтамиз. Бу Мурожаатда аниқ ва равшан, лекин сиз учун жуда аччиқ, катта ҳақиқат акс эттирилган. Бу Мурожаатда Осиё ва Африка халқларининг жуда юксак қадимий маданияти қайд қилинади ва сўнгра айтилади:

«...Ана шу буюк цивилизацияларнинг шундан кейинги тараққиётига замон ёки табиий офатлар эмас, балки мамлакатларимизнинг шафқатсиз эксплуатация қилинганлиги, Африкада мавжуд бўлган қулчилик, мустамлакачилик, империализм ва ирқчилик, инсоният боғидаги ана шу энг заҳарли ғумайлар халақит берди. Бир замонлар озод бўлган халқларимиз озодликдан маҳрум этилди, уларнинг бойликлари талон-торож қилинди, ўзлари эса, шафқатсиз зулм ва қаттиқ эксплуатацияга дучор бўлдилар. Уларни танасининг ранги ёки ирқига қараб таҳқир этдилар ва камситдилар. Халқларимизни ўз маданиятини, ўз тилини ва ўз ўтмишини унутишга мажбур этмоқчи бўлиб уриндилар».

«Бизнинг ҳаётимиз халқларимизнинг ҳаёти билан чамбарчас боғланганлигини ҳам яхши биламиз. Халқларнинг мақсадлари бизнинг мақсадларимиздир, уларнинг кураши бизнинг ҳам курашимиздир ва мустамлакачилар ҳукмронлигига ва ядро уруши хавфига қарши тинчлик, халқларимиз ўртасида бирлик ва дўстлик учун

халқлар билан биргаликда қатъий кураш олиб борамиз.

Биз, Осиё ва Африка мамлакатларининг ёзувчилари, дунёдаги барча мамлакатлар билан, шу жумладан, Ғарб мамлакатлари билан ҳам маданий алоқаларимизни мустаҳкамлашни истаймиз, биз маданиятни олий ва паст маданият деб, Шарқ маданияти ва Ғарб маданияти деб бўлиб ташлашни рад этамиз. Шу сабабли биз жаҳон маданияти хазиналарини сақлаб қолиш мақсадида барча маданиятлар билан ўзаро алоқамизни мустаҳкамлаймиз. Империалистлар ва мустамлакачиларнинг бизнинг орамизга нифоқ солиш ва сафларимизни бузиш йўлидаги уринишларни яқсон қиламиз, бирлигимизни, умумий идеаллар ва умумий орзу-тилакларимизни яна бир марта таъкидлаймиз. Бутун дунё ёзувчилари, биз сизларни айрим кишиларга нисбатан ҳам, бутун бошли халқларга нисбатан ҳам қилинаётган барча ёвузликларга қарши, адолатсизлик, мустамлакачилик ва эксплуатацияга қарши ўз овозингизни барала кўтаришга чақирамиз. Биз сизларни инсоннинг юксак фазилатларини, барча халқларимизнинг ва бошқа мамлакатлардаги барча халқларнинг озодлиги ва порлоқ истиқболга умидворлигини куйлашга чақирамиз.

Биз, ёзувчилар халқларнинг виждони ва номусимиз. Замондошларимизнинг тақдири учунгина эмас, балки келгусидаги авлодларнинг тақдири учун ҳам жавобгарлик бизнинг зиммамизга юкланган. Шу сабабдан биз сизларни катта ёшдаги кишиларнинг онгини заҳарлайдиган ва болаларимизнинг қалбларини бузадиган хурофот ва душманлик адоватига қарши кураш олиб боришга чақирамиз.

Биз сизларни ҳаққоният, гўзаллик ва озодликни топиш йўлида биз билан биргаликда олға боришга чақирамиз».

Қандай ажойиб ва ҳаётбахш сўзлар! Бу, миллион-миллион халқларнинг овози ва иродаси!

Ана шу Мурожаат қабул қилингандан бери бир неча йил ўтди. Сиз, жаноблар, ўзингиз кўриб, ўзингиз шоҳид бўлиб турибсизки, дунёда адолат фойдасига жуда катта ўзгаришлар бўлмоқда; бизда халқларимиз кетма-кет ажойиботларни ижод қилмоқдалар, ақл-идрок ва эрк байроғини, тинчлик ва дўстлик байроғини баланд кўтариб ўғирлик, қашшоқлик ва қуллик системасининг

ҳалокат жараёнини тезлаштирмоқдалар. Империализмга, мустамлакачиликка қарши бирин-кетин қақшатқич зарба берилмоқда.

Ер юзида ҳаётдан кучлироқ нима бор! Ҳаёт эса шуни кўрсатдики, Тошкент конференцияси ишида ҳақиқат асос бўлганидан Мурожаатдаги ва конференция қатнашчилари айтган сўзларидаги зўр мантиқ, ажойиб уйғунлик бирин-кетин ҳамма ерда тантана қилмоқда. Бу катта ҳақиқат эмасми?

Энди иккинчи мисолга ўтай.

Сиз, жаноблар, адабиётимизни ҳам тинч қўймаётирсиз. Унинг тарихини сохталаштиришга ва унга бўлган муносабатимизни бузиб кўрсатишга интилмоқдасиз — фактлардан юз ўтирмоқдасиз. Гўё кўп асрлик адабиётимиз биз айтгандай, илғор бўлмаган эмиш!

Қизиқ, бир вақтлар большевиклар маданий меросни рад этиб, йўққа чиқардилар, деб жар солган эдингиз. Бундан кўзланган мақсад чиқмади шекилли, кейин бошқа найрангга ўтдингиз.

Биз, совет кишилари, халқимизнинг энг яхши фарзандлари даҳоси ва ақли билан яратилган кўп асрлик маданиятимиз билан фахрланамиз. Биз бу маданиятимизни кўз қорачиғидек, муқаддас нарсадек ардоқлаб сақлаймиз. Адабиётимизнинг классиклари асарларини миллион-миллион, ҳа, билиб қўйинг, миллион-миллион нусхаларда нашр этиб, оммалаштирамиз. Биз бу асарлардаги олижаноб фикрлар билан, ватанпарварлик ва инсонни, тинчликни севиш ва озодлик ғоялари билан кишиларни тарбиялаймиз, шу билан халқларимизнинг маданият хазинасини бойитамиз.

Сиз, жаноблар, юзсизлик қилиб бу ишимизни, маданий меросга бўлган муносабатимизни бузиб кўрсатишга уринасиз. Нима қилиш керак? Сизнинг бемаъни сўзларингизга ишониб, изингиздан бориб, бир неча асрлар давомида юксак ақл парвозининг тимсоли бўлган ва инсон бахти ҳамда фаровонлиги учун яратилган меросни сохталаштириб, ундан воз кечишимиз, юз ўгиришимиз керакми?

Йўқ, жаноблар, биз халқ даҳоси дурдоналарига, халқ мулкига бефарқ, нонкўрларча қарайдиганлардан эмасмиз!

Классик адабиётимизнинг намояндалари халқ ва инсонни, тинчлик ва дўстликни тараннум этдилар,

улар ёвузликка, вайронагарчилик келтирадиган урушларга ва чет эл босқинчиларига қарши ўт очдилар, ақл ва адолатни, ҳамкорлик ва осойишталикни куйладилар. Бунинг аксини айтиш эса, била туриб тарихга оёқ қўйиш, унинг улуғ кишилари меҳнати ва виждони устидан кулиш, масхаралаш, улар қолдирган ўлмас маънавий бойликларни топташ демак бўлади.

Майли, бошқалар ҳақида гапирмаёқ қўя қолай. Келинг, Алишер Навоийнинг ўзига мурожаат қилайлик. XV асрнинг улуғ инсонпарвари бўлган бу сиймо ўзининг машҳур «Маҳбубул-қулуб» деган фалсафий фикрлар мажмуасида чет эл босқинчиларини қароқчилар, золимлар деб атади. Улар очкўз чигирткаларга ўхшаб, ўз йўлида майсалардек кўкариб турган ҳаётни, бутун жонли нарсаларни, баҳосиз ҳаёт бойликларини пайҳон қилувчилардир, деб таърифлади. Шоир жаҳонга машҳур бўлган «Фарҳод ва Ширин» достонида ана шундай ҳукмдорларнинг жирканч ишларини беҳад ғазаб билан фош этиш учун махсус боблар ёзди.

Навоий бу асарда тинч ва бахтиёр умр кечираётган мамлакатга золим ва талончи Хисравнинг жуда кўп сонли қўшин билан ҳужум қилганини ифодалаб, бундай деди:

Ки чун сурди сипоҳ Арманга Парвез,
Низоу қаҳр тиғин айлабон тез.
Не ўрдусига бор эрди канора,
Не ул ўрдунинг аҳлига шумора.
Сипоҳ гарди қарортиб кун чароғин,
Мушавваш айлабон гардун думоғин.
Сипоҳи чекти кўргузмакка бедод,
Ки, бермас олами бедадгар ёд.
Қаю бир селиким, дарёки офат,
Қаю дарёки, тўфони махофат.
Пиғиб ҳайлу сипоҳи ваҳшат ангез,
Чекиб гардунга юз минг тиғи хунхез,
Анинг мулкига солғой қатлу торож,
Бадандин бош туширғай, бошидан тож.

Улуғ инсонпарвар ўзининг бутун нафрати, ғазаби билан уруш оловини ёқувчи ва ўзгаларнинг ерини топташни завқ деб билувчи Хисрав каби босқинчиларга қарши адолатни ёқлаб жар солди ва достоннинг охирида золимни мағлубиятга учратди.

Навоий асарларини халқларнинг тинчлик, дўстлик ва биродарлик ғоялари безайди. Унинг сеvimли қаҳрамонлари юксак инсоний фазилатларни, жумладан, муҳаббат ва дўстлик туйғуларини ўзларида мужассамлаштирганлар. Уларнинг бир-бирларига бўлган садоқатларида ва хизматларида ҳақиқий инсоннинг нақадар олижаноб ва муқаддас эканлиги акс эттирилади. Навоий ўзининг шу қаҳрамонлари билан фахрланади, уларни зулмат ва ёвузлик кучларининг ашаддий душмани қилиб кўрсатади. Уларни беҳад севиш орқали ўзининг ва халқининг бошқа халқларга бўлган чуқур муҳаббатини ҳам изҳор этади.

Жаноб туҳматчилар, ахир булар уйдирма эмас, катта ҳақиқат, аниқ фактлар-ку!

Етар! Менимча, жуда кўп гапирилди. Энди яқун ясайлик. Мақоламизга охириги нуқта қўядиган пайт келди.

Жаноблар, шуни унутмангки, ҳақиқатдан юз ўгирган ва Ватанга хиёнат қилганларнинг иши ҳамиша уларнинг азаси билан тугалланади. Ахир сиз, жаноблар, ўлимга маҳкум этилган тузумга, унинг балофурушларига хизмат қилаётирсиз.

Мен тап тортмай тўппа-тўғри юзингизга айтаверман: агар сизнинг орқангизда жаҳонга атом ва водород офатларини ёғдирмоқчи бўлаётган ёвузлар турмаганида эди, агар улар менинг Ватаним ва халқимга чангал ташлаш фикрида бўлмаганларида ва таҳдид солмаганларида эди, мен сиз ҳақингизда лом-мим демас эдим, садқан сўз.

Сиз яшаётган оламда, сиз ватанфурушлар тўдасида аллақачон бузилиш ва парокандалик бошланган. Сиз, жаноблар, ўз фаолиятингизнинг пучга чиқишини, ҳалокатингиз соатлари яқинлашаётганини билиб турибсиз. Ахир қуйидаги воқеа беҳуда бўлиб ўтгани йўқ: Америка разведкаси билан боғланган бир ҳамкасбингиз махсус топшириқ билан Саудия Арабистонига Урта Осиёдан келиб қолган муҳожирлар ўртасида советларга қарши ишларни олиб бориш ва советларга қарши адабиётлар нашр қилиш учун пул тўплашга ҳаракат қилиб борганида, ўша ердаги муҳожирлардан бирининг ғазабланиб берган жавоби ёдингиздан чиқмаган бўлса керак. Мана у:

— Мен сизлар билан бир неча йиллардан бери бир-

га бўлиб, азоб-уқубат чекаётирман, сизларга ишониб ўз Ватанимнинг душманига айландим ва ғурбатда сарсон-саргардон яшашга мажбур бўлиб қолдим. Йўқолинг!

Ана шу сўзларни айтар экан, киши ғазабини тўхта-та олмасдан бир лаган иссиқ ошни башарангизга отгани эсингиздадир.

Шундай, жаноблар, сизларни фақат биз — совет кишиларигина нафратламайди, ёмон кўрмайди, балки бошқалар ҳам...

Сиз ўйлаган тераклар кесилиб кетди. Сиз ўйлаган эски дунё емирилмоқда ва унинг малайлари ҳалокатга юз тутди. Халқларнинг бахтини ўғирловчи ва озодлигини бўғувчилар оёғи остида олов гурилламоқда. Совет Иттифоқи адолат ва озодлик ғояларининг, тараққиёт ва тинчлик ғояларининг таянчи бўлганлиги учун ҳам кундан-кунга ўсмоқда ва мустаҳкамланмоқда. Ватанимизнинг халқлари, шу жумладан, менинг жонажон Ўзбекистонимнинг халқи ўз Ватанларини яна ҳам қудратли, гуллаётган ва жозибадор қилиш учун бутун куч-қобилиятларини сарфламоқдалар.

Жаноблар, сизга шуни маслаҳат берамиз: сизнинг мутлақий ҳалокатдан қутултирадиган бирдан-бир восита — сизни маҳв қилаётган ва шармандаи шармисорликка дучор этган йўлдан воз кечишдир. Ҳикматли иборани унутманг: жар ёқасида турганингда осмонга боқма!..

1963—64 йиллар.

ОЛТИН ТҮЙГА МУНОСИБ ЙИЛЛАР

Бепоен Совет Ватанимиздаги барча бошқа халқлар каби, ўзбек халқининг ҳам қатор-қатор асрларни ўз ичига олган узун тарихи ўта оғир муҳтожлик, қолоқлик ва мазмунликдан иборат эди. Ҳа, меҳнат устидан ҳаромхўрлик, адолат устидан ҳақсизлик, ақл устидан жаҳолат, эрк устидан зўравонлик, гўзаллик устидан олчоқлик, инсоф устидан катта ўғрилик ҳокимлик қиларди. Разиллик ва риёкорлик ҳукмрон принцип даражасига кўтарилган эди. Тасодифий эмаски, ҳазрат Навоий дунё заҳарли зиндон экан, деди, Муқимий шоиримиз эса, қурилган дор экан, деди.

Асрларни ўз ичига олган тарих зулм, зуғум ва кўз ёши билангина тўла эмас эди. Аламзадалар, таланганлар, таҳқирланганлар, яъни миллион-миллион оддий одамлар авлодлардан авлодларга ўта разолат ва қабохат олами билан, қабиҳлар ва қотиллар билан олишди, олов кечди. Гарчи енгилса-да, лекин ҳар бир кураши билан ўз моҳиятига, қадр-қимматига мос келадиган ёрқин келажакнинг — асрлар оша яратадиган ҳақиқий инсоний ижтимоий воқеликнинг ўша вақтларда кўзга илғамас заминини барпо этишга ҳозирлик кўрди, ҳисса қўшиб келди. Ниҳоят, ҳозирги асримиз аввалига — ўн еттинчи йили Октябрига келиб шу ажойиб келажакни амалий ижод эта бошлади — диёримиздаги барча бошқа қардош халқлар билан бирга ва шулар билан бўлган бирлик ҳамда биродарларча дўстлик туфайли шундай бўла бошлади.

Ҳа, кўпдан бери тўпланган ғазаб ва тобланган

қатъият шу йил ва шу ойга келиб улуғ социал табаддулотга айланди — мўъжизакор ҳамда ҳаётбахш Ленин инқилобида ўз конкрет ифодасини топди.

Даҳшатли девсимон ва дунсифат дунё бизда шу инқилобдан кейин ва шу инқилоб оқибатида бахтиёр, осуда инсон ва ҳоким инсоф оламига айлана бошлади — мамлакатимиз қиёфаси ва халқларимиз, жумладан, ўзбек халқи ҳаёти ақл, инсоф ва адолат, тараққиёт фойдасига бутунлай ўзгача бўлиб кетди.

Ҳа, шу инқилобга қадар ўзбекнинг ватани бор эди. Меҳнат қиларди, яратарди. Лекин бу ватан ихтиёри ва барча бойлиги, бу меҳнат маҳсули ва меҳнаткаш эрки ўзгалар қўлида эди — яшашга ҳақи бўлмаган, инсон номига иснод келтирадиган инсофсизларнинг мулки ҳисобланарди.

Адолатсизлик асосига қурилган ҳоким ижтимоий тузумнинг дахлсиз деб ҳисобланган ҳукми ва тақозоси шу эди!

Бунга қараб буюк Ленин «Йўқ!» деди ва шу Ленин даҳоси ҳамда ғоялари ғалабасидан иборат бўлган Улуғ Октябрь инқилоби унга хотима берди:

«Ўз мамлакатингизга ўзингиз хўжайин бўлмоғингиз лозим! Ўз турмушингизни кўнглингиздагидай ва ўз хоҳишингизга мувофиқ қилиб ўзингиз тузмоғингиз лозим. Сиз шундай қилишга ҳақлисиз, чунки сизнинг тақдирингиз ўз қўлингизда...»

Бу ўта ажойиб ва тарихий сўзлардаги ҳуқуқ ўша тантана қилган инқилоб иродасининг ҳамда маъносининг илк ифодаси эди — ўша Октябрь инқилобининг Ленин имзоси билан Шарқ халқларига, жумладан, ўзбекка берган биринчи ҳуқуқларидан эди, ўзбек халқини ўз тақдирига, ўз Ватанига, ўз меҳнатига хўжайин қилган илк мўъжизалардан бири эди!

Ушандан бери тамомила янги тарих бошланди ва ҳар ерда ҳамда ҳар ишда ўша инқилоб нафаси намоён.

Шу улуғ инқилоб оқибатида бундан 49 йил аввал халқимиз ва Ленин партияси хоҳиши билан Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг ташкил этилиши шу ҳар томонлама тараққиётни таъмин этган энг улкан ва энг муҳим омиллардан бири бўлди.

Ҳар нарса, халқимиз ҳаётининг ҳамма томонлари ва тармоқлари аждоқларимиз орзу ҳам қилолмаган даражада тубдан ўзгариб кетди. Чунончи, авваллари

миллий саноат йўқ даражада эди юртимизда. Совет даврида эса ҳозирги замон мураккаб саноатининг қарийб барча соҳалари мавжуд бўлиб, унинг маҳсулоти юзтача ташқи мамлакатларга чиқарилмоқда. Биргина Тошкент тўқимачилик комбинатида чиқариладиган матонинг ўзи шунчаки, у билан Ер куррасини бир неча марта айлантириб ўраб чиқса бўлади. Бу бундан ярим аср аввал оддий бўзни кўзга суртиб эъзозлаган ўлкада! Ёки Тошкентда чиқариладиган қудратли самолётлардан баҳраманд бўлмаганлар оз бўлса керак! Бу ярим аср аввал оддий ёғоч аравани катта бойлик деб билган ўлкада!

Бир вақтлар ерларининг аксарияти сувсизликдан ажин босиб келган ўлкада энди ўтказилган канал ва бошқа оби ҳаёт йўллариининг узунлиги 150 минг километрча бор, асрлар мобайнида қақраб ётган чўлларининг икки миллион квадрат километри ўзлаштирилиб, инсон эҳтиёжига, Ватан саодати хизматига бўйсундирилди.

Омоч ва кетмондан нарига ўтмаган далаларда ҳозир минг-минглаб трактор, ўттиз мингга яқин пахта териш машинаси деҳқон меҳнатига мадад ва қанот бахш этмоқда, ҳаётига фаровонлик ва мамлакатига маъмурилик келтирмоқда. Бу йилнинг ўзида етиштирилиб териб олинаётган пахтамиз ҳозир тўрт ярим миллион тоннадан ошмоқда.

Республикамиздаги барча мактаб ёшидаги болалар мактабларда ўқийдилар, 41 олий мактабимиз бор, биргина шу олий ўқув юртларида 13 мингдан кўп юқори малакали олимлар, ўқитувчилар бор. Фанлар академиямизни айтмайсизми!

Ҳозир амалдаги тўққизинчи беш йиллик планни албатта дўндириб бажаришимиз ютуқларимизни яна кўпайтириб юборади.

Шу ернинг ўзида яна ниҳоят даражада муҳим бир нарсани айтмасдан ўтиш мумкин эмас: асрлар мобайнида таҳқирланган, ерга урилган, лекин биздагина биринчи бўлиб давлатий принципга айлантирилган, ҳоким қонун кучига эга қилинган энг юксак хулқ-атвор ва фазилатларни, тартиб-қоидаларни ўзида мужассамлаштирган янги инсон — янги жамият барпо этаётган инсон майдонга келиб, тарбия топмоқда, камолот касб этмоқда.

Хуллас, ҳеч тасодифий эмаски, хорижий Шарқнинг ҳар еридан келган меҳмонлар чуқур ҳавас ва ҳаяжон билан қарамоқдалар республикамизга, халқимиз ҳаёти ва ютуқларига.

Тараққиёт чўққилари томон шахдам кетишимизни кўрсатадиган ғоят характерли ҳамда мароқли нарсалардан бири шундан иборатки, ҳозирги ўзбек диёрини мақтаниб ва кеккайиб келган Ғарб учун ҳам, унинг эртанги яхши куни учун ҳам ўрناк бўларлидир, деб сўзлай бошладилар ғарбликларнинг ўзлари. Мана, нима дейди голландиялик профессор Де-Вильде:

«Сизнинг республикангизга келганимизда Ўрта Осиёда эканлигимизга ишона олмадик. Қандайдир йирик Европа шахрига келиб қолгандай бўлдик, бу ерда ҳар нарса шу даражада замонавийдир. Сизларнинг ғоят ривожланиб кетганлигингиз мени жуда катта ҳайрат-ҳаяжонга солди...»

Биз, совет кишилари, ғоят мамнунмизки, ўзбек халқи барча бошқа совет халқлари билан бирга, бир улкан оилада яшаб, шу қардошлари билан биргаликда қатор хорижий Шарқ мамлакатларига ҳар соҳада империализмга қарши курашда ва миллий қурилишда актив дўстона ёрдам кўрсатиб келмоқда ва тинчлик ҳамда адолат тантанасини бутун планетамизда таъмин этиш ишига катта ҳисса қўшиб келмоқда.

Бу ўша Улуғ Октябрь инқилобимизнинг фазилатларидан биридир. Бу бизда узил-кесил ғалаба қилган социал тузумнинг, совет халқлари мақсади ҳамда ҳаракатининг ажойиб интернационалистик моҳиятидан, тўлиқ гуманистик характеридан далолатдир.

Кўринадики, суверен Совет Социалистик Республикамининг яқин истиқболдаги шонли эллик йиллик олтин тўйи тантаналарига ҳар соҳада камолот касб этган тарзда пешвоз кетмоқдамиз!

Шунга салкам бир йил қолди. Янги муваффақиятлар сари «отни янада қаттиқроқ қамчилайлик!»

24. IX. 73 йил.

ЗАМОН БИЛИМГА ЧОРЛАЙДИ

Бундан бир неча кун аввал беҳад муаззам қуёш шошмасдан осмонга кўтарилиб, ўзининг навбатдаги узоқ сайрини бошлаганига кўп ҳам бўлмаган эдики, уйимиз эшиги анчагина қаттиқ тақиллаб қолди. Чиқиб қарасам, бизга бир қорин нари қариндош остонада турибди. Соқол ўсган, аҳвол паришон, тил ғўлдирайди-ю, гапининг на тузилишида тартиб ва на мазмунида аниқлик бор. Ниҳоят даражада руҳи тушган. Аввалги учрашганимизда кўришиши, муомалаю мулоқоти жуда ўзгача эди, қўли кўкрагида-ю, оғзидан бол томарди. Энди эса, ҳаммаси буткул чаппасига.

— Кампир чақиряптилар, тезда борармишсиз,— деди у аччиқ аралаш.

...Икки катта тавақали эшик ланг очиқ. Юқоридаги қариндош оила аъзолари ва уларга қариндош бўлган бошқа оила вакиллари тўпланишган. Уларнинг баъзилари супада, баъзилари айвонда, қолганлари ҳовли ўртасида. Ҳар бири ўзича ерга қараган ва сукутда. Гўё ҳозир ниҳоят даражада оғир мусибат юз берган ё берадигану одамлар шуни кутмоқда.

— Нима?— десам, қарангки, буларнинг ҳаммаси институтга кириш можароси билан боғлиқ экан, мотамдагиларнинг бирига ўғил, бошқасига ука, учинчисига, кампирга, сеvimли невара бўлган йигитчанинг муваффақиятсиз имтиҳон ва балл деган «бало» туфайли бошига тушган «ташвиш» экан.

Ҳам хафа бўлдим, ҳам ачиндим, ҳам ҳайрон бўлдим, «Шунга шунчами?!» деган савол ҳам хаёлда кўндаланг бўлди.

Энди мана шу ҳар хил ҳиссиётнинг маъно ва сабабларини озгина бўлса-да очиб, ўшал ўғлимиз ва унинг дардкашларига қарата бир неча сўз айтмоқчиман.

Азизлар!

Ҳа, бир томондан, шу қадар хафақон бўлишга маълум даражада асосларингиз бор, албатта. Зотан, фарзанд бахти ҳар нарсдан юқори туради, фарзанд келажаги ҳақида ўйлаш, ғамхўрлик қилиш бола туғилиши билан бирга туғилади... Ҳа, худди шундай. Шунинг учун сизлардаги муваффақиятсизлик бизнинг ҳам дилимизга хафалик солди. Лекин, иккинчи томондан, ҳайронман, негадир анчагина одамларнинг онгига «Фарзанд бахти фақат олий мактаб хоналаридагина» деган фикр ҳамон қаттиқ ўрнашган кўринади. Бу шундай эмас, ахир, азизлар. Бизнинг замон тамомила ўзгача, ахир!

...Дарҳақиқат, нимасини айтасиз, аламли асрлардан иборат бўлган ўтмишда оддий нарсани ўқий билиш — орзу эди, каттароқ ва кўпроқ билим олиш эса, орзулар орзуси эди, чўпчакларда бор эди. Тун қоронғилиги янглиғ зулмат ҳоким эди. Мен хасталаниб касалхонада ётганимда бир нуроний мўйсафид айтиб берган эдилар: Москвадан самовар келтирганларида, бутун маҳалла, ҳатто бутун даҳадан келиб уни ҳайрату ҳаяжон билан томоша қилишган экан. Бир бола фақир косиб устага шогирд тушган ва ўн йил деганда оддий кавуш тикишни ўрганган экан.

Улуғ Октябрь, Ленин, Партия, халқ ва замонамиз буларнинг барисига хотима берди. Улкамизни энди ҳеч таниб бўлмайди. У зиёдан таркиб топган. Асрий орзулар минг баробар ҳаёт ҳақиқатига айланди.

Бутун республикамиз ва мамлакатимиз маълум маънода ва кенг кўламда бутун бир улкан дорилфунунга айланган, шу даражада ҳар жиҳатдан тараққий этиб кетган. У ажойиб дарсхонадир...

Бу билан мен, албатта, олий ўқув юртига кирманг, демоқчи эмасман асло. Айтмоқчиманки, азиз ўғил ва қизларимиз, агар ўшал ўқув юртларига бирон сабаб билан кира олмасангиз, ёқангизни чок қилиш даражасида куйманг, заводга боринг, бутун социал ҳаётни ақл ва адолат асосида янги жамият яратаётган шонли ва шарафли ишчи синфининг сафларига кириңг. Ахир, завод юқорида тилга олганимиз, университетнинг бир бўлагидир. У ердаги ақлли машиналарнинг ҳар бири

бутун бошли бир китобдир. У ердаги айниқса билимдон ва мутахассислар раҳбарлик қилаётган ҳар кунлик ҳаёт ажойиб дарс соатларидир. У ерда ишлаб чиқариладиган ҳар бир маҳсул эл-юртимиз бойлигига бойлик, безагига безак қўшадигандир.

Ҳа, ҳозирги завод ёки фабрика аввалги бўзчининг дастгоҳи ёки кавуш тикадиганнинг «дўкон»и эмас. Замонамизнинг улкан илм ўчоғидир, ҳайратомиз ҳунар ва ихтисос даргоҳидир. Бинобарин, сиз у ерда бўлсангиз, қунт билан ишласангиз, билимдонлар айтганини қилиб мураккаб техникани эгалласангиз, кўп ўтмай ажойиб малакали мутахассис, ҳунарманд бўлиб етишасиз, албатта. Энг муҳими шундан ҳам иборатки, сиз бу билан замонамиз тақдирини ҳаётбахшлик томон ҳал қилаётган ва дунёни қайта қураётган революцион ишчи синфининг энг саодатли ишининг ажойиб ворислари, давом эттирувчилари қаторидан муносиб ўрин олган бўласизлар.

Етарли даражада чуқурроқ билсангиз эди бу синф сафида бўлиш нақадар улуг шон, шараф ва виждон иши эканлигини!

Ёки қишлоғимизни олайлик. У аввалги ямоқ-ямоқларга бўлиниб кетган, кетмон ва омовдан бошқа нарса билмайдиган ер эмас. У ҳам ҳар томондан тараққий этиб ажойиб университетга айланган: экин экиш, ўстириш, ҳосил яратиш ва йиғиб олиш — буларнинг ҳаммаси катта илм ва техника елкасига юклатилган. Бунинг устига, социалистик қишлоғимиздаги ажойиб янги одамлар, врач ва инженерлар, агроном ва лабораториялар, ҳар хил тўғарак, курс ва клубларни айтмайсизми?

Ҳа, у ерда ҳам кўркем дорилфунун пайдо бўлган. Дарс олинг!

Мен, бу билан, сиз олий мактабда ўқиманг, демоқчи эмасман, асло. Аксинча, ҳар бирингизга айтмоқчиман: яхшилаб тайёрлан у олий даргоҳга арзийдиган бўлиш ва кириш учун. Агар бу қўлингдан келмаса, ўзингни ва атрофингдагиларни қовурма, ўзгалардан ҳам хафа бўлма. Кўркем қишлоғимизга бор, ажойиб колхоз ва совхозларимизни бойитаётган ҳамда ҳуснига ҳусн қўшаётган, эл дастурхонига қут бераётганлар орасига кир. Трактор тилини ўрган, комбайн сирини эгалла, мўл ҳосил яратиш илмини ўша ердаги ҳикматли тажрибакор ва мутахассислардан билиб ол. Санъат ҳам сеники бўлсин. Ахир, бир гал ана у колхоз аъзоларининг, бошқа

гал мана бу совхоз одамларининг ҳаваскор хонанда, созанда, раққосалари, баъзан ҳатто катта мактаб кўрган санъаткорларни орқада қолдириб, Москва ва Парижда, Монреаль ва Прагада томошабинларни ҳайрону ҳайратга солмоқдалар...

Ҳа, қишлоғимиз самовардан лол қоладиганлар макони эмас, замонавий мураккаб техника, бой илм, юксак маданият ва ҳайратомиз ҳосилдорлик диёридир. Шу университет сенга ҳам чуқур билим беради, сени бошқаларга ҳам бахт, ҳам бахт бахш этувчи қилиб етиштиради.

Ўртоқ Л. И. Брежнев комсомолнинг XVIII съездида айтган эди:

«Социалистик қурилиш тарихи бутун мамлакат кўп марта ёш новаторларга тенглашганлигини кўрсатувчи ёрқин далилларга эга. Алексей Стаханов ўз меҳнат жасоратини 30 ёшида кўрсатган эди, зарбдорларнинг умумхалқ ҳаракати унинг номи билан атала бошлади. Тўқувчилар Мария ва Евдокия Виноградовалар, пўлат қуювчи Макар Мазай, тракторчи Паша Ангелина, ип йигирувчи Валентина Гаганова... Ана шуларнинг ташаббусини бутун халқ эътироф этган пайтда булардан биронтаси ҳам 26 ёшга тўлмаган эди.

Ҳозирги кунда ҳам беш йиллик қаҳрамонлари орасида биз кўпгина ёшларнинг номини эшитамиз. Шу залда съезд делегатлари, Социалистик Меҳнат Қаҳрамонлари, ивановолик ип йигирувчи Анастасия Ерофеева, «Ангарстрой» бригада бошлиғи Виктор Лакомов, лавлагикор Устинья Лендюк, пахтакор механизатор Абдусаттор Қурбонов ва бошқа кўп кишилар ўтирибдилар. Биз шу кишилар орқали тўққизинчи беш йилликнинг ёш зарбдорларини чин қалбдан табриклаймиз ва уларга ана шу фахрий унвонни юксак тутишни, шонли ишлар ташаббускорлари, ёшларнинг ташкилотчилари бўлишларини, ишда ўз ўртоқларини эргаштириб боришларини тилаймиз».

Мана, партиямиз сиз ёшларни қандай юксакликларга, ҳа, билим ва бахт, шон ва шуҳрат юксакликларига даъват этмоқда.

Яна. Маълумки, олий мактаб «можаро»си ҳар йили июль ойида авжига чиқади. Бултур шу пайт мен ғоят кўпни кўрган ва ниҳоят даражада доно бўлган бир ажойиб қариянинг бадий институтлардан бирига кира ол-

маган ва ўртанаётган неварасига айтган қуйма сўзларининг шоҳиди бўлган эдим:

— Жон болагинам, ҳеч унутма: атоқли олим ё шоир, донгдор бастакор, рассом ё саҳна улкани бўлиш учун табиий истеъдод ҳам керак, бу истеъдод эса кичикликдан оқ оз-моз кўрина бошлайди. Сени эса мен биламан, имтиҳондан ўтолмаганинг сенинг айбинг эмас, кўз ёши қилма, болам... Яна шуниси ҳам бор, ҳатто ўрта таҳсилни олмаган оддий одамлардан ҳам улуғ маданият арбоблари чиққан, кечани кеча, кундузни кундуз демай китоб ва қоғоз устида ишлаш оқибатида, ҳеч қандай муҳтожлик ва чарчашга қарамай, шу тарзда сирлар олами билан сирдош бўлиш ва ахтариш, олға интилиш натижасида. Норасидалигидаёқ эшитиш қобилиятини йўқотган гениал физик Циолковский, ёш болаликда ота-онасидан жудо бўлган улкан рассом Бехзод, ўзининг ўлмас асарларининг баъзиларини тегирмонда ёзишга мажбур бўлган буюк Бетховен, беназир улуғ санъаткор Горький, умрининг бир қанча йилларини қувғину фироқда ўтказган боқий Фурқат шундайлардандир. Дунёга донғи кетган механизаторлар маликаси Турсуной-чи?! Ойбек, Фафур Фуломлар ҳам махсус шеърият олий мактабини ўтмасдан, аммо ҳаёт мактаби дарсини олиб улкан бўлган эдилар. Болагинам, ҳамма гап кўпинча одамнинг ўзида, изчил уринишида, меҳнатда. Тўғри, олий мактаб жуда улуғ, муқаддас нарса. Лекин начора?!

Бу сўзлар ҳамон ёдимда. Мен ота томонида.

Ҳа, бу ерда ҳам мен сени олий ўқув юртига бормагин, демоқчи эмасман. Қира олсанг нур устига нур бўларди. Лекин қўлингдан келмадими, юрагингни парчалама. Китобга, машқу машғулотга, ижодий изланишларга урғу қил. Натижа яхши чиқади, албатта, биздаги гўзаллик ва бахт барқ урган, ғоят бой ва илҳомбахш ҳаёт билан бирга бўл. Бутун ғайрат, қувват, қобилиятингни халқ ва Ватан хизматига қўйишдек муқаддас иш сени ҳам кўқларга кўтаргай.

Шу ерда «изланиш», «ахтариш» сўзлари муносабати билан ёдимга ғоят муҳим бир нарса тушиб қолди. Уша ҳақда бир неча сўз айтиб олай.

Ўйлаш, излаш, топиш, бундаги қийинчиликларга, қоқилишларга чидаш ва юксакликларга интилиш зарур. Бу ижодкор инсон хусусиятидир, бусиз у яшай олмайди, асрлар шу билан тўладир. Ҳар қандай мураккаб муам-

мони ҳал қилишда ҳам ахтариш ва янглишишлар орқали ҳақиқатга етиб келади. Мана, масалан, яқингинада умумбашарий аҳамиятга эга бўлган воқеа юз берди: СССР ва АҚШ осмонпешалари мовий диёр қаърида бир-бирининг «уйи»га ташриф буюришиб, меҳмон бўлишди, қўл бериб кўришишди... Мазкур масаланинг тарихи эса, чўнг машаққатли бўлиб, узоқ мозийдан бошланади.

Ҳа, жуда узоқ кечмишдан бошланади: одамнинг ўзини табиатдан ажрата ва ўзини ўзи била ҳамда таний бориши, ўз моҳияти ва қудратини, ўз бахти ва саодати нимада эканлигини тушуна бориши, табиатдан (баланд осмон бағрида учиб, «рақс» тушган қушлар, бурама-бурама бўруна паға-паға булутлар) ва хаёл парвозидан ўрнак олиб, нимага қодир эканлигини, қандай қудратли бўлиш мумкинлигини англай бориш билан алоқадор тарзда, шулар билан тақозо қилинган ҳолда. Шундан шаҳодат беради эртақлардаги учар гилам ва тулпор отлар, сайёрадан сайёрага бир аснода сакраб ўтадиган малоикалар, бир оннинг ўзида шаҳар ва мамлакатлар, барча бўлаётган воқеалар акс этган ойнаи жаҳонлар; шиша идишга тушиб океанлар остига сайр қилишлар... Бу, ахтариш ва изланишда тиним билмайдиган, қобилият ва қатъиятдан чеки бўлмайдиган инсон ақлининг ва фантазиясининг тўхтовсиз ҳаракати ва бойлигининг оқибатидир, интилиши натижасидир.

Аммо бу «учар гилам» ва «шиша идишлар» хаёлда эди. Асрлар мобайнида хаёллигича қолаверди. Лекин бу хаёл-орзу пишаверди ва ниҳоят, асримиз аввалида ҳақиқатга айлана бошлади: биринчи аэроплан ва дирижабллар... бир неча йил аввал эса мазкур хаёл-орзунинг ҳақиқатга айланиши тарихида яна ҳам ҳайратланарли мўъжизаомиз воқеалар рўй бера бошлади. Бундан бир неча кун олдин эса юқорида тилга олганимиз осмонпешалар — «Союз-19» ва «Аполлон» эпопеялари бутун дунёни ҳайрату ҳаяжонга солди.

Ҳаракат ва сабот оқибати, албатта, хайрли бўлади...

Энди мақоламизнинг ўз масаласига қайтайлик...

Азизларим, охирда шуни айтай: биринчидан, дунёда ҳар нарсанинг ўзининг мантиқий асосланган ўлчови ва чегараси бўлади, бинобарин ўзгалардан ўпкаланаверманглар. Уқишга кирадиган бўлсангиз, яхши тайёрланинг. Ахир ўзларингиз ўйлаб кўринг, яхши ўқимай туриб, улуғ ишларни — жамият ва халқ учун, давлат, қиш-

лоқ хўжалиги ва саноат учун, социал тараққиёт ва муҳофаа учун зарур бўлган ишларни қандай бажариб бўлади?! Қолаверса асосий гап фақат олий мактабда таҳсил олишдагина эмас. Бизнинг замон, идеал, келажак, мақсад ва мамлакатимиз шундайки, айниқса ҳар бир ёш совет кишиси ҳар томондан маълумотли ва ривожланган бўлиши керак. Бу, бугуннинггина эмас, ундан юқори турадиган эртанги кун тараққиётини ҳам таъмин этиш чорасидир.

Леонид Ильич Брежнев яна комсомол съездидаги нутқида айтган эди:

«Ўртоқлар! Бизнинг давримиз улкан фан-техника революцияси асридир. Бу революция жамият ҳаётининг ҳамма жиҳатларини қамраб олади, ҳар бир киши олди-га, унинг билимлари, касб-ҳунар тайёргарлиги олди-га катта-катта талаблар қўяди. Бу нарса ёш авлодни, айниқса, тўлқинлантириши керак, чунки эртага давлатимизнинг моддий ва маънавий кучларини тагин ҳам қўпайтира бориш борасидаги ҳамма иш ва ташвишлар унинг зиммасига тушади. Ўз билимларини муттасил тўлдириб ва чуқурлаштириб бориш, фан ва техниканинг энг сўнгги ютуқларини ўзлаштириш вазифаси ёшлар олдида ҳар қачонгидан ҳам кескинроқ бўлиб турибди. Бу эса фақат ҳозирги ва бўлғуси инженерлар, техниклар ва бошқа мутахассисларгагина эмас, балки ишчилар синфига, қишлоқ меҳнаткашларига ҳам тааллуқлидир».

Дарҳақиқат, азизларим, бизнинг асрда яшаш ва унга муносиб бўлиш яхши маънода жуда мураккаб ва қийин иш бўлиб қолди. Лекин шу билан бирга бундай яшаш бахтига ҳеч қачон ҳеч ким муяссар бўлмаган эди. Ахир, бу аср энг гармоник, энг гўзал ва баркамол одамзод яратиш, энг эзгу инсоний ва офтобий, ҳа, офтобий идеал коммунизм бунёд этиш даврининг бошланишидир.

...Ҳа, беҳад буюк, сахий ва серфайз қуёш ҳар куни ҳаммадан олдин туради ва узоқ, машаққатли, сарафроз сайрини бошлаб, барча жонлиларни ҳаракату ҳаётга, яратувчилик ва ижодга, қисқаси, гўзаллик ва ҳамкорликка чақиради. Азиз ватандошим, ўша қуёшдан қолишма, мусаффо осмонимиз офтоби, ҳаётимиз безаги — ўша қуёш сеники, сени зиёга чорламоқда. Унутма, ҳаёт — ҳаракатда. Ҳаракатсиз ҳатто қуёш ҳам сўниши мумкин...

1975, июль.

ҲАММА ДОВОНГА, ҲАММА МАРРАГА

Аввало, икки нарсани муқаддима муқобилида бўлса-да, айтиб олай.

Ватанимиз сарҳадлари нарёғидаги Африка ва Осиёнинг биз кўрган баъзи мамлакатларида яққол кўзга ташланган ва юрагимизни тирнаган чўнг катта социал фожиалардан бири пахта билан алоқадордир. Қолаверса, пахта туфайлидир, пахтадандир. Деҳқон уйлари номига уй, аслида қамишдан ва шу каби табиат инъоми — ўсимликлардан ясалган аянчли кулбаларгинадир. Ҳатто палоси ҳам йўқ. Бир неча ёғочдан ва қовоқдан қилинган товоқларгина бор. Ўзларининг этлари суякларига шу қадар ёпишиб кетгану қандай қилиб жиддийроқ қимирлаб юриш ва меҳнат қилишларига ҳайрон қоласан киши. Пахта ва пахтазорлари ҳам ўзларига ўхшаган жуда «ориқ» ва аянчли кўринади. Гектаридан беш ёрлақаса ўн центнер ҳосил...

Бунинг бош боиси: ер ишлатилавериб жони олинган. Унинг аксарияти ва маҳсули ўзгаларники. Унда ишлайдиган ва тер тўкадиганлар меҳнати ҳам шу хўжайинларга мансубдир, шулар мулкидир. Ута муҳтож деҳқон «ўлганининг кунидан» ишлайди, мажбур... Шу пахта шу тарзда унга азоб беради, унинг меҳнатини ва роҳатини ўғирлайди. Ҳа, деҳқоннинг ўзи етиштирган шу пахта шу тарзда унинг ўзини, яъни асл эгасини эзади... Мана аччиқ ҳаётнинг аччиқ фалсафаси, диалектикаси!!

Бу, айтадиганимнинг биринчиси.

Октябрь инқилоби ва Совет ҳукуматидан, Ленин ва унинг партиясидан, озод халқ ва колхоз тузумидан минг

айланайки, бизда бунинг том акси. Шу сабабли қишлоғимизни кўриб, шу қадар адолат ва тараққиёт томон тубдан ўзгариб кетганлигидан, ҳусни ва кўркидан, бойлиги ва мўл-кўлчилигидан, одамларининг бахтиёрлиги ва роҳатидан чексиз ҳайратга тушасан ҳамда беҳад хурсанд бўлиб кетасан киши.

Бу, айтадиганимнинг иккинчиси, барчага маълуми ва барчанинг кўз ўнгидагиси. Шунинг учун сўзни мухтасар қила қолдим бунда. Энг муҳими: мана шу ҳаётни ҳамиша ва ҳар масалада ардоқламоқ, қадрига жуда етмоқ, кўркига кўрк, қудратига қудрат қўшмоқ ҳар биримиз учун ҳам фарз, ҳам қарзидир. Ҳа, ҳамиша ва ҳар масалада!..

Биздаги пахта! Бу асло қандайдир оддий нарса эмас, алоҳида бахт демакдир. Ернинг ва ер билан алоқадор меҳнатнинг биронта маҳсули у билан тенглаша олмаса керак серқирра фазилатлиликда. У, еб завқланадиган олма ё аноргина эмас, ҳуснидан ҳайратланадиган гилосу шафтоли ҳам эмас. Улар сизнинг на устингизни ёпа оладилар, на қаҳратон қишдан ва саратон хуружидан сақлай оладилар. Қолаверса, мажозий маънода, усиз на сўлим тундаги ой томошаси татийди, на-да оппоқ тонгдаги гул гўзаллиги кўзга кўринади... У ўзи бир оламдир. Таърифлаш маҳол бўлган мўъжизадир: инсон учун, инсон жамияти учун, инсон жамиятининг тараққиёти учун, хуллас, буларнинг барчасининг муқаддароти учун сув, ҳаво ҳамда нондек азиз ва зарур бўлган икки юз хил маблағу мато, масаллиғу ризқи рўз бор унда!

Ҳа, унда, файласуфлар таъбирича, ижтимоий ҳаёт имконияти бор, унда аждодлар даҳоси қаймоғи бор, ажойиб ижоди тажрибаси бор, машаққатли ҳамда саодатли инсон излови ва истеъдоди, оқибати бор, хуллас, асрлар сири ва ҳикмати бор.

Давримизда ҳар жиҳатдан кетма-кет камолот касб этаётган шу мўъжизанинг бу йилги беш миллион тоннага яқини қўлимизда. Лекин афсуски, унинг бир қисми ҳамон қалтироқ туп-тана ва музлоқ ер устида ётибди! Асосан табиат инжиқлиги туфайли. Қаттиқ ачинмай илож йўқ. Баъзан ўша ҳар бир чаноқда юлдузча каби очилиб, чақнаб турган пахта қандайдир оппоққина, жажжигина, ўта нотавон, майин, малоҳатли ва назокатли, иффатли ва ишвали жонли бир нарсага ўхшаб кетади хаёлда, шундай бўлиб гавдаланади далада, дилда, фикр-

да. Мана у ҳозир совуқдан титраётгандай, қордан қақшаётгандай, ёмғирдан йиғлаётгандай, нажот тилаб наъра тортаётгандай. Гўё мурғак болага айланиб қўл чўзаётгандай, кўтариб олиш илтижоси ила...

Келинг, азизлар, ҳаммамиз қўл узатайлик унга, қутқарайлик уни!

Бунинг устига, яна шуниси ҳам бор: ўшал илтижо қилаётган «Пахтаой» дала ва дил безагигина эмас. У чорасиз қолса чириши мумкин. Шунга йўл қўйиб бўладими?! Нажот кутиб ётган пахта хирмонга тўпланилса, заводга юборилса, фабрикага етиб борса нималарга айланмайди!? Эгнимиз янада бут ва тоза бўлади, дастурхонимиз янада мўл ва чиройли бўлади, мамлакатимиз маъмурлиги ва мудофаасига яна бир улуш бўлиб қўшилади. Ўзбек қизининг музли шимолдаги қадрдон дугонасига илиқ туҳфаси ва умуман, халқимизнинг ўз қардошлари қаршисидаги бурчининг тўла ижроси бўлади.

Ҳа, ҳаёт шундайки, миллионларга кийим-кечак ва оилаларга осудалик керак, машиналарга мой ва хом мол керак, китоб яратувчи ва китобхонларга, ҳатто космонавтларга кўмак керак, қолаверса, беморларга бинт ва болаларимизга дафтар керак, яна қолаверса, ташқариларда қутуриб бизга, бахтимизга кўз олайтираётган ва тишига қадар қуроолланган қабиҳларга қарши қурол керак. Буларнинг барчаси бизда кўп. Яна кўп бўлишини истаймиз.

Биз совет кишилари, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ бақиришни, қичқиришни билмаймиз, ёқтирмаймиз ҳам. Лекин керагида, зарур бўлганда, ғоят муҳим ва жиддий масала тўғрисида, кечиктириб бўлмайдиган иш ҳақида сўз кетганда бутун қатъияти ва баланд овоз билан бонг уришни ҳам қиламиз. Мана ҳозир шундай айём: қолган пахта қор қўйнида! Нобуд бўлиш таҳдидида! Бутун Ватанимизга ва жонажон партиямизга берган ваъдамиз, зиммага олган мажбуриятимиз хавф остида. Шундай вақтларда нотинчлик, ташвиш ва меҳр тўла қалб амри ҳамда қалами билан ёзган ва халққа мурожаат қилган эди ҳамиша ҳозиржавоб аллома шоиру актив пахтакор Фафур Ғулом:

Икки юз минг йил агар шеър ёзсам пахтага,

Сўзим адо бўлмайди, бу ўзбеклик номаси...

Кўзларимга оқ тушсин, асло ризо бўлмайман,

Агар ерда чириса бир чигитнинг донаси.

Азиз деҳқон дўстим! Саратонда, куйдирувчи қуёш қаҳрини тортдинг ва пешона терингни дурга, «оқ олтин»-га айлантирдинг, ажойиб баҳодирлик қилдинг. Осмон олови билан олишиб енгган эдинг, энди қиш қаҳридан ҳам ҳеч чеккага чиқма, чекинма, қўл қовуштириб турма! Ахир, шу терни дурга айлантиришдек ўта қийин, машаққатли ва саодатли ишни дўндириб бажариш қўлингдан келган эди, энди эса шу дурнинг қор қўйнида қақшаб ётишига тинч қараб тура оласанми, бундай чекиниш инсофданми?! Ер қийинчиликлари ва ҳаво найрангларига, сув танқислиги ва зараркунанда қурт-қумурсқалар хуружига, «сурбет» ўт ва яна нималарга бардош бердинг, енгдинг. Энди эса шу баҳодирлигинг маҳсули далада сенга кўз тикиб тураверсинми?!

Азиз шаҳарликлар!

Уша пахта сизнинг ҳам бахтингиз. Унинг пайдо бўлишида сизнинг ҳам билак кучингиз, машина ва маблағингиз, мақсад ва муҳаббатингиз иштироки бор ахир. Ҳа, у сизники ҳамдир ва сизга ҳам хизмат қиладигандир. Ахир, бизда қишлоқ ва шаҳар бойлиги хазинаси, қути ва қозони бирдир, дастурхонимиз ҳам ўлкамиз янглиф улкандир, бирдир, топганимиз ўртада ҳаммага мансубдир. Шу билан бирга яна бир катта ҳақиқатни очиқ айтаман: дастурхон ва ундаги масаллиқ масаласига келганда эса айтмоқ лозимки, деҳқонимиз меҳнати ва вазифаси ҳам беҳад улуғдир, ҳатто маълум маънода ҳал қиладигандир. Зотан, оппоқ нонингиз ва саримойингиз, болдай ширин мева, товоқ тўла таом ва керилиб ейдиган кабобингиз ундандир. Бунинг устига, иссиқ кўрпа, юмшоқ тўн, чечакли чит ва касалга ёрдам ҳам ундандир. Бу айтилганлар миннат эмас, ҳақиқатдир. Ана шу азиз ва сахий деҳқон дўстимиз ҳозирги кунларда барчамизнинг ризқи рўзимизнинг терими қийинчилигида. Келинг, белга қамиш боғлайлик, енг шимарайлик, виждон амрини ва миннатдорлик бурчини бажарайлик — далага йўл олайлик!

Қолаверса, ахир, ҳеч бўлмаганда шундай мураккаб ва долзарб пайтларда инсофан айтса бўлар: «Қарс икки қўлдан чиқади», дейилади ўзбекда; «Қайтариладиган қарз яхшидир» дейилади рус қардошимиз таърифий таъбирида; ҳар бир эзгу ишда ҳамдамлик, ҳамкорлик, ёрдамкашлик ва миннатдорлик ҳақиқий инсонийлик ни-

шонидир, нормасидир, чин дўстлик ва бахтлилик қонунидир, дейилади ҳаммада...

...Табиат ҳам малаксимон майин ва меҳрибондир, бениҳоя гўзал ва мўъжизакордир. У ер қуввати ва қуёш қудрати билан кўримсиз заррадек уруғдан кўркам чечак ясайди ва кичкинагина чигитдан бир олам яратади, инсон учун ҳаёт омилини кашф этади. Лекин шу билан бирга унда ўз маҳсулини тўздириш, хазон қилиш хусусияти, шафқатсизлиги ва меҳрсизлиги ҳам бор. Вақти келдими ё сал кечикдингми, унинг шу ҳунари, қаҳр-ғазаби ва ғаддорлиги ишга тушади. Мана ҳозир у шундай аҳволда. У билан ўйнашиб, ҳазиллашиб бўлмайди. У ўзининг қора совуғи, қақшатқич қори ва аёвсиз ёвдек ёмғири билан қуроолланган. Буни амалда кўргазди ва хоҳлаган вақтда яна баттарроқ ва баттолроқ кўрсатиши мумкин. Хуллас, қадимдан қолган таъриф билан айтганда, «Қиш келодур қиличин кўториб!». Ана шу ғазабноқ, «тўнни тескари кийган» табиат ерда қолган «Пахтаой»ни яксон эймоқчи, дурни лойга кўмиб йўқ қилмоқчи. Шу боисдан ва шуни ҳисобга олмасдан ҳаракатсиз ўтказилган ҳар бир кун жиноят бўлади, меҳнатимиз олдида онкўрлик бўлади, мўлчилигимизнинг ҳамда маъмурчилигимизнинг ҳеч бўлмаганда бир чеккасини кемирган бўлади...

Аминмизки, бунга йўл қўйилмайди. Бу, партиямизнинг ҳам чақириғи, ҳам ишончидир. Энг асосийси шу ҳамки, олдимизда жонажон партиямизнинг улуғ анжумани турибди, яқинлашиб келмоқда. Довон ошиб, унга ёруғ юз билан етиб бормоқдан шарафли иш борми?! Йўқ, албатта!

Ҳа, аминмиз дурни ерда қолдирмасликка ва доvon ошишга. Бунга оз қолди. Ҳамма шу доvonга!!!

Яна ўшал аллома шоиримизнинг «Арафа кунлари» номли машҳур шеъридаги шу сўзлари ёдимга тушиб кетди:

Ҳаяжонли завқ ичида типирчилар қалбимиз,
Теримчи қиз машинада елдай ўтиб боради.
Қадим-қадим пахтакор деб шуҳрат топган халқимиз
Қардош халқлар қаторига елиб-етиб боради.

Анқимоқда улуғ байрам кунларининг атири,
Эл-юрт учун биздан совға пахта бўлур, азиз дўст.

15. XI. 75 йил.

Ҳама гап мана шу маррани эгалашда. Эгалашдади
Ҳам. Бу ҳар биримизнинг олтимиз ва виждон ишимиз
бўлмоғи лозим.

Қишлоқ бўлсин, шаҳар бўлсин — ҳақимизнинг ҳар бири
Марра учун курашмоқда, дая қўйсам ладбўруст.

АССАЛОМ, ЭЙ УМРИ АЗИЗ

Одат бўйича, Янги йил ҳақида сўз кетганда халқ икки қўлини кўрагига олиб шу муқаддас янгиликка ажиб таъзим қилгандай бўлади ва чуқур хўрсиниб, «Эҳ-ҳе, бунга ким етди-ю, ким етмади!..» деб қўяди. Мазкур нидода бир олам сир-асрор ва маъно бор. Янги йилни беҳад ардоқлаш ва эъзозлаш бор. Унинг бениҳоя улғворлигини самимий эшлаш ва қадрига етмоққа даъват этиш бор. Ахир, Янги йил азиз умрга умр қўшилиши демакдир, бунинг устига бизда у, халқ ҳаёти янада фаровон ва бахт-саодатли бўлади демакдир, Ватан янада гўзал ва гулгун бўлади демакдир.

...Инсон! Ҳа, ҳар нарса Сен учун, ҳар нарса фақат Сенга кўра маълум мазмунга эга, маълум маъно касб этади. Агар Сен бўлмаганингда, Янги йилнинг ҳам нима аҳамияти ва маъноси бўларди, уни «Янги йил...» деб ким таърифлар ва тан оларди?! Йиллар дайди шамолдек ё бежилов дарё сувларидек келиб кетаверарди-да...

Худди шундай: ҳар нарсанинг маъноси асосида инсон ётади. Бинобарин, инсон ҳар нарсага маъно бериш, ҳар нарсани ўзига тобе қилиш қудратига эга, ўз хоҳиши ҳамда манфаатлари хизматига қўйиш имконияти ва ҳуқуқига эга. Саодатга ҳаққи бор! Аввало, бизда у шундай қудрат ва имкониятга эга.

...Ассалому алайкум, омон-эсон яна умр байрамига етиб келган шундай азиз дўстлар, муҳтарам биродарлар, қаҳрамон ишчию, пахтакорлар, қадрдон ота ва оналар, опа ва оғалар, меҳрибон устоз ва ёшлар, сеvimли шогирду самимий укалар! Салобати ва мазмуни билан бир

дунёга, давр ва асрларга тўғри келадиган азиз ва азамат Янги йил қутлуғ бўлсин! Ҳаммангизга самимий севги ва эзгу орзулар!

Ҳаммангизни мазкур довон ошишингиз билан, Янги йилни эса барчамизнинг эшигимизни қоқиб, хурсанд кириб келиши билан табриклаймиз. Бепоён Ватанимиз ва баҳодир халқларимиз Янги йилнинг чароғон ҳамда осуда кечасида, ажойиб безатилган дастурхони атрофида, меҳрибонлар даврасида ўтириш, қадаҳ кўтариб бир-бирини ардоқлаш, бир-бирига севги ва самимият ифодалаш, май тўла пиёлалар бўсасини ва бу бўса садолари тимсоли бўлган жаранглари эшитишни қайси бахт билан тенглаштириб бўлади?!

Яхшилик учун курашиш, яхшиликка интилиш, яхши нарса яратиш ва осуда яшаш — мана, инсон нима демакдир, мана, инсон ҳаёти, умри ва жамиятининг асл маъноси нимадан иборат! Инсоннинг ҳамма мавжудотга, барча ҳаракат ва ҳодисаларга муносабатида шу нарса бош ва белгиловчи асос бўлиб ётади. Ҳа, ярқираб турган қуёшу ифбатли ойдан тортиб, то сахий ер ва зилол сувгача, баҳор шабадасию ёз гулидан тортиб, то ер гўзалининг фусуни ва Зуҳро сайёрасининг сиригача, космос, уни забт этиш ва шу мақсадда унга инсон даҳосининг кемаларини йўллашдан тортиб, то денгиз қаърига саёҳатгача, ўзлаштирилган қўриқ ва бўз ерлардан тортиб, то гигант ривожланиш планларигача, буларнинг ҳаммасининг замирида, уларнинг ҳаммасига муносабат асосида бош ва белгиловчи ўлчов бўлиб ўша нарса ётади.

Инсон яхши яшаш учун дунёга келганлигига кўра вақтни зўр қизғанчиқлик билан кузатади, ғоят улуғлайди, зеро вақт ҳаёт синонимидир, тириклик омилидир. Ана шунинг учун инсон табиий тарзда Янги йилни қучоқ очиб ва чапак чалиб кутиб олади. Бу бизда аллақачон қонунга айланган.

Ҳақиқий инсон ҳаётининг туб маъно ва мазмунидан мантиқий келиб чиқадиган катта ҳақиқат шундан иборатки, инсон эски йилни «хафа» қилмасдан, «ранжитмасдан» ўтказган бўлиши керак, яъни ўша йилнинг тараққиётига, гўзал бўлишига, инсонни бахтиёр қилишга ўз номига сазовор ҳолда ҳисса қўшган бўлиши керак.

Ҳақиқий инсон ҳаётнинг туб маъно ва мазмунидан мантиқий келиб чиқадиган катта ҳақиқат яна шундан

иборатки, инсон Янги йилни ўз номига сазовор ҳолда яна ҳам улкан умид ва олижаноб мақсад, ажойиб орзу ва ҳаётбахш тилаклар билан кутиб олиши, шу умид ва тилакларга амал қилиши лозим, яна шу Янги йилни яна ҳам бой ва гўзал қилиши керак. Акс ҳолда, уруғи экил-маса чечак униб-ўсмаганидек ва сув берилмаса мева бўлмаганидек, келаси йил қуруқ ва бемаъни бўлиб ўтади, янги бахт ва осуда ҳаёт бўлакчаси бўлмайди, ижобий инсоний ҳаёт босқичи ҳисобланмайди.

Ажойиб қаҳрамон рус ёзувчиси Николай Островский айтган эди:

«Инсон учун энг қимматли нарса, ҳаётдир. Ҳаёт инсонга бир марта nasib бўлади ва уни шундай яшаб ўтказиш керакки, унда маъносиз ўтказилган йиллар бўлмасин ва бунинг учун азобли алам чекилмасин, ўтган умр қабиҳ ва майда-чуйдадан иборат бўлмасин ва бунинг номуси одамни ёндирмасин, инсон умрини шундай яшасинки, ўлаётганида бутун ҳаётим, ҳамма кучим дунёдаги энг гўзал нарсага, яъни инсониятни озод қилишга берилди, деб айта олсин».

Вақт ҳамма нарсадан кучлидир, дейдилар, дунё, коинот беҳаддир, дейдилар, қуёш, товуш ва нур ҳаракатини таажжубланарли даражада тездир, дейдилар, атом ва водород қувватини тенгсиз ва беқиёс қудратдир, дейдилар. Майли, бунда ҳам муайян ҳақиқат бордир, лекин менинг айтмоқчи бўлган нарсам бошқа: булар орасида маълум маънода энг кучлиси, ижоди ва қобилияти энг беҳади, энг қудратлиси инсондир, табиат ва ижтимоий ҳаётнинг маҳсули бўлган инсондир, унинг ақлу идрокидир. Инсоннинг қудрати табиатни қай даражада енгганлиги билан ўлчанади.

Ахир, вақт фақат яратибгина қолмайди, балки у йўқ қилади ҳам. Инсон эса вақтнинг шу йўқотувчилик ҳаракати ҳамда хусусиятига қарши туриб, бардош бериб, ҳатто ундан устун ҳам келиб, яратади. Шундай нарсалар борки (масалан, гул...), уларни вақт йўқотмоқчи бўлади ё йўқотади, инсон эса яна тиклайди ва ё бошқа шаклларда давом эттиради. Инсон ақли вақтни, ҳозирча жуда оз даражада бўлса-да, қисқартиш имкониятига эга бўлди. Инсон унинг ақлу идроки, тафаккури Ернинг жозоба қувватини енгди, йўлдошлар планетамиз атрофида айланмоқда, космик ракета эса Зухро атрофида кезмоқда. Инсон, унинг ақлу идроки, тафаккури дилни

тўхтатиб қўйиб, операция орқали ўлимни енгмоқда — хирург-олим шу даражагача кўтарилди. Инсон, унинг ақлу идроки шишадан ипакка ўхшаган нарса ишламоқда; пўлатдек қаттиқ нарсани нефтдан, юмшоқ матони эса кўмирдан чиқармоқда. Буларнинг ҳаммасини ҳам қўяверингу ҳаракат тезлигида инсон ақли, идроки, фикри ва хаёли билан нима тенглаша оларди! Ҳамма нарсанинг, чунончи, юлдуз, нур, овознинг ҳаракати тезлигини ўлчаш мумкин, лекин инсон ақли хаёлининг ҳаракати тезлиги ҳатто ўлчаб бўлмас даражададир, умуман, унинг даражаси ҳам бўлмаса керак. Ахир, инсон фикри хаёли бир он ичида, бир аснода бутун дунёни, коинотни айланиб чиқади, Қуёшга бир неча маротаба бориб кела олади!..

Бир вақтлар қолоқ бўлган, шунинг учун дакки эшитиб юрган чор Россиясининг, ундаги яна ҳам баттар қолоқ ва қашшоқ чекка ўлкаларнинг, жумладан, Урта Осиёнинг ярим асрдан сал кўп вақт ичида тараққиёт ва роҳатнинг социализм деган баландлигини эгаллаб, дунёда биринчи ва намуна бўлиб олганликлари, коммунизм томон ҳам кетаётганликлари — булар ҳам озод инсон ақли ва қўли яратган мўъжизалар эмасми!

Хуллас, инсон, унинг қобилияти, унинг ақлу идроки, фикру закоси шундайдир ва шундай янада беқиёс қудратли бўлаётирки, бутун ер юзи, ҳатто коинот ҳам унга торлик қиладиганга ўхшаб қолмоқда. Инсоннинг бепоён космосга, фазонинг қаерларидадир муаллақ турган планеталарга йўл сола ва йўл ола бошлаши тасодифий эмас, албатта!

Мен бу сўзларни бекорга айтаётганим йўқ. Мақсад: совет халқининг янги, яна ҳам улуғвор мўъжизалар томон янада бақувват, бардам ва шахдам кетаётганлигини таърифлашу таъкидлашдир, Янги йил шундай илгарилашда яна бир ёрқин ҳамда мўъжизали поғона бўлишлигини қайд қилишдир, реал мўъжизаларнинг энг улуғи ҳисобланган коммунизмга бизни янада яқинлаштиражагини севинч билан айтишдир.

Бир-бирига оғанини, дўст бўлиб кетган ва бир оилага бирлашган халқларимизнинг, шунингдек, бутун илғор инсониятнинг Янги йилни ҳозир алоҳида шодиёналик билан кутиб олаётганлигининг ҳеч тасодифий эмаслиги сабаби шундаки, 1976 йил мамлакатимизда ўша идеал бахт ҳисобланган коммунизмни янада жадал қуришга

қаратилган янги муаззам беш йилликнинг биринчи йилидир. Демак, у бошқа ўтган йилларга қараганда яна ҳам улкан севинч, севги ва садоқатга сазовордир.

Ҳа, мен бу сатрларни муқаддас пойтахт — Москвада, Украина номли меҳмонхонанинг 25-қаватидаги хоналарнинг бирида ёздим: мана, Ватанимизнинг қалби ҳаракати ва кўрки кафтдек кўришиб турибди. Ҳаёт бутунлай қайнамоқда. Шу ердан, шу буюк шаҳар юксакликларидан бутун бепоеън Ватан, ундаги ҳаёт фикр-хаёлда яққол кўринаётгандай. Унинг ҳар ерида қайноқ ҳаёт ва шодӣналик. Бунинг бош боиси яқинда жонажон партиямиз томонидан эълон қилинган ва халқ муҳокамасига ташланган яна бир ажойиб беш йиллик планидир, янги, тағинда юксак тараққиёт ва халқона бахт, қудрат ва тинчлик режаларидир. Бинобарин, ёвуз империализм корчалонларининг саросимага тушаётганлиги ҳам бежиз эмас.

Ҳа, биз яна ҳам кўп, баланд ва муҳташам бинолар, яна ҳам катта завод ва фабрикалар яратмоқчимиз, яна ҳам улкан канал ва қудратли электростанциялар, яна ҳам тез учар самолёт ва тез юрар автомобиллар, ақлли машиналар қурмоқчимиз. Миллиард-миллиард пуд буғдой ва пахтани, гўшт ва сутни, мой ва ширинликни, қанчадан-қанча пайафзал ва чиройли мебелни, шифохона, қироатхона, клуб, мактаб... эҳ-ҳе, ҳаммасини санаб тамом қилиб бўладими — мана яна нималар бунёд этмоқчимиз! Ҳаётимизни яна ҳам гўзал ва гулгун қилмоқчимиз. Башарият хавфсизлигини янада мустаҳкамламоқчимиз.

Афсуски, жаҳон харитасида ҳамон кўримсиз доғлар, биз учун ёт рангга бўялган ерлар бор. Империализмнинг, айниқса энг агрессив гуруҳлари ҳаво ва ҳаётни реванш ҳамда даҳшатли уруш таҳдиди билан заҳарлаётирлар, инсон номини таҳқирлаётирлар, инсон ақли ва виждонига иснод келтирмоқдалар. Водород бомбаси, қонли қамчи ва авахта ёрдами билан, террор ва босқинчи блоклар, алдамчи «ёрдам» ва чириган буғдойдан «эҳсон»лар, шантаж ва провокациялар воситаси билан улар башарият бошига тарихда мисли кўрилмаган даражадаги бало тошларини, ҳар ерда ажал ва вайроналик уруғларини ёғдирмоқчилар. Улар асрлар мобайнида инсон даҳоси, истеъдоди ва қўли билан яра-

тилган ажойиб цивилизацияни уруш деган ўлим аждаҳо-сининг домига ташламоқчилар.

Йўқ, йўқ, яна минг марта йўқ! Яхшики, бу балони даф қиладиган ва зўравонларни жиловлайдиган, адаби-ни берадиган куч бор. Бу куч бизнинг қудратимиз ва интернационал бурчимиздан иборатдир, бошда совет халқлари, Совет Иттифоқи турган барча тинчликсевар ва адолатпарвар халқлардан, уларнинг юксак мақсад ҳамда қатъиятидан иборатдир. Янги йилда ҳам фидоко-рона ва баҳодирона меҳнат қилиш ҳамда изчил кура-шиш аҳдимиздир.

Ҳа, халқлар балога қатъий тарзда «Йўқ!!!» деб йўл қўймайдилар. Зотан, ҳам балони, ҳам унинг боискор ва ташаббускорларини жуда яхши билиб олганлар. Ахир, бу лаънати капиталистик система, колониализм ва машъ-ум талончилар неча-неча йиллар мобайнида, масалан, жафокаш Африкадан қанчадан-қанча олтин ва олмос, нефть ва бошқа қимматбаҳо нарсалар олиб кетмади-лар?! Ҳорат қилинган миллионларнинг қисмати эса очлик ва яланғочликдан, зулм ва ҳуқуқсизликдан бўғи-лиш бўлди. Биргина Ҳиндистоннинг ўзида ёлғиз XIX асрда очликдан 32 миллион одам қирилган эди, XX аср-нинг 45 йили мобайнида эса 30 миллион бечорани яна ўша очлик ютган.

Кейинлар ҳам нималар қилишмади ўша ёвуз ва ёввойи система ҳамда талончилар?!

Яна, денг, бу талаш ва фалокатлар устига чидаб бўлмайдиган ҳақорат ва хўрлашлар...

Бизнинг бутун муҳаббатимиз ва ёрдамимиз империа-лизмга, мустамлакачиликка қарши курашга, улардан тамонила қутулишга узил-кесил бел боғлаган Осиё ва Африка халқлари томонидадир. Уларга 1976 йилда ҳам улкан муваффақият ва тантаналар тилаймиз.

Бизнинг бундай муносабатимиз тасодифий эмас. Чуқур ва узоқ илдизларга эга. Биз — совет халқлари-миз, шу руҳда тарбияланганмиз. Масаланинг тарихий асослари ҳам бор. Чунончи, араб элини олайлик.

Араб халқи билан бизнинг аллақачонлардан бери бирлигимиз ва биродарлигимиз бор. Масалан, ўзбекнинг тили-ю, дилида, ўзбекнинг тарихи ва маданиятида араб бор, арабнинг роли ва дили бор, араб тарихи ва мада-ниятининг иштироки бор. Лексикамиздаги қатор ажойиб сўзлар арабдандир: ақл ва ватан, нур ва саодат, қудрат

ва адолат, ғалаба ва ҳуррият шулар жумласидандир... Араб бизга ўзининг ибн Рушд ва ал-Мааррисини, умуминсоният ҳайратига сазовор бўлиб келаётган «Минг бир кеча»сини берди. Ўз навбатида бизнинг Форобий ва Берунийлар араб халқи ҳаёти ҳамда маданияти хазинасига туганмас бойликлар бахш этди. Бизнинг Навоий ўз вақтида араб Лайли ва Мажнунларининг, улар орқали уларнинг мазлум ва таҳқирланган ватандошларининг гамини чекди, бу бечораларнинг аччиқ тақдирлари устидан ёш тўкди, уларнинг ҳоким разолат ва тутқунликка қарши, зулм ва зулматга қарши курашларини куйлади, уларнинг эркинлик, нур ва саодат томон интилишларини ардоқлади, кўкларга кўтарди, уларга бахт, курашда муваффақият тилади, уларни чексиз севди ва чуқур эъзозлади.

Зулмни чексиз нафратлаган, ҳақсизлик ва ҳуқуқсизлик қарвонига ғазаб ва интиқом тошларини отган, бутун айби озодликни севган ва шунинг учун минг балоларга дучор этилган араб Лайлисини «зеби олам», «кишвари ҳусн подшоҳи» деб атади.

Бало лашкари билан келишишни балоли иш, деб билган, инсонга, инсонийликка, инсон эркинлигига содиқ қолишни ҳар нарсадан юқори қўйган, ҳатто ўз ҳаётининг маъносини шунда кўрган араб Мажнунини

...Арабда бебадалдур,
Ҳар фазлда эл аро масалдур,

— деди.

Инсон ва озодлик, мустақиллик учун курашни муқаддас, деб билган, зўравон ва зўравонликка зўравонлик билан жавоб бериш зарурлигини англаган, нажот йўлини разилларга қарши актив курашда кўрган араб Навфалини таърифларкан, яна ўша Навоий ёзади:

Навфалки, Арабда эрди нодир,
Тиғиға қадар ўқиға қодир.
Яхшилик ила Арабда мавсум,
Оромгоҳи бу марз ила бум.

Мисрлик ажойиб Саъднинг инсон қадр қиммати учун олиб борган курашининг ғалабаси учун ўша Навоийимиз қанчалик ҳаракат қилмади, қанчалик жонбозлик кўргазмади!

Улуғ рус кишилари ҳамиша Арабга, араб халқига чексиз муҳаббат билан қарадилар. Римский-Қорсаков Шарқ халқларининг, жумладан, арабларнинг гўзаллиги ва ажойиб санъатидан илҳомланиб, ўзининг гениал «Шаҳризода»си билан умумбашариятга, жумладан, араб элларига битмас-туганмас эстетик завқ бахш этадиган бойлик яратиб берди. Ҳарбий кийим кийган оддий рус кишилари эса 1772 ва 1773 йилларда жуда оғир вақтларда Ливан халқига босқинчиларни ҳайдаб чиқаришда ёрдам берди. Уша вақтларда Ливан амирининг мамлакатни Россия протекторатлигига бериш ҳақидаги таклифи ҳам тасодифий эмас эди, албатта.

Хуллас, ҳамкорлик ва муҳаббатдан, дўстлик ва қардошлиқдан асрлар мобайнида яхшилик келди, тараққиёт туғилиб турди. Разил боёнлар ва қабиҳ босқинчилар бу халқлар орасига нифоқ солмоқчи бўлганларида эса ҳаммамизга зарар келди, ўғрилар кўпроқ талашди.

Яна ўша Навоий қатор бошқа Шарқ халқларини ҳам уларнинг ажойиб фазилат, қудрат ва қобилиятларини кўкларга кўтарди, Шопур орқали эронликка, Искандар орқали юнонга, Меҳр орқали ҳиндга таҳсин ўқиди. Кейинги асрларда ўз халқининг ҳис ва муҳаббатини ифодалаб, Гулханий, Муқимий, Фурқатлар ҳам Шарқ халқларига чексиз севги ва самимият билдирдилар.

Бизнинг кечаги ё бугунги мустамлака халқларига бўлган муҳаббатимиз, уларга берган ва бераётган ёрдамимиз, уларнинг узоқ вақтлар чеккан бениҳоя азоблари учун ачинишимиз яна шунинг учун бежиз эмаски, биз ҳам бир вақтлар қора кунларни ўз бошимиздан ўтказганмиз. Биз ҳам бир вақтлар мустамлакачилик ва қашшоқлик исканжасида, келгинди ўғрилар ва маҳаллий жаллодлар томонидан бўйнимизга солинган ҳуқуқсизлик ва таҳқир занжирларида бўғилган эдик. На тақдиримизга, на хирмонимизга хўжалик қила олар эдик, на кулбамизда бир бутун нон, на кўчамизда нур, кўзимизда севинч бор эди.

...Ҳозир ҳам тирик у одам. Яқинда биз Андижонга борганимизда унинг тарихи ва фожиасини бизга айтиб бердилар. Подшо Николай вақтида бир маҳаллий бой унинг отасининг кичик ерини ҳар қандай ҳийла билан тортиб олади, бечоранинг ўзини эса батрак қилиб тутқунликка солади. Уни бир неча йил ишлатади, лекин деярли ҳақ бермайди. Қариб қолган ота ва унинг оиласи

ниҳоят даражада оғир аҳволга тушади. Ҳақсизлик, тўхтовсиз ҳақорату хўрлик, очлигу яланғочлик, бунинг ҳаммасининг устига ҳали ҳам тузалмаган, аксинча, баттар ёмонлашиб кетган эски яра, яъни бундан бир неча йил олдин ердан ажралганлик унинг жонига жуда тегади ва ниҳоят, бойга қарши, бой ҳамтабақаларига қарши актив бош кўтаради. Уни «олий ҳазратларига», мавжуд тузум ва бойларга қаршилиқда айблайдилар, қўл-оёқларини боғлаб, қутургансимон отга боғлайдилар ва ер устида судратиб ўлдирадидлар.

...Яна бир мисол. Буни қарангки, ҳозир у одам ҳам ҳаёт, эски коммунистлардандир. Яқинда унинг ўзи алам ва «кулги» аралаш сўзлаб берди. Галининг хулосаси шу:

Ота ва онасини қишлоқда яна подшо Николай замонида тарқалган қандайдир оғир касаллик (вабо бўлса керак) жуда қисқа вақт ичида шафқатсиз олиб кетди. Ёш бола қўшни қишлоқдаги буви қўлида саргардон етим бўлиб қолади. Бир парча ҳовлининг бўйрадек ерига экилган пиёзу икки товуқ уларнинг ҳаётини сақлаб туради. Бир кун яланг оёқли, жулдур кўйлакли, 8—9 ёшли бола буви берган 5 та тухумни нон пули қилиш учун кўчага олиб чиқади. Ҳар томонга ҳам қўрқув билан, ҳам нажот ахтариб жавдираб турганида чор мустамлакачиларнинг погонли «тартиб» сақловчиларидан бири мўйлов бураб боланинг олдига келади, титраб турган бечоранинг қўлидан тухумини тортиб олади. Бунинг устига, саросимага тушиб ўзини йўқотиш даражасига етган гўдакнинг қулоғини кесакдек қўпол ва тошдек қаттиқ бармоқлари билан бурайди, тарсаки туширади ва йўлида давом этади, таланган ва таҳқирланган бола бечора эса қичқирганича қон йиғлаб қолаверади.

Ахир у нотавон етим боланинг нима айби бор эди?! Нега у шунча аччиқ хўрланди?!

Бутун халқимизнинг аҳволи шундай эди. Бу, мустамлакачилик қонуни эди, қонидаси эди, шафқатсизлиги эди. Ленин йўқотди буни. Ҳа, ана шундай зўравон маҳаллий бой ва талончи чиновниклардан ҳаминшаликка қутулганимизнинг олтмиш йиллигини яқинда байрам қилажамиз. Эҳ-ҳе, ҳақиқатан ҳам озодлик, осудалик ва фаровонлик баҳор ҳуснидек, тоғ ҳавоси ва булоқ сувидек нақадар ажойиб, ҳаётбахш, лаззатлидир, нақадар гўзал ва бебаҳодир!

Бундай лаззатни тотган халқни, доҳиймиз Ленин

айтганидек, энгиш мумкин эмас. Тарихимиз бунга жонли шоҳид ҳамда далилдир.

Чиндан-да, қатор мамлакатларда ҳамон қолган ғайри инсоний социал система ҳамда капитал нималар қилмаётир?! У ерларда — бойликнинг инсон учун эмас, аксинча, инсоннинг бойлик учун, яъни машъум боёнлар манфаати учун ишлаши, яшаши қонуни кучига эга бўлган ўша мамлакатларда ҳар бир янги йил миллионлар учун янги ғам, янги алам, янги муҳтожлик ва янги кўз ёши демакдир.

Эзгу мақсад учун дунёга келган, осудаликда, бахт яратиб, бахтли яшаш учун дунёга келган, шу билан бирга, бутун мавжудотнинг ҳамма ва ҳар қандай бойликларининг соҳибига айланиши керак бўлган инсон учун бу — даҳшат!

Ҳа, даҳшат!

«Сариқ иблис» мустамлакачилик ва қулдорлар туғдирган, зўр бериб ҳимоя қилаётган даҳшат!

Мана, қаранг, Америкада бундай даҳшатга чидолмай ҳар 32 минутда бир америкалик ўзини ўзи ўлдираркан. Барча касалхоналардаги ўринларнинг анчагина қисмини руҳий хасталикка мубтало бўлганлар эгаллаганлар.

Сенаторлардан бири конгрессдаги баёнотида катта алам ва ҳаяжон билан айтган:

«...Фан соҳасидаги олишувда русларнинг биринчиликини олаётганликлари учун биз жуда тинчсизлана, ташвишланаётимиз. Шу билан бирга, бизнинг ўз мамлакатимизда аскар болалар мактабга оч борадилар. Шу муносабат билан мен бир савол бермоқчи бўлдим: агар боланинг қорни оч бўлса, унинг уйида кичик укалари ва сингилларининг оч ўтирганликлари, отасининг ишсиз эканлиги, Штат ҳукуматидан нафақа ола қолсин, деб оиласини ташлаб кетишга мажбур бўлган отаси унинг (боланинг) кўз ўнгида, фикрида турса, бола мияси қандай қилиб бирон нарсани уқа олади! Катта бўлиб келаётган авлодни нималарга дучор қилаётимиз, ахир?!»

Шундай қилиб ҳар бир мазлум меҳнаткашнинг ҳар бир янги йилни янги даҳшат билан кутиб олиши бежиз эмас.

Бу аҳвол узоққа чўзилмайди. Капитал ҳамда мустамлакачиликка қарши бош кўтарган, озодлик ва осудалик учун олишаётган миллионлар ўз мақсадларига

бир кун албатта эришадилар. Бутун планетамиз келажаги инсонийликка, ақл, инсоф ва адолат тантанасига мансубдир, албатта. Ҳар бир янги йил шу келажакни яқинлаштироқда.

Мазкур олишадиган дўстларимизга эрта бошланган янги йил янги улкан ғалабалар келтирсин!

Ҳақиқатан ҳам 1975 йил бизда ғоят ғолибона, серзавқ, сермазмун бўлди: минг-минг янги саноат гигантлари ва маданият ўчоқлари, шаҳар ва қишлоқлар, миллион-миллион тонна дон ва пахта, китоб ва билим муассасалари, илмий-техника революцияси ажойиботлари, халқаро кескинликнинг юмшалиши ва ҳоказо. Дунёларга тўғри желадиган беқиёс ютуқлар билан 1975 йилни шодон ўтказган совет халқлари келаси йил яна ҳам буюк муваффақиятларга эришади мўъжизакор Ленин партияси раҳнамолигида. Прогрессив инсониятнинг таянчи ва умидгоҳи ҳисобланган Ватанимиз янада қудратли бўлади, ватандошларимиз бахтига бахт қўшилади, ҳориждаги муборизларнинг эрк, адолат ва тараққиёт учун олиб бораётган курашларини яна ҳам енгилмас, тантанавор ҳаракатга айлантиради. Шу тариқа интернационал бурчимиз ҳам бажарилган бўлади.

Ҳа, азиз дўстлар, совет халқлари сизларни ёлғиз ҳамда ҳимоясиз қолдирмайди. Бу, сизларнинг ҳақ-ҳуқуқ учун курашда енгилмаслигингиз гаровидир. Империалистларнинг Миср ва Сурияга қилган суиқасдининг, Ливан ва Иорданияни бутун босиб олиш ҳаракатининг, Вьетнамни тиз чўктириш ва топташ планларининг барбод этилиши, бунда Совет Иттифоқининг ҳам ҳал қилувчи роль ўйнаганлиги муайян ҳақиқатдир.

...Бултур ҳам худди 31 декабрда Москвадан кечқурун уйга қайтиб келган эдим. Мен эшикни очиб остонадан ўтишим биланоқ кичкина неварара дарҳол ҳеч ўлчовга сиғдириб бўлмайдиган даражадаги хурсандлик билан (ҳаммадан олдин қўлимдаги чиройли совғаларни кўриб ҳам бўлса керак) югурганича, «Ана келди-лар, Москвадан Янги йил олиб келди-лар!!» — деб қичқириб қучоғимга ташланди. Ҳа, бу ажойиб сўзларни неварача ёш болаларга хос соддалик билан қайси маънода айтган бўлса бўлсину, лекин уларнинг замирида бир олам маъно ётганлиги, ғоят улуғ ҳақиқатни ифодалаганлиги, эслатганлиги аниқ; мана, неча-неча ўн йиллардан бери севимли Ватанимизнинг барча бошқа халқлари каби

31. XII. 75 йил

Бехад бахтиёр Ўзбек халқининг ҳам бахтиёр Янги йили
ҳаммадан олдин Москвадан келди...
Хайр, ҳурматли 1975! Хуш келибсиз, азиз 1976!
Дилминиз ҳам, меҳр, маҳорат ва меҳнатиниз ҳам
сияга...

БАҲОР МУБОРАК

Саодатли интернационализм ва ҳаётбахш коммунизм байроқдори, партиям! Эшит, айниқса бугун улуғ анжуманинг айёмида барчамизнинг энг эзгу орзу ва умидимиз, энг юксак табрик ва тасанно сўзларимиз, бутун дил ҳарорати ва муҳаббатимиз, нигоҳ ва эътиборимиз Сенга бағишланган, Сенга қаратилган!..

...Қаранг, нақадар ажойиб ва улуғвор айём! Аввало, ҳар бири муаззам Ватан ва халқимиз тарихи ҳамда ҳаётида ҳар жиҳатдан улкан бир давр ҳисобланган улкан беш йилликларнинг энг улкан тўққизинчиси тантанаси ҳар ерда давом этмоқда.

Яна энг муҳим ва улуғвор воқеа: бутун халқ партиямиз илгари сурган ўнинчи беш йиллик режаларини ва уларни тасдиқлайдиган шонли XXV съездини беҳад хурсандлик билан кутиб олмоқда. Зотан, улар фаровонлигимизга фаровонлик, қудратимизга қудрат қўшадигандирлар.

Бебаҳо ва беқиёс даҳо соҳиби — Ленин яратган партиянинг бутун тарихи ва ҳамон триумфал тарзда давом этаётган фаолияти шоҳидки, халқ озодлиги, осудалиги, камолоти ва фаровонлигини яратиш, социалистик, коммунистик идеалларни ҳаёт ҳақиқатига айлантириш ва тантанасини ҳар ерда таъмин этиш, «Ҳар нарса инсон учун, ҳар нарса инсон бахти саодати учун!» деган теран ҳамда тўқис гуманистик шиорга ҳар масалада ва ҳамisha изчил амал қилиш унинг энг олий ва асосий мақсадидир. Ҳеч тасодифий бўлмай, буткул қонуниятлидирки, бу партия аллақачонлар бутун дунёдаги энг илғор куч-

ларнинг енгилмас авангардига айланган ва унинг иши, ғоялари бутун ер юзи бўйлаб борган сари кўп ғалаба қилмоқда. Буни биз Улуғ Октябрь революциясида кўрдик, кечмишдан ўтган даҳшатли қолоқликни, Деникин, Антанта ва Гитлер газандаларини тор-мор этишда кўрдик, мустамлакачиликнинг барбод бўлиши ва ривожланаётган мамлакатларнинг ҳамда социалистик давлатлар лагерининг пайдо бўлишида, тараққиётида кўрдик, кўрмоқдамиз, капитал ҳукмрон ерлардаги инқилобий ҳаракатларнинг зўраяётганлигида, Вьетнам ва Куба ғалабаларида, Португалия Компартиясининг курашлари ва Ангола ватанпарварларининг ғолибона жангу жадалларида кўрмоқдамиз. Бизнинг мамлакат буларнинг барчасида йўлчи юлдуз.

Чиндан-да, коммунистик идеал, ҳаракат ва илғор кучлар бутун планета бўйлаб социал воқелик қиёфасини инсоф асосида янгилаш ишини муваффақиятли давом эттирмоқдалар. Бу, албатта, охирига етказилажак. Зотан, бу улкан янгиланиш жараёни бошида коммунистлар ва уларнинг партияси турибди; зўр тўлқинли ва ҳайқирган дунё океанида нурли манзил томон кетаётган буюк башарият кемасининг рули шулардадир энди.

Ҳа, бу тарих тақдирини ҳал қилувчи халқ билан чамбарчас боғланган, ҳар ишни шу халқ билан қиладиган, шу халқ ҳикмати, истаги ва иродасига айланиб кетган, шу халқ ҳеч ерда тутқунлик ва муҳтожликни билмай, озод ва осуда яшасин, деганлар қўлидадир руль.

Бу партия Ленин асос солган партиядир, ҳар бири ўз халқининг, илғор инсониятнинг асл фарзанди ҳисобланган Тольятти ва Тельманлар, Бела Кун ва Морис Торезлар, Хо Ши Мин ва Фидель Кастролар партиясидир, армиясидир, отрядидир. Бу, Франция яшасин, деб ўзини қурбон қилган Габриэллар, Испания озод бўлсин, дея кўкрагини ўққа тик тутган Хоселар, Шарқда-да ҳақиқат қарор топсин, деб қотил қиличи олдида ҳам қатъий турган фидойилар партиясидир.

Мана, биз ким эдигу ким бўлиб олдик?! Фақат зулмдан ва хаёлдагина яшаган орзулардан иборат машъум ўтмишга аллақачонлар хотима бериб, дунёда ҳар жиҳатдан энг илғор ва қудратли, бой ва ҳавасланарли янги мамлакат, янги жамият яратдик — асрлар ва

аждодлар ардоқлаган орзулар мужжасамлашган социализм бунёд этдик, ундан ҳам юқориламоқдамиз коммунизм томон. Жаҳон жафокашлари ҳамда муборизларининг умиди ва таянчига ҳам айландик. Машъалмиз!

Совет халқларининг бу қадар тараққиёт, қудрат ва шон-шараф юксакликларига кўтарилиши осон бўлмади, албатта. Лекин партия ва коммунистлар ҳаминша, ҳар ишда халоскор ва ташкилотчи бўлди, жонбозлик қилди. Тарихни эсланг. 1917 йил қаҳратон қишида жонидан тўйган халқ истагини ифодалаб, халқ қудратига суяниб партия ҳокимиятни қўлга олиш масаласини ўртага ташлади. Шу учун олиб борилган ҳаёт-мамонт жангларининг ғалабасини таъмин этганларнинг энг олдинги сафларида коммунистлар бўлди, энг жиддий жонбозлик кўрганлар ҳам шулар бўлди. Ғоят ғаддор душман ҳисобланган қолоқлик ва касалликларни, Колчак ва интервентларни енгиш ишини партия уюштирди ва даҳшатли олишувларда буни амалга оширишда энг машаққатли, энг хавфли ва масъулиятли ерларда коммунистлар бўлди, энг ўрнак бўларли қаҳрамонлик қилган ва энг кўп талафот берганлар ҳам шулар бўлди. Советик социал ҳаёт ва системанинг, Ватан ва халқларимизнинг мустақиллиги ҳамда фаровонлиги тақдирини ҳал қиладиган коллективлаштиришда, кулак билан курашиш ва саноатлаштиришда, асрий хурофотни енгиш ва маданий инқилобни амалга оширишда яна партия бошда турди, яна коммунистлар энг оғир жабҳаларда бўлди, яна шулар энг катта роль ўйнади. Оғзидан бутун ер юзи бўйлаб ажал оташини уфурган аждарҳо фашизмнинг умуртқа суягини синдирган ва умумбашариятни ўшал свастикали ҳалокатдан ҳамда бадавийлик балосидан сақлаб қолган совет халқининг ташкилотчиси ва етакчиси ҳам шу партия бўлди, коммунистлар бўлди, душман билан жангда ўлим юзига тик боқиб: «Ватан учун!» дея ўзини фидо қилганлар, инсоният тарихида бемисл баҳодирлик ҳамда фидойилик кўрсатганлар рўйхатининг энг аввалида шу коммунистлар туради. Ҳамиша шундай бўлди улар.

Биргина Улуғ Ватан урушининг ўзида бундай фидо бўлган коммунистларнинг сони икки миллиондан ошди. Бошқа қаттиқ шикаст еганлар ва чунончи, ҳамон танасида бомба парчалари азобини чекаётганлар оз дейсизми?! Яна: Европани герман фашизми босқинчи-

лиги офатидан халос этилганини айтмайсизми! Ахир бунда ҳам бошда ва энг олдинда коммунистлар бўлган баҳодир Армиямиз ҳал қилувчи роль ўйнади қанчадан-қанча қурбонлар бериб...

Бу эпохал жангу жадал ва ундаги ғалабадан кейинчи?! Немис реваншчилари, Англия империалистлари, Америка монополистлари бизга қарши қилич қайрадилар, бутун дунёни, башариятни яна қонга бўямоқчи, босқинчилик уруши олови ва ажал исканжасига олмоқчи бўлдилар жуда жиддий ва қатъий тарзда. Хавф ва таҳдиднинг ниҳоят даражада зўрайиб кетган ва тинчлик ишининг тақдири қил устида осилиб қолган вақтлар ҳам бўлди, бутун дунё халқларининг ўта кучли таҳлика ва ташвишга тушган йил ва ойлари ҳам бўлди. Ҳа, оз қолган эди ер юзини олов ва харобалик, талафот қоплашига — ўша вақтларга қадар бўлган барча бало тўфонларидан энг каттасининг рўй беришига.

Шунда яна коммунистлар, Ленин партияси деган мўъжизали қудрат, буюк ҳаётбахш отряд, улар раҳбарлигидаги миллион-миллион тинчликсеварлар, адолатпарварлар ҳал қилдилар масалани: балонинг олди олинди, инсоният қирғиндан ва дунё харобаликдан сақланиб қолди. Хельсинкидаги тарихий ҳужжатда бу мустаҳкамланди, қарор топди.

Партиямиз Марказий Комитетининг ўнинчи беш йиллик ҳақидаги лойиҳасида мазкур буюк ҳақиқат ифодаланиб айтилган:

«Тинчлик сиёсати партиянинг XXIV съезди ишлаб чиққан Тинчлик программасини амалга оширишда катта муваффақиятларга эришди. Совет Иттифоқининг халқаро позициялари мустаҳкамланди. Қардош социалистик мамлакатлар билан ҳамкорлик кучайди. Социализмнинг жаҳондаги воқеаларнинг боришига таъсири ўсди. Халқаро кескинликни юмшатиш жараёни ривожланди».

Яна бир улкан ҳақиқат. Партиямиз Бош секретари ўртоқ Л. И. Брежневнинг бу улуг ишлардаги жуда катта хизматлари ҳақида айтилади КПСС Марказий Комитетининг Сиёсий Бюроси, СССР Олий Совети Президиуми ва СССР Министрлар Советининг «Европада хавфсизлик ва ҳамкорликка бағишланган Кенгаш якунлари тўғрисида»ги ҳужжатида:

«Унинг ер юзида тинчлик ўрнатиш тўғрисида тинмай

гамхўрлик қилиш билан руҳланган собитқадам фаолияти Умумевропа кенгашини чақириб ва унинг муваффақиятли ўтиши учун муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бизнинг партиямиз, совет халқи бу актив фидокорона фаолиятни гоят қадрлайдилар...»

Ҳа, худди шундай!

Ватанамиз бошдан кечирган ва бир-биридан муазам бўлган тўққизта азамат беш йилликлар-чи! Уларнинг тарихини эслаб кўринг: ҳар бири ўта катта қийинчиликлар билан боғлиқ бўлди ва ажойиб ҳамда оламшумул аҳамиятли натижалар билан дўндириб бажарилди. Уларнинг ўзининг ва улар орқали партиямиз, халқ ҳамда Ватанамиз довуғи, социал системамиз шоншарафи ва шуҳрати бутун дунёга таралди.

Мана, чунончи, ёлғиз энг кейинги йиллардаги гигантларнинг баъзиларини санаб ва кўздан кечириб кўринг-а! Давримизнинг ўта катта қурилишлари ҳисобланган Байкал-Амур темир йўли ва Челнидаги автомобиль заводи, Братск ва Нурек нурхонаси, Қорақум канали ва ҳар бири бир Европа мамлакатига баробар очилган қўриқ, бўстон Мирзачўл, сунъий денгиз, азим дарё, улкан комбинатлар, янги шаҳарлар...

Яна чунончи, биргина тўққизинчи беш йилликда республикамизнинг ўзидагина аҳолининг даромади 2,5 миллиард сўм кўпайибди, 24 миллион квадрат метрдан ортиқ уй-жой қурилибди, 32 янги шаҳар, 44 янги қишлоқ ва 19 янги район пайдо бўлибди, саноат 50 процентдан кўпроқ ошибди. Миллиард-миллиард газ, тоққа тенг пилла, қорақўл ва салкам 25 миллион тонна пахта! Буларнинг ҳам ҳар бирида ўша партия ва коммунистлар раҳнамолиги, баҳодирлиги бор...

Яна: биринчи маротаба бениҳоя зўр Ер жозоба қувватини буткул енгган, коинот қаъридаги юлдузлар оламига йўл олган ва космосни забт этган азаматлар ҳам коммунистлар эди ахир!

Шу бемисл ва тарихий эпопеяда Совет Ўзбекистонининг ҳам иштироки бор, албатта. У тараққиётнинг шу қадар баландлигига кўтарилиб олди аввало коммунистлар туфайли, партия донолиги ва етакчилиги туфайли, халқлар дўстлиги, ҳамкорлиги ва фидокорлиги туфайли.

Халқимизнинг худди шу омиллар оқибатида, шу сабаблар натижасида эришган маданий ютуқларини айтмайсизми! Аввало, унинг фикр қилиш ва яшаш тар-

зи янги ва ғоят ажойиб социалистик идеаллар асосида ўзгариб кетди, камол топди, маънавий қиёфаси таниб бўлмас даражада бойиди. Унинг фани, олимлари ва санъати шуҳрати жаҳонга кетди. Унинг адабиёти асарлари дунёга таралди, минглаб клуб ва кутубхоналари, ўқув юртлари ва шифохоналари билан ҳам таниш бўлмаган ва ҳайратланмаган мамлакат бўлмаса керак ахир! Чиндан-да, ҳаммаси бўлиб ярим асрдан кўпроқ вақт аввал қарийб саводсиз ўлка шу қадар илгарилаб кетди — мўъжиза рўй берди партия туфайли.

Ҳа, шу Ленин партияси, унинг етакчилиги ва ғоялари ғоят ҳаётий ва зиёбахшдир, қудратли ва бахтбахшдир. Шу боисдан халқимизнинг бутун севги ва садоқати мамнунлиги ва миннатдорлиги, умид-орзулари шу партияга қаратилгандир, шу партия биландир, шу партияга бағишлангандир. Шунинг учун ҳам республикамиз коммунистларининг жуда баланд руҳда ўтган XIX съезди умумхалқ байрамига айланди ва барча қардошларимиз билан бир сафда туриб ўзбек халқи ҳам улуғ КПСС-нинг XXV форумини буюк муваффақиятлар ва чексиз шодиёналик билан кутиб олмоқда.

Дарҳақиқат, нақадар тантанали, улуғвор ва ажойибдир ҳозирги айём — шу партия анжумани айёми! Гўё бутун гўзал ва ҳикмат тўла мавжудот тилга кириб уни олқишлаётгандай. Бутун дунё бир жонли танага айланиб шу съезд минбарига қулоқ солаётгандай ва ҳамма эзгу ниятлилар шу минбардан туриб уни табриклайётгандай...

Ҳа, партиям, сенга болалари бахтидан бахтиёр оталар ва осуда оналар таъзимда, сен туфайли аллақачонлар омон азобию муҳтожлик машаққатларидан қутулган, сен қўлига саодат калидини тутқазган, ҳаётига безак бахш этган хуррам колхозчи ва баҳодир ишчилар, илм аҳллари ва бадиият бунёдкорлари таъзимда, айни вақтнинг ўзида бир учидан қуёш чиқадиган, бошқа учидан қуёш ором ёстиғига бош қўядиган бутун бепоён ва кўркем Ватанимиз таъзимда. Ҳатто қуёш, баланд чўққили тоғ ва азим дарёлар, ҳайқирқили денгиз ва ям-яшил ўрмонлар, гигант завод ва оппоқ шифохоналар, яна ҳатто — совет кишининг пойқадамию қудратли қўли етиб борган коинот, Ой ва Зухролар таъзимда сенга, партиям!

Бизгина эмас, албатта. Бутун илғор инсоният, озод-

лик учун олишаётган Африка ва адолат учун курашаётган Осиё, капитал билан жанг қилаётган Европа, океан ортидаги таққирланган негр ва ўз тақдирини ўзи ҳал қила бошлаган ғолиб Куба таъзим қилмоқда сенга, партиям!

Ҳа, сенсан халқлар муҳаббати ва халоскори! Сенсан давр ақл-идроки, шон-шарафи ва виждони! Сенсан энг эзгу идеал ҳисобланган коммунизм ижодкори, ташкилотчиси! Шунинг учун ҳамиша ҳаммамизнинг қалбимиз қўри, фикр-зикримиз, интилиш ва меҳнатимиз сен биландир, партиям!

...Мен яқинда улкан ирригация иншоотлари ва саноат гигантлари қад кўтараётган областларимизнинг бирисига бордим. Шу қурилишларнинг энг машҳурига кета туриб йўлда дуч келдим: кенг бағирли, сўлим манзарали сой. Ҳаво очиқ ва илиқ. Ер кўкат билан бўяла бошлаган. Яқинлашиб келаётган янги фасл нафасини сезиб, қушлар ҳам тантана қилаётгандай. Одамлар ҳам шу фасл тадорикида. Ажойиб ва нуроний мўйсафидни учратдим, суҳбатда бўлдим. Унинг етмишлар атрофидаги ёшига қарамай, бошида дўппи, этаги белбоғига қистирилган, кўкраги очиқ, қўлида кетмон ва энг муҳими, кўнглида ғоят эзгу ният, хаёл, орзу. Жуда доно экан. Деди:

—... Партиянинг турган-битгани ҳикмат экан-да! Бошқа жойларни қўяверингу биргина бизнинг областимизда нималар қилинмаётир?! Мени ўз вақтида лаънати босмачиларнинг адабини берганлардан ва колхознинг илк ташаббускорларидан, деб ҳурмат билан вақт-вақти ила шаҳарга чақириб туришади. Шу яқинларда раҳбарларимиздан Шароф Рашидов, Худойбердиев, Матчоновлар келиб кетишди. Жуда яхши ва камтарин одамлар. Мамлакатимизда, республикамизда эришилган улкан ютуқларни сўзлаб беришди. Ажабланмай илож йўқ. Яқинда эълон қилинган янги беш йиллик режаларини айтмайсизми! Ажабо, улар шу қадар буюжки, санашга ва ҳисобга олишга ҳам шошиб қоласан киши. Албатта, аввалгидан ҳам бахтимиз баланд бўладиган. Чунончи, қаранг, жон бошига аҳоли даромади 20—21 фоизга, ишчи ва хизматчи ойлиги 16—18, колхозчининг меҳнат ҳақи 24—25 фоизга кўпайиши белгиланган! Партия дедими, коммунистлар, бутун халқ киришдим, бўлади, бу режалар амалга мутлақ оширилади. Менга жуда

ёқиб кетди Бош котибимиз ўртоқ Брежневнинг қўйидаги ҳақ сўзлари:

«Биз нимага интилаётган бўлсак, ўшанга эришишимизни биламиз, олдимизга қўйилган вазифаларимизни муваффақиятли бажарамиз. Узининг Ленин йўлидан оғмай кетаётган Коммунистик партияси атрофига жипслашган совет халқининг ижодкор даҳоси, фидокорлиги бунинг гарови бўлди, бўлмоқда ва бўлажак».

— Эҳ-ҳе, кўрсангиз эди менинг қанчадан-қанча ўғил-қизларим ва неварачевараларимнинг кулган бахтини!— деб қўшиб қўйди доно қария беғубор осмондаги ёрқин офтобга қараб туриб ва ўша қуёш буюклигидаги мамнуният у миннатдорчилик билан...

Суҳбат охирларида дўппини чеккага суриб отахон айтдилар:

— Яқинда шаҳарга борганимда обкомдаги ўртоқлар билан сўзлашиб келганман: ёши тўлган икки агроном набирамни шу партияга, ҳа, шундай мўъжизакор ва халқчил партия сафига кўзим очиқлигида ўтказмасам, армон жуда ўртайдиган мени... Мана, янги беш йиллик лойиҳаси босилган газета қўйнимда, кечқурунлари муҳокама қиламиз, тайёрланмоқдамиз, яна денг, қабул вақтида бирон саволга дўндириб жавоб беришолмаса, уят бўлади-да, албатта.

Ҳа, беш қитъадаги барча инсофли ва адолатпарвар ёшу қарияларнинг эзгу истаги бўлиб қолди бу!

...Ҳозирги улуғ айёмга ажиб тўғри келишга қаранг: ҳар йили бизда баҳор барвақт бошланишига ўрганиб қолган биринчи булбулнинг навоси худди шу бугун эрта тонгда уйимиз ёнидаги улкан чинор чўққисидан келди. Бу — баҳор муждаси. Янги буюк режалар биринчи йили баҳорининг хушxabари. Бугун жонажон Москвада ўз ишини бошлайдиган улуғ анжуманнинг шу баҳор билан уланиб кетиши ҳам ажойиб символик, сирли ва сеҳрлидир, жуда қонуниятли ва қутлидир.

Ҳам табиат, ҳам жамият баҳори муборак, азиз ватандошлар!

23. II. 76 йил.

«ШАКҚАРЛАБ» ВА ИСЕНКОР ШОИР¹

Озарий ва ўзбек! Бу, қаранг, ҳатто буткул ҳамоҳанг ва бир хил ҳарфдан бошланадиган икки сўз азалдан бир-бирига узвийдир, туташдир. Бу, бири оташқалб, яна бири сервиқор икки халқ бир-бирига ибтидодан устоз ва қондош-қариндошдир, сирдош ва йўлдошдир. Уларнинг аслида бир зот эканликларига, ҳамроҳ ва ҳамдамликларига на узоқдан-узоқ машаққатли масофа ва ўртада ястаниб ётган пишқириқли Қаспий, на нияти дунлик ва душманлик бўлган бадкасплар, на қуюнли қум саҳролари, на-да узундан-узун азоб тўла асрлар буларнинг ҳамкорлик ҳамда елкадошликларига халал бера ва енга олди. Бир орзукаш бўлдилар, бирга ижод қилдилар. Биздан борган халқ афсоналари гениал ганжалик ганжсоз Низомий шеърияти учун асослардан, маънавият ва бадияят манбаларидан бири бўлиб хизмат қилди. Сўнгра XIV асрда буюк ўзбек шоири Қутб устод Низомийнинг «Хисрав ва Ширин»ига жуда катта ҳурмат билан қаради, генийнинг мазкур гениал достонига ҳам таржимон, ҳам оригинал асар яратувчи назари ва мақсади билан муносабатда бўлиб, Низомий болидин ҳалво яратдим деб, ўзбек адабиётини ғоят қимматли дoston билан бойитди. Тўғрироқ айтганда, у ўзбекнигина, ўзбек адабиёти ва маданиятигинина кўзда тутмади бунда. Аксинча, у очиқдан-очиқ айтди шу асарни яратиш мақсади ҳақида сўзлаб келиб:

¹ 1958 йилда Бокуда буюк озарбайжон шоири Фузулийнинг юбилейи тантанасида сўзланган нутқ матни.

Турк зуҳуридур ўжунда бу кун,
Бошла улуг йир била туркона ун...
Турк сурудини тузук бирла туз,
Яхши аёлғу била кўкла қубуз...
Мен битиган хат била йўнғил қалам,
Мен юруғон йўл била қўйғил қадам.

Яна шу асрда машҳур Ҳайдар Хоразмий ҳам ўз «Махзанул-асрор» номли достони муқаддимасида:

Менким пишурдум бу лазиз ошни,
Шайх Низомийдин олиб чошни.
Шайх Низомий дамидин жон топиб,
Маънисидин ярлуку фармон топиб,¹

деди: Сўнгра бузруквор Алишер Навоий ўшал улкан устод даҳоси қошида таъзим қилди ва унинг «Хамса»си мазмундорлик ҳамда буюкликда шундайки, ўлчаш учун осмондай тарози палласи ва ер куррасидай тош керак, деди. Сўнгра шеърятти ғоят гўзаллигидан «Шаккарлаб шоир» номини олган озарий Фузулий ҳазрат Навоий дорулбадиниятидан баҳраманд бўлиб, ўзининг ўта ажойиб «Лайли ва Мажнун» достонини яратганини мамнуният билан айтди, улуг ўзбек шоирини кўкларга кўтарди. Сўнгра бир вақтлар Навоий тилида шеър ёзиш қатор озарий сўз санъаткорлари учун одатга айланди. Буюк драматург ва оташин материалист, мубориз ва актив маърифатпарвар Мирза Фатали Охундов Навоийни улкан ҳурмат, миннатдорлик ва шогирдлик ҳиссиёти билан тилга олди. Сўнгра XIX асрда озарий бадинияти ҳамда тили, айниқса Фузулий ижоди таъсири қарийб бутун ўзбек шеърятини ёппасига қоплагандай бўлади. Сўнгра оташнафас Собир «Хўп-хўпнома»си ва инқилобчи адиб Жалил Маҳаммадқулизоданинг «Мулла Насриддин»и бизга етиб келди. Сўнгра доҳиймиз Владимир Ильичнинг содиқ шогирди ва сафдоши Наримон Наримонов Туркистонни бутун ташқи Шарқда ҳар жиҳатдан намунали ва ҳавасланарли ўлкага айлантирмоқ лозим, деди. Совет ҳокимиятининг биринчи йилларида ва ўзи шу йўлда катта ҳаракат қилди. Сўнгра Ҳамза ва Жаъфар

¹ «Ўзбек адабиёти», УзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Т., 1959, I том, 203-бет.

Жабборли биродарлиги, Самад Вурғун ва Фафур Гулом дўстлиги, Зулфия ва Дилбозий дугоналиги. Ниҳоят, душманлар билан олишувлардаги жангчиларимиз жонбозлиги, сўнгра икки республика «оқ олтин»чилари мусобақаси, «қора олтин»чилари — нефтчилари ҳамкорлиги, барча бошқа қардош халқлар билан бирдамлиги, хуллас, тўлиқ социализм ижод этишдаги ютуқлари...

Мана, қаранг, қадимдан ва ҳозиргача тарихимиз нималар билан тўла!

Ҳа, ҳамма яхши нарса дўстлик ва ҳамкорликда. Шунга хизмат қилганлар, шунда намуна кўрсатганлар номи абадул-абад чуқур ҳурмат ва муҳаббат билан тилга олинади, эъзозланади, ардоқланади. Шундайлардан бир бадий сўз сеҳргари Фузулий.

Фузулий (1498—1556) Ироқдаги Қарбало деган шаҳарда дунёга келади ва классик Шарқ маданияти марказларидан бири бўлган Бағдодда кўп йиллар мобайнида яшайди, ижод қилади (унинг отаси ўз она юрти — Озарбайжонни мамлакат бошига тушган катта кулфатлар оқибатида тарк этиб, Ироққа кетишга мажбур бўлган эди). Фузулий юқори онгли ва билимдон отаси Сулаймоннинг ҳаракатлари, ўзининг уринишлари натижасида жуда бой билим олади, араб, форс тилларини мукамал эгаллайди, шу тилларда ва ўз она тилида ижод қилади. Юнон, Араб, Ажамдаги, Озарбайжон ва Урта Осиёдаги фалсафа, астрономия, тиббиёт, математика, поэзия илмларини чуқур ўзлаштирганлиги унинг шеърят тематикасининг кенг бўлишини ва мазмундорлигини, бадийяти баланд бўлишини тўлиқ ҳамда ҳар томонлама таъмин этган энг асосий ва белгилловчи омиллардан бири бўлди. Фузулий шеърятининг шундай бўлишида мазкур мамлакатлардаги айниқса адабиёт титанлари — Низомий ва Ҳоқоний, Насимий ва Хатойй, Фирдавсий ва Хайём, Ҳофиз, Саъдий хусусан Навоий ижоди жуда катта роль ўйнади, албатта.

Фузулий ижоди чўнг, кўп муаммоли, серқиррали ва ранг-барангдир: озарий, форс, араб тилларида ёзилган ва уч девонда жо бўлган лирик шеърлар (ғазал, рубоий, қитъа ва ҳоказо), «Лайли ва Мажнун», «Бангу Бода», «Ринду Зоҳид», «Сухъатул-асмор» номли дostonлар, сиёсий сатира характеридаги «Шикоятнома», фалсафий рисола ҳисобланган «Матлаъул-эйтиқод» ва бошқалар.

Шоирнинг аксар асарлари учун энг асосий мавзу ва

бош масала гуманизмдир ва шунга бўйсундирилган, шу қамраб олинган ва шу тараннум этилган севгидир. Инсон, унинг тақдири ва иқболи, унинг муқаддас зотлилиги ва гўзаллиги, унинг севгиси, фажеъ аҳволи ва ажойиб мақсад ҳамда интилишлари, унинг дил зори ва рози, унинг эрки ва бахти Фузулийнинг диққат марказида туради. Бунинг устига, шуларга асосланиб туриб ва шулар ўлчови билан ўлчаб барча бошқа масалаларга ўз муносабатини билдиради, ҳал қилишга уринади.

Бу, шубҳасиз, тескаричи ҳоким идеология ва социал гуруҳлар томонидан оёқ ости қилинган, қадр-қиммати топталган, дили парчаланган, ор-номуси таҳқирланган, эрки ва иродаси бўғилган замонда ғоят буюк хизмат ва журъат эди. Энг муҳими шундан ҳам иборатки, шоир буни ниҳоят даражада моҳир ва нодир санъаткор сифатида, ўта уста бадий сўз заргари ва қил қалам мусавир сифатида, сеҳрли ва ҳайратланарли навосоз сифатида қилди. Шу боисдан у асрлар ёшига кириб яшаб келмоқда, асрлар оша бизга қадар ҳам бутун сеҳри ва салобати билан етиб келди; шу сабабдан у, дунёнинг кўп ерларида яшаган, ҳар хил тил ва лаҳжаларда сўзлайдиган неча-неча авлодларга ҳамдам ва ҳамдард бўлди, ўша авлодлар оша бизнинг бахтиёр замонамизга қадар бутун баҳор янглиғ ажойиб ашъори ва оташиң ҳамда инсонпарастлик шиорлари билан кириб келди, эзгу орзулари биздагина амалга ошган бузруквор кўмакдошимизга айланди.

Ҳа, Фузулий энг аввало самимий гуманист эди, инсон шайдоси эди, азиз халқининг куйчиси эди. У, ажойиб истаги ва соф ишқи офтобдай оппоқ бўлган, офтобдай ҳароратли ва ҳаётбахш ҳисобланган, асрлардан асрларга, насллардан наслларга ўз фожиаси билан ўтган миллион-миллион мажруҳ Лайли ва Мажнунлар дардини чекди, ҳажри азобини тортди, уларга мадад ва озодлик бермоқчи бўлди, уларга баҳодирлик ва шу орқали бахт тилади. Бундайлар севгисини хазон қилган фалакка қарши тик ташланди:

На ишдир, эй фалак, дилдори дилдоридан айирмоқ,
Жафокаш ошиғи ёри вафодоридан айирмоқ¹.

¹ Муҳаммад Фузулий. Асарлар. Боку, 1958, I-жилд, 20-бет.

У, инсон зоти ва гўзаллигини ҳар нарсадан юқори қўйди, жумладан, севгилиси инсон — ёрни ҳоким дин ва боён ақидаларига буткул зид тарзда бу дунёдаги султонлардан ва «у дунё»даги жаннат кавсария ҳурларидан беқиёс баланд кўрди, севгилиси инсоннинг ҳатто оstonаси хокини саждагоҳим, деди, у билан бирга бўлиш ерини: «биҳишти барин», («энг олий жаннат») деди, унга содиқ бўлишни беқиёс бахтдир, деди. Шоир васфи вафо ва сафони ўзи учун белгиловчи қонун деб билди, севги саодати ва васл ваҳдати оламини бутун коинотдан ҳам кенг ва курраи арздан ҳам улкан, азизу афзал деб тушунди. У, ҳоким текинхўрлик ва олтин оламига ҳамла билан панжа ташлаб айтдики, инсон қадр-қиммати, фазилатлари, севгиси ва садоқат нашъаси олдида олтин-кумуш ва молу мулкнинг нима қиммати ва маъноси бор?! Шу бойликни ҳар нарсадан юқори қўйган, ҳаёт маъносини шу бойликда кўрган, барча юксак ҳиссиёту эзгуликларни шу бойликка қурбон қилган дунё-жамият қабиҳ ва разил эмасми?!

Ҳа, шундай:

Ғайра арз эт ҳар на асбобингки вор, эй даҳри дун,
Банки аҳли завқам, асбоби малолу найларам!
Йўх ажаб гар мола рағбат, мулка қилмон илтифот,
Бан гадои куйи ишқам, мулку моли найларам!¹

Шоирнинг бу қилган фарёди асло тасодифий эмас, албатта. Инсонни ардоқлаган, тоғ ҳавосидай ва булоқ сувидай соф инсоний орзу, истак ва эзгуликларни эъозлаган буюк шоир шу эзгуликларни, инсон ва инсонийликни рад этган машъум замонасини шундай йўл билан рад этишга, ундан ўч олишга етиб келадик, бу Фузулийдай гигант гуманист учун буткул қонуний бир ҳолату хулоса эди.

Тўғри, бу «даҳри дун», бу «кажрав фалак» ўша вақтларда шу қадар қабиҳ ва қудратли эдики, оқибатда шоир қалбини қон қилиш билангина қаноатланмай, унинг букилмас қаддини маълум вақтга бўлса-да, буккан, уни мавҳумий мавжудотларга қаратиб қўйиб, ишқи илоҳий, ваҳдати вужуд, фақир ва фано йўлига тортган

¹ Узбек адабиёти. ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Т., 1960, 4- том, II китоб, 58- бет.

ҳолатлари ҳам бўлган эдики, бу чиндан-да зулмат, зўравонлик ва зулм ниҳоят даражада кенг қанот ёйган феодализм даврида аксар улуғлар учун умумий ҳолат ва қисмат бўлган. Шу тарзда буюк гуманист шоирда ўзининг, ўзи кабиларнинг, нотавон халқнинг чидаб бўлмас даражадаги оғир аҳволи, фажеъ қисмат сабабини билмай чорасизликдан ўта ўртанган, маълум маънода вақтинча руҳий тушкунликка мойиллик кўрғазган моментлари ҳам бўлган. Осийлик аралаш мана шундай оҳ-фиғон, нола ва нидо намунаси:

Дўст бепарво, фалак бераҳм, даврон бесукун,
Дард чўх, ҳамдард йўх, душман қавий, толеъ забун.
Сояи уммид зоил, офтоби, шавқ гарм,
Рутбаи идбор олий, пояи тадбир дун.
Ақл дун ҳиммат, садойн таъна ер-ердан баланд,
Бахт камшафқат, балойн ишқ гун-гундан фузун,
Ман ғариби мулку роҳи васл пурташвишу макр,
Ман ҳарифи содалавҳу даҳр пурнақшу фусун...
Шоҳиди мақсад навойн чангтак парданишин.
Соғари ишрат ҳубоби софи саҳботак нигун.
Тафриқа ҳосил тариқи мулки жамият махуф,
Оҳ, билман нейлайим, йўх бир мувофиқ раҳнумун.
Чеҳраи зардин Фузулийнин тутубдур ашки ол,
Кўр ўна на ранглар чакмиш сипеҳри нилигун!¹

Яна ғоят чуқур маъноли, фажеъ ҳолатли ва ноилжлик тўла кайфиятли бир байт:

Фалақдир меҳри зойил, ёр гофил, умр мустаъжил,
Надир тадбири, билмам, жона етди бевафолардин.²

Лекин мажбурий сўфиёна тенденциялар асло характерли эмас эди беҳад самимий гуманист-мутафаккир шоир Фузулий учун. Улар замондан титан санъаткорнинг аччиқ нафрати ифодаси ҳам эди, шоирнинг «даври дун» ва ундаги оёқ ости қилинган инсон фожиаси ила тақозо этилган қалб қаҳри ва алами ифодаси ҳам эди, шоир шеъриятида ўткинчи ҳолат эди. Шоирдаги бу фожа, қолаверса, исёнкор улкан ақлнинг машъум за-

¹ Муҳаммад Фузулий. Асарлар. Боку, 1958, I-жилд. 132-бет.

² Ўша китоб, 128-бет.

мондан зўрлиги, интиқоми ва муросасизлиги, дарғазаб-лиги ифодаси эди, ўзича чиқарган айбномаси эди, бинобарин, аслида даврни рад этиш усулларида бири эди...

Ўта шоёни диққати шундан ҳам иборатки, инсонни, халқни севиш, адолатни ардоқлаш, ёрни эъзозлаш, умуман, муқаддас инсонга садоқатли бўлиш замон зулми туфайли ва ёмонлар зуғуми сабабли қанчалик оғир ва мусибатли бўлмасин, орқага қайтиш йўқ — барибир муҳаббатсиз қолдирмагин, деб илтижо қилади Фузулий:

Ераб, балойи ишқ ила қил ошино мани,
Бир дам балойи ишқдан этма жудо мани!

Кенг маъноли, яъни ҳам шахсий, ҳам ижтимоий севгини шу қадар улуғ ва ҳаётий заруратдир, деб ҳисоблашга қадар етиб келади Фузулий!

Шуни ҳам алоҳида қайд қилмоқ лозим: «даҳри дун», «зулмкор замон» деган мафҳумлар шоирда жуда ҳам абстракт эмас. Бунда шоир халқ ва мамлакатни шиладиган талончиларни — алдамчи руҳоний, мол тўплайдиган боён, мустабид ҳукмдор ва баттол сарой амалдорларини, шулар жамиятини кўзда тутди ва «Эй Фузулий, ўтларга ёнсин бусоти салтанат...» деб наъра тортади.

Ҳа, шоир зулмкор замон ва зўравонлар билан олишди. Бу жиддий ва даҳшатли олишувига, исёнига яқун ясагандай бўлиб ғоят чуқур маъноли ғурур ҳамда виқор билан айтди:

Дегил беҳуда гар ёғса фалакдан бошима дошлар,
Биносин тешайи — оҳимла вайрон этдигимдандир...²

Дарҳақиқат, Фузулий даврни бир улуғ мутафаккиргуманист сифатида аёвсиз фош қилиб ташлаб, ларзага келтирди. Шу боисдан давр унинг бошига бало тошларини ёғдиришдан тўхтамади, тўхташи ҳам мумкин эмас эди. Аммо вақтнинг, ақл ва адолатнинг бунга зид бўлган бошқа темир қонунияти ҳам бордирки, унинг иши эзгулик тантанасини таъмин этишдир. Шу қонуният тақозоси билан ўшал зулматли замон аллақачон ўтди-

¹ Муҳаммад Фузулий. Асарлар. Боку, 1958. I-жилд, 25-бет.

² Ўша китоб, 31-бет.

кетди, Фузулий эса қолди башарият қалбида, бинобарин, бутун бир даврдан, замонлардан зўр чиқди. Ўз умри боқий асарларида ҳамон навқирон, барҳаёт ва мубориз!

Биз юқорида Фузулийнинг бир неча аср ёшига кирганини ва жаҳон шуҳратини айтган эдик. Унинг бундайлиги боиси шундаки, унда ўз таъбири билан айтганда, «жаҳондийда кўз...» бор эди, умумилғор инсониятнинг манфаатларига мос келадиган фикрлар ифодалади, буни бажаришда барча халқларнинг юксак дидига ёқадиган шу қадар нозик ва бой лирик воситалар ишлатди, шу қадар чуқур психологик қилди, шу қадар назокатли дил торини топди ва усталик билан чертди, шу қадар ранг-баранг ва ҳайратомиз бўёқлар ишлатдики, ажабдан ёқа ушламай илож қолмайди.

Ўзбек диёри ва тарихида ҳам у шундай танилган, шундай машҳур. Ўзбек орасида у азалдан ўзбек адиби, деб ҳам аталади. Унинг тилида тилимизнинг аксар хусусиятлари бор. Асарлари инқилобдан олдин ва айниқса кейин бир неча маротаба нашр этилди. Ҳар бир хонадонда улар мавжуд. Хонандаларимиз хазинасидан ҳам катта ўрин олган. Яна: тасодифий эмаски, унинг девонининг учта энг қадимий ва энг мўътабар нусхаларидан бири Тошкентдаги Шарқшунослик институтидадир...

Хуллас, уни ўзбек халқи ҳам, озарий қардоши каби, ўз гениал фарзандидай эъзозлаб ва қалби тўрида сақлаб келмоқда. Бу айни вақтда халқимизнинг улуғ шоир халқига бўлган чуқур миннатдорчилиги, севги ва садоқати тимсолию ифодаси ҳамдир.

5. XII. 58 йил.

НАВОЙНИНГ ЯНА БИР ҲАЁТНОМАСИ

I

Алишер Навоий бошқа улуғ зотлар каби, ўзининг ҳам барча асарларини ҳаётлиги вақтида ва кейинлар ҳаммага ўғит бўлсин, дея яратган, ҳам бутун асосий ижтимоий фойдали практик ҳаракатларини ҳаммага ўрнатиб бўлсин, нафи етсин, дея қилган. Унинг биз мазкур мақолада мухтасар тарзда бўлса-да, тадқиқ этишга уринадиганимиз «Муншаот» номли асари ҳам шундан далолат беради.

Навоий ғоят мураккаб ва кенг кўламли фаолиятда бўлган улуғ шахс, гениал шоир, мутафаккир, олим, давлат арбоби бўлганлиги, кўп соҳали маданий ҳаёт ва унинг арбобларининг изчил ҳомийси ҳамда ташкилотчиси, оташин ватанпарвар, халқпарвар ва гуманист бўлганлиги туфайли, ўз мамлакатининггина эмас, башариятнинг тақдири ва хилқат, коинот сирлари билан қаттиқ қизиққанлиги сабабли жуда катта ҳамда мазмундор ҳаёт кечирган, кўп ва ҳар хил одамлар билан алоқада ҳамда мулоқотда бўлган, кўп шаҳарларни кўрган, бутун мамлакатдаги, саройдаги, сарой атрофидаги ўта оғир ва қоришиқли, жиддий ҳаёт ҳамда воқеаларнинг марказида бўлган ва актив ҳаракатда бўлган.

Навоийнинг ҳар хил шахсларга, шу жумладан, Ҳусайн Бойқаро ва Бадидуззамонга ёзган мактубларидан иборат бўлган «Муншаот» номли асарида мана шулар кўзга яққол ташланиб туради. Бинобарин, асар ҳар жиҳатдан чўнг, муҳим ва қимматлидир. Айниқса, автор даври картинасини кўриш, шу даврдаги саройдаги ва сарой атрофидаги ҳар хил гуруҳ ҳамда табақаларга

мансуб бўлган шахсларни, уларнинг характер ва ишларини, Навоийнинг ўзининг инсон сифатидаги шахсий маънавий қиёфасини, амалий ва ижодий фаолиятини билиш жуда катта аҳамиятлидир. Унда муаллифнинг сиёсий-иқтисодий ҳаётдаги ўрнининг ўзига хослиги, адолат, тараққиёт ҳамда тинчлик учун олиб борган курашининг нақадар оғир, мураккаб ва кескин бўлганлиги кўзга ташланиб туради, аксар ҳолларда бу курашнинг ўта фожиали тарзда хулосаланишлари ҳам яққол намоён бўлиб туради.

Шу ерда қайд қилмоқ лозимки, мажмуанинг тили, стили, умуман, фикр ифодалаш восита ва йўллари жуда қийиндир, ўта ғализ ифода ҳамда сирли иборалар (ахир, улар мактублардир!) тўлиб ётибди, ишлатилган сўзларнинг аксарияти арабча ва форсчадир, ҳозирги тилимизда бўлмаган ва тушуниш қийин бўлган қадимий туркий-ўзбекча сўзлар ҳам бор.

Яна денг, мактубларнинг кўпчилиги кимга ва қачон ёзилгани кўрсатилмайди.

Шу нарсалар асарни тўғри ўқиш ва чуқур тушуниш, бинобарин, таҳлил қилиш ишини чўнг қийинлаштириб юборади. Унинг ҳозирга қадар асосан тадқиқ этилмай келаётгани шу билан ҳам изоҳ этилса керак.

Ҳа, афсуски, бу мактублар мажмуаси ўзининг ҳар жиҳатдан жуда муҳим эканлигига қарамасдан, ҳозирга қадар фанимизда деярли ёритилмай ва кенг жамоатга у ҳақда етарли илмий иш берилмай келнаётир (Ҳ. Алихўжаеванинг «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1967 йил 8 апрель сонидан чиқарган «Муншаот» номи ва «Шарқ юлдузи» журналининг 1967 йилги 7-сонидан эълон қилинган мақоласидан қатъи назар).

«Муншаот»нинг биринчи нашри 1926 йилда Бокуда амалга оширилган эди (жуда кўп хатолар билан). Сўнгра 1941 йилда ундан «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси»да парчалар, 1959 йилда «Ўзбек адабиёти» тўпламининг II томида ҳам парчалар берилди. Ниҳоят, унинг деярли тўла тексти 1966 йилда Навоий асарларининг 13- томида чиқарилди.

Бу мажмуанинг энг қимматли томони унда авторнинг ўз даври ва шу даврдаги қатор асосий тарихий шахслар ҳақида, ўз ҳаёти ва ижоди ҳақида, халқ ва мамлакат турмуши ҳақида берган жуда муҳим маълумотлардагина эмас. Асарнинг асосий қиммати яна шун-

дан иборатки, унда ҳам буюк Навоий ўзига содиқ қолади. Инсон тақдири тўғрисида, мамлакат, раият, маданият масалаларида муаллиф юксак донолик билан ажойиб фикрларни ифодалайди, ғоят ижтимоий фойдали насихатлар беради, эзгу ниятларни куйлайди, ёрқин гуманистик ва ватанпарварлик мақсадларни ўртага ташлайди, жамиятда ва одамларда мавжуд бўлган иллатларни, халқ, ватан ва тараққиётга зарар етказадиганларни фош қилади, қоралайди, уларга қарши кураш олиб боради, уларни тўғри йўлга солишга интилади.

Тасодифий эмаски, Навоий ўзининг мазкур мажмуасини ҳам шундай илғор фикрлар хазинаси деб билади, ҳам яхшилиқнинг яхши эканлигини, ёмонликнинг ёмон, зарарли эканлигини тушуниш, ёмондан қочиш яхши ва бахтли бўлиш калиди деб таърифлайди, унга шундай назар билан қараб фойдаланиш зарурлигини таъкидлайди, одамларни шунга чақиради, шу мақсадда мактубларини сақлаб ва йиғиб бир тўплам («Муншаот») қилганлигини ҳам махсус айтади.

Навоий «Муншаот»да шу ҳақда сўзлаб келиб қуйидаги ғоят ажойиб ва образли мисраларни қоғозга туширади:

Неча ганж ичра бўлса гавҳар, дур,
Қўрки, бордур анинг калиди темур,
Ганж мақсуд кимга бўлса умид,
Ул насихатлар эрур анга калид,
Қуфл очарда гадову соҳиб тож
Тенг бўлурлар калидга муҳтож¹.

Шундай қилиб, Навоий «Муншаот»ни бахт калиди деб, ундаги насихатларини шу хазинага эга бўлиш — бахтли бўлиш калиди, деб таърифлаб, ўқувчиларга ҳам хазина, ҳам унинг калидини берганлигини катта мамнуният билан қайд қилади... Шу билан бирга у, инсон қудратига инсоннинг яхшини ёмондан ажрата билиш қобилиятига, инсонни бахтли қиладиган ақл кучига ишонганлиги учун ўз мажмуасининг албатта одамларни тўғри йўлга солиб юборишига, ҳар жиҳатдан соф ва

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, Т., 1966, 13- том, 99- бет.

гўзал бўлишларига албатта ёрдам беради, деган умидни самимий ғамхўрлик билан ифодалайди:

Ҳар кимки ани — («Муншаот»ни — В. З.) ўқурни бунёд этгай
Роқимни агар дуо била ёд этгай,

Тенгри они ҳар банддин озод этгай,

Ҳар ғамдин анинг хотирин шод этгай¹.

Халқ ва мамлакат тақдири билан қаттиқ алоқадор масалалар ҳақида фикр юритиш асарнинг аввалиданоқ бошланади. Бу — тил масаласи.

Улкан гуманист Навоий ўз халқини беҳад севган, унга бахт тилаган, унинг қадр-қимматини барча масалаларда муқаддас деб билган, ардоқлаган эди, уни, унинг тили ва маданиятини ҳар қандай камситишга қарши ҳамиша ва ҳар масалада исён қилган эди. Шу билан бирга барча бошқа халқларга ҳам худди шундай ажойиб ва олижаноб муносабатда бўлди. Бу, жумладан, тил масаласида ҳам яққол кўзга ташланади.

Маълумки, Навоий даврида ўзбек тили, унда илмий, бадий асарлар яратиш ва давлат ишларини олиб бориш ғоят катта социал масалалардан бири эди, жуда жиддий ва мураккаб кураш объектларидан бири ҳисобланарди. Зотан, реакцион традиция ва гуруҳларнинг вакиллари форс тилини ўзбек тилига қарши қўйишга ва бу тилларда сўзловчилар орасида нифоқ яратишга уринар, ўзбек тилини таҳқир қилар, ўзбек халқини ҳақоратлар ва унинг тилида маданият яратишга, ривожлантиришга монелик қилар, бу халқнинг умумий тараққиётига халал берар эдилар. Навоий ўзининг ҳам бадий, илмий ижодида, ҳам практик фаолиятида, давлат ишларида, ўзаро муносабатларда бунга қарши кескин кураш олиб борди, форс тилига катта ҳурмат билан қаради, ўз она тили билан ҳам фахрланди, шу тилда ижод қилганлиги билан чексиз мағрурланди.

У ўзининг «Фарҳод ва Ширин»ни тугата туриб ёзди:

Низомий олса Бардаъ бирла Ганжа,
Қадам Рум аҳлига ҳам қилса ранжа,

Чекиб Хисрав доғи тиғи забонни,
Юруб фатҳ айласа Ҳиндустонни,

¹ Уша китоб, 87- бет.

Яна Жомий Ажамда урса навбат,
 Арабда доғи чолса кўси шавкат,
 Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
 Муайян турк улуси худ менингдур.
 Олибмен тахти фармониға осон,
 Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
 Хуросон демаким, Шерозу Табриз
 Ки қилмишдур найн килким шакаррез.
 Кўнгул бермиш сўзимға турк жон ҳам,
 Не ёлғуз турк, балким туркмон ҳам.
 Не мулк ичраки бир фармон йибордим,
 Анинг забтиға бир девон йибордим.
 Бу девон тутти ул кишварни андоқ,
 Ки, девон тузмағай дафтарни андоқ¹.

Мана, қандай мустасно аҳамият берган эди Навоий ўз она тилига ва шу тилда яратилган ижоди қудратига! «Муншаот»дан, уни авторнинг баъзи анъанавий сўзлардан кейин ўзбек ва форс тилларида ёзиш масаласидан бошлашдан — ундаги мактублар аксаран Навоийнинг давлат арбоби сифатида давлат, сиёсат арбобларига юборган мактублари бўлиб, шу тил масаласидан, яъни ўзбек тилида ҳам шундай номалар ёзиш зарурлигини махсус кўтаришидан, қаттиқ таъкидлашдан кўринадик, автор давлат ва мамлакатни идора этиш ишларида ҳам ўз она тили қўлланиши учун курашган. Бинобарин, шунга зарурият бўлган экан, яъни саройда ва унинг атрофларида мазкур масалада ҳам ихтилофлар бўлган экан...

Асар аввалида Навоий форс тилининг бойликлари, шу тилда ёзишнинг гўзалликлари ҳақида самимий сўзлайди ва шу билан бирга ҳам илтимос, ҳам талаб тарзида ўзбек тили тўғрисида айтади:

«...Аммо баъд: ажиллаи асҳоб оллида андоқ маъруз бўлур ва аиззаи аҳбоб хизматида андоқ арзға еткурулурким, атрок иншосида ва бу аҳли идрок баён ва адосидаким, бировдин бировға руқъа ёзғай, ё ул киши ул руқъаға жавоб битигай, дағи руқъа келтурган қосидни қайтарғай — алфози латофатдин муарро ва тарокиби

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 7- том, 414—415- бетлар.

балоғатдин мубарро эрди ва адоси рангин фиқаротдин намоишсиз ва мазмуни рангин абъётдин оройишсиз ва муқобалада форсий алфознинг ишшолари дилпизанд ва макотиб ва имлолари аржуманд эрди, хаёлға андоқ келдиким, турк алфозининг дағи руқъалари ҳамул мисол била битилгай ва бу тилнинг номаларин ҳам ушул минвол билан сабт этилгай. Оз фурсатда бу руқъалар жамъ бўлуб ва номалар йиғилиб эрдиким, бу авроқ зимнида («Муншаот»да — В. З.) сабт бўлди»¹.

Бинобарин, «Муншаот»даги мактублар мазмун жиҳатидангина эмас, тил жиҳатидан ҳам катта тарихий аҳамиятга эгадир.

Мазкур мактублар тўпламида подшо Ҳусайн Бойқаро ва унга муносабат масаласи, бошқа қатор арбоблар фаолияти, саройни, мамлакатни, давлатни идора этиш муаммолари марказий ўринни эгаллаган бўлиб, муаллиф шулар борасида чўнг қимматли маълумотлар беради ва ўз ҳаётининг кўп характерли томонларини кўрсатади. Оқибатда асар аввало Навоийнинг ўзининг серқиррали ҳамда ўта мураккаб фаолиятидаги ҳам интилишлар ва муваффақиятларни, ҳам муваффақиятсизликлар ва алам-андухларини ўз ичига олган ҳаётномасидай гавдаланади кўзимиз ўнгида...

Маълумки, жуда кўп, алғов-далғовли, ўта мураккаб ва оғир масъулиятли йиллар мобайнида бирга бўлишган, ишлашган Навоий ва Ҳусайн Бойқаро ораларидаги муносабат масаласи илмий адабиётимизда ҳамон ҳар жиҳатдан атрофли ва чуқур ҳал қилинмай келаётир. Шу ғоят муҳим ва чигал масалани яхшироқ ҳал этишда «Муншаот» анчагина жиҳатдан катта ёрдам беради.

Мажмуанинг кўп ерларида Навоийнинг ғурбат ва ғарибликдан, беҳад оғир ҳамда мураккаб аҳволлардаги ёлғизлик, нотавонлик ва ноиложликдан чеккан нолалари билан, умуман, унинг дили қонлилиги, азоб ва алам билан тўлганлиги, ғамгин шикоятлари, адолатсизликдан ўқинишлари, фарёдлари кўзга яққол ташланиб туради.

Чунончи:

«Меҳр ваъдаси ҳамоно меҳри гиёҳдек итти ёхуд тун яримида меҳрдек ер тубига кетди. Ул лаъли оташин ҳижронида не лаългун аҳгарда ҳарорат ва не оташнок майда кайфият ва ул меҳр осо жабин хирмонида не

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 13-том, 87-бет.

шамъ шуъласи ёруқ ва не кўз шамъи айни йиғидин очуқ, ҳар соя ҳаракатидин бағирда тоб ва ҳар аёқ униндин кўнгулда изтироб. Чун муҳлик интизордин жон оғизга етти ва шикеболиғ ихтиёри илиқдин беихтиёрона кетти. Бу паршон алфоз марқум бўлди ва ошуфта калимот таҳрирға келди. Агар шабранг сарсар хиромға рокиб бўлуб, рўзгори шабранг ва оҳи сарсар монандлар суҳбатига роғиб бўлулса, тун яримда қуёш тулуб қилгондек ва қиш ўртасида гул очилгондек бўлғай»¹.

Бундай кайфиятлар (азоб, шикоят, ўқинишлар) аксаран ва очиқ ҳолда Ҳусайн Бойқарога қаратилган бўлмаса-да, лекин шундай кайфиятлар ифодаланган мактубларнинг, айниқса баъзилари замирида бу ҳам борлиги сезилиб туради. Бу, албатта, тарихий ҳақиқатга ҳам тўғри келади. Зотан, бу ижки шахс орасида тўқнашувлар бўлганлиги, жумладан, Навоийнинг узоқ ўлка — Астрободга жўнатилишида Ҳусайннинг ҳам қандай шароитда ва асосда, қайси маънода ва мақсадда эканлигидан қатъи назар, иштироки борлиги маълум. Навоийнинг юқорида келтирилган сўзларига ҳамон ҳам бўлган қуйидаги ғазали тасодифий эмас, албатта:

Оҳким, номехрибоним азми бедод айлади,
Бир йўли меҳру вафо расмини барбод айлади.
Қўрқарам, аҳли вафо оҳи анга қилғай жафо,
Бу жафоларким, вафо аҳлига бунёд айлади.
Бўлмади ношод охир дам гунаҳ бўлғай дебон,
Беғуноҳ аҳбобни мундоғки ношод айлади.
Бир дам ичра тунд сайли қаҳр ила қилди хароб,
Ҳар вафо қасрики, йиллар они обод айлади.
Дам урарға топмади ҳад кимса то ушшоқ учун,
Шаҳна айлаб ғамзасин, кирпикни жаллод айлади.
Тинди абнойи замоннинг ихтилофи табъидин,
Кимки ўз табъини бекасликка мутод айлади.
Кўнгли мулкин истар обод, ваҳ, бузар хайли фироқ,
То Навоий азми мулки Астробод айлади².

Ўта оғир ва даҳшатли, бошбошдоқли давр шароитларида, ғоят мураккаб ҳамда нотинч, таҳликали сарой ҳаётида, ҳар қандай фитна-фужурчи, разиллар ихотасида Навоий билан Ҳусайн Бойқаро орасида ҳар хил тор-

¹ Ўша китоб, 94-бет.

² Алишер Навоий. Асарлар, 3-том, 339-бет, 1965 й.

тишувлар, келишмовчиликлар, ҳатто жиддий тўқнашувлар бўлиши табиий эди. Бу ҳар нарсадан олдин шу билан изоҳ этиладики, Навоий ўз замонидаги энг илғор гуманистик ва халқпарварлик ғояларини ўзида мужассамлаштирган ва шулар учун тинмай курашган эди, Хусайн эса аввало феодал ҳукмдори эди.

Лекин шу билан бирга, Хусайн Бойқаро ҳар масалада ҳам жуда қолоқ, калтафаҳм бўлган ва ўз синфий позициясининг тор рамкасидан чиқмаган шахс ва ҳукмдор эмас эди. Унинг ҳам давлат бошлиғи, ҳам шоир сифатидаги, маданият арбоби сифатидаги фаолиятида, ҳам Навоийга бўлган кўп йиллик муносабатларида ўз даврига ва ўша даврдаги конкрет шароитларга кўра ижобий ҳисобланган томонлар кам эмас эди. Аввало мана шу томонлар туфайли Навоий узоқ ва мураккаб йиллар мобайнида Хусайн Бойқаро билан бирга бўлган, дўстлик ва ҳамкорлик муносабатларида бўлган, ҳатто унга тўғридан-тўғри ва бевосита, самимий баланд баҳо берган пайтлари ҳам оз бўлмаган.

Шу билан бирга, Навоий Хусайннинг ҳақиқатдан чекиниш ҳолатларига ҳам қарамасдан, унга ижобий маънодаги спекулятив мақсадда жуда эҳтиёткорона, тактик, сабр-тоқатли муносабатда бўлишга, яхши насиҳатлар бериб яхши ишлар фойдасига дўстлик қилишга, чекинишлардан, умуман, халқ, мамлакат ва давлатга зарарли бўлган ҳаракатлардан қайтаришга уринар ва эҳтиёткорликка, сезгирликка ундар эди — яхши ишларни амалга оширишда унинг мавқеини мустаҳкамлашга ва фойдаланишга интилар эди.

Худди шу юқорилардаги серқиррали мураккаб ҳолатлар билан изоҳ этилади Навоийнинг «Муншаот»даги қатор мактубларида Хусайнга қарата айтган ҳурмат ва муҳаббат, ҳусн-рағбат сўзлари, ҳатто ундан узоқда бўлган вақтларида уни соғинганлиги ва унинг мактубларини ғоят сабрсизлик билан кутганлиги, олингандан кейин эса жуда шод бўлганлиги, узоқда ғурбатда ҳижрон азобларини тортаётганлиги, дийдор кўришиш орзулари борасидаги сўзлари¹.

¹ Чунончи, мана нималар ёзади Навоий (албатта, шоирона муболаға унсурларидан холи бўлмаган тарзда):

Ул нишонким келди шаҳдин танда жон бўлди манга,
Улмиш эрдимким, тирикликдин нишон бўлди манга.

Характерлиси шундан иборатки, Ҳусайнга ижобий муносабат «Муншаот»нинг аксар ерларида асосийдир, етакчидир, албатта, баъзи кескин ранжишлик ва норозилик моментларидан қатъи назар!

Масаланинг асоси Ҳусайн Бойқаронинг шахсиятида ва у ёки бу сифатларидагина эмас. Навоийнинг унга бўлган бундай муносабатининг илдиэлари жуда чуқур. Бундай муносабат, юқориларда айтганимиз сабаблардан бошқа яна шу билан изоҳ этиладикки, буюк мутафаккир шоир тарихда, ижтимоий масалаларда кўпинча шахс ролига бир томонли қараб, айниқса давлат бошида турганлар жамиятда ҳал қилувчи роль ўйнайдилар, деб ўйларди. Бундай тарихий маҳдудлик «Муншаот»да ҳам кўзга аниқ ташланиб туради. Масалан, автор ёзадики, «подшоҳи исломнинг шафқат била чорасозлиғи барча ғамзадалар дардиға даводур ва марҳамат билан банданавозлиғи барча мотамзадалар ранжига шифодур»¹.

Шу боисдан Навоий ҳукмдор Ҳусайн яхши бўлса, элу юрт, давлат учун фойдали тадбирлар кўрса, ҳамма ёқ яхши бўлади, деб ўйлаб, унга кўпинча жуда ортиқча аҳамият бериб юборади. Шунинг учун ҳам у ўз илғор фикр ҳамда орзуларини амалга оширишда, фитначи ва талончиларни йўқотишда, мамлакатни обод, раиятни шод қилишга аксаран шоҳ Ҳусайн Бойқарога мустасно катта назар ва умид билан қарайди, зўр бериб уни атрофидаги ҳар қандай ёмон одамлардан узоқда бўлишга, улардан огоҳ бўлишга, уларга нисбатан қаттиқ қўл бўлишга, зарарли кайф-сафо билан машғул бўлмасликка, мамлакат ва аҳоли ишларини идора этишда одил, ғамхўр ва меҳрибон бўлишга чақиради, маслаҳатлар беради, шоҳ атрофидагиларни ҳам уни яхши ишларида қўллаб-қўлтиқлашга даъват этади.

Улуб ер, бармоғим қош узра қўйдим,

Ани худ ўптуму бош узра қўйдум.

(Алишер Навоий, Асарлар, 13- том, 103- бет).

Шу ерда сўз аро бўлса-да, айтиб ўтиш керакки, Навоий билан Ҳусайн Бойқаро орасидаги ўта мураккаб, чигал муносабатларнинг ҳаммасини бирдан, яхлит, умуман олиб баҳолаш ниҳоят даражада қийиндир, ҳар бир асосий воқеани, кўрсаткични ўзига қараб баҳолаш, хулоса чиқариш осонроқ бўлади, ҳатто кўп жиҳатдан тўғрироқ ҳам бўлади...

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 13- том, 151- бет.

Маълумки, Темур вафотидан кейинги бир неча йиллар учун энг характерли, фожиали воқеалардан бири реакцион феодал ҳукмдорлар — шоҳлар, вассаллар, беклар, амалдорлар, шаҳзодалар орасидаги принципсиз ўзаро қонли тўқнашувлар, ихтилофлар, урушлар эди. Улар хўжалик ва маданиятни парокандаликка, таназзулга, давлат ва мамлакатни парчаланишга, шундай воқеаларнинг ташаббускорлари бўлган тескаричи кучларнинг ўзбошимчаликларини зўрайтиришга олиб келар, халқ бошига қулфат ёғдирар эди. Бундай фалокатли ихтилофлар ва қонли урушлар жуда кенг қанот ёйган эди.

Тасодифий эмаски, гуманист, халқпарвар, ватанпарвар ва тинчликсевар Навоий ўзининг барча асарларида ва практик фаолиятида бу фожиани ғоят катта қайғуалам билан тилга олади, бундай ихтилоф ва урушларни, уларнинг ташаббускорларини беҳад ғазаб ҳамда нафрат билан қоралайди. У юрак қони билан ёзиб айтадики, тожу тахт учун ҳатто қариндош-уруғлар, шу жумладан, ота ва ўғил бир-бирларини бўғиб ташлашга, ўлдиришга тайёрдирлар. Бир-бирига қариндош-уруғ ва ота-ўғил ҳисобланганлар орасида шундай бўлгандан кейин, бошқалар ҳақида нима дейиш мумкин!..

...Бу навъ ўлса мундоқ ики зот аро,
Не бўлғой гумон қил ики ёт аро!¹

Ғазаб тигин чиқарса подшаҳлар,
Улуғ мужримча бордур бегуноҳлар.

Қамишлиқ ичра чун ўт тушти ногоҳ,
Қуруқ-ҳўл қул бўлур бўлгунча огоҳ².

Бу — давр фожиаси эди!

Демак тасодифий эмаски, «Муншаот»да ҳам мазкур масалага марказий ўринлардан бири берилгандир. Бошбошдоқлик, ихтилоф ва урушларга йўл қўймаслик, низоларни келишув ва тинчлик йўли билан ҳал этиш, баъзан жиҳатлардан бўлса-да, марказлашган мавжуд давлатни ва мамлакатни бўлиниб кетишдан ҳимоя қилиш, осойишталикни мустаҳкамлашга актив уриниш, сепаратистлар-

¹ Алишер Навоий. Хамса, Т., УзССР Фанлар академияси нашриёти, 1960, 677-бет.

² Уша китоб, 271-бет.

нинг қўл-оёғини боғлашга интилиш, мана нималар яққол кўзга ташланади асарни ўқиганда! Хусусан, Ҳусайн Бойқаро билан унинг ўғли Бадиуззамон ҳамда бу фарзанд атрофидаги бузуқчилар орасидаги ўта зарарли ва фожиали воқеалар бутун кескинлиги билан кўндаланг бўлиб кўринади, шундай катта масала қилиб қўйилади.

Бунинг ғоят жиддий сабаблари бор.

Ҳусайн Бойқаро шоҳлигининг кейинги йилларига келиб мамлакатнинг ташқи аҳволи анча мураккаблашади, танглашади. Бунинг устига умуман ички вазият ҳам анча қийинлашади. Ота томонидан Балх ҳокими қилиб тайинланган Бадиуззамон ва унинг ёнидаги тескаричилар марказий ҳукуматга, Ҳусайнга, мамлакат бутунлигига қарши қаратилган ҳар турли ҳаракатларни кучайтирадilar. Қаттиқ ҳарбий тўқнашувлар ҳам юз беради. Илдан йилга вақт-вақти билан аҳвол жуда кескинлашади. Бутун мамлакат, давлат ва умумий тинчлик жуда катта хавф остида қолган вақтлари бўлади.

«Муншаот»дан кўринишича, Навоий бу воқеаларнинг ва бу хавфнинг нақадар жиддийлигини, уларнинг оқибати ўта даҳшатли бўлишлигини яхши билади ва бунинг олдини олиш, барҳам бериш учун қўлидан келган барча чораларни кўришга ҳаракат қилади, бунинг учун аввало ўғилни отага бўйсундиришга ва келиштиришга уринади. Айрим ҳолларда бунга эришади ҳам. Лекин аксар вақтларда ўғилнинг жоҳиллиги ва ножўялиги туфайли, айниқса унинг атрофидаги ҳамда саройдаги фитначиларнинг актив ҳаракатлари туфайли аччиқ муваффақиятсизликларга учрайди¹.

¹ Бунда, албатта, Ҳусайн Бойқаро ҳам маълум даражада айбдордир. Иккинчи томондан, унинг саройидаги зўр фитначилар (Низомулмулк, Мажидиддин ва ҳоказо) Бадиуззамон ва унинг атрофидаги бузуқчилар айби жуда каттадир. «Равзатус-сафо»да масалан шундай ғоят характерли ва ачинарли мисол келтирилади:

Ҳусайн билан Бадиуззамон ўртасида юз бериши муқаррар бўлиб қолган ҳарбий тўқнашувларнинг бирида Навоий, бошқа вақтларда бўлганидек, масалага актив аралашади, Ҳусайнни ҳарбий юриш қилмасликка кўндиради, ихтилофни тинчлик йўли билан бартараф қилиш учун Балхга жўнайди. У ерда Бадиуззамон билан сўзлашиб, ўз мақсадига эришади — урушнинг олди олинади. Лекин худди шу вақтда бундан беҳабар Ҳусайн сарой фитначиларининг игвосига берилиб, ишониб, Балх шаҳар бошлиғига Бадиуззамон овга кетганида шаҳар дарвозасини беркитиб қўйиш ҳақида фармон юборади ва ўзи йўлга тушади. Бу машъум фармондан, табиий, Бадиуззамон хабардор бўлиб, ғазабга келади. Навоийнинг меҳнатлари

Ҳа, умуман, аҳвол борган сари жиддийлашади, ота билан ўғил, марказий давлат билан вассал шаҳзода ихтилофлари ифрот даражада кескинлашади ва ниҳоят, марказий давлатни ҳалокатга, мамлакатни кўп жиҳатдан таназзулга олиб келган асосий сабаблардан бирига айланади. Буни Навоий ҳаммадан чуқурроқ тушунади, олдиндан кўради ва шунинг учун уни бартараф қилиш ҳаракатидан, олдини олишга интилишдан ҳеч тўхтамайди, ҳар қандай йўл ва воситалардан фойдаланади.

Мактублар шундан далолат беради. Уларнинг анчагинаси шунга бағишлангандир.

Бадиуззамонга ёзган хатларининг айримларида Навоий уни мақтайди, бошини силагандай бўлади ва сабаб қилиб унинг Навоий ўғитларига баъзан қулоқ солганлиги ва отага, марказий давлатга итоат йўлига кирганлигини айтади, шаҳзодани шундан қайтмасликка қизиқтиргандай бўлади, худони ҳам ўртага солади... Масалан, ўзига Бадиуззамондан келган «иноят нишони» (мактуб) ҳақида сўзлаб Навоий унга жавоб хатида ёзади:

«Қуллуқ арзадошт улким, иноят нишонида битилиб эрдиким, Мирзо (Хусайн Бойқаро — В. З.) мулозаматларига озим бўлулди ва ул азимат ижросига жозим. Шак йўқтурким, бу хизмат дунё ва охираат маслаҳатиға мувофиқ ва Мирзодек отоға сиздек ўғулдин муносиб ва лойиқдур»¹.

Навоий бошқа мактубида яна ўзига хос донолик ва қатъият билан шаҳзодани огоҳлик ва аҳилликка, ярамас фикрлардан воз кечиш ва ҳар бир ишни чуқур ўйлаб, эҳтиёткорлик билан қилишга чақиради. Айниқса, душманларнинг разил ҳийла-ю, фитнасига берилмаслик ва дўстлар маслаҳатига риоя қилиш, бечоралар додига етиш лозим, деб таъкидлайди, буни худонинг ҳам амри деб айтади, бу билан ўз фикри ва маслаҳатларини илоҳият билан боғлаб янада асосламоқчи ҳамда кучайтирмоқчи бўлади.

Мактуб қуйидагича чуқур психологик, таъсирчан сўзлар билан бошланадики, уларда ҳам улуғ насиҳатгўй шахснинг камтаринлиги, самимийлиги, меҳрибонлиги,

барбод бўлади, ота билан ўғил орасида катта талафотли жанг рўй беради. Бадиуззамон енгиледи, унинг ўғли Мўмин Мирзо қатл этилади. Ота билан ўғил ўртасидаги муносабат баттар алангаланиб кетаверади, фалокат ортидан фалокат келаверади...

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 13- том, 122- бет.

ҳам унинг юраги теран ташвиш билан тўлалиги сезилиб туради:

«Ваҳки, ҳажринг ўти жисми нотавоним ўртади,
Нотавон жонимға тушган шуъла жоним ўртади.

Кўпдин-кўп дуо ва саломдин сўнгра арз улким, бу фақир (Навоий — В. З.) Хуросонда эрконимда ҳам сиздин айру эрдим, эмдиким, Астрободдамен фиरोқ хайсиятидан иккаласи бирдур...

Умид улким, ҳақ субҳонаҳу ва таоло кўнгулға кирмаган восита билан ва хотирға кечмаган васила била мулоқот ҳузурни ва мувосалат сурури насиб қилғай.

Юборган руқъада битиб эрдингизким, анда борғали киши юбормадингиз деб, анинг жиҳати ул бўлдиким, юборган кишимиз ҳануз келмайдур эрди ва битилган руқъаға жавоб келтурмайдур эрди».

Шундан кейин асосий мақсадга ўтиб Навоий мактубида ёзади:

«Яна илтимос улким, мизожингиз риоятин яхши қилингизким, сиҳҳат неъматига бадал бўлмас ва ишингиз эҳтиётин яхшироқ қилингизким, нохуш иш воқеъ бўлса пушаймонлиғдин суд йўқтур. Ҳеч вақт кўнгулни тенгри таоло ёдидин ғофил ва мусулмонлар додидин отил қилманг. Дўстлар фикридин ва душманлар макридин бепарволиғ жоиз эрмас ва бу иш надоматдин ўзга натижа бермас. Подшоҳ (Ҳусайн Бойқаро — В. З.) давлати маслаҳатин борча ишда муқаддам тутмоқ вожибдур. Тенгри амрини андин ҳам ақдам кўрмак фарз»¹, яъни одамлар додига етиш ҳар нарсадан юқоридир.

Шу ерда сўз аро бўлса-да, бир муҳим нарсани айтиб ўтай. Шарқдаги аксар илғор ижодкорлар сингари, Навоий ҳам худога самимий ишонган тарзда, ҳам унинг кенг омма онгида, тасавурида бениҳоя қудратли ва одил ҳисобланганлигидан, яхши одамни бахтли қиладиган, ёмон одамни қаттиқ жазолайдиган эканлигидан фойдаланади. Навоий, ўзини бошқа иложи қолмагандек сезиб ҳам, худони «ишга» солгандай бўлади: ножўя, зарарли фаолиятда бўлувчиларни унинг номи ва «айтганлари» билан қўрқитмоқчи ва хайрли йўлга солмоқчи бўлади, тўғри ва ижобий ишлар билан машғул бўлувчиларни яна

¹ Уша китоб, 102—103-бетлар.

рағбатлантирмоқчи ва уларнинг мавқеини мустаҳкамламоқчи бўлади. Конкрет шароитларда Навоий кабилар учун бу табиий эди. Зотан, дилда, ғоятда халқ билан бўлган, лекин практик жиҳатдан халқдан ажралган ҳолда ҳаракат қилган, яъни ҳақиқий қудратга таянмасдан курашган, айниқса ҳоким табақаларнинг қаттиқ зарбаларига учраб турган улуғ шоирнинг худога шундай суюниши ўша вақтлардаги шароитларда қонуниятли бир ҳолат эди...

Хуллас, энг қудратли, инсофли ва адолатли, деб талқин қилинган худо номидан ҳаракат қилиб жуда катта мақсадни кўзлаган эди у.

«Муншаот»да ҳам шундай қилади. У, масалан, мактублардан яна бирида (Бадлуззамонга бўлса керак) шоҳ билан бирга бўлиш, бўйсунуш кераклиги ҳақида сўзлаб келиб айтадики, «ҳар киши тиласаким, муроду мақсуди ҳосил бўлиб, офат ва балодин эмин бўлғай, тенгри таоло буйруғи билан амал қилиб, наҳйдин ижтиноб қилғай. Ва оламда ҳеч киши йўқтурким, ҳар навъ муроди бўлмағай ва ўзин балодин эмин тиламағай. Аммо ҳар кишининг муроди кўпрак бўлса, ҳақ таоло амрига итоати кўпрак бўлса керак; батахсис салотин. Ҳар ойинаким, гадоеки матлуби бир дирам сийм бўлғай, подшоҳеким, мақсуди бир иқлим бўлғай, агарчи иккаласининг тенгри таолоға эҳтиёжи бор, аммо чун матлубларда тафовути кўптур; заруратдурким, итоатда тафовут кўп бўлғусидур.

Ғараз бу муқаддимотдин буким, чун салотин тенгри таолонинг баргузида ва азизроқ бандаларидурлар ва эҳтиёжлари ва муддаолари ўзга бандалардин кўпроқдур, муқаррардурким ниёз ва хоксорлиқлари ҳам ва амри ва итоати ҳам аларға кўпрак...»¹

Хуллас, бу ерда ҳам Навоий «Мақсад биру унга эришиш воситалари ҳар хил...» қабилида иш кўриб, тескаричилар томонидан қилинаётган зарарли ҳаракатларнинг, мамлакатни, давлатни парчалаб ташлашнинг олдини олиш ва бунинг учун Ҳусайнга итоатни таъмин этиш мақсадини кўзламоқдаки, бу ўша вақтлардаги конкрет шароитларда ғоят катта аҳамиятга эга эди.

Навоий Бадлуззамон ва бошқаларни шундай ижобий ишларга даъват этиш билан бирга, муҳолиф фитначилардан қўрқмасликка, зиддиятлардан саросимага тушмас-

¹ Уша китоб, 126- бет.

ликка, қийинчиликлар олдида чекинмасликка қайта-қайта ундайдики, бу ҳол мазкур масаланинг ўз вақтида ҳақиқатан ҳам нақадар жиддий эканлигидан ва унинг Навоий диққат марказида турганлиги бежиз эмаслигидан далолат беради, улуғ шоир ва давлат арбобининг ҳамиша ўз давридаги энг асосий ва белгилловчи муаммолари билан узвий суратда боғлиқ бўлганлигидан, давр ва халқ ҳаёти, тақдири билан нафас олганлигидан шаҳодат беради.

Мана, нима дейди Навоий:

«...Марфуъ улким, битиб эрдингизким, сен муқаррар қилғон ишлар баъзи ёронларнинг номувофиқлигидин сурат тутардек эмас. Одам аҳлининг муддаолариким, муҳолиф бўлғай бир мақсудқа — мувофиқ ясамоқ душвордур. Аммо табъи салим ва ақли мустақим шонидин будурким, қила олғонча ўз ҳолига муҳофиз ва ўз афъолига мулоҳиз бўлғайким, анинг жонибидин амре вуқуъ топмағай ва сурате юз кўргузмагайким, индаллоқ маъхуз ва инданнос маълум бўлғай.

Сиз қила олғонча борчани Мирзо давлатига муносиб ишларга сойи бўлунг. Қилсалар давлатлари бўлғай, қилмасалар сизнинг нек андишалигингиз натижаси сизга етишгусидур...

Ҳамиша то аносир тўрт зиддайн,
Қилур таркиби инсонни мувофиқ,
Қила кўр маҳзи инсониятингдин,
Неким аз дод эрур они мувофиқ»¹.

Шундай қилиб, Навоий айтмоқчи бўладики, қанчалик қаршиликлар ва муваффақиятсизликлар бўлмасин, уларга қарамасдан, фойдали (Навоийнинг) насиҳатларни ва ишларни амалга ошириш ҳаракатидан тўхтамаслик керак.

Навоийнинг яна бир мактубида (Бадруззамонга бўлса керак) шу руҳда, энг аввало адолатли ҳоким бўлиш зарурлиги тўғрисида ёзган қуйидаги сўзлари — насиҳатлари ҳам жуда муҳимдир:

«...Марвдин Астрободга азимат иттифоқи тушти. Эмди агарчи сизга ҳеч ишда насиҳатга эҳтиёж билмасмиз ва лекин бир-икки сўз айтурдин ҳам чорамиз йўқдур.

¹ Яна ўша китоб, 144-бет.

Оламда ҳаргиз дўстлуқ киши душмансиз бўлмайдур ва аҳбоблиқ одами аъдосиз топилмайдур. Ва тавфиқ нишонни улдурурким, андоқ маош қилғайким, дўстлар тили душманлар қошида қисқа бўлмағай ва аҳбоб боши аъдо илайида қуйи тушмағай...

Аммо бировниким, тенгри таоло бир сурук бандалари устига ҳоким қилди — анга ҳеч амр итоати адлча бўлмас ва ҳеч наҳйдин ижтиноб чоғир таркича бўлмас... Ва чоғирни «уммул-хабоис» дебдурлар. Жамъи ёмонлиғ андин мутаваллид бўлурким, борча яхшилик ва ямонлиқ бу икки нима зимнида мундариждур. Ва илтимос улким, агар муяссар бўлур — куллий ва агар муяссар бўлмаса, улча макдурдур, бу икки ишда кўшиш қилғайсиз. Дағи агарчи бу фақир ҳеч ҳисобда эрмасман, аммо эшикда эрконим била йироқ эрконимга бир ҳукм бермангиз ва улча бор Мирзонинг ҳукми ижросида саъй қилиб, ул давлат маслаҳатининг дақойиқидин ҳеч вақт номаръи қўймангиз. Ва ҳазарот ва маҳодим била, балки сойир навваб ва худдом билан хизматгорлиғ тарийқин маслуқ тутунгуз»¹.

Бу мактуб аввалида Навоий саройдан четлатилиб, Астрободга жўнатилишидан ўкиниб (ўз шахсий манфаати, мансабпарастлик маъносида эмас, албатта, адолатсизликдан!) айтади:

«...Бу фақирни хоксор ва бу хокиваши беъътиборким, бу давлатлиғ эшик остонасиға туфроғдек тушуб эрдим, хаёлимда бу эрдиким, магар ажал сарсари туфроғимни бўсоғадин совурғай ва ўлум сайли хошоқимни бу эшикдин сурғай ва лекин хаёл ботил экандур ва муддао отил»².

Ахир Навоий кетганидан кейин саройдаги ва унинг атрофидаги тескаричилар ўзларининг қўпоровчилик ишларини кучайтириб юборишлари мумкин эди, шундай бўлди ҳам. Буни Навоий билар эди... Бу ҳақиқатдан алам чекиб, Навоий юқоридаги киноя ҳамда заҳарханда аралаш аччиғ сўзларни тилга олади.

Мактубда, иккинчидан, Навоий душмандан огоҳ бўлиш, дўстларнинг қадрига етиш, улар билан бўлиш, уларнинг душманлар қаршисида хор ва камситилган ҳолда қолдирмаслик зарурлигини ҳокимга уқдиради.

¹ Яна ўша китоб, 101- бет.

² Яна ўша китоб, 101- бет.

Учинчидан, мамлакат ва давлат ишларида, элу юртни сўрашда адолатли бўлиш зарурлигини (буни ҳам худо амрига айлантиради Навоий!) бунинг энг муқаддас бурч ва вазифа эканлигини уқтиради; ўша вақтларда шоҳлар саройи ва беклар даргоҳида энг кўп тарқалган ва беҳисоб кулфат ҳамда фалокатларга сабаб бўлган майпарастликни, кайф-сафони қоралайди, майни «уммул-хабоис», яъни ярамасликлар онасидир, дейди.

Тўртинчидан, яна шаҳзодани Мирзо (Ҳусайн Бойқаро) итоатида бўлиш, унинг давлатини парчаламаслик зарурлигини уқтиради.

Навоийнинг Бадиуззамонга ёзган, айниқса, қуйидаги мактуби ҳар жиҳатдан ғоят муҳимдир. Шунинг учун унинг қарийб ҳаммасини келтиришни лозим топамиз.

Хат аввалида Навоий ёзади:

«Пайғамбар... буюрубтурким, тенгри таоло ризоси ота ризосига вобастадур ва тенгри таоло ғазоби ҳам ота ғазобиға вобастадур. Бас, киши ота ризосин ҳосил қилса, тенгри таоло ризосини ҳам ҳосил қилмиш бўлғай ва ота ғазобиға учраса тенгри таоло ғазобиға учрамиш бўлғай. Мундоқ бўлгондин сўнгра киши нечук ота ризосидин айру дам урғай ё қадам қўйғай. Ва машойих... сўзидурким... отанг парвардигорингдур, бу жиҳатдинким, тенгри таоло йўқдин бор қилмоққа васила улдур ва туфулиятдин шабоб синниғача парвариш бергувчи ул. Ва Ҳаким Сулаймон... сўзидурким, ота қодири қаюм, она розиқи марсум»¹.

Шундан кейин автор бу айтганларига таянч-далил сифатида баъзи пайғамбарлар, авлиёлар ҳаётидан айрим мисоллар келтиради ва давом этиб ёзади:

«Ғараз бу муқаддимотдин улким, бу банда (Навоий— В. З.) доим сизга давлатхоҳлиғ сўзин айтибмен ва сизни умру давлатдин бархурдор тилаб, дуо қилибмен ва ҳар номуносиб ишким, сиздин кўрубмен, сизга айтибман, балки китобларимда насиҳатномалар назм қилиб, арзингизга еткурубмен»².

¹ Яна ўша китобда, 126—127-бетлар.

² Дарҳақиқат, Навоий ўзининг, масалан, «Ҳайратул-аброр» асарининг охирларида («Хамса», 135—139-бетлар) Бадиуззамонга бағишлаб махсус мақолат беради. Унда шаҳзодани давлат ишларида, халқни идора этишда адолатли бўлиш, юртни обод қилиш, ёмонлардан қочиш, уларни жазолаш зарурлигини айтади ва ота ҳукмига итоат вожиблигини қатъий қайд этади.

Бу учурда бир неча иш сизнинг тарафингиздин эшитилдиким, вожиб кўрунди сизга арз қилмоқким, борча Мирзонинг жонибининг рияятини гофил бўлгон чоғлиг кўрунди»¹.

Сўнгра Навоий шаҳзода томонидан йўл қўйилган бу «иш»ларни санаб-изоҳлаб айтади:

«Бири улким, вилоят молин машваратсиз олиб турурсиз ва бу маъҳуд эмас эрди. Ҳеч уч-тўрт кун эмаским, бир кишингиз келмас, агар имойи қилсангиз эрди йўқ дейилмагуси эрди.

Яна улким, битибсизким: «Астрободға киши юбормангим, бермагумдур». Бу мазмунни ҳам мулойимроқ бити олур эрдингиз ва «Ироқ вилоятларин улашибмен», деб битибсиз. Иншооллоҳ. Ироқ иликка киргай. Қирмадин бурун, Мирзо (Ҳусайн Бойқаро — В. З.) била бирикки қатла сўзлашмай, арз қилмай, бу иш қилилмиш бўлса, ўзга элдин ажаб бўлмас, сиздин ажаб воқеа бўлбдур...

Яна улким, бир нишонингизни келтурдилар, туғросида Мирзо отини битмайдурсиз. Сиздек оқил, хуштабъ мусулмонваш йигитдин мундоқ нималар раво бўлғайму?! Агар бу нишонни билиб битибсиз, не ҳисоб била бўлубтур, агар мунши ё ғайр саҳв қилибдур, нечук ҳар нишонни ўзунгиз кўрмай бир ерга юборилгай?

Ота билан ўғулдин, ўғул билан ота орасида фарқлар бор. Бойсунгур мирзо ўғлонларидин Бобир мирзодек эрмас эрдингизким, кўп шафқат кўрмамиш бўлғайсиз, Улуғбек мирзо фарзандларидин, Абдуллатиф мирзодек ё Жаҳоншоҳ мирзо ўғулларидин Ҳасаналидек — тенгрилик ўртададур. Сизнинг кўпрак ишингиз орасида бу фақир (Навоий — В. З.) эрдим, борчадин соҳиб вуқуфмен. Сиз дойим борча махдумзодаларнинг махдуми ва Мирзонинг севиклуги ва қурратул-айни эркансиз. Ўзингиз билурсизким, Мирзонинг мофиз замирин нисбат сизга бу фақирдин яхшироқ кимса билмас...

Ҳалоким, Астрободни бериб, яхши навкарлар қўшуб сизни йибордилар ва бу хабарлар Ироқдин келурини ва яна кўмаклар хаёл қилиб эрдилар (Ҳусайн Бойқаро — В. З.). Ҳам махдумзодалардин ва ҳам беклар, ичкилардин ва ҳам сойир халқ сиздин андоқ кўз тутар эрдиларким, агар Ироқ вилояти фатҳ бўлса, дағи хизматгорлиғ,

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 13-том, 127—128-бетлар.

бандалигингизни улуғроқ қилғайсиз. Ҳануз ҳеч ерда ҳеч нима йўқ ва бу навъ суратларким, зоҳир бўладур — сиздин хайфдур.

Мирзоға Темурбек тўртинчи насабдур. Мирзо хутбада бекнинг отиға шариф руҳиға масжиди жомеъда ҳар одина куни дуо қилдурурлар. Бу ишда Мирзоға ҳам дуодин ўзга не келгай. Сиз нишонингиз тўғросидин Мирзонинг муборак отин чиқорурсиз. Керак Ироқдин Макка, балки Мағриб замингача олсангиз бу воқеа бўлмаса эрди. Агар Мирзони заиф хаёл қилибсиз — тенгри таоло қавийдур. Фарзанд керак заифлиғда отосиға хизмат маҳаллин топтим деб, жонсипорлиқ қилса»¹.

Навой мактубни қуйидаги сўзлар билан тугатадики, бу ҳам жуда характерли ва диққатга сазовордир:

«Биллоҳ, Мирзонинг азиз боши ва сизнинг азиз бошингизким, бу арзадошт битилган тарихдин йигирма кундин бурунроқдин ҳар сабоҳдин туш вақтигача, пешиндин оқшомгача ўлтуруб, онча иш қилурларким, неча девон, неча нависанда, неча бахши, неча парвоначи жонларига етиб, неча ҳийла била қутулурлар... Бу навъким, ўзлуги билан борча ишининг нақир ва қитмириға етишиладур. Агар ўтган авқот мунунгдек бўлса эрди, не ишларким бўлмағай эрди.

Соҳиб давлат салотин мушфиқ ва давлатхоҳ қулларининг беғараз сўзлариға кирибдурлар. Ўзингиз билурсизким, Мирзо тобуғида бу қул не навъсўзларға густохлиқ қилибмен. Сизнинг дағи қошингизда ҳамул дастур била бўлубдурким, бу қулнинг сўзин рад қилмиш бўлғайсиз. Эмди дағи бу қулнинг жони куйганда, ўзгаларнинг этаги куймас. Бу бир неча сўз густохлиқ қилилди, умид уким, қабул тушгай. Тушмаса бу банда айтур сўзин бўйнутин адо қилмиш бўлғаймен.

Тенгри таоло тонукдурким, бу арзадошт Мирзо буйруғи била эрмас, балким вуқуфлари ҳам йўқдур. Хаёлингизга келмағай — буйруқ била битилибдур. Чун сизнинг тобуғингизда айтурча давлатхоҳлиғ сўзини айтурға маъмурмен. Ул жиҳатдин густохлиқ била арзадошт битилди»².

Халқ ва мамлакат фойдаси учун қанчалик нола, ёлвориш ва айни замонда қатъият!

¹ Яна ўша китоб, 127—128- бетлар.

² Яна ўша китоб, 129- бет.

Дарҳақиқат, мактуб мазмунидан яққол кўринадик, ғоят мураккаб шароитларда юз бераётган фожиадан Навоийнинг жони куяётган эди, «ўзгаларнинг...» эса этаги ҳам куймас эди. Навоийнинг ҳам нола ва ёлвориши, ҳам қатъияти ва ғзаби шу билан изоҳ этилади, албатта.

Умуман, бир қанча мактубларида Навоий давлат ва уни тўғри идора этиш, одил бўлиш, давр учун характерли ва фалокатли бўлган принципсиз ихтилофларга хотима бериш, аҳолини осудалик, фаровонлик билан таъмин этиш ва мамлакатни обод қилиш масалалари билан жиддий машғул бўлади. Шу жиҳатдан қуйидаги мактуб (бу ҳам Бадиуззамонга ёзилган бўлса керак) ҳам катта эътиборга лойиқдирки, унда муаллиф юқоридаги масалалар юзасидан ҳокимга маслаҳатлар, насиҳатлар беради, уларга риоя этишни илтимос қилади.

Мактуб аввалида намоз, тоат-ибодат ҳақида сўзлаб, сўнгра ёзади Навоий: «Яна улким, алассабоҳ ҳарамдин чиққач, девонда ўлтуруб додхоҳ сўрулса, дағи додхоҳ сўрарда ўзлук билан машғуллуқ қилилса, агар бир мазлумға бировдан зулме ўтган бўлса, золимға андоқ сиёсат қилилсаким, ўзга золимларға мужиби интибоҳ бўлса».

Яна улким, дейди автор, аркони давлатни тўплаб, «мулк ва мол» ишлари ҳақида сўзлашиш, айтиладиган сўзлар айтилиши, керакли кўрсатмалар берилиши керак. Аркони давлатга айтилган сўзларни, берилган кўрсатмаларни, буйруқларни ўз вақтида кечиктирмасдан бажаришларини кузатиб, талаб қилиб туриш, бугунги ишни эртага қолдирмаслик, бажарилган-бажарилмаганини текшириб туриш, бундан ҳукмдорни ўз вақтида хабардор қилмасалар, уларга чора кўриш зарур.

Яна улким, май ичмаслик керак, ҳеч ичмасликнинг иложи бўлмаса, ундай тақдирда пешинга қадар ичмаслик керак.

Яна улким, давлат, мол ва мулк ишларидан, арзга, қабулга келганлардан бўшагандан кейин китобхонага бориб, китоб ва китобхонлар билан машғул бўлиш, тарихга оид ва бошқа китобларни мутолаа қилиш керак¹.

¹ Бунга Навоий бошқа асарларида ҳам кўп эътибор, катта аҳамият беради ва айтадики, қайси шоҳ қандай яхши ишлар қилиб, мамлакати обод, раияти шод бўлди, шу билан ўз номини тарихда қолдирди, қайси шоҳ қандай ёмон ишлар қилиб, ҳам мамлакати, раияти, ҳам ўзи барбод ва ҳалок бўлди, мана шуларни билиш учун

«Яна улким, Ироқ мамлакатига фаҳмлик, хушлик кишилар юбориб, дойим хабар тутула турулса. Арз қилур йўсунлуқ, хабарларни арзадошт қилиб, юқори юборила турулса (Хусайн Бойқаро саройига юборишни кўзда тутаетган бўлса керак — В. З.), ул бобда не ҳукм бўлса, анга кўра қилилса.

Яна улким, шаҳр эҳтисоби амрида яхши эҳтимом қилилса, андоқким, шаробхона, байтул-латаф¹, қиморхона — буларга ўхшар номашруъ умурни куллий манъ қилилса. Муҳтасиблар ҳафтада икки қатла бозор аҳлининг нархларидин вуқуф топсалар...

Дағи ҳар масжиднинг имомига таъйин қилсаларким, маҳалла аҳлининг ўғул ва ушоғига мактаб тутуб ўқутсалар...

Яна улким, диний ишларни бошқарувчиларга буюриш керакки, вақфларни бировлар ўз шахсий манфаатлари учун ўзлаштириб қўймасин, бузулганларни тузатиб турсин, улар устидан яхши назорат ўрнатилсин... Яна улким, девон беклариға ҳукм қилилсаким, бир кун девонда ўлтуруб, мусулмонлар ишин яасалар. Бу кунғи ишни тонглаға қўймасалар...

Яна улким, бир муносиб киши таъйин қилилсаким, Мирзом давлат била девонда ўлтурғонда ҳар ишким, воқеъ бўлур қаламий қилиб, рўзномада сабт қилилса, дағи тарихин битсаким, қачон ул ишни эҳтиёжи билмак бўлса, мазмуни ва тарихи маълум бўлса.

Яна улким, бекларға ва девонларға баса парвоначи

давлат бошида турганлар албатта кўпроқ тарих китобларини ўқишлари ва ўрناق олишлари лозимдир.

Масалан, Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонининг охирларида шаҳзода Шоҳғариб Мирзога мурожаатан ёзган бобида унга илтимос билан дейди:

Агар тарих сари айлагунг майл,
Муни билгачки, не иш қилди ҳар хайл.
Салотинники, бўлдилар жаҳонгир,
Не янглиғ қилдилар ҳар ишда тадбир:
Қаю зулм айлади, қай бир адолат?
Не ишга айлади ҳар бир далолат?
Не ишдин мамлакат обод бўлди?
Қаю ишдин улус барбод бўлди?
Недин топти мамолик истиқомат?
Не ишдин элга юзланди саломат?

Мазкур мактубда ҳам автор шу масалага қайтади.

¹ Байтул-латаф — фоҳишахона.

ва муҳрдор ва муншиға ҳукм бўлсаким, мусулмонларнинг нишонин ортуқ тамаъ бирла кечга қўймасалар. Шаръий ва қавлий нишонни (номани — В. З.) бир чорсу муҳри била ҳукм бўлгон кун-ўқ буткариб берсалар. Куллийрак нишонларни дағи қила олгонча ҳукмдин қўрқуб, ботроқ буткарсалар.

Яна улким, мажлис қуруб чоғир ичарға кўп ҳирс кўрсатилмаса, агар аҳёнан биззарур воқеъ бўлса, наввобға муқаррар қилилсаким, ҳукм бўлмагон киши мутлақо муртакиб бўлмаса ё мажлисда тартибе маъри бўлса.

Яна улким, юқоридин ҳар навъ ҳукм етса, агар куллий ва агар жузвий — вақтида ҳукм йўсуни билан ишга файсал берилмай, ҳеч ишга шуруъ қилилмаса, агар қилғулуқ иштур, ҳукм йўсуни била қилилса, агар муяссар бўлмас бўлса ҳам жавобин бот арзадошт қилиб юборилса...

Яна улким, атроф ва жавонибдағи элнинг арзадошти келса, бот узатур элни кўп мавқуф қилинмаса. Ҳар қайсиға ўз хурд ҳолиға кўра илтифот қилиб, батахсис Мир Зайнулобиддин жонибиким, риояти бағоят вожибдур, мундағи илтифот дастури била алар жонибин дойим риоят қилилса.

Яна улким, ул вилоятларнинг бир куллий иши даҳоналарнинг забтидур. Бу маҳалдаким, кўнгул тиламасдек амре воқиъ эмас, даҳоналарда андоқ мазбут кишилар қўюб, андоқ мустаҳкам ва мазбут қилилсаким, наузу биллоким, агар амре ҳодис бўлсаки, мужиби тараддуди хотир бўлса, даҳоналар тарафидин хотир бикуллий жамъ бўлса...

Яна улким, отланмоқ, тушмоқ, ов қушға машғуллуқ кўп бўлмаса, ул бобда эътиқод риоят қилилса, то ул ишдин иш — куч фавт бўлурға боис бўлмаса.

Яна улким, Мирзо навкарлариким, анда қуллуққа машғулдурлар, Мирзо навкарлиги ҳайсийятидин иноят ва ҳурмат алар бобида кам бўлмаса, лекин беқоидалиғи биридин зоҳир бўлса, бозхост ва сиёсатда маъзур тутилмаса...

Яна улким, девонийларға ҳукм бўлсаким, атрофдин келган бозургонларнинг жонибин биоят қилсалар. Ул вилоятда «тамғо» лафзи мазкур бўлмаса. Закотни шаръ ва ҳукм йўсуни била закотчилар алардин мустахлас қилсалар. Закотчилар ишидин тавочи моҳ-бамоҳ, балки ҳафта-баҳафта вуқуф топиб арзға еткурсалар. Жузвий

жарима қилғонни сиёсат қилилса бок йўқтур, то бу овоза олам мамоликига ёйилса, тужжорнинг ружуи кўпрак бўлса»¹.

Хатнинг давомида Навоий бу юқориларда айтган маслаҳатларига албатта риоя қилиш, уларнинг бажарилишига мунтазам суратда қараб туриш кераклигини таъкидлайди, қилинаётган ва қилинадиган ишларни, бўлаётган воқеаларни шоҳга ўз вақтида ва тўғри айтиб туриш, у билан бирга иш кўриш вожибдур, дейди, шоҳнинг ихтиёри истагига муносабатда зарарли ҳурматсизлик, эътиборсизлик билан қарашларга йўл қўймаслик керакдир, дейди.

Бу ўта муҳим ҳужжат-мактуб Навоийнинг ажойиб давлат арбоби эканлигини, унинг диққат марказида ҳамиша ва ҳаммадан олдин элу юрт ташвиши, бахт-саодати, равнақи ва тинчлиги масалалари турганлигини кўрсатади. Навоийнинг бу мактубда таклиф этган дастуриламалининг энг муҳим томонларидан бири шундан иборатки, муаллиф мамлакатда ҳокимларнинг, амалдорларнинг, боёнларнинг кенг қанот ёйган ўзбошимчаликларини, халқ мулки ва ҳақ-ҳуқуқларига қиладиган суистеъмол ва хуружларини қоралайди, барча соҳаларда, шу жумладан, давлат ва мамлакат ишларини идора этишда қаттиқ қонунчилик, тартиб, интизом, назорат бўлишлиги зарурлигини ўртага ташлайди: беқондаликларга, тартиб-қондан бузувчиларга нисбатан қаттиқ қўл бўлиш лозимлигини таъкидлайди ва ҳоказо, бу худонинг ҳам иродаси, дейди...

Қизиғи яна шундан иборатки, хатнинг баъзи жойларида муаллиф фикри кўпроқ илтимос шаклида эмас, моҳиятча талаб оҳангида ифодаланган. Бу муаллиф томонидан мактуб ҳаяжон ва қатъият билан ёзилганлигидан дарак беради.

Хуллас, мазкур номада Навоий илгари сурган масала, маслаҳат ва вазифаларнинг ҳаммасини жамланса, шундай келиб чиқадики, Навоийча, давлат арбоблари, ҳамма ҳокимлар ва амалдорлар ўзларининг барча асосий вақтларини, эътиборларини, қобилиятларини аввало халқ ва мамлакат фаровонлигига бермоқлари лозим, худди шу уларнинг фаолиятида белгиловчи ва етакчи бўлмоғи вожиб.

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 13-том, 130—133-бетлар.

Яна бир мактуб ҳақида бир неча сўз.

У «Муншаот»нинг охирларида келтирилади. Қачон, кимга ва конкрет нима ҳақида ёзилганлиги аниқ маълум бўлмаса-да, лекин ғоят муҳим масала — катта мусибат муносабати билан ёзилганлиги кўриниб туради. Фараз қилиш мумкинки, у, Ҳусайн Бойқарога ё Бадиуззамонга ниҳоят даражада жиддий ҳамда катта фожиа — Мўмин Мирзонинг қатл этилиши билан алоқадор ёзилгандир. Мактубда Навоий ҳам жуда дарғазаб, ҳам мусибатнинг олдини олиш учун қилган ҳаракатларининг бош тутмаганлиги ва зое кетганлигидан аламда, изтиробда. Фалокатли, дабдабали ва ҳашаматли ҳаётга, манманлик ва жоҳилликка берилиб, кўзини ёғ босган ва бу ёки шунга ўхшаш бошқа мусибатнинг боиси бўлганларни, жумладан, адресатни, улар орқали ўз даврида, шу жумладан, сарой ҳамда сарой атрофида кенг тарқалган пасткашлик, фитна-фужурчилик ва адолатсизликни узиб олувчи аччиқ киноя ва алам билан фош этади, савалайди. Унинг гуноҳкор адресатга бераётган таскини ҳам моҳиятча худди шундай оҳангга эга.

Мактуб қуйидаги тўртлик билан бошланади:

Десамки, сўрай сени, не тил бирла сўрай,
Ё улки кўрай сени, не кўз бирла кўрай,
Итлар киби махласингни истаб югурай,
Гоҳи қилибон дуо сенинг сори ҳурай.

Сўнгра айтилади:

«Бовужуди бу ҳол сўрмоққа дағи рухсат ҳосил эрмас ва кўрмакка дағи ижозат бермас. Аммо тириклик ганиматдур. Бу фақир илгимдин келганча саъй қилдимким, бу ерга етмагай, чун тақдир бу воқеага борғондур — суд қилмади ва чун қазо бу ҳодисага боис эркандур — натижа бермади. Эмди мултамас улким, тенгри таоло тақдирга ризо берилгай ва борча тақсирни ўз нафсидин кўрулгай. Дағи қилғон-қилмоғон ношойиста ишдин тенгри таоло ҳазратида тавба қилилгай ва бўлғон-бўлмағон нобойистадин худойи таоло даргоҳида инобат воқеъ бўлгай...»

Ўзингизни таскин бериб, ғусса туғенида тенгри ёди била иштиғол кўргузгайсизким, оз фурсатда азим ёруғлар етишгай, деб густохлик қилилди, вассалом».

Шундан кейин мана, нималар ёзади Навоий:

«Даврон базмида ким бир мурод жоми ичтиким, сўнгра юз номуродлиғ хуноби сумурмади ва сипеҳр анжуманида ким бир иззат маснадиға мутамаккин бўлмади, оқибат юз масаллат туфроғиға ўлтурмади; абнойи замонға ким бир вафо гули очтиким, алардин юз жафо тикани бағриға сончилмади; аҳиббойи давронға ким бир муҳаббат эшиги очтиким, алардин юзига юз адоват авбоби очилмади! Даҳр бозорининг нақди рўй андундур ва айём жашнининг шаҳди заҳр олуд. Бу жиҳатдин кўзларин басират шамъи ёрутқонлар дунё сори кўз солмайдулар ва кўнгулларин ҳидоят зилоли оритқонлар олам меҳрини зарраи кўнгулга олмайдулар.

Аммо агарчи сипеҳр золининг макри бешумордур ва лекин ҳунари дағи бордурким, нечукким, иззу улосининг мадори йўқтур, банду балосининг ҳам эътибори йўқтур.

Андоқким, жоҳу жалолиға вафо бўлмас, меҳнат ва малолиға дағи бақо бўлмас. Басо бандким, анинг зимнида кўп кушодлар ва басо номуродлиғиким, анинг сўнида ўқуш муродлар бўлғай...»¹

Бу мактубда асосий гап юз берган оғир мусибат ва унга, унинг гуноҳкорларига Навоийнинг муносабатидагина эмас. Навоийнинг булардан куйиниши, қайғуриши ва койинишидагина эмас. Ғоят муҳими шундан иборатки, Навоий бу мусибатдан, унинг олдини олиш учун қилган уринишларининг зое кетганлигидан, унга сабабчи бўлганларнинг хатти-ҳаракатларидан умумлашма хулоса чиқаради — даврдан, давр туғдирган ҳамда тақозо қилган ҳоким адолатсизликдан ва унинг ярамас одамларидан аччиқ шикоят қилишга етиб келади, шу юқорида баён қилинган бир мусибатни шу умумий мусибатнинг, фожианинг бир ифодаси ва жузъи сифатида талқин қилади.

II

Навоийнинг улуғворлиги ва юксак продалигини, унинг айниқса оталик ҳиссиёти, масъулияти ва меҳрибонлигининг, инсонга муҳаббати ва шу йўлда матонатининг нақадар чуқур ҳамда зўр эканлигини, айни замонда нонкўр ва беадаб, беҳаё одамдан қанчалик куйганлиги ҳамда нафратланганлигини кўриш учун яна бир ғоят

¹ Яна ўша китоб, 150—151-бетлар.

таъсирли нома жуда муҳимдир. Бу мактуб Навоийнинг кўз ёши ва юрак қони билан ёзилган бўлиб, унда муаллифнинг ҳаётида юз берган ниҳоят даражада аччиқ, ўртанарли ва оғир фожиалардан яна бириси ҳақида сўз кетади.

Аввало, унинг ижтимоий илдизлари борасида бир неча жумла.

Киши кучидан ҳаром фойдаланиш, меҳнат аҳли яратган моддий бойликларни ўғриларча ўзлаштириб, уларнинг асосий қисмини шу меҳнат аҳлига қарши турган кичик бир гуруҳ мулкига, шу меҳнат аҳлини тутқунликда тутиш олатига айлантириш, уни ҳар нарсадан юқори қўйиб, одамни, одам қадр-қимматини у билан ўлчаш ва рад этиш, поймол қилиш асосига қурилган, шундай бойлик ва унинг шундай эгалари ҳоким бўлган жамиятда адолатсизлик, ноинсофлик, нонкўрлик кенг қанот ёйган, ҳоким принцип даражасига кўтарилган бўлади, шундай жамият тақозо қилган ва яратган олчоқлик аломати ва иллатлари ҳисобланади.

Мавзуимиз билан алоқадор бўлган ва мазкур давр ҳоким табақалари муҳити ҳамда ҳаёти учун, уларнинг яшаш образи ва этикаси учун характерли бўлган ихтилоф ва қонли можаролар бунга яққол мисол бўла олади.

Инсонийликка иснод келтирадиган хулқ-атвор, бузуқлик ва беҳаёлик, шармандалик ва йиртқичлик, мунофиқлик, душманлик ва зўравонлик кенг тарқалган эди. Бунинг устига, «яхшиликка ёмонлик» ҳам ўша давр, ўша муҳит, ўша ҳаёт учун энг характерли хусусият бўлди.

Навоий даври шундай эди. Шунинг учун ҳам уни Навоий, улуғ шоирнинг ўз таъбирича, «уч талоқ» қилади. Бу, оташин гуманист учун қонуний бир ҳол эди. У бошқача ҳаракат қилиши ҳам мумкин эмас эди.

Ахир, шоирнинг ардоқлаган ва орзу қилган ажойиб инсонпарвар ва халқпарвар Фарҳоди ҳоким зулм ҳамда зўравонликка қарши курашди ва:

Бировким зор йиғлаб, йиғлаб ул зор,
Топиб кўнгли эл озоридин озор...
Бўлиб эл андуҳидин кўнгли ғамнок,
Еқо чокин кўриб, кўксин қилиб чок.¹

¹ Алишер Навоий. Асарлар, Т., 1964, 7-том, 74—75-бетлар.

Лекин шунинг учун уни босқинчилик, катта бойлик ва сохта севги, олчоқ ҳирс ва ҳавас орқасидан қувган давр Хисрави ҳалок этади. Хисравни эса худди шундай олчоқ мақсадли ўғли ўлдиради — «Ато қониға тигин ранг қилди...»

Яна: Навоий Лайлиснинг отаси бой ва шу асосда катта социал мавқега эга. Шунинг учун у ҳам Лайлининг, ҳам Мажнуннинг баҳордек гўзал ва булоқ сувидек соф севгисини рад этади:

Билмангму шукуҳи савлатимни,
Аъроб аро молу мулкатимни?!
Ҳам ўғлунга, ҳам сенга билурмен
Ким, ҳар не қилай десам қилурмен¹.

Бундай рад этибгина қолмай, ҳам ўз қизини, ҳам унинг ҳаёти маъноси бўлган севгилисини, ҳам уларнинг қуёшдай ёрқин, ҳаётбахш орзу ва севгисини ҳалок қилади. Бойликни юқори қўяди ва хулқи бузуқни афзал кўради...

Яна: ўз халқининг ажойиб одоби ва орзусини ифода-лаб, буюк мураббий — шоир Навоий фарзандларга қарата айтади:

Бошни фидо айла ато қошиға,
Жисми қил садқа ано бошиға.
Тун-кунингга айлагали нурпош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш².

Лекин юқориларда — даврга ҳоким зўравонлар ва боёнлар ҳаёти ҳамда хулқида тамомила аксинча. Уларни на ғамнок халқ ҳаёти, ажойиб фазилатлари ва на хароба мамлакат аҳволи, на бурч ва миннатдорлик ҳиссиёти қизиқтирарди. Тахт ва олтин талашиш, фитна ва бузуқ базм билан машғул бўлиш, шу йўлда ота шоҳ билан ўғил шаҳзоданинг бир-бирларини ҳатто қатл қилишга қадар боришлари ўша асрда одат эди:

Икисига кин ўти солғай ғазаб,
Ул ўт қон ичарға қилиб ташна лаб.

¹ Алишер Навоий. Хамса, Т., 1960, 379-бет.

² Алишер Навоий. Асарлар, 6-том, 81—82-бетлар.

Ато жон бериб, ўглин ўлтургали,
Ўғил ҳам анга тиғи кин сургали.
Қариндош топса қариндошини,
Дамо-дам тилаб кесгали бошини.
Тушуб ошноларға бегоналиқ,
Кетиб ҳамнишинларға ҳамхоналиқ¹.

Шу тарзда осмонга кўтарилади улуғ гуманист ва тинчликсевар шоирнинг фарёди. Юқориларда ҳам қисман кўрганимиздек, Навоий даврнинг бу фожиасига чек қўймоқчи бўлади, мамлакат, халқ ва ўзининг бошига бало тошларини ёғдираётган бу фожианинг — Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлигининг охириги йилларига келиб, кенг кўламли социал касалликка айланган фалокатнинг боискорлари ҳамда ташаббускорларини тўғри йўлга солмоқчи, шу билан барчага яхшилик қилмоқчи. Умуман, мамлакатда самимий тарзда ва ҳамма билан биргаликда инсоф ва адолат ўрнатмоқчи бўлади, ҳамманинг инсофли ва адолатли бўлиши зарурлигини, энг муҳими, элу юртда тинчлик бўлишлиги лозимлигини овозининг борича тарғиб ва ташвиқ қилади. Лекин олчоқ ва гаддор замон ундан кўпинча зўр чиқади, унинг руҳини тирнайди, яхшилиги, фидойилиги, вафодорлиги эвазига унинг дилини жафо тиглари билан қон қилади:

Сабза дедим, санчти наштар мени,
Лаъл дедим, ўртади ахгар мени.
Лола дебон кўксумда кўрдум тугон,
Гул тилабон кўнглума топтим тикон.
Кимки, анга айламадим жон дариг,
Қилмади жавр ончаки имкон дариг.
Ҳар кишиким қўйдум аёғига бош,
Жола киби бошима ёғдурди тош.
Чарх соғинмишки, эрур юз бошим,
Войки, юз тош ила ёлғуз бошим!²

Бундай фожиа, бундай алам-андух Навоийнинг ўз шахсий ҳаётида ҳам бўлди. Ўғли томонидан. Ҳа, ўзининг фарзандим, деб беҳад севгани томонидан. Юқоридаги кенг кўламли социал алам-андух фонида бу нарса жуда ошиб тушади, чўнг ортиқчалик қилади Навоий учун.

¹ Уша асарлар. 10- том, 57- бет.

² А л и ш е р Н а в о и й. Ҳамса, 41- бет (С. Айнйи нашрга тайёрлаган).

Бу фожиа ўша машъум давр фожиасининг, алам-андуҳининг яққол тимсоли бўлиб, шу давр фожиасининг бир шахс сиймоси ҳамда хулқ-атворидаги зуҳури, индивидуаллашган инъикоси, ифодаси эди.

Буни Навоий ўзининг ғоят қимматли «Муншаот»ида — ўзининг ўта трагик ва мураккаб, кўп қиррали ва азоқ-уқубатли ҳаёти лавҳаларини акс эттирган мактублари мажмуасидаги хатларидан бирида беҳад оғир дил оғриғи билан баён қилади.

Масала шундаки, Навоий бир одамни олам-олам орзу-умидлар билан ва беҳад севиб кичиклигидан фарзандликка олади. Унга қўлидан келган ҳамма яхшиликларни қилади, уни юксак руҳда тарбиялаш ва бахтли қилиш учун ўзининг бутун ақли ва закосини ишга солади. Уни билимдон ва обрўли одам қилиш учун барча шароитларни яратади, ҳар нарсани, жумладан, ўз қобилиятини унинг хизматига қўяди. Лекин фарзанд ёмон чиқади. Сабр-тоқатли ва зўр иродали Навоий кўп йиллар мобайнида беҳад куйиб, уни ёмонлик, ноинсофлик ва нонкўрликдан қайтаришга, тўғри йўлга солишга қанчалик уринмасин, тузалмайди — меҳрибон улуғ зот қадрига етиш ва уни ардоқлаш ўрнига, унинг шунча қилган яхшиликларини қадрлаш ўрнига унинг бошига ҳақорат ва маломат тошларини ёғдираверади, «мен сендан (Навоийдан!) ақллиман, тутган йўлим тўғри, ундан қайтмайман, бўлганим шу» дегандай ҳавоий ҳавас, разил нафс ва қабих фисқ билан машғул бўлаверади, меҳрибон Навоийни қовураверади, дўст-душман олдида юзини қизартираверади...

Хатда шу аччиқ фожиа, шу беўлчов алам ифодаланган, беҳад улуғ ақл эгаси Навоийнинг беҳад меҳр-муҳаббати, олижаноб орзу-умидлари ҳалокатининг даҳшатли азоблари баён этилган.

Мактубни Навоий адресатга қарата битилган қуйидаги рубоий билан — ўзига хос бўлган «кўпни озда жамулжам қилиб ифодалаш» қоидасига амал қилиб, бошлайди:

Эй, нафс ҳавосига гирифтор ўлғон,
Шайтон ишига ишинг намудор ўлғон,
Ҳам зуҳд ила иззатқа сазовор ўлғон,
Ҳам фисқ ила олам элига хор ўлғон.¹

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 13- том, 153- бет.

Шундан кейин Навоий мактубнинг асосий қисмига — бу тўртликдаги тезисларни батафсил баён этишга ўтади.

Эй, саргардон, боши айланган ўжар, деб ёзади Навоий, эй, бахтсизликни бахт деб билган, тескари тушунган бебош! Мен сени, ҳаётингни хўрлик ва хорликдан халос этган эдим, саргардонлик дашти азобларидан қутқарган эдим. Ўша вақтларда кичик бўлган бўлсанг ҳам, лекин буларни эсан чиқаришлик даражасида кичик эмас эдинг, бола бўлган бўлсанг ҳам, лекин буларни юракда сақлай олмаслик, унута олиш даражасида бола эмас эдинг.

Давом этиб дейди Навоий:

«Ҳаётимни сенинг тарбиятингга машъуф ва авқотимни сенинг муҳофазатингга масруф қилдим ва фарзандлигинг рақамини хотиримга муҳаррар ва оталиғ меҳр ва шафқатин ҳолингга муқарар эттим. Ою йилда бир кун, балки кечалик, кундузликта бир соат аҳволингдин ғофил бўлмадим ва риоятинг қоидасин эл кўргудек туздум, балки кўрганлар рашк юзидин ҳасад егудек кўргуздим. Зоҳирингни аҳли зоҳир фунун ва фазойили била ороста ва ботинингни аҳли ботин ҳақойиқ ва маорифи билан пийроста бўлурға саъй қилдим, то рўзгоринг покиза ойин ва даъб ва шиоринг тавозеъ ва тамкин бўлуб, аҳвол ва афъолинг тақво ва тоат била маъмур ва иштиғол ва хисолинг одамайлиғ ва инсоният била машҳур бўлди ва подшоҳи исломнинг фирдавс ойин базмида илтифот ва эҳсонға абнойи рўзгордин мумтоз ва мулоямат ва инъомға аҳли замондин сарафроз бўлдунг. Шоҳзодалар мажлисида аржуманд ва озодалар суҳбатида сарбаланд ва ўз фанининг аҳли мутеъ ва фармонбардор, балки ходим ва шогирд кирдор ва бу фақирнинг (Навоийнинг — В. З.) фарзанди аржуманд кўрмоғим ва риоятингни авлод монанд, балки акбод пайванд маръий тутмоғим шоҳ ва гадо оллида возиҳ ва яхши-ёмон қошинда лойиқ бўлди»¹.

Аммо, деб давом қилади Навоий, буларнинг қадрига етмадинг. Менга дили ачиган дўстларим маслаҳат бериб айтдиларки, ҳар қандай юмалоқ тошни тожга таққан билан фируза бўлмайди, ҳар қандай кўкимтир шишани бўйинга осган билан зумуррад ўрнини тутмайди. Душманларим таъна ва киноя билан қулоғимга бақиргандай

¹ Ўша китоб, 154-бет.

дедиларки, ифлос сувни «оби ҳайвон»га (афсонавий тирклик суви), кечаси ялтирайдиган қуртнинг қора танини порлоқ қуёшга айлантираман деб киши қанча уринмасин, оқибатда барибир аччиқ хижолат бармоғини тишлайди ва пушаймонликдан чапак чалиб қолади. Мен «фақири ғофил» бунга, дўстларнинг сўзи ва душманларнинг таънасига қарамай, риоя қилмай, «сенинг тарбиятингга кундин-кунга устувороқ ва риоятингга лаҳзадин лаҳза беқаророқ эрдим», буни шу даражада қилдимки, Фисоғурс ҳаким, Арасту, Абу Наср Форобий замониғача ва Хожа Абдулқодир «асриғача маълум эмаским, бу фанда ҳеч подшоҳ замонида бу фан аҳлидин ҳеч кимга мунча тарбият ва нашъу намо воқеъ бўлмиш бўлғайким, сенга воқеъ бўлди».

«Аммо чун ишлар ўз еринда эмас экандур, боқиб тургунча оздинг. Рўзгоринг салоҳи фасодқа ёнди ва афъолинг покизалиги нопокликка айланди. Насиҳатни қулоққа солмадинг ва панд била маломатни кўнгулга олмадинг. Ҳолингдин хабардор қилгон сойи беҳабарроқ ва фисқу фужурингни манъ қилгон сойи батарроқ бўлдунг. Подшоҳи исломнинг мунча йилғи тарбиятин ва бу фақирнинг мунча вақтлиғ саъй эмгагини ва узун йиллар тортгон риёзатингни нафси шум ҳавоси ва феъли мазмум муқтазоси била зойиъ қилдинг ва дўстларнинг ҳам мулоямат била панду насиҳатин қулоғингга олмадинг ва душманларнинг ҳам шиддат ва шанатин сариҳ ва киноят била истимоъ қилмадинг ва улуғларнинг ҳам вайд ва таҳдидин эскармадинг ва ҳақ субҳонаҳу ва таоло қошида дағи тавбалар қилиб, аҳдлар боғлаб, онтлар ичиб, борчани бузуб, тенгри таолодин қўрқмадинг.

Ҳоло не сўзингга, не аҳдингга, не қавлунгга, не отингга эътимод қолибдур. Невчунки, ҳар қайсини борлар маълум қилибтур ва синалибдур»¹.

Ниҳоят, ёмонлиқларинг, бузуқлиқни қўймаслигинг ва ўжарлигинг оқибати шундай бўлдики, «отингни тўрт дафтардин чиқорилибтур: бири—мулозимлар дафтарида фарзандлик лақабидин, балки ошнолиқ исмидин; иккинчи — «Мажолисун-нафонс» дафтарида фазл ва табъ аҳли чаргасидин; учунчи — шаҳарнинг яхши-ёмон, улуғ-кичиги қошида эрлик ва инсоният ва мусулмонлиғ ва ҳамият дафтаридин; тўртунчи — подшоҳи ислом ҳазратидаким,

¹ Уша китоб, 154—155-бетлар.

муборак тиллариға ёмон дуонг ўтубдур. Ҳаёт аҳли дафтаридин сен мунча турфалиғинг билаким, дин ва исломнинг уйин бузубсен ва мундоқ шариф ва азиз хотирларни ўзунгдин озурда қилмоқ била, айтса бўлурким, Қаъбани йиқибсен, балки ҳаёт ва тириклик биносин вайрон қилибсен»¹.

(Қавс ичида шуни айтмоқ лозимки, Навоий бу ерда ҳам исломни, Қаъбани тарғиб қилмоқчи эмас, уларни ўзича тушуниб, талқин қилиб, улардан ўз мақсадини очиш, асослаш ва ёмонликнинг қанчалик ёмон, зарарли эканлигини таъкидлаш учун фойдаланмоқчи ҳам бўлади.)

Мана энди мактубнинг охирига келдик. Уни Навоий қуйидаги сўзлар билан тугатади:

«Ғафлат ва нодонлиғинг ул мартабадаким, буқъан хайр ясамоққа ўзунгга бози бериб, битиб йиборурсенким, сени яхши йигит хаёл қилғайлар ва одами киши соғинғойлар. Бу таманнодин юз ҳайҳот ва бу муддаодин юз минг уёт! Сенинг мунча қилғонларинг муқобаласида мен дағи сазо ва жазо еткура олур эрдим, аммо икки жиҳатдин еткурмадим. Бири буким, мунча панд ва насиҳат, ва ташниъ, ва маломат, ва онт, ва аймон билан бировким, мутанаббих бўлмамиш бўлса, бир неча изо ва азоб била ҳам бўлмоғусидур, балки ул изо ва азоб еткурурда бу фақирнинг (Навоийнинг — В. З.) заъфлиғ мизожиға тараддуд ва ташвиш кўпрак етгусидур ва санга худ тафовут қилмоғусидур. Яна бири буким, сен ҳар беқондалиғким қилибсен, анга кўра сазо ва жазо топибсенким, ул подшоҳи ислом ҳумоюн хотирининг ғубори ва мураббий, ва вали неъматнинг, ва сойир азизларнинг кўнгуллари-нинг озоридурким, ҳар бири филҳақиқат юз ўлимдин ортиқтур, аммо бу маънидин сен ғофилсен.

Эй ғофилу ғафлатқа вужудинг мағлуб,
Мажмуи ёмонлиғ назарингда марғуб!².

Мана, қаранг, нима дейди ўта ўртаниб кетган Навоий ул кўрнамакка: бунча қилган ёмонликларинг ва менга берган бунча беҳад, чидаб бўлмас даражадаги азобларинг эвазига сенга жазо бермоқчи бўламану, лекин қилмайман, чунки сенга жазо беришдан ўзим азоб чекаман...

¹ Уша китоб, 155-бет.

² Уша китоб, 155—156-бетлар.

Хуллас, эвоҳ ҳоким адолатсизлик андуҳлари ва сарой даҳшатларидан, мамлакатдаги талончилар, атрофдаги ғанимлар ва элу юрт ғамидан бўғилган, ёқаси чок бўлган, фарёд қилган ва шундай шароитлардаги буюк ижод азиятларидан бели букилган улуғ шоирнинг, «қайнаб турган ёғдаги қил янглиғ қоврулдим» деган олижаноб зотнинг бошига бу «фарзанд» доғи ва алами ҳам бормиди!!! Яна денг, отани қуёш, онани ой ҳисоблаш, таъзим қилиш, кўкка кўтариш ҳар бир фарзанднинг муқаддас вазифасидир, энг биринчи ва зарур инсоний бурчидир, фазилатидир, деб таъкидлаган ва шунга бутун дили, виждони, қатъияти ҳамда даҳоси, имони билан амин бўлган Навоий бошига-я!!!

Афсус, бўлар экан-да!..

Чўнг ажойиб бир деталь: шу кўрнамак ўғилга одам-парвар қалб қўри ва аччиқ кўз ёши ҳамда ўртовчи надомат билан ёзилган мактубидан кейинги хатида Навоий «дебтурлар» деб жуда чиройли ва ибратли бир байтни келтиради. Унда шундай дейлади:

Чома чиркин макун, агар карди,
Пок покаш бишуй, агар марди.

Яъни: Тўнни ифлос қилма, агар ифлос қилган бўлсанг, мард эсанг тозалаб юв...¹

III

Маълумки, Навоий Астрободда умуман мамлакат, айниқса ва бевосита мазкур вилоят манфаатларини кўзлаб бир қанча маъмурий ташкилий чораларни кўради, тинчлик ва ободонлик ишларини амалга оширади². «Муншаотда келтирилган мактубларидан маълум бўлишича, Навоий Астрободдаги вақтида жуда қизгин ва унумли ижодий иш билан ҳам машғул бўлади ва натижада, аввалги яратилган шеърларини қўшиб тўрт девон —

¹ Уша китоб, 156- бет.

² Фараз қилиш мумкинки, Навоийни аввало саройдаги ўта тескарчилар фитнаси туфайли Астрободга юбориш пайтларида мазкур вилоят томонидан мамлакатга қарши тайёрланаётган тажовуз хавфининг олдини олиш мақсадини ҳам кўзлаб Ҳусайн Бойқаро улкан обрўга ва юксак тадбиркорлик қобилиятига эга бўлган Навоийни у ерга юборган бўлса керак...

«Хазойинул-маоний»ни яратади ва бунга Ҳусайн Бойқаронинг ҳам ҳукми, аралашиши сабаб қилиб кўрсатилди...

Шу ҳақда сўзлаб ва Астрободда қанчалик оғир ша роитларда яшаганлиги ва ижодий фаолиятда бўлганли гини хабар бериб, Навоий бир мактубида шуларни ёзади:

«Бу ўтган икки йилким, бу банда бошига ҳаводиси рўзгордин юз навъ бало ва ишқи забункуш бедодидин юз турлуқ ибтило юзланди. Оллимға ҳар шиддат келса, чун айтурға бир ёри ғамгусорим ва илайимға ҳар суубат ет са, чун изҳор қилурға бир рафиқи соҳиб асрорим йўқ эрди, ул шиддат ва суубат мазмунидин бирор байт ё мат лаъ хаёл қилур эрдим ва кўнглумни ул ғусса ва андуҳ дин холи этар эрдим, бу оз вақтда кўп назм айтилғон эр миш ва ҳар навъ шеър ва ғазал йиғилғон эрмиш. Булар ни зоеъ қилмоқ бандаға номақдур эрди ва тартибиға ҳам ҳукм билан маъмур.

Бу сабабдин бурунги икки девон ашъори била сўнг ра айтилғонларни била қўшуб, тартиб била тўрт айрил ди, дағи тўрт от қилилди»¹.

Шундан кейин Навоий бу тўрт девоннинг номларини айтиб ўтади.

Масаланинг иккинчи муҳим томони шундан иборатки, Навоий ўзининг шеърларини Ҳусайн Бойқаро хоҳишига кўра унга, унинг «ислоҳ»ига юбориб турар экан. Навоий шу мактубда бу ҳақда ёзади:

«Дағи мажмунғаким махлут битилибтурур, чун табъ хазойинидин ҳосил бўлғон маоний эрди — «Хазойинул маоний» лақаб берилди, вожиб эрдиким, муборак на зарға еткурулғай.

Ул сабабдин мафхарус-савоҳиб Мавлоно Соҳибни қуллуққа йиборилди ва ул мусваддани олий мажлисқа еткурсун, дейилди. Бу густохлиққа афв умидидур ва ул густохлиқларға ислоҳ умиди, то тўрт табойин мухталиф инсон хилқатидаким, офаринишнинг хазойини маониси дур — мувофиқ бўлғайлар. Рубъи маскунда ҳукмунгуз равон бўлсун ва рубъи маскун аҳлиға адлингиздин амн ва амон»².

Бошқа мактубда Навоий ёзади:

¹ Яна ўша китоб, 118-бет.

² Яна ўша бетда.

«Буюрғон ғазаллардин тайёр бўлғонларин юборилди. Қолғонин доғи тугатиб, борур кишидан юборилгай»¹.

Яна бир мактубида Навоий айтади:

«Мухлисона дуодин сўнгра қуллуқ арзадошт улким, аввали жулусдаким, хуршеди авжи салтанат олам аҳли кўзин ўз партави била баҳраманд қилди ва ул жамшед сарир хитофат тахти салтанат авжин ўз пойбўси била сарбаланд этти, бу фақри ҳақирға бир нишони олий шон юборилиб эрди ва бандаи афкандани бир мисоли вожибул-имтисол билан туфроғдин кўтарилиб эрди. Мазмуни буким: паришон абъетингни жамъ қилиб, Мавлоно Султонали Машҳадийға ёздуруб, ҳазратимизға юборгил»².

Шуниси ҳам бор: баъзан Навоийнинг ўзи ҳам шеърларини Ҳусайн Бойқарога ўқишга юборишни хоҳлаган кўринади. Масалан, унга ёзган мактубларидан бирида Навоий айтади:

«Иноят қилиб дойимғи дастур била ваҳйосор руқъалар била сарафроз қилилса, бу фақирнинг мужибни саодати дорайни бўлғусидур. Паришон назмлардин бир жуз тобуқта юборилди. Чун муборак назарлари тушгай илоҳ била мушарраф бўлғай»³.

Яна бошқа мактубида (Ҳусайн Бойқарога) Навоий ёзади:

«Қуллуқ дуодин сўнгра арзадошт улким, бу фақирнинг паришон ашъори ва ошуфта абётидин ҳарнеким тартиб либосиға кириб эрди ва ҳар қайсиға тадвин ойини берилиб эрди — барча ҳумоюн кутубхонаға етиб эрди ва андағи кутуб силкига кирар шарафин касб этиб эрди»⁴.

Қандай бўлмасин, энг қизиғи ва диққатга сазовори шундан ҳам иборатки, агар Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг ажойиб ва фош қилувчи илғор ғоялар куйланган шеърятининг, ҳозирги ибора билан айтганда, бош цензори бўлиб, унинг яшаб қолишига ўз ҳиссасини қўшган бўлса, ундай тақдирда у мазкур ниҳоят даражада катта ҳамда жиддий масалада ақлли ва инсофли шахс бўлиб, Навоий ижоди, ҳаёти ва тақдири тарихида ғоят муҳим роль ўйна-

¹ Яна ўша китоб, 114-бет.

² Яна ўша китоб, 104—105-бетлар.

³ Яна ўша китоб, 113-бет.

⁴ Яна ўша китоб, 117—118-бетлар.

ганлиги таҳсинга сазовордир, десак хато қилмаган бўла-
ламиз.

IV

Алишер Навоий барча ҳар турдаги асарларида, шу жумладан, махсус ва яхлит поэтик бўлмаганларида ҳам шоирлигича қолади, адблуги излари кўзга яққол ташланиб туради. Шартли суратда, баъзи жиҳатлардан прозаник дейиш мумкин бўлган «Муншаот» ҳам шундан шаҳодат беради. Унда жуда ажойиб ва бевосита бадий, чиройли ва қуюқ маъноли нафис лавҳалар, рангбаранг бўёқли ва теран мазмунли шеърлар (маснавий, рубоий ва ҳоказо), жуда нозик образли иборалар ва ифода воситалари ҳамда усуллари мавжуд бўлиб, булар асарга яхши безак бўлиб тушган ва уни қизиқиб ўқилиши фазилатини оширган.

Мана, баъзи мисоллар.

Бир неча ерда Навоий юксак маҳорат билан ва ўта лаконик тарзда ўзининг ҳар қандай шароитдаги ва кайфиятдаги аҳволи руҳияси картинасини чизади, гоҳ нимадандир мамнун ва шод бўлганлигини, гоҳ ғоят оғир, мураккаб ва таҳликали руҳий ҳолатларини ўқувчи назари ҳамда нигоҳида яққол гавдалантиради.

«...Ҳар нафас,— деб ёзади Навоий бир мактубида,— юз офатдин кўнгул сув бўлиб, жондин илик ювуб ва ҳар замон минг хатардин жон оғизга етуб, ўлумга кўнгул қуюлуб, кўзга туфроқ қароғи сурмаи сипоҳонийча кўрунуб, вале ул кўрунмай кўнгулга тош қиймати ёқутти руммонийча топилиб, вале ул топилмай, бу тавр балиёт аро ҳалокат мушриф эканда ва бу навъ маҳолик аро ўлдум деганда дарёдин обхўриш узулди ва бу фироқда ҳабиб висоли насиб бўлди, юз ерга қўюб ва кўз туфроққа суртуб шукр бажо келтурулди ва шавқ юзидин боштин қадам қилиб, каъбаи мақсад азмига қадам урулди...»¹

Яна: Навоий жуда катта усталик билан фойдаланади сажъ санъатидан, уни энг асосий ва кўп ишлатиладиган бадий компонентлардан бирига айлантиради. Бу фазилат, бу приём асарга маълум даражада кучли поэтик руҳ, шакл бахш этади. Иш шу даражагача ета-

¹ Уша китоб, 97-бет.

дики, баъзан насрий сатрларни назмдан ажратиш қийин бўлиб қолади. Шу тарзда автор оз сўз билан кўп маъно ифодалашга ва специфик образлиликлар яратишга ҳам эришади, асарнинг таъсир кучини орттиради.

Муаллиф ажойиб мўйқалам билан ажойиб табиат мавсумларидан бири манзарасини чиза туриб ёзади:

«Чаманнинг рухсори Юсуф ишқида Зулайҳо узори-дек коҳий ва хазон ели ҳам анинг дамо-дам совуғ оҳи киби номутаноҳий бўлди. Қаро йиғочнинг сариғ баргларин ел учурғони тутундин учқунлар айрилгоннинг мисолин ва қизил толнинг коҳий яфроғларин баъзи жисмида қолғай, шингарф хутути узра заъфарон афшоний қилгондин нишона кўргузди. Муртафеъ шохлар шамъ шуъласидек барглар шакли шарҳиға бўстон музаккирлари мутакаллим ва ул шуъла осо барглар акси шишаи ҳалабийда ойнаи Чиний каби зулол ичра тушгандин чаман қушлари мутаранним»¹.

«Биҳор суйидин жаҳон жисми терга ғариқ ва бухор ўтидин хаёл пайкари ерда ҳариқ»².

Бу ва бошқа ерлардаги прозаик ибора ҳамда жумлалардаги қофиядошликлар, ички оҳангдорлик ва ҳамоҳанглиликлар, образлиликлар асарнинг ҳуснига ҳусн, фазилатига фазилат қўшади — бадийлигини орттиради.

Яна. Табиийки, «Муншаот»даги кўпгина шеър намуналарининг ҳам улуғ шоир қаламига мансублиги жуда сезилиб туради. Чунончи, улардаги қофия санъати, муаллифнинг бошқа сирф поэтик асарларидаги каби, жуда кучли, мухталиф ва мақтарлидир. Бу мухталифлик ҳам воқеликни, маъно ва фикрни ифодалаш имкониятини кучайтиради, кенгайтиради, осонлаштиради, ҳам шеърятга қўшимча гўзаллик, нафосат, рангбаранглик бахш этади, ҳам ўқувчида бир хилликдан «зерикиш», «толиқиш» кайфиятини яратмайди. Шуниси ҳам борки, бу албатта шоирдан жуда катта маҳорат ва меҳнат талаб қилади...

Бир тўртликда барча мисралар қофиядош бўлиб, қофиядош сўзлар билан тугалланади:

...ғам

...ҳам,

¹ Уша китоб, 91- бет.

² Уша китоб, 89- бет.

...рақам,
...қалам¹.

Яна бир тўртликда бошқачароқ:

...жилвагоҳинг бўлсун,
...жоҳинг бўлсун,
...роҳинг бўлсун,
...паноҳинг бўлсун².

Бошқа тўртликда эса мана бундай:

...муаттар бўлсун,
...мунаввар бўлсун,
...муяссар бўлди,
...мусаххар бўлсун³.

Яна бир тўртликда бошқачароқ:

Хазони ҳажр аро қолдим йироқ баҳоримдин,
Юрурмен итдек улуб айру шаҳриёримдин.
Истарам Луқмон киби касб айласам паррандалиқ,
То етиб ул остонға зоҳир этсам бандалиқ⁴.

Яна бир тўртликдаги тўрт мисранинг охирлари қуйидагичадир:

...ошиқи шефта ҳол,
...доғи малол,
...ҳумойи иқбол,
...уммиди висол⁵.

Ниҳоят, яна бир бошқача намуна:

Зиҳи нозил мақоминг тахти шоҳи,
Тушуб тожинг уза зилли илоҳий,
Ҳам ўлсун пояи тахтинг фалаксо,
Ҳам ўлсун тожи қадринг арш фарсо⁶.

«Муншаот»даги бадийликнинг яна бир ғоят муҳим ва қимматли томони бор. Чунончи, мана қуйидаги шеъ-

1, 2, 3 Уша китоб, 141, 135, 107- бетлар.

4, 5, 6 Уша китоб, 136, 125, 112- бетлар.

рий парчаларда нақадар ажойиб митти образлилик, ўхшатишлик, муболаға, фикр-сўз ўйинлари кўзга ташланади:

Хуршед ҳароратидин анжум
Ер сояси остида бўлуб гум.

Тинмай югуриб қуюн такидин,
Қум узра аёғи куймакидин.

Қўк таъниға чун ҳарорат ошиб,
Жисмиға шафақдин ўт тудошиб¹.

Қаранг: саратонда қуёш ҳароратидан ҳаво шу қадар исиганки, ниҳоят юлдузлар Ер сояси остига яширинганлар — кундузда...— саҳрода жуда қизиб кетган қумда оёғи куйгандай югуради қуюн...— кун охирлариға бориб иссиғлиқ шу қадар ошиб кетадики, гўё кун жисмиға ўт туташгандай шафақ пайдо бўлади...

Ёки куз ҳақидаги мана бу биргина байтда қанчалик ҳайратланарли санъат ва теран маъно бор:

...Сариг яфроғ узаким ўлтуруб зоғ,
Бўлуб андоқки сориг лолада доғ².

Хуллас, Навоий бадийятидан шу юқориларда келтирилган айрим мисолларнинг ўзиёқ кўрсатадики, унинг «Муншаот»и бадийий жиҳатдан ҳам ихчамгина бир хазинадир.

«Муншаот» шундан шаҳодат берадики, улуғ шоир ва доно давлат арбоби Навоий ғоят серқиррали ҳаёт кечирган, ниҳоят даражада мураккаб ва оғир шароитларда яшаган, ўта кескин ва уқубатли курашлар, олишувлар марказида бўлган. Ҳаёти ва ижодида, жиддий тўқнашувларда ҳам муваффақиятларга эришган, ҳам мағлубиятларга учраган, бир одам кўтара олиши маҳол бўлган азоб-уқубатлар исканжасида бўлган. Лекин бу қийинчилик ҳамда азобларга қарамасдан, ўзининг бадийий, илмий фаолиятидагина эмас, кундалик ҳаёти ва курашида ҳам ўз илғор фикрларидан, ватанпарварлик ва тинчликсеварлик ғояларидан воз кечмаган, оп-

¹ Ўша китоб, 89- бет.

² Ўша китоб, 91- бет.

тимистлигича қолган. Унинг «Муншаот»даги мактубларидан бирида ёзган қуйидаги ғоят ажойиб ва теран маъноли сўзлари асло бежиз эмас, албатта:

«Яъс қаро шомидин сўнгра субҳи уммид тулуъ этар ва баъс зулмоти зимнида ҳаёти жовид навиди етар»¹.

Навобий, юксак умидлари амалга ошмагач, шунга — тун ортидан тонг келиб, офтоб чиқишига ва зулматни енгишига ишонган эди, «борча паришонлиғлар жамиятқа бот мубаддал» бўлишлигига умид боғлаган эди, умиди ушалишига амин эди. Зотан, у инсон ва инсон қудратига, ақл ва ақл қудратига, инсоф ва виждон қудратига ишонган эди. Унинг ҳаёти, ижоди ва кураши шунга бағишланган эди, шу билан нафас олар ва яшар эди.

«Муншаот» ҳам шунинг далилларидан биридир, Навобий ҳаётномаларидан биридир. Шунинг учун ҳам мазкур мажмуа жуда қимматлидир.

Афсуски, у шу вақтга қадар атрофли, махсус ўрганмай келди.

Май, 1970 йил.

¹ Уша китоб, 151- бет

ХАЛҚЧИЛ ДАҶО

Боқий халқ — ҳақиқат демакдир, инсон — гўзаллик демакдир, адолат — ҳаёт демакдир. Улар, гарчи баъзан қоқилиб, қайрилсалар-да, лекин синмайдигандирлар, вақтга бўйсунмайдигандирлар, абадийдирлар. Бинобарин, қайси ижодкор ўз тақдирини шу ҳақгўй халқ, шу гўзал инсон, шу адолат — ҳаёт билан боғласа, унинг умри авлодлар силсиласи каби бениҳоядир. Мана ҳозир бир минг бир юз ёшга кирган Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тархон ибн Узлоғ ал-Форобий ат-Туркий шундан шаҳодат беради.

Фалсафа ва табиатшунослик, мантиқ ва социология, тарих ва математика, астрономия ва медицина, филология, музикашунослик ҳатто бастакорликни ўз ичига олган улуғ қомусчи гуманистнинг бундай қисматининг назарий асослари ғоят чуқур ва илдизлари жуда узундир. Бу асос — илдизларга ўтишдан олдин бир нарсани айтиб олай.

Ҳеч тасодифий эмаски, VIII—XII асрлар Шарқи, унда яшаган Форобий ва Фирдавсий, Беруний ва ибн Сино, Низомий ва бошқа шуларга ўхшаш улуғлар ҳақида сўз кетганда дарҳол XIV—XVI асрлар Фарбидаги, айниқса Италиядаги Ренессанс, ундаги титанлар эсга келади.

Маълумки, марксизм классиклари Фарбдаги Ренессансга жуда юксак баҳо берган ва уни ғоят буюк прогрессив табаддулот (переворот) деб атаган эдилар, унинг илк капитализм равнақи билан алоқадор экан-

лигини айтган ва улкан вакилларини буржуазия маҳдудлигидан холидир, деган эдилар. Лекин, афсуски, мазкур Ренессанс борасида баҳс кетганда баъзилар ҳамиша ва ҳар масалада албатта буржуазияни ўртага тиқиб турадилар, уни буржуазиягагина нисбат берадилар, капитализмнинггина хизматидир, дейдилар, шу билан айтмоқчи ҳам бўладиларки, гўё буржуазиясиз ҳеч қачон ҳеч қаерда ҳеч қандай Уйғониш (Ренессансга ўхшаш) даври ва воқеалари бўлмаган ва бўлмайди ҳам. Одам ҳайратда қолади: нега энди буржуазияга шунча... Нима учун биз ҳар бири ўзича илғор инсоният маданиятига қатор жиҳатлардан янги йўналиш берган ҳамда ўз аҳамияти эътибори ила бир олам бўлиб ҳисобланиб келаётган Рафаэль ва Микеланжелони, Данте ва Бокаччони, Петрарка ва Леонардо да Винчини, Галилей ва Коперникни буткул буржуазияга бериб қўйишимиз, буржуазия «инъоми» дейишимиз керак?!

Тўғри, Европадаги Ренессанс қатор жиҳатлардан капитализм ташкил топа ва ривожлана бошлаши процесси билан маълум маънода боғлиқ бўлган. Лекин, биринчидан, унинг улуг намояндалари тор буржуа рамкасидан ташқариларга чиқиб кетган эдилар, аксар асосий ҳамда кардинал масалаларда буржуазия дунёқараши ва манфаатлари доирасидан юқорида ва четда эдилар. Улар умумбашарий аҳамиятга эга бўлган инсонни, инсон қудрати ва қобилиятини улуглайдиган ҳамда ҳамон барчани ҳайратга солиб келаётган маданият мўъжизаларини яратдилар, гуманизм байрогини кўтардилар, самимий тарзда тараққиёт, халқ ҳамда мамлакат манфаатларини кўзладилар, халқни оёқ ости қилувчиларни, эзувчи ва таловчиларни танқид этдилар ва ҳоказо. Иккинчидан, у Ренессанснинг қарийб барча асосий, белгилловчи моментлари бошқа шароитларда, бошқа даврларда ва бошқачароқ шаклларда ҳам бўлиши албатта мумкин эди ва бўлди ҳам. Учинчидан, унда ҳамма халқлар диди ва манфаатига мос келадиган, демак, бошқа халқлар томонидан ҳам муайян шароитларда ўртага ташланиши мумкин бўлган ва ташланган маънавий-маданий бойликлар, интилишлар мавжуд эди. Шундай экан, нима учун, ахир, Ренессанс ҳамма ерда ҳамда ҳамма масалаларда ёлғиз буржуазияга, капитализмга боғлиқ бўлиши ва буржуазияники бўлиши керак?! Демак, биз Ренессанснинг ўз моҳия-

тига ва асосий вазифа ҳамда томонларига қараб муҳокама юритишимиз ва қаерда шуларга принципча тўғри келадиган давр мавжуд бўлса, ҳеч иккиланмай унга ўзига хос Уйғониш даври деб қарашимиз мумкин. Масалан, бизнинг Шарқда VIII—XII асрлар маданиятини ўз ичига олган давр, юқорида қайд қилганимиздек, ғоят юксак баҳоланган Европа Ренессансига аксар жиҳатлардан, моҳиятча ва асосий принципларча жуда ўхшар эди, уни бошлаб берган ҳамда ривожига улкан ҳисса қўшганлардан бири Абу Наср Форобий бўлди.

Ҳа, Форобий ўша вақтларга қадар Шарқда рўй берган энг катта ва муҳим ўзгаришлар орасида ғоят буюк тарихий аҳамиятга эга бўлган «энг улкан мутараққий-табаддулот» — Уйғонишнинг шундай илк титансиймоларидандир.

Шуниси ҳам бор: бу Уйғониш даври, унинг улкан вакиллари, шу жумладан, Форобий фалсафаси, фани Фарбдаги Ренессанснинг майдонга келиши ҳамда ривожига жуда катта ижобий роль ўйнади. Буни Шарқ Уйғонишидаги маданият ўзининг оригинал ютуқлари билангина қилмади. У антик юнон маданияти, фани ва фалсафасига иккинчи ҳаёт бахш этди ва Европага берди. Яна, Энгельс Фарбий Европадаги Ренессанснинг шаклланиши ва ривожига ҳақида сўзлаб, айтган эдики, бу даврда «роман халқларида араблардан ўтган ва янгидан кашф этилган грек фалсафаси билан суғорилган қувноқ фикр эркинлиги тобора томир ёя бошлади; бу фикр эркинлиги XVIII аср материализмини тайёрлади». Европадаги традицияга кўра, араб бўлмаса-да, араб тилида ёзганлиги учун «араб» деб аталган шу титанлар орасида энг катта ва илк ўринлардан бири Форобийга мансубдир.

Шундай қилиб, бу соҳада ҳам Форобий хизмати жаҳон аҳамиятига эга бўлди.

Форобий бутун қатъияти билан айтди:

«Менинг барча уринишларим, ҳатто жоним ҳам бутунлай ҳикматли ва саховатли табиат ҳамда жамият ҳақидаги билимларни бутунлай кучим борица ёйишга қаратилгандир ва буни мен ўзим учун энг буюк бахт деб ҳисоблайман, зотан, яшашнинг асл маъно ва мақсади мазкур табиат, жамият, инсон сирларини билишдан ва бахтли бўлишдан иборатдир...»

Бу фикр Форобийда ўткинчи ё иккинчи даражали,

тасодифий бўлмай, яхлит бир концепция эди, файласуфнинг, айниқса гуманизми аспектида бош масала ҳамда йўналиш нуқтаси эди. Бу ниҳоят даражада улкан аҳамиятга эга бўлиб, сабаблари ғоят жиддий ва кучли эди.

Маълумки, Шарқдаги феодал-клерикал тузум шароитларида ҳар томондан чексиз эзилган, хор-зор этилган халқ кўп ҳаракат қилиб, курашиб, лекин ҳеч нарсага эришолмай, бунинг устига, ўзининг мағлубиятлари ҳамда бахтсизлиги сабабларини тушунолмай, бу дунёга, табиатга, ҳаётга чуқур умидсизлик, ҳатто нафрат билан қараган эди, нажот ва бахтни эса абстракт илоҳий мавжудотларда, тоат-ибодатда, нариги дунё жаннати ё фонийликда кўрган эди. Бу, асрлар мобайнида ҳоким бўлган ўшал истибдод жамиятининг ҳоким қонуни даражасига кўтарилган умумий социал фожиаси эди. Бу, халқ оmmasига, жамиятнинг моддий ва маънавий тараққиётига энг катта зарар етказар эди. Шу боисдан тарихимизнинг аксар асрларидаги барча файласуф, шоир ва олимларнинг диққат марказида турган нарса худди шу эди, табиатга, унда яшашга қандай муносабатда бўлиш масаласи эди, табиат ўзи мустақилми, инсон учун чин бахт-саодат шу табиатдами ёки ундан ташқарида, ундан юз ўгиришда ва тарки дунёчиликдами, деган муаммо эди. Бу, чиндан-да, ўша даврларнинг ўта жиддий жумбоғи бўлиб, унга тўғри, илмий жавоб бериш давр аҳамиятига молик эди. Буни маълум маънода ҳатто революцион акт эди, дейиш ҳам мумкин. Ахир, тасодифий эмаски, Энгельс Фарб Ренессансидаги моҳиятча худди шундай ҳолатни «бошдан-оёқ революцион руҳли» нарса, деб баҳолаган эди.

Дарҳақиқат, табиатни асос қилиб олиш, илмий ўрганиш, фойдаланиш дунёга материалистик қарашнинг ва дунёвий илмларнинг ривожланишига замин бўлди, кенг қанот ёйган схоластикага, диний-мистик ақидаларга зарба берди; ишлаб чиқариш кучларининг тараққиётига ва жамият бойлигининг ортишига кўмаклашди; халқ эътиборини реал оламга қаратди, ундаги руҳни кўтарди, қобилиятларни ишга солди, ундаги ақлни бўлмағур хурофий нарсалар билангина машғул бўлиш ва «занг босиб ётиш» ҳолатидан қутқазилганга, одамдаги меҳнат, ижод потенциясини амалга оширишга ёрдам берди. Қисқа қилиб айтганда, у ҳам ақл, тафак-

курни, ҳам меҳнатни, умуман, ижтимоий фойдали, моддий ва маънавий бойликлар яратадиган, бинобарин, жамият тараққиётини таъмин этадиган қобилиятларни эмансипация қилишга ҳамда активлаштиришга қаратилган эди.

Форобий Шарқда, диний-мистик дунёқараш ҳоким бўлган шароитларда мана шундай улкан табаддулотни бошлаб берган ва асослаган титанлардан бўлди. У буни табиатга гоҳ пантеистик қараш йўли билан, кўпинча материалистик изоҳлаш йўли билан бажарди, ҳам буюк файласуф сифатида, ҳам улуғ табиатшунос сифатида қилди, ҳам қул ҳолига солинган инсон, қашшоқлашган халқ ва мамлакат фойдасини кўзлаб қилди. Буни назарий асосламоқчи ҳам бўлди.

Форобийча, табиат ягона воқеликдир, мустақилдир, ўз яшаш қонуниятларига эгадир, ўзича ҳаракат қиладигандир. Бинобарин, уни ўзидан келиб чиқиб изоҳлаш керак, шу асосда ҳам тўғри, ҳам инсон учун фойдали илм пайдо бўлади, одам қандайдир ўта мавҳумий куч ва пуч мақсадларнинг қули бўлмаслиги керак, аксинча, шу табиатнинг узвий бўлагидир ва унинг бахти шу табиатдадир, шу табиат билан бирликдадир, деган нарса аён бўлади.

Форобий, мутлақий бўшлиқ йўқдир, деди ва бу билан ҳам ортодоксал диннинг қаерлардадир алоҳида яшайдиган худолар, умуман, қандайдир ташқи илоҳий мавжудотлар ҳақидаги таълимотини чуқур чеклаб қўйди. Яна: мантиққа, ақлга, тафаккурга, ҳис қила билиш қобилиятига катта аҳамият берди, одамни қудратли ва муқаддас қилган омиллар шулардир, деб билди, одамларни табиат билан боғлайдиган, табиат ҳақидаги билимлар билан таъмин этадиган, ёмонликдан қайтадиган, бахтли қиладиган шулардир, деди. Шу тариқа Форобий ҳақиқий фанлар ва реалистик тасаввурлар ривожига йўл очди.

Булар ақл, тафаккур ва ҳиссиётга зид бўлган, ақл, тафаккур ва ҳиссиёт фош қиладиган хурофий ақидалар ҳар ерда, ҳар соҳада кенг ёйилган шароитларда, ҳақиқат ақл билан билинади, деганлар ҳатто ўлимга маҳкум этилган вақтларда титан Форобийнинг реакция ҳоким идеология ва социал шароитларга қарши қаратилган баҳодирлиги ҳамда журъати эди.

Яна: Форобий кўп ерларда айтдики, одам табиат

ва социал-сиёсий муҳит, муносабатлар маҳсулидир; одамдаги руҳ, психик ҳолатлар, билиш аъзолари ва қобилияти баданга, яъни моддий жисмга боғлиқдир, моддий жисмнинг хусусиятидир. Бинобарин, одамнинг дунёдан ўтганидан кейин жоннинг ўлмаслиги, руҳнинг абадийлиги, жаннат ва жаҳаннам борлиги ҳақидаги фикрлар уйдирмадир, демак, одам атрофдаги реал олам ва ундаги реал ҳаёт билан бўлиши керак, бахт-саодат шундадир.

Форобий дунёқараши ажойиб диалектика элементлари билан безангандир. Унингча, мавжуд олам шу ҳолда бирдан ва ҳечдан пайдо бўлмаган. У, бир-бирига энд тўрт унсур — ўт, сув, ҳаво ва тупроқдан, шуларнинг бирлигидан таркиб топган бўлиб, узоқ такомил оқибатидир. Унда ўз-ўзича ҳаракат, фаолият, ўзгариш ва ривожланиш жараёни бор. Унда шу асосда ҳамиша нимадир майдонга келиб, нималардир йўқолиб, бошқа нарсага айланиб туради. Бу барча мавжудотнинг тараққиёт қонунидир. Бинобарин, мазкур жараён ва қонун одамзод ҳаётига — ижтимоий воқеликка ҳам оид бўлиб, бу қонунни бузишга, бу жараённи тўхтатишга, орқага қайтаришга уриниш беҳудадир, жиноятдир.

Мавжуд феодал-клерикал воқелик, баробарсизлик, қолоқлик ва қашшоқлик илоҳ томонидан ҳамишаликка берилган, ўзгармасдир, ёруғ дунё алдамчи ва ғамхонадир, уни ақл, тафаккур билан ўрганиш ва фойдаланишга уриниш гуноҳдир, нажот жаннатдадир, деган ақидалар ҳоким қонун кучига эга бўлган замонда бу юқоридаги фикрлар ҳам улуғ тараққийпарвар мутафаккирнинг ғоят катта хизмати, журъати эди, чуқур маъноли ҳамда ҳайратланарли жасорати эди.

Мана, Форобий боқийлиги ҳамда улуғворлигини таъмин этган халқчиллиги ва гуманизмнинг баъзи қардинал назарий илдизлари.

Ҳа, ҳамма гап шундан иборатки, улуғ олим фаолиятининг, шу жумладан, юқоридаги барча таълимотларининг ва улар билан алоқадор бўлган журъату баҳодирликларининг асосида буткул аниқ ва конкрет мақсад ётади: мамлакат ободонлиги, инсон бахт-саодати, жамият ривожини, барча халқлар равнақини, фаровонлигини ҳақидаги, зулм ва зўравонликни йўқотиш, адолатни барқарор қилиш ҳақидаги ўй-фикрлар, орзу ва интилишлар туради, шулар билан тақозо қилингандир,

шуларга бўйсундирилгандир; қул ҳолига солинган ва хокисор этилган, ҳар қандай зарарли хурофий тушунчалар исканжасида бўғилган инсонни эмансипация қилиш, қадр-қимматини сақлаш, кўтариш, эркини тиклаш ва тақдирини ёрқин қилишга қаратилгандир.

Шундай қилиб, кўп жиҳатлардан XV—XVI асрлар Европа Ренессансидаги каби, XI—XII асрлардаги — Форобий ва ундан кейинги Беруний, ибн Сино, Фирдавсий, Низомий давридаги Уйғонишда ҳам гуманизм марказий ва белгиловчи ўринни эгаллади. Бу гуманизм, демак, маҳаллий ва қисқа умрлик проблемаларнигина эмас, аксинча, муайян маънода глобал, умумбашарий аҳамият касб этган масалаларни иҳота этди.

Бу айтилганлар файласуф ва табиатшунос Форобий томонидан ўртага ташланган, тараннум этилган, ардоқланган гуманизмдир. Форобийдаги инсонпарварлик унинг айниқса социологик қарашларида теран ифодаланган ва татбиқ этилган.

Форобийча, муқаддас деб ҳисобланган инсон энг қимматли ва ишончли қурол — ақлга эга бўлиб, ўз моҳияти эътибори ила гўзал ва адолатлидир. Аммо ҳаёт, муҳит уни йўлдан уриб туради. Олим шундайларни ўз аслига — табиий ҳолатга қайтишга даъват этади; золимлар фойдасига бир-биридан ажратиб ташланган ва нотавонлаштирилган одамларни, халқларни бирлашишлари, ўзаро тинч-тотув, дўстларча яшашлари, бир-бирларига ёрдам ҳамда бахт-саодат берадиган бўлишлари зарурдир, деган ажойиб ғояларни эъзозлади, тараннум этди. Ҳалокатли ва фалокатли босқинчилик урушларини қоралади. Феодализм корчалонлари мавжуд жамиятни ва ундаги ҳоким гуруҳларни адолатдан, гармоникликдан таркиб топган, деб жар солишган вақтларда Форобий айтдики, бу замон ҳақсизликлардан иборатдир, бу жамият ғайри табиийдир, ундаги одамлар ўртасида ғаддор душманлик муносабатлари бор, ундаги ҳокимлар ўзларининг мустабидлиги, разилона хулқлари ҳамда мақсадлари билан оддий одамларни бузадилар, ёмон руҳда тарбиялайдилар, бахтсизлик гирдобига ташлайдилар ва шундай қилиб, бора-бора жамият ва раиятни ҳалокатга олиб келишлари турган гап. Бунда бош сабаблардан бири ўшал гуруҳларнинг манфаатпарастлигидир.

Форобий улуғворлиги шундаки, фош қилиш ва тан-

қидгина уни қаноатлантормайди. У ўзининг идеал шаҳар (жамият) ҳақидаги ажойиб лойиҳа-орзусини ўртага ташлайди ва мавжуд жамиятга қарши қўяди. Бу шаҳарда на золим ва мазлум бор, на қашшоқ ва бой, на ниҳоқ ва олишувлар бор, на талончи ва таланганлар бор. Ҳамма баробар, бахтиёр, дўст ва ҳамкордир. Унинг бошида турганлар илм аҳлларини чексиз ҳурмат қиладилар, инсофли, адолатли ва билимдондирлар; мунофиқлик ва алдамчиларни, ичкилик ва кайф-сафони ёмон кўрадилар, бойликка (олтин, кумуш ва ҳоказо) берилишга нафрат билан қарайдилар, зулм ва золимларга йўл бермайдилар... Шундай жамиятгина инсон моҳиятига мосдир, унга бахт бахш этадигандир, бинобарин, яшашга ҳақлидир.

«Ўзидан бошқаларга раҳбарлик қилиш, уларни бахт-саодат йўлидан олиб бориш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавормайди. Кимки, бировни бахтли-саодатли қилиш ва (шу учун) зарур бўлган ишларга руҳлантира олиш қобилиятига эга бўлса, бундай одам раҳбар бўлмаслиги керак».

Шундай деди Форобий давр мустабидларига қарата!

«Ҳақиқий бахтга эришиш йўлида ўзаро бирлашган кишилар шаҳари — фазилатли шаҳардир, бахтга эришиш мақсадида бирлашган кишилар жамоаси фазилатли жамиятдир.

Бахтга эришиш мақсадида ўзаро бирлашган халқ, фазилатли халқдир. Шу тартибда барча халқлар бахтга эришиш учун бир-бирларига ёрдам берсалар, бутун ер юзи файзли бўлади».

Шундай деди Форобий бахтталаб халқларга қарата!

«Маданий жамият, маданий шаҳар ёхуд маданий мамлакат шундай: унга мансуб бўлган ҳар бир одам касб-ҳунарда озод, тенг; ундаги кишилар ўртасида фарқ йўқ; ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-кори билан шуғулланади. Биринчиликка ҳукмрон бўлмайди. Унда одамларнинг тинчлик ва эркинликларига ҳалал берувчи ҳоким бўлмайди. Улар орасида турли яхши одатлар рағбатлантирилади».

Шундай деди Форобий ғайриинсоний даврига раддия кўзи билан қараб ва халқона орзу юксакликларига кўтарилиб!

Бу, сўзсиз, улуғ олим дунёқарашининг, унинг гуманизмининг, халқчиллиги ва ватанпарварлигининг чўқ-

қисидир. Давр фани ва идеологиясида мустасно аҳамиятли воқеалардандир. Улкан ватандошимизнинг улкан тарихий хизматидир. Замон зўравонларининг олимга қарши бўлган таъқиби сабаби ҳам, аввало, мана шундадир.

Ҳа, худди шундай!

...Тўғри, олимнинг илмий фаолияти, ҳақиқат ва адолат ахтаришлари унинг ўзи яшаган ўта мураккаб ҳамда зиддиятли мозий тақозоси билан жуда чуқур зиддиятли, мураккаб ҳамда машаққатли бўлди, гоҳ қолоқ, консерватив даври савиясида қолди, гоҳ эса биз кўргандек, ундан жуда баландликларга кўтарилиб кетди.

Асрлар ва авлодлар учун энг қимматли нарса Форобийнинг улкан қомусчи сифатида эришган улғу ютуқларидан иборатдир. Унинг бутун башарият олдидаги бош хизмати шунда бўлдики, у ўзига қадар ва ўз даврида мавжуд бўлган фанларнинг ҳар бирига оламшумул аҳамиятли янгиликлар киритди, баъзи фанларга эса асос солди, илғор дунё маданияти хазинасини бойитди, фан тарихида ўта машаққатли ҳамда зулматли ўрта асрчиликдан янги даврга чиқиш ва дунё миқёсида илм, маърифат учун янги тарих бошлаб бериш ишини бажарган паҳлавонлардан бири бўлди. Унинг асарлари ўша вақтлардаёқ Европада таржима қилинди, кенг тарқалди, авлодлардан авлодларга ўта жаҳон фани тараққиётида актив иштирок этди. Шарқда ҳам жуда кенг кўламда ёйилди ва неча-неча юз йиллар мобайнида унинг ғоят кучли таъсирини сезмаган бирон машҳур ёзувчи ё олим, мутафаккир бўлмаган, дейиш албатта мумкин.

Шу тарзда Форобий жаҳон шуҳратини қозонди. Бу шуҳрат алғов-далғовликлар, қон, кўз ёши ва бўронлар билан тўла бўлган минг йилдан зўр чиқиб ҳамон давом этмоқда, миннатдор инсоният унинг соҳибига ҳамон таҳсин ўқимоқда. Шу жумладан, Алишер Навоий «Аристотелни муаллими аввал дебдурлар, Абу Наср Форобийни муаллими соний дебдурлар...» деб уларнинг фан, фалсафа тарихида, жаҳон маданияти тарихида тутган ўринларининг мустасно катта ҳамда муҳим эканлигини мамнуният билан қайд қилган эди, уларнинг асарларини чуқур ҳамда атрофли ўрганганлигини ва фойдаланганлигини миннатдорлик билан айтган эди.

Шу тарзда Форобий жаҳон шуҳратини қозонди. Бу шуҳрат алғов-далғовликлар, қон, кўз ёши ва бўрону

суронлар билан тўла бўлган минг йилдан зўр чиқиб ҳамон давом этмоқда, миннатдор инсоният унинг соҳибига ҳамон таҳсин ўқимоқда.

Чиндан-да, Форобий ниҳоят даражада оғир ва ғаддор асрлардан зўр чиқиб, янги давр бошлаганлардан бўлди, кейинги узоқ-узоқ асрларни ўз ичига олган вақтнинг қақшатқич зуғумию баттол ҳукмдорларидан зўр чиқиб, бизга қадар етиб келди ва ўзининг ўлмас орзу ҳамда ҳаётбахш фикрлари билан бизнинг замондошимизга, ҳамкоримизга айланди. Ахир биздаги ажойиб совет воқелиги асрий орзуларнинг ҳам ушалганидир...

...Ҳа, адолат қудратига, ақл қонуни ва тарихлар ҳақиқатига қаранг:

«Бутун мавжудот маркази — мен бўламан!» деган гумроҳу густоҳлар, «Осмонда оллоҳу ерда мен!» деган мустабидлар, қисмати ўлим эканлигини унутиб қўйиб, боқийлик даъво қилган, лекин кўзи юмилиши биланоқ унут бўлиб кетган мансабдорлар, афсонавий Қорун янглиғ боёну бахиллар, ҳатто дунёни забт этиб, «ҳам ҳақ, ҳам ҳақиқат ўзимман!» деган, аммо дунёдан қўли бўш кетган жаҳонгирлар — бариси, бариси ўтиб кетдилар — ҳўлу қуруқни кул қилган ёнғиндек ё обод ерларни барбод этган офатли ёнғиндек... Лекин уларга нафрат ва ғазаб қолди, халқ даҳоси, ижод илҳоми ва оқибати қолди. Кунига тўрт дирҳамгина сарфлаб, кулбада коинот сирларини текширган ва жумбоқларини очган Форобий ва Беруний баҳодирлиги қолди. Фирдавсий ва Навоий шеърляти, Рафаэль ва Галилей шухрати, Шекспир, Ломоносов ва Пушкин шукуҳи ҳамда самимияти қолди. Шуларга севги ва садоқат қолди. Замонамиз гумроҳларига бундан ҳам зўр сабоқ борми?!

Мана, бугун шу севги ва садоқат садоси бутун сайёра бўйлаб сайр этмоқда, алоҳида оҳанг билан янграмоқда. Ҳаммани инсоф ва инсонийликка ундамоқда.

Ҳа, худди шундай!

1975, ноябрь.

ФАЛСАФИЙ ТАФАҚҚУР ТАРОНАСИ

Асрлар адолатсизлик ва эрксизлик билан, миллион нотавон ҳамда исёнкорларнинг кўз ёши ва алам-андуҳи билан, ёмонликка қарши олишуви ва гўзалликка интилиши билан, антининсонийликка норозилиги билан тўла. Хилқат моҳияти ва коинот сирлари, баҳор кўрки ва ёз фазилати, яралиш ва емирилиш ҳоллари ҳақидаги ўйлар билан тўла. Барча воқелик тожи ҳисобланган инсон тақдири, аччиқ қисмати, жамият қонунияти ва яшаш маъноси, «бу дунё» ва «нариги дунё» ҳақидаги, «нега ҳақ хору ноҳақлик ҳоким» деган ўта муҳим муаммолар ҳақидаги фикрлашлар билан тўла. Инсон адолат истади, лекин мағлубиятга учрайверди ва куйди, ёнди. Инсон офтоб истади, лекин зулмат уни шафқатсиз бўғди. Инсон ҳар нарсани билмоқчи бўлди, «Учар гиламлар» да кенг осмон бўйлаб учмоқчи бўлди, лекин зулмкор ердан оёқ узолмади. Инсон моҳиятига ва қадр-қимматига мос келадиган, моддий ва маънавий бойликлар тўлиб-тошган, гўзаллик, осудалик ва осойишталик ҳоким бўлган жамият истади, лекин мавжуд социал ҳаёт унинг ёқасини чок қилишдан тўхтамади. Мазкур ҳолат ва фожиаларнинг туб сабаблари ва муаммоларни ҳал қилиш воситалари эса минг қатлам парда остида яширинган бўлиб, жафокаш осийларни минг-минг қурбонлар беришга ҳамда фарёд қилишга мажбур этишдан қолмади.

Мана шу ўта кўп қиррали ва қаҳрли воқелик ҳамда жафоли воқеалар халқ ва инсон даҳоси маҳсули, мўъжизаси бўлмиш адабиёт ва тасвирий санъатда, меъмор-

лик ва эртакларда ўз ифодасини топди. Ўзбек ва араб, озарбайжон ва армани, тожик, уйғур ва Эрон мақомларида ҳам худди шундай бўлди.

Ҳа, халқ ва ундан чиққан бой дидли фарзандлар, улкан бастакор, хонанда ва созандалар шу ўта кўп қиррали ва қаҳрли воқелик ҳамда жафоли воқеалар жо бўлган музикани ҳам қадим-қадимдан бошлаб яратди, сақлади, ардоқлади. Бу музика ҳам ўз навбатида ўз ижодкорлари билан бирга ҳамдам, ҳамдард ва ҳамқадам бўлди, улар билан биргаликда эзгулик учун курашди, адолат тантанаси томон интилди. Баландликларга парвоз қилмоқчи бўлди ва шу орзуда яшади. У ўзининг мазкур реалистик ва романтик характери туйфайли, халқ билан бўлган шу якдиллиги ва ғоят бой бадияти сабабли ғоят чуқур, мураккаб психологик ва таъсирчан бўлди, халқнинг ўзи ва унинг даҳоси каби қудратли ва боқий бўлди, кенг социал ва фалсафий мазмунли бўлди. Шунинг учун ҳам баъзиларнинг бу музиканинг чўнг муҳим қисмини ташкил этган мақом фақат ишқий нарсадир, дейишлари нодонлик ва саводсизликдир.

Мана, ҳазрат Навоий ўзларининг «Сабъан сайёр»ларидаги малакангез Дилоромнинг мўъжизасимон ижросидаги куй ҳақида сўзлаб нималарни ёзган ва қандай таърифлаган эдилар:

Чанг олиб торини тузор эрди,
Лек жон риштасин узор эрди...
Кўргузуб дайр сори йўл элга,
Неча зуннор боғлабон белга.
Ҳар қачон ул чиқиб, тарона тузуб,
Базм аро нағмаи муғона тузуб.
Ҳар қаён ул муғона нағма бориб,
Элни йўқ динки, ақлдан чиқориб.
Чанги чун жонфизо садо чекса,
Ўзи ул савт ила наво чекса,
Кўрса ёхуд эшитса ким они:
Қолмагай бир, гар ўлса минг жони.
Мен киби кимса чекса юз минг тил,
Бўлмагай васфи шарҳи юз минг йил.

Шундай ғоят образли тарзда ифодалайди улуғ мутафаккир ўз Дилоромни санъатининг ҳайратланарли

сеҳрини ва ажиб сирлилигини, исёнкор сози ҳавосини, ҳазин овози навосини ва умуман, ёқа чок қилувчи музикани!

Дилоромнинг санъаткорлик маҳорати, ундаги мўъжизани санъатнинг аччиқ тақдири ҳақида сўзлаб Навоий бу маҳорат ва санъатнинг ҳам чексиз қудратини (ахир, чунончи, у, одамни ҳатто диндан чиқаришга қадар олиб бориши мумкин!) тараннум этади ҳам унинг қадрига етмаган ва санъаткорни бир бўлмағур сабаб билан ўлимга маҳкум этиб саҳрога ташлаб кетган мустабид шоҳни кескин танқид остига олади, тўғрироқ айтганда, шу музика билан уни фош қилади ва савалайди. Масала чуқур ва жиддий социал тус олади.

Бу музиканинг XV асрда ҳам жуда ривожланганлигидан далолат берувчи омил — кўпгина мураккаб музика асбоблари мавжудлиги ва уларнинг ҳар бирининг ҳайратомиз тили, «ақлдан оздириш» даражадаги таъсир кучи ҳақида сўзлаб Навоий бошқа ерда («Маҳбул-қулуб») яна беҳад тўлқинланиб ёзади:

«Улки кўргазгай мулойим таронау нағам, агар эшитгувчининг ҳаёти нақди анга фидо бўлса не ғам. Кўнгул қуввати хушнавоздин, руҳ кути овоздин. Хушхон муғаннийдин дард аҳлининг ўти тездур, агар малоҳати бўлса, ҳол аҳлиға рустохездур...

Майхонада кимки майдин ибo қилғай, най уни бир дилкаш наво била ани расво қилғай. Агар киши май ҳавосин бошидин чиқорур, ғижжак мадди ноласи била анга ёлборур. Ва танбур пардадаги фитнадин ҳалок этар ва офият пардасин чок этар ва чанг зорлиғ била бўғзин тортар ва уд лисони нағмасининг тарғиби чангдин ҳам ортар. Андаким, рубоб бошин ерга қўюб ниёз кўргузгай ва қўбуз қулоқ тутиб айшға тарғиб оҳангин тузгай. Чун қонун ва чағона ноласи қулоққа тушгай ва маҳваши соқий юкунуб, май аёққа тушгай, ул вақт зуҳду тақвоға не эътибор ва хушу хирадға не ихтиёр. Агарчи ишқ фақр аҳлини расво қилурда булардин фароғдур ва лекин ул ўтни ёрутурға най дамидин елу майдин ёғдур. Араб теvasи «ҳудий» лаҳни била бодия қатъида тез бўлур, булут бухтиси раъд садосидин сойқа анgez. Инсонға маҳзи ғалат хаёлдур ва одамийға бу офатдин қутулмоғлиқ маҳолдур»¹.

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 13- том, 23—24- бетлар.

Бу музыка том маънода ўзига хос профессионал бўлиб, ўзининг асрлар мобайнида яратилган илмига, илмий асос ва қонун-қоидаларига эгадир. Тарихимиздаги бадий маданиятнинг аксар улуғ вакиллари у билан машғул бўлишган. Абу Наср Форобий ва Абдураҳмон Жомий, Дарвеш Али ва Заҳириддин Муҳаммад Бобир ва бошқаларнинг музыка санъати ва назариясига оид ёзган махсус илмий рисолалари шундан шаҳодат беради. Бинобарин, мақом профессионал бўлмаган ё ярим профессионал бўлган халқ музикасидир, дейишлар ҳақиқатга зид бемаъни даъволардир.

Асрлардан асрларга ўта бадий ва фалсафий тафаккур тараққиёти оқибатида ҳамда ҳаёт тазйиқи натижасида мақом равнақ топиб, гўзаллаша борди ва бойийверди. Шу тарзда бизга етиб келолди ва айтиш мумкинки, тарихда биринчи мартаба кенг ҳамда бахтиёр халқ оммасининг том маънодаги бевосита мулкига айланди, шу кенг омманинг маънавий оламни безайдиган ва янги маданиятнинг ривожига, бойишига фаол кўмаклашадиган бўлиб қолди. У давлатимиз томонидан сақланади ҳамда эъзозланади. Бу ҳеч тасодифий эмас.

Владимир Ильич Ленин билан бирга ишлаган Вл. Бонч-Бруевич ўзининг эсдаликларида буюк доҳийнинг асрлар мобайнида халқ даҳоси, машаққатли ҳаёти ва ижодий меҳнати томонидан яратилган бадий маданиятга бўлган муҳаббатни беҳад эканлигини қайта-қайта таъкидлайди ва чунончи, бир суҳбатдаги унинг айтган фикрларини хулосалаб, жамлаб хабар беради:

«Албатта, у мутлақо ҳақли эди. Фақат объектив, илмий-марксистик анализгина халқ ижодига сингиб кетган энг зарур ва муҳим элементларни очиб имкониятини беради. Бу ижодда кенг халқ оммасининг асрий кураши, орзу ва иштишларининг моҳияти акс этади. Халқ ўзи бунёд этган ана шу катта адабиёт ёнидан индамай ўтиб кетиш — демак бу марксистик адабий тадқиқот фронтида жиноят қилишдир».

Бизнинг партиямиз ва унинг ҳаётбахш ғоя ҳамда кўрсатмаларидан илҳомланган бадий маданият ҳақидаги фанимиз ҳамisha Ленин таълимотига, васиятларига содиқ бўлиб келмоқда. Бизда ҳаёт ва илмий фикр ривожлангани сари Лениннинг кечмиш маданий меросга бўлган муносабатининг, унга ғоят катта ҳур-

мат, эҳтиёткорлик билан қараш ҳамда ижодий ўзлаштириш зарурлиги ҳақидаги айтганларининг нақадар доҳиёна эканлиги шунчалик чуқур очилмоқда. Улуғ Октябрь оқибатида озод бўлган ва янги, социалистик, коммунистик маданият яратаётган халқимиз ўтмиш маданиятига, шу жумладан, мақом музыкасига ижодкор аждодлар томонидан қонуний меросхўр қилиб тайинлангандек қарамоқда, азизламоқда, тараққий эттирмоқда. Умуман, жаҳон бадий маданиятидаги буюк анъаналарнинг ва социал системамизнинг қудратига қарангки, ўшал анъаналар бизда маълум маънода янги ҳаёт кечири бошлаб, янги вазифалар хизматига қўйилиб янада мустаҳкам барҳаётлик касб этдилар; улардаги донолик ва гўзалликнинг янги-янги қирралари ҳамда қудратлари намоён бўлмоқда, барчани ҳайратга солмоқда; уларга чуқур ҳурмат билан қарамасдан ва фойдаланмасдан янги, ўшалар даражасидаги бойлик яратиш ғоят маҳол иш эканлигини таъкидламоқда...

Ҳар бир халқ маданиятида умумбашарий маданият хазинасига арзирли ҳисса бўлиб қўшиладиган санъат намуналари ва жонажон образлар борки, улар билан фахрланади шу халқ. Улар ҳамма халқларга хизмат қилган ва қиладигандирлар. Уларни ўрганиш ва давримизнинг актив омилига айлантиришда совет фани жуда катта ишларни амалга оширди. Шундай иш, жумладан, мақомлар соҳасида ҳам дўндириб бажарилди. Яқинда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номидаги Санъатшунослик институти, Тошкент Давлат консерваторияси ва республика Композиторлар союзи томонидан уюштирилиб ўтказилган илмий конференция ҳам шундан далолат берди. Унинг кун тартибида «Мақом, мугом ва ҳозирги замон композиторлари ижоди» деган мавзу турди. У Урта Осиё республикалари, Қозоғистон, Озарбайжон, Арманистон, Тожикистон, Туркменистон мақом мутахассисларининг кенг кўламли анжуманига айланиб кетди. Унинг ишида мазкур республикаларнинг барчасидан ҳамда Москва ва Ленинграддан олимлар ўз докладлари, нутқлари билан фаол иштирок этдилар. Бунинг устига, шу республикалардан келган машҳур санъат арбоблари ўзларининг ҳайратомиз ижро маҳоратлари билан бу музыканинг туб моҳияти ҳамда бойликларини, қатор ажиб муаммо ҳамда сир-асрорини

атрофли намоиш қилдирдилар, конференциямизнинг муваффақиятли ўтишига қимматли ҳисса қўшдилар.

Энг муҳими шундан ҳам иборатки, анжуманимиз мазкур музиканинг ва совет фанининг чуқур интернационалистик характери яна бир карра амалда намоён қилди. Ҳар бир халқдаги мақомни янада чуқур ўрганишни, муштарак проблемаларни бирлашиб туриб ҳал қилиш; бу ғоят бой мусиқий меросни халқларимизни бир-бирига янада яқинлаштириш ва янги совет музика маданиятини бойитиш хизматига қўйиш масалалари конференциянинг диққат марказида бўлди. Конференция республикалараро илмий ишларни бундан кейин актив суратда координация қилиш зарурлигини таъкидлади ва унинг иштирокчилари бу соҳадаги фанининг координация қилиш маркази Ҳамза номидаги Санъатшунослик институти бўлсин, деган таклифни ўртага ташлашди. Бу анжуман яққол шуни кўрсатдики, қатор Шарқ ўлкаларида ўзига хос шаклларда кенг тарқалган ҳамда ривожланган мақом музикаси шу мамлакатлардаги халқлар тарихида муштараклик, ҳамкорлик бўлганлигидан далолат беради, ҳозир ҳам халқларнинг аҳиллигига улуш қўша оладиганлигидан шаҳодат беради.

Тасодифий эмаски, Совет ҳокимиятининг биринчи йилларидаёқ халқ ва давлатимизнинг ўтмиш музикасига, жумладан, мақомларга бўлган қизиқиш кучайган эди. Уша вақтлардан бошлабоқ бу музика асарларини давлат йўли билан топиш, ёзиб олиш, тўплаш ва ўрганиш, кенг миқёсда фойдаланиш йўлга қўйила бошлаган эди. Бу нарса айниқса кейинги йилларда Ўрта Осиё, Закавказье республикаларида ҳамда Қозоғистонда авж олиб кетди. Махсус мақомчилар ансамбллари ташкил этилди, мунтазам суратда музика экспедициялари уюштириладиган бўлди, музика асарлари кенг кўламда илмий ўрганиладиган ва нашр этиладиган бўлди.

Масаланинг энг муҳим ҳамда жиддий томони шундан ҳам иборатки, мақомга ҳозирги замон музикасини яратувчи композиторларнинг ижобий муносабати чуқурлашди ва активлашди. Оқибатда республикаларда, шу жумладан, Ўзбекистонда мақом ҳам ўзича — аслича халқ орасига ёйилди, ҳам мақом мавжуд бўлган республикаларда, шу жумладан, Ўзбекистонда совет

композиторлари бу музикадан ижодий фойдаланиш асосида шундай ажойиб асарлар яратдиларки, уларнинг шуҳрати бутун мамлакатга ҳамда ундан ташқариларга чиқди. Конференция қатнашчиларининг ҳаммаси буни катта мамнуният билан қайд қилдилар ва бундай ижодкорликни янада кучайтириш, чуқурлаштириш зарурлигини қатъий тарзда ўртага ташладилар. Конференция вақтида мақомнинг ўзидан ва янги ижод намуналаридан берилган махсус концертлар бу айтилганлар буткул асосли эканлигини такроран тасдиқлади.

Капиталистик мамлакатлардаги бир гуруҳ буржуа олимлари орасида анчагина кўп ҳамда кучли тарқалган «назария»ча, масалан, ғарбий берлинлик музикашунос Даниэль фикрича, Европа музика санъати жанрлари ва шакллари қабул қилиш, ривожлантириш гўё традицион музикани, шу жумладан, мақомларни ҳалокатга олиб борар эмиш. Бундай даъволар ғоят зарарли бўлиб, бизни тўғри йўлдан чалғитишга ва янги музика маданиятини яратиш ҳамда ривожлантириш томон интилишимизга қарши қаратилгандир, бўҳтон ва авантюрадир. Бу, буржуа идеологларининг, ирқчиларнинг аллақачонлар миси чиққан «Ғарб Ғарбдир, Шарқ Шарқдир», улар икки тамомила бошқа-бошқа оламдир, бинобарин ҳеч бирлаша олмайдилар, деган эски «таълимот»нинг янгича кўринишидан бошқа нарса эмасдир.

Ҳаётимиз ва фанимиз кўрсатдики (конференция буни яна бир бор тасдиқлади!), Совет Шарқи республикаларида кўп асрлик традицион музика билан янги музика орасида «бирлаша олмаслик», «келиша олмаслик», бир-бирини истисно этишлик, деган нарса йўқ. Аксинча, улар жуда иноқдирлар: ҳам мерос музика ўзининг бутун асрлар мобайнида тўпланган «сеп»ини ёйиб озод яшамоқда, кишиларимизга илҳомбахш руҳий озуқа бермоқда; ҳам ҳозирги замон янги музикасининг ривожига жуда яхши ёрдам бермоқда, ҳам шу янги музиканинг барча жанрлари барқ уриб, камолот томон кетмоқда, ҳатто бутун Европа олдида мақтанишимиз мумкин бўлган опера, балет, симфония асарлари яралмоқда.

Мақом бир томондан идеологик кураш аренаси — яна бир реакция даъво ҳамда ҳаракат билан олишув соҳаси бўлмоқда.

Маълумки, яқинларга қадар хориждаги корчалонлар

уйғур халқининг бебаҳо бойлиги бўлган мақомни йўқотиб юборишга уринган эдилар. Энди эса улар спекулятив мақсадда ўзларини гўё уйғур музыкасининг ҳомийлари қилиб кўрсатишга уринмоқдалар ва айни вақтда бўхтон билан машғул бўлиб айтмоқдаларки, гўё бизда мақом йўқотилаётган эмиш, халқ ҳаёти ва хотирасидан ўчириб юборилаётган эмиш.

Бизда ҳақиқат бу «кашфиёт»нинг тамомила акси эканлигини англаш ҳеч қийин эмас, албатта...

Биз ҳар хил муҳолифларимизга қарши муваффақиятли кураш олиб бориш учун амалга оширишимиз керак бўлган ишлардан бири шундан иборатки, мақомни янада чуқур, илмий ўрганишимиз лозим. Юқорида қайд қилганимиздек, бадий маданиятимизнинг энг катта тармоқларидан бири бўлган бу музыка ўзининг асрлар мобайнида улуғлар томонидан яратилган ва қатор-қатор ўта жиддий трактатларда жо бўлган бой назарий асосларига эга. Шуларни етарли даражада ҳамда атрофли ўрганиш зарур. Шу билан бирга ҳеч шубҳасизки, мақом халқ истеъдодининг юксак профессионал музыка шаклида мужассамлашганидир ва тўла эъзозланишга лойиқдир. У, узоқ ва ҳар хил замонлар ҳамда шароитларда яралиб, ривожланиб, кечмишдаги халқ ҳаёти ва руҳий оламининг муайян маънодаги қомусига айланди — шу қадар сермазмун, кўп қиррали ва теран маъноли бўлди.

...Ҳа, юксак дидли, гўзал дилли, холис ниятли ҳамда пурҳикмат даҳоли халқнинг севгиси ва севинчининг, социал дунёқараши, тўйи ва ташвишининг ифодаси бўлди мақом ва асрлар мобайнида шу севги ҳамда ташвиш хизматида бўлди; шу халқнинг хилқат фалсафаси ва ҳаёту мамот муаммолари, табиат ўжарликлари, саховати ва сир-асрори, осмон оғушида тез ва баланд учиш орзулари ифодаси бўлган мақом асрлар мобайнида шу фалсафа, сир ва муаммоларни чуқурроқ билиш ҳамда орзулар камолотига эришиш хизматида бўлди; шу халқнинг эрки, меҳнати ҳамда бахти ўғирланганига, топталишига қарши норозилигининг, озодлик, адолат ва равнақ ҳақидаги инсонпарварлик, дўстлик ва ватанпарварлик истак ҳамда интилишларининг ифодаси бўлди мақом ва асрлар мобайнида шу норозилик ҳамда интилишлар хизматида бўлди. Бизнинг замонда мақом орзу ва истаклари халқ билан бирга-

ликда тантана қилиб, ҳаёт ҳақиқатига айланган мамлакатда у ҳам асрлар асроридан хабар берадиган, ҳам янги, бахтиёр ҳаёт ҳамда маданият яратувчиларга мадад бахш этадиган ажойиб омилга айланди. Шу бондан халқимиз ва партиямиз уни чўнг эъзозлайди, кўз қорачиғидай сақлайди, фанимиз олдига уни янада чуқурроқ тадқиқ этиш, композиторларимиз олдига эса ундан янада яхши фойдаланиш вазифасини қўяди.

Конференциямиз мазкур топшириқни бажаришда муҳим воситалардан бири бўлади, албатта.

1975 йил.

АСРЛАР ОША — ОРАМИЗДА

Халқ, ҳақиқат ва нафосат ўлмайди, дейдилар, буларни ардоқлаган, куйлаган улуғлар ҳам мангудир, ҳаммиша авлодлар дилида ва тилида барҳаётдир, дейдилар, шу миннатдор авлодларнинг эзгу интилиш ва ишларида мададкор ва мужассамдир, дейдилар.

Бу жуда тўғри ва ҳақ гап. Фирдавсий ва Низомий, Руставели ва Шекспир, Пушкин ва Толстой, Шевченко ва Абай, Горький ва Маяковскийлар қатори Алишер Навоий ҳам ҳамон халқ дилида. Ҳа, мана, 535 ёшга кирган бўлса-да, у ўз асарларида барҳаётдир, ора미здадир, биз билан биргадир.

У, шу улуғлар каби, ҳайратомиз гўзал ва мўъжизакор нафис, қуёш янглиғ сўнмас ва олтинга ўхшаб қораймас, ранг-баранг ва сеҳрли бадият яратди. Бу бадият баркамол баҳор каби иффатли, зангин ва зарриндир, шу баҳор латофати ва фусуни сингари завқли, илҳомбахш ва шавқлидир, яна шу баҳор каби суронли, ҳужумкор ва ўзгарувчандир.

Навоий шундай ажойиб гуманистик, интернационалистик ғояларни, оловли ва тўфонли социал ҳаракатларни тараннум этдики, улар гениал шоир бадиятига қалб бўлди, шундай қудратли ва жозибали қалб бўлдики, уни на қақшатқич зулмат ва қабиҳ ҳукмдорлар, на фалокатли бўрон ва қонли тўфонлар, на шулар билан тўла асрлар урушдан тўхтата олди, аксинча, у ҳамон барҳаёт.

Биламиз, бундай бебаҳо ҳамда оловли хазинани яратиш ва адолат ҳамда нафосат учун курашиш унинг

учун осон бўлмади. Ахир, у ўзининг ўта ғаддор ва ташвишли даври ҳақида сўзлаб, қуйидаги ҳасрат ҳамда фиғон тўла мисраларини аччиқ кўз ёшлари билан ёзганлиги бежиз эмас эди:

Жаҳонки зоҳир айлар лолаю боғ,
Эрур ул боғ зиндон, лоласи доғ...

У шу зиндонда яшаб, шу зиндон билан олишди, зиндончиларга қарши исён кўтарди, лоладек гўзал ва лекин қалби қон бўлганларнинг мафтунни эди, шу дили пора-пораларнинг дардини чекди, уларни ҳимоя қилди. У улкан қалб қони ва ҳайратомиз маҳорат билан акс эттирди: адолат учун оловли олишувларни ва инсон учун шиддатли курашларни, Ширин вафоси ва замон жафосини, Фарҳод баҳодирлиги ва Шопур биродарлигини, меҳнат шавқи ва завқини, гул ҳусни ва булбул навосини, шеърят мусиқийси ва фаоллигини, ақл қудрати ва адолат лаззатини, самимий севги ва соф садоқат таронасини, юксак одамийлик илҳоми, пафосини ва нафосат нашъасини, жон олиб, жон бериш йўли билан бўлса-да, адолат ва гўзаллик учун курашиш қатъияти ва қаҳрамонлик виқорини... У айниқса аёллар фожиасининг зўрлигини нотавон Лайли қисмати тимсолида ва шу Лайли тили ёрдамида зор йиғлаб айтди шу ҳар биридан ўт чақнаган аччиқ аламли сўзларни:

Сенинг нечаким ғаминга йўқ маҳл,
Чун эр кишисен бу саҳл эрур, саҳл.

Ҳар сори урай десанг тақингни,
Тутқучи тикандур этагингни.

Этак доғи пойбандинг эрмас,
Даври зиҳи ҳам камандинг эрмас.

Мискин мани зору пойбаста,
Йўқ, йўқки, заифи пошикаста,

Не майли сукун, не ҳадди рафтор,
Юз қайди бало аро гирифтор.

Бўлмоқ юз алам уйида маҳбус
Бир ён, яна бир ён ўлди номус.

Эр мажлиси аро роҳ эрур зеб,
Хотун кишига салоҳ эрур зеб.

У бутун кучининг борича озодлик ва бахт тилади шундай миллион-миллион мискинларга.

У, адолатсиз даврлар учун жуда характерли бўлган, йиғилса тоғларга тенг кулфатлар туғдирган ва мустабид ҳокимлару талончи боёнлар ташаббуси туфайли яралган ҳамда қутурган душманликларни, мамлакатлар, раиятлар, уруғ-аймоқлар орасида мавжуд бўлган машъум ихтилофу нифоқларни қоралади; ёлғон баҳоналарга бурканиб, ўз халқинигина эмас, ўзгалар юрти ва мулкига тажовуз қилган, тож ва олтин, дея уруш тигин ишга соладиган, дарё-дарё қон оқизиш шар ва қишлоқларни харобага айлантирадиган, одамийликни ҳақоратлайдиган босқинчи Хисрав ва боёнларни ғазаб билан савалади — фикрда, орзуда, қоғозда, қудратли қалам ила тор-мор келтирди ҳаётда итсин ва йитсин дея!..

У бундай душманликни, ажал ва харобаликни рад этиб, ҳаётийлик, тинчлик ва бунёдкорликни тараннум қилди, принципга айлантирди, барча эзгулик шундир, дея жар солди:

Олам аҳли билингизким, иш эмас душманлиғ,
Ёр ўлунг бир-бирингизғаким, эрур ёрлиғ иш...

У шу тарзда халқларни, мамлакатларни дўстликка, ҳамкорликка, эзгуликка чақириб, уларни самимий севди, уларга шу орқали бахт-саодат тилади ва ўз идеал ҳукмдори — Искандарига топшириқ бериб айтди: «Адлинг ила олам элин шод эт, ер юзин обод эт!..»

Мана шулар сабабли машъум замон, зиндон ва зиндончиларнинг, одам қиёфасидаги зоғу йиртқиқларнинг қақшатқиқ ва оғули зарбаларига — шу исён ва ҳимоя азобларига тўхтовсиз тарзда нишон бўлди, чидаб бўлмас даражадаги таҳқир, алам ва андуҳ оғриқларини, пора-пора бўлиб кетган дилининг азоб ва изтиробларини шеърга кўчирди:

Зофеки, чўқуб оқизди қон кўнглумдин,
Тирноғ ила узди нотавон кўнглумдин.
Аъзосида кўр асар дамим дудин,
Минқор ила чангида нишон кўнглумдин.

Ҳа, том маънода даҳшат!

Лекин шоир ҳеч таслим бўлмади, муттасил охириги нафасига қадар ўзига—ўз улуғворлигига, оташин инсонпарварлигига, ватанпарварлигига содиқ қолди ва тантанавор ҳамда онтомиз деди:

Эранлар хизматидин чекмагил бош,
Агар бошингга гардундин ёғар тош.
Ки гар ул тош била бошинг ушалғай,
Саодат хаттидур, гар захми қолғай...

Бу том маънода баҳодирона қатъиятга қаранг! Бу қадар чексиз ва изчил фидойи бўлиш учун ҳақиқатан ҳам ўта буюк қалб, эътиқод, идеал ва имон керак. Худди шулар бор эди Навоийда ва худди шулар Навоийни Навоий қилди.

Ҳа, гениал шоир ўзи шамдек ёнди-куйди, лекин атрофга нур сочишдан, одамларга зиё бахш этишдан тўхтамади. Дунёдан ҳам этак силтамади, умидсизликни қоралади, келажакка лочин кўзи ҳамда камоли ишонч билан қаради ва ақл машъалини қўлда баланд тутган ҳолда авлодларга васият қилгандай деди.

То хирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонға бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас...

Шу тарзда у бузруквор шахс асрларга ва авлодларга ўрнак ҳамда ўргатувчи бўлди — энг катта ҳақиқатга чорловчи бўлди... Ахир, у бу ҳақиқат ғалабасига эришолмади, эришолмас эди ҳам, бунинг туб сабабини билмай қоврилди ҳам. Ҳа, у қалбан халқ билан бўлган ҳолда бир ўзи зулм ва зулмат ҳоким замон билан якка кифт бўлиб олишди — аччиқ оқибатини ўзи билмай, халқдан практик жиҳатдан ажралган ҳолда. Бу унинг ҳам ўша замон савияси натижасида бўлган заифлиги ва фожиаси эди, ҳам маълум маънода журъати, қудрати ва улуғворлиги эди. У ҳеч кимдан ва ҳеч нарсадан қўрқмасдан «Халқим!», «Ватаним!» деди ва бошқа халқларга, уларнинг диёрларига ҳам шундай олижаноб муносабатда бўлди. Кулфат исканжасидаги миллионларни ва хароба кулбаларни кўриб кўз ёши қилди, уларнинг бахти ва ободонлигини орзу қилди.

Лекин замон зўр чиқди ундан, шафқатсизлик ҳамда ноинсофлик қилди ва бу орзу-тилак улуғ гуманист дилини тилиб-тирнаб тилаклигича қолаверди. Тилакчи ҳам бўш келмади ва замониға олов уфургандай юқоридаги ҳар бирдан аланга отилиб чиқаётган сўзларни барала айтди нидо тарзида...

Буюк мубориз файласуф шоир бу билан қаноатланмади, «ҳаддидан ошиб» яна деди:

Шундай олам истагимки, аҳли олам бўлмасин,—
Ундаю ҳам олам аҳли зулмидан ғам бўлмасин.
Унда на кундузда мазлумлар кўзида сели қатл,
Ҳеч ғарибнинг киймиши тунларда мотам бўлмасин.
На фалак бедодидин унда кўнгилда юз алам,
Дил жафо тиғи-ла чок, муҳтожи маҳрам бўлмасин.
Ҳам парилар гўдасики, одабийликдан йироқ,
Ҳамда девсифат, бироқ суратда одам бўлмасин...¹

Табийй, бундай чўнг ажойиб халқоний ва ҳаққоний орзу ҳамиша орзулигича қола олмас эди. Зотан, унда улкан ҳақиқат бор, вақти келиб тарих тақдирини ҳал қиладиган ва тарих филдирагини тўғри йўлга солиб юборадиган халқ истаги ва иродаси мужассам. Шу боисдан ва шу жиҳатдан шу орзу-тилакли шоир келажакка мансуб эди. Ажиб сирли ва сеҳрли тақдир ҳамда қонуният тақозосига қарангки, бу келажак бизнинг янги, ажойиб давримиз бўлиб чиқди, биз бўлиб чиқдик, асрий орзулар ушалган ва ушалаётган мамлакатимиз ҳамда асримиз бўлиб чиқди...

Доҳий шоир қолдирган бадий мерос шу қадар қудратли ва улуғворки, бизнинг энг юксак тараққиёт чўққилари томон кетаётган жамиятда ва энг илғор ҳозирги маданиятимизнинг олтин хазинасида ҳам ўзига муносиб ўрин олди. Урин олибгина қолмай, хизмат ҳам қилмоқда бизга. Озод диёримизда ўта гўзал инсоний идеаллар, ҳаётбахш ғоялар мужассамлашган янги жамиятни барпо этишда иштирок қиладиган ҳар бир меҳнат аҳлида ва уни тараннум этаётган санъаткорлар орасида гениал шоирнинг орзулар, нафосат ва истаклари оламидан баҳраманд бўлмаган биронтаси ҳам топилмаса керак.

¹ Шоир В а с ф и й таржимаси.

Шундай қилиб, у тарихдаги бошқа буюк ижодкорлар билан бирга бизда ҳам янги жамият яратишда, ҳам шу улуғвор жамият маданиятини ривожлантиришда, ҳам шу жамият одамларининг руҳий оламини безашда иштирок этмоқда.

Ҳа, у ўзининг улкан гуманистик ва интернационалистик ғоялари ҳамда беқиёс юксак бадиияти билан келажакка мансуб эди, шу келажакнинг ёрқинлигига ва келишлигига ишонган эди. Зотан, ўз замони томонидан буткул қувғинга солинган ғояларининг ҳақлигига ва ҳаётийлигига, халқ қудрати ва инсон истеъдодига, ақл мўъжизакорлигига ишонган эди, суянган эди. Шу келажак бизда, асримизнинг ўн еттинчи йилида бошланди. Шу билан тақозо қилинган ҳолда у ва у кабилар ҳам қайтадан дунёга келдилар — ижодлари маҳсулининг тарихи ҳамда тақдирида янги давр бошланди, бу ғалаба ва тантана даври бўлди...

Шуни ҳам айтай. Навоий яхшиликни куйлаш ва яхшиларга ўғит янада яхши бўлиш ўғитини беришдагина бизга ҳамроҳ эмас. У ёмонларга қарши курашда ҳам биз билан ҳамкор. Бу жуда муҳим. Ахир, бизнинг асрда, бизнинг замонда ҳам у эъзозлаган одамийликдан юз ўгирган ва унинг нафратига гирифтор бўлган ярамаслар, беҳаё, беқарор ва бевафолар оз дейсизми?! У ардоқлаган меҳнат ва ҳалолликни таҳқирлаб, ўзгалар ҳисобига яшашни афзал кўрган муттаҳам, худбин ва мурдорлар йўқ, дейсизми?! У куйлаган дўстлик ва ҳамкорликни, ростгўйлик, софлик ва самимийликни оёқ ости қилиб, олчоқ ҳасад ва низо билан, жирканч бўҳтон ва фитна-фужур билан, ҳийла ва найранг, мунофиқлик ва кўрнамаклик билан машғул бўлувчи ва сохта, ҳаром обрў орқасидан югурувчи разиллар кўринмайди дейсизми?! Бундай қолдиқлар ҳали бор!

Бунинг устига, ташқариларда ҳоким ҳаромхўр ва қотил сармоя оламида моҳиятча улуғ шоиримизнинг ҳам ашаддий душмани бўлган ва у лаънатлаган ҳозирги ғоратчи хисравлар ва ажалфуруш ахраманлар нималар қилмоқда ва қилмоқчи яна?! Ахир, чунончи, фаластинлик арабга чексиз азоб бераётган ва қаҳрамон Ангола ватанпарварига чоҳ қазийётган босқинчилар ўшал Хисравлардан нима фарқи бор?!

Шуларнинг барчаси билан олишувда ва юксак одамийликни, гўзал инсоний фазилатларни муҳофаза

этиш, халқни азизлаш ҳамда қадрлаш учун кураши-
мизда буюк гуманист бизнинг сафимиздадир.

Ҳа, у рад этган ва уни рад этган машъум замонлар
оша бизга мардонавор етиб келди тик бош кўтарган
ҳолда ва мағрурона тарзда етиб келди. Унинг энг улкан
орзулари, гуманистик идеаллари ўзларига мос ва маҳ-
сулдор заминга тушиб, гулдек очилаётган бизнинг
янги жамиятда биздек бахтиёр авлоднинг дили ва ҳаё-
тини безайдиганлардан бири бўлди, ажойиб ҳамда
улуғвор ишларда шу авлоднинг азиз замондоши ва кў-
макдошига айланди.

Бу унинг асрлардан зўр чиққан қудратидан ва ҳақ-
гўйлигидан далолат!

Шу жамият, шу авлод, шу Ватан уни ва у кабилар-
ни тарихда биринчи бўлиб рўй-рост тақдирлайдиган ва
ардоқлайдиган бўлди. Шу жамият, шу авлод ва Ватан
унга ҳайкал қўйди ва китобларини ҳар бир хонадонга
олиб кирди. Шу жамият, шу авлод ва Ватан унинг
номига атаб янги шаҳар бунёд этди ва энг севимли
Фарҳодини бронзада абадийлаштирди. Дорилфунун ва
мактабни, театр ва колхозни ҳам унинг табаррук номи
билан атади. Шу совет жамияти, шу совет авлоди, шу
совет Ватани унинг ҳақида минг-минглаб бадийи ва
илмий асарлар яратди, тантана тўйларини ўтказди,
тўйбоши эса муаззам Москва бўлди, шу муқаддас ди-
ёрдан туриб унинг улуғ номи ҳамда шеърини шухрати
яна бир бор бутун ер юзига таралди. Асарлари ҳақи-
қатан ҳам беш қитъада ўқиладиган бўлди...

Ижоди маҳсули ва тақдири ҳақида орзу қилиб айт-
ган эди у:

Халққа зеби торак айла ани,
Ўқуғонга муборак айла ани.
Етти афлокни анга ёр эт,
Етти иқлимни анга харидор эт.

Бу амалга ошди ҳам! Бу ўз даҳоси ва ижоди қуд-
ратига ишонган улуғ зот башоратининг ҳақлиги
ҳамда ҳаётинингидан шаҳодатдир. Унинг беш юз ўттиз
беш ёшини бугун жамоат буткул қонуниятли ҳолда
муборакбод этмоқда ва хотирасига таъзим қилмоқда.

1976 йил

ДЕКАДАДАН СЎНГ МОСКВАНИ УЙЛАБ...

Одат бўйича Москва деганимизда бепоён Ватанимиз пойтахтини, партиямиз Марказий Комитетини, ҳукуматимиз марказини, халқларимиз дили, бирлиги ва дўстлигини кўзда тутамиз.

Бу мақолада ҳам шу қоида сақланди.

...Москванинг ажойиб театрларидан бирига кириб ўтиришимиз биланоқ менинг шерикларимдан бири атрофга қараб, икки қўли билан икки юзини артгандай, силагандай бўлди-ю, бениҳоя хурсандлик, мамнуният ҳамда миннатдорлик билан тўлиб-тошиб бир хўрсинди ва «Ажаб, Москва дунёда афсонавий шаҳарга айланиб кетди-я!» деди.

Ҳа, дунёда кўп шаҳарлар бор, уларнинг номлари ҳам мухталиф, жойлашган ерлари ва ёшлари ҳам ҳар хил. Лекин Москва битта. Уни шаҳарлар шаҳари, марказлар маркази, пойтахтлар пойтахти дейдилар. Қизиқ, унинг қандайдир бошқача ҳусни ва тақдири бор, унинг ўзига хос қандайдир айрим латофат, фазилат ва фасоҳати бор. Унинг вазифаси ҳам ҳаммиша ўзгача бўлиб келди.

Эҳ-е, унинг ҳақида кимлар, қачонлар ва нималар ёзмадилар?! Бунинг ҳаммаси унинг алоҳида шаҳар бўлганлигидан, мустасно улуғлигидандир. Александр Сергеевич Пушкин уни кўкларга кўтарди, бунинг сабаби маълум. Уни Русь марказлашган миллий давлатининг бош шаҳари дейишди. Уни Наполеон тушида кўрганида ҳам қўрқиб тўшакдан сакраб тушадиган бўлди, бу жаҳонгирга — ўша вақтга қадар деярли ҳеч қаерда

мағлубиятга учрамаган бу лашкарбошига Москва шундай ҳал қилувчи зарба бердики, шундан сўнг у ўнгла-на олмасдан дунёдан ўтди-кетди.

Москвани Маяковский бениҳоя революцион пафос ва оловли сўзлар билан куйлади. Зотан Москвада вояга ета бошлади. Украиналик Павло Тичина, қозоғистонлик Жамбул, озарбайжонлик Самад Вурғун, ўзбек шоири Ҳамид Олимжон Москвага беҳад тасаннолар ўқидилар — ахир уларнинг халқлари шу ердан нур ола бошлаганлар-да. Чемберлен, Гитлер, Даллесларнинг энг катта таъна ва бўҳтони шу Москвага тушади, Москва улар учун даҳшатли бўлиб кўринади, уларга кўрқув солади, зеро Москва улар системасининг ниҳояси бўлиб кўринади, улар ҳалокатининг сабабчиси бўлиб туюлади.

Москва!.. Бу қисқа сўзда, бу биргина камтар калимада бир дунё маъно ва мазмун мавжуд. Москва инсоният тарихида янги давр бошлаган азамат юртнинг пойтахти. Москвада Ленин ишлаган, янги жамият пойдеворини қуриб берган. Москвада давримизнинг оруномуси, ақлу гидроки ҳамда виждони — партиямизнинг Марказий штаби бор. Москва бутун бепоён мамлакатимизнинг посбонидир.

Ҳамма халқларимиз бир тан бўлса, Москва шу таннинг дилидир.

Ҳа, ҳамма гап мана шунда.

Москва бизникигина эмас, у бутун илғор инсониятнинг умид таянчи ва зиёратгоҳидир. Лондон кўчаларида полиция таёғи зарбаларига учраган докер, Вашингтон ё Нью-Йорк биржаларида ишсизлик азобларидан сарғайган бечора ота ва она, Қора Африка мустамлакачилик деган балонинг исканжасида инграётган, дилидаги алам ва танасидаги яра азобидан тўлғанаётган занжи Москва сўзини эшитганда ўзларидаги ишончга ишонч, кучга куч, қатъиятга қатъият қўшадилар, кўзларига зиё тўлади, илк баҳордаги шабада таъсирида уйғонгандек курашга кўтариладилар. Москва қўшнига девордан бўйин чўзиб мўраламаси-да, бировлар ишига аралашмаси-да, дунёнинг бир чеккасида соқит туриб, ўз иши билан машғул бўлса-да, бари-бир ер юзининг ҳар бир қисмида баҳор ва ҳаёт излаганлар, нажот ва саодат ахтарганлар унга мададгоҳ, деб қарайдилар. Гулни, болани ва тараққиётни севган,

ақл ва инсоф қондаларини ардоқлаган башарият у билан фахрланади. Ору номус эгалари Москвани дунёдаги энг яхши нарсаларга ўхшатадилар, энг муқаддас сўзлар билан уни тилга оладилар, зеро улар Москвани дунёдаги энг улуғ яхшиликнинг ва фароғатнинг символи деб биладилар, тинчлик, дўстлик ва бахт синонимини, тимсолини унда кўрадилар.

Япон ёзувчиси Хадизимэ Кобояси ҳамиша Токиога Москвадан баҳор шамоли ва бахт саломи бориб туришини ўзининг «Токио—Москва» деган шеърида чуқур ғурур ва миннатдорлик билан айтади.

Мана Вьетнам шоири Бун Хань ўз шеърининг жони ва беағи қилиб шу сатрларни олади:

Сафларимиз мустаҳкамдир, ўртоқ, билиб қўй...
Биз урушни қоралаймиз, бўлсин байрам, тўй...
Кремль юлдузи — маёқ,—
Янги ҳаёт қураимиз!
Бир онла аъзосимиз, бирдир мақсад, ўй.

Кореялик шеър айтувчи Те Ги Чен яна ҳам зўр ҳарорат ва пафос билан Москвани куйларкан, ёзади:

Ёшим ўттизлардан ошиб қолгану,
Онага талпинган гўдак сингари
Чиқаман уйимнинг нақ балкониға
Меҳр-ла боқиш-чун Москва сари.
Шу дамда кифтимга бўлиб баробар
Товланиб чиқади тонгда қуёш ҳам.
Баҳордай яшнаган, бахтимдай кулган
Қаддини кўтарар менинг Москвам!¹

Қанчалик ажойиб ҳақиқат, қанчалик ажойиб самимият, қанчалик ажойиб ишонч, фараҳ ҳамда ғурур бор бу сўзларда!

Бир вақтлар «Ҳамма йўллар Римга олиб боради» дер эдилар, бу одамлар орасида мақолга ҳам айланиб кетган эди.

У аллақачонлар ўтди-кетди. Унинг маъноси ҳам тамомила бошқача эди. Бизнинг асримиз коммунизм давридир. «Ҳамма йўллар Москвага олиб келади». Бу,

¹ З. Обидов таржимаси.

коммунизм томон кетаётган асримизнинг қонуни бўлиб қолди.

У ёғини олсангиз, моддий олам, фазо ва вақт беҳаддир, уларнинг бошланғичи, бошланган пайти йўқ. Демак, уларнинг кечмиши беҳаддир, улар кечмишининг бир нуқтага бориб тўхтайдиган чегараси йўқ. Бизнинг планетамиз тарихини олимлар бир неча миллиард йиллар билан ўлчайдилар.

Ана шуларга нисбатан олганда ижодкор инсон тарихи жуда оздир (ҳаммаси бўлиб бир неча минг йилга тўғри келади). Инсон ҳали жуда ёш, ҳатто жуда гўдак. Лекин у шу муддат ичида ҳам катта камолотга эришди, катта қудратга эга бўлди. Москва эса ана шу ҳозирга қадар улкан камолотга ва қудратга эришган инсоннинг бош макони ва асосий масканига айланди.

Москва планетамизда комиллик ва қудрат намунаси бўлиб қолди.

Мана, 1917 йил Октябри ҳодисалари алангалана бошлаганда...

Ҳа, украиналик дўстимиз зулм бўғзига панжа урганида Москва унга куч-қувват берди. Армани қардошимиз асрий «оҳ»дан ҳолсизланиб охирги ҳужумга кирганида Москва уни қўллаб-қўлтиқлади. Қозоқ қардошимизнинг ўз тақдирининг хўжаси бўлиб олишига ҳам Москва сабабчи бўлди. Саводсиз ўзбекка биринчи олий маълумотли киши Москвадан келди. Уша йилларда Ватанимиз кўчаларида ота-онасиз қолган, бир бурда нонга, иссиқ кийимга муҳтож ҳолда дайидиган болаларимизни қутқарган, уларнинг бошини силаган яна ўша Москва бўлди.

Қишлоққа, деҳқонга ер-сув, трактор деган мўъжизани, мамлакатга саноат гигантларини беришда, қулоқ деган балонинг бошини ерга букишда, таъзирини беришда, нимасини айтасиз, яна умуман мамлакатда ҳар соҳада социализм қойдаларини жорий қилишда Москва ниҳоятда улкан роль ўйнади. Бу ҳамманинг эсида.

Улуғ Ватан урушининг даҳшатли йилларини ким унутибди?! Тўйиши учун бутун дунёдаги шаҳар ва қишлоқларни забт этиш ва топташи даркор бўлган, ер юзини концентрацион лагерга айлантиришни ўзи учун программа қилиб олган фашист аждарҳоси бир ҳамла билан ҳаммамизни, бахту саодатимизни ютиб юбормоқчи бўлганида, свастикали газандалар Ватанимиз,

болаларимиз ва маданиятимиз тақдирини даҳшатли таҳдид остида қолдирганида Москва ўлимни ҳаёт олдида тиз чўкишга мажбур этди.

Эҳ-ҳе, ўша аламли ва азамат пайтларда, 1945 йилги май ойи билан бирга туғилган ва Қизил Майдонда еру фазога ларза солган ғалаба салютларидан бери бир неча йиллар ўтиб кетди! Аммо бу вақт ичида муаззам Москва яна камол топди, унинг ҳуснига ҳусн, қудратига қудрат, обрўсига обрў қўшилди.

Чўлда қад кўтарган Чирчиқ комбинатининг, Ҳамза номли Ўзбек Академик драма театрининг ё Навоий ҳайкалининг биринчи ғиштини Москва қўйиб берган. Қинғирликлар ва ботқоқликлар ўрнида Фурқат номидаги магистрал кўча ўтказилдики, у ҳам ўз бошланғичини Москвадан олди. Андижон нефтининг ё Бухоро газининг ҳар бир заррасида, ҳар бир қатра сувда қуёш кўрингандек, Москванинг тасвири бор. Ўзбек пахтаси ва ипагининг ҳар бир толаси шунча узун ва мустаҳкамки, унинг бир учи Москвададир. Менинг ашула айтишдан, ўйинчоқ ўйнашдан ва дафтар-қаламдан бошқа ҳеч нарсани билмайдиган кичкинагина ўғилчам китоблардан биринчи навбатда Москва расмини қидиради. Қирғиз ҳукумати биносига кириб келаётган 30 ёшли қирғиз профессори—дўстимнинг кўкрагида ҳамиша Лениннинг суратчаси бор. Украиналик бахтиёр қария отамизни қаҳқаҳаларида ё воронежлик колхозчининг рақсларида Москванинг нафаси сезилиб туради. Тожикистон тоғларида ё туркман далаларида ҳайқираётган азамат машиналарда Москванинг овози, акс-садоси бор. Дарёлар оқиш йўлининг ўзгартиришида ва биёбонликларнинг буғдой берадиган бўлишида Москванинг иродаси бор. Иттифоқимизнинг ҳар чеккасида яшайдиган, ҳар қандай тилда сўзлайдиган элларни бир оилага уюштирган, уларни ҳамишаликка хандон ва фаровон қилган яна ўша Москвадир.

Венгрия жаллодларини жиловлаган ва «Атом ҳамда водород қуроли шармандалиқдир, йўқолсин!» деб жонбозлик қилаётган ким?! Ғарбий Берлин, Япония ва Эрон дунёга ғам уруғини сочувчилар учун трамплин бўлмасин деб тинмай ҳаракат қилаётган ва маълум давлат арбобларига «Марҳамат, менга келинг, аҳил-тоғув ҳамда ҳамкорликда яшашга аҳднома тузайлик, уни ўзимизга қонун-қоида қилиб олайлик!» деган ким?!

Ёндирилган маданий бойликлар ва бева қолдирилган хотинларнинг кўз ёшлари заминада ўзига паразитик бахт яратмоқчи бўлаётган вампирларни муттасил ва изчил фош қилаётган, нўхталаётган ким?! Буткул ҳақли тарзда ва овозимизнинг борича барала айтамыз: халқлар қиблагоҳи — муқаддас Москва!

Италияда иш шу даражага етиб бордики, ҳатто Муссолини болаларининг тарбиячиси бўлган фашист Фульвио Пальмеро ҳам ҳозирги Италияда радио орқали эфирни заҳарловчи корчалонлардан бири бўлиб олган — энди халқни тарбияламоқчи гўрсўхта!

Бундан бир неча йилгина олдин ер юзининг қатор мамлакатларида ўлим рақсларини ташкил этиб шодланган, ажал ва вайроналик марш қўшиқларини эшитиб мамнун бўлган, ҳозир эса яна гораг уруши ва ажал машинасининг рулига ўтириб олиб, атрофга бўридек боқаётган, бутун вужуди ваҳшиёна ўч, заҳар билан тўлган гитлерчи генераллар Шпейдель, Ферч ва Каммахауберлар, улар билан ким ўзарга ўйнаётгандай бўлиб ҳаракат қилаётган океан орти монополистлари дунёнинг анчагина шаҳар ва пунктларида халқларга қарши, халқларнинг Ватани ва осойишталикларига қарши қандай қонли иғво ва тўхматлар тўқимаётирлар! Асрлар мобайнида инсоният даҳоси ва пешана тери билан яратилган цивилизацияга қарши нималар қилмоқда ва қандай бадавийлик режаларини тузмоқда! Кўп ерларда жойлаштирилган ҳарбий базалардаги «Қўшма Штатларда тайёрланган» деб тамғаланган ва гул ҳамда болалар бошига, музейлардаги бойлик ва муҳташам биноларга, магистраль кўча ва бахт уйларига, мактаб ва китобхоналарга ташлаш учун мўлжалланган замбараклар том маъноси ила бало олатларидир.

«Сариқ иблис» иродаси билан тўқилган ва кенг кўламда ёйилган, тинчликни, маданият ва ақлни бир ямлаб ютмоқчи бўлган жосуслик ҳамда қотиллик, ўргимчак уялари қанчадан-қанча!

Лекин Москва барҳаёт экан, (қандай бахтки, у ҳамиша барҳаёт!), бу ажал рақслари, уларни ташкил этувчилар, бу замбарак ҳамда ўргимчак уялари халқларнинг бирлиги, кураши, қатъияти оловида қалайдек эриб йўқоладилар. Ер юзи у нажосатдан тозаланажак.

Душманларнинг талвасаси тасодифий эмас.

«Москва билადики, қудрат баланси энди унинг томо-

нидадир», — деб ёзди АҚШдаги капитал жарчи ва куйчиларидан бири Дрю Пирсон.

Ҳа, буни Москванинг ўзи ҳам билади, дунёнинг ҳар чеккасида уни севганлар ҳам билади.

Кел, фикран бўлса-да, яна бир ўпай, яна бир қучай сени, эй азиз Москвам!

Дунёдаги ҳамма инсоний ҳаёт ва тараққиётни севувчиларнинг тилида Москванинг бўлиши бежиз эмас. Москва — тинчлик байроқдори!

Бошқаларини қўяверингу, Ҳинди-Хитойда ва Кореяда уруш оловини ёққанларга, Мисрга бостириб кирган катта ўғри ва қотилларга, Ливан ва Иорданиядан туриб дунёни уруш алангалари гирдобига ташламоқчи бўлган кулдорларга қарата Москва бутун қатъият, ғазаб ва барала овоз билан «Йўқ!» деди, жуда катта балонинг олди олинди.

Москванинг ҳамма хизмат ва фазилатларини санаб тамом қилиб бўладими ахир!

Айниқса шу кунларда, шу улуғ айёмларда Москва қанчалик гўзал ва улуғвор, қанчалик муҳташам ва чароғон! Москва бепоён Ватанимизнинг ойнаси бўлганлиги, ер юзида энг улуғ ва муқаддас ҳодисаларга қудратли таянч эканлиги яна-яна намоён бўлмоқда.

Қаранг, бир неча кун ичида, ҳа, бир неча кун ичида шундай воқеалар рўй бердики, улар умумбашарий аҳамиятга эга бўлган муваффақиятлардан, ўзгаришлардан дарак беради, миллионларни ижтимоий тараққиётнинг янги чўққиларини забт этишга йўллайди.

Мана, партиямизнинг XXI съезди! Уни коммунизм съезди деб атай бошлаганликлари ўзининг темир қонуниятига эга. Ахир, умуман, келажагимизнинг тақдирини, умуман, истиқбол йўлини белгилаб беришда унинг ҳисса ва аҳамияти мустасно. 1965 йилга бориб биз дунёда энг бой, энг фаровон мамлакатга айланамиз. Тўда-тўда империализм корчалонларининг тан бериши ва талвасага тушиши тасодифий эмас, албатта.

Мана, РСФСР Олий Советига ва Маҳаллий Советларга депутатлар сайлаш муносабати билан ҳар ерда ажойиб халқ байрами, халқ тантанаси. Республика халқларининг ўз ҳукуматидан, ўз партиясидан миннатдорлиги, содиқлиги ҳар ерда янграётган ўйин-кулгида, ашула ва рақсда, ишчининг планни ошиғи билан бажаришида, колхозчининг рекордида яққол кўриниб турибди.

Мана, Жаҳон Тинчлик Кенгаши Бюроси йиғилишининг Москвада очилиши! Импералистлар ўлимнинг «қўл-оёқ»ларини уруш орқали тамомила ечиб юбориш ва вайронликка кенг йўл очиб бериш учун зўр бериб уринаётган бир пайтда Москвада шу йиғилишнинг очилиши ва унга дунёнинг ҳар чеккасидан тинчликсевар халқлар вакилларининг келиши жуда ажойиб символикдир.

Мана, Совет Ўзбекистони санъати ва адабиёти декадаси! Мен маълум сабабга кўра шу ҳақда батафсилроқ сўзламоқчиман!

Бунга ўтишдан олдин бир нарсани эслатиб ўтай.

Мен Ғарб билан Шарқни бир-бирига қарама-қарши қўймоқчи эмасман, улар бир бутуннинг, бир планетанинг икки бўлагидир, холос. Уларнинг халқлари қобилиятда ва фазилатда бир-бирларидан қолишмайдилар. Лекин Ғарбдаги ирқчиларга қарата шуни айтмоқчиманки, бир қанча мамлакатларда сизларнинг қадимдаги ва ўрта асрлардаги авлодларингиз объектив сабабларга кўра ўрмонда ов билан кун кўриб юрганида ёки похолдан қилинган оёқ кийимида кун кечирганда, бизнинг халқимиз Ўрта Осиёнинг, Шарқнинг бошқа халқлари билан биргаликда «Авесто» шеърларини ёки «Шоҳнома» асосларини яратиб берди, инсониятга ал-Хоразмий орқали математика фанининг қатор асосий бошланғичини берди, Беруний орқали гелиоцентризм системаси муқаддимасини яратди, ибн Сино орқали тиб илмининг дорифунунини тақдим этди.

Кейинги, XV—XVI асрларда яшаган Улуғбек, Беҳзод, Навоий, Бобир ва бошқаларни айтмайсизларми!

Мен улар билан фахрланаман, уларни ардоқлайман. Бу ҳуқуқ ва онгни менга паргиям, ҳукуматимиз берган. Коммунистгина бошқа халқлар билан бир қаторда ўз халқини, унинг асрлар мобайнида яратган бойликларини энг чуқур ва энг самимий севади. Шуни ҳам аниқлаб ўтмоқ лозимки, бу ардоқлаш ва фахрланиш янги мазмунга эга, янги мақсад хизматига қўйилган. Илғор инсоният томонидан яратилган маданий бойликларни ўзлаштирамасдан туриб, ҳақиқий коммунист бўлиш мумкин эмас, деган эди Ленин. Коммунистлар кечмишдаги маданий бойликларни кўз қорачиғидек сақлаб, уларни ҳозирги кун ва келажак хизматига, янги жамият яратиш иши хизматига қўйгандир.

Гап шундаки, кечмишдаги маданий бойликлар халқ талантининг қандайдир сабаблар билан қутқарилиб қолдирилган ҳиссачалари эди. Ҳамма жойда бўлганидек, Ўрта Осиёда ҳам феодализм ва босқинчилик, ғоратчилик даҳшатлари шароитларида халқ қобилиятининг кўп қисми қум чўлига оқиб, сингиб кетган сувдек йўқ бўлиб кетар эди. Ёлғиз Улуғ Октябрь, Москва қутқарди. Ушандан бери бошқа қардошлар билан бирга ўзбек ҳам, унинг қобилияти ва маданияти ҳам қайтадан туғилди. Ҳур фикрнинг, озод меҳнат, маҳорат ва ташаббуснинг баҳори бирин-кетин келаверди, гул орқасидан гул очилаверди, бир-биридан мўл ҳосил олинаверди.

Ана шу дунёларга тўғри келадиган ҳосил намуналаридан баъзиларини Москвага олиб бордик.

Ўзбек халқи Москва туфайли сақлаган ва яратган санъат ҳамда адабиёти намуналарини мана учинчи марта яна Москвага олиб бориб кўргазди. Булар партиянинг нақадар доно, қудратли ва халқчил эканлигининг моддий ифодаси ва намойиши бўлди. XX асрнинг 17-йилига қадар профессионал театри бўлмаган, опера ва балет нима эканлигини билмаган ўзбек, қарангки, энди ўн кун ичида ҳаммани, бутун Москвани мафтун этди. Декада ўзбек маданиятининг байрамига айланиб кетди. Улкан вокзалда ва минерал сув сотадиган кичик дўконда, автобус ва ҳатто такси машинасида, кўча девори ва мактаб коридорида, киноларда, ёш ва қарияларнинг чеҳра ҳамда табассумларида — хуллас, ҳамма ерда гуллаган Совет Ўзбекистонининг санъати ва адабиёти декадасидан нишон бор. Ҳар ерда шиор ва плакат, ҳар ерда эълон ва афиша, ҳар ерда салом ва табрикнома!

Большой театр, унинг филиали, Советлар уйи, Кремль театри, Чайковский номли катта концерт залида кўрсатиладиган санъат ҳозирги дунёдаги энг илғор ва энг бой санъатдир. Бу олий санъатхоналарнинг саҳналаридан ўрин берилиши ўзбек драма ва операсининг, ўзбек балети ва музикасининг қанчалик камолотга эришганлигидан далолатдир. Жуда ҳам талабчан москваликларнинг томоша тамом бўлганда заллардан «Молодцы!», «Чудо!» деб чиқиб кетишлари бежиз эмас, албатта. Кўчада, трамвай ва троллейбуслардаги одамларнинг шодиёна сўзлари ва ҳаяжонли ифодаларини айтмайсизми! Билетлар бир неча кун олдин сотилиб ва тарқатилиб бўлган. Радио ва газеталарда муттасил берилиб турилган юксак

баҳолар оммадаги қизиқишни яна ҳам кучайтирди. Операларнинг ҳар бир парда очилиши ва ёпилишини, ҳар бир аъло арияни томошабинлар давомли қарсақлар билан қарши олдилар. Ҳамза номли ва Муқимий номли театрларнинг кўпчилик артистларини залдагилар барала айтилган «ура» ва «бис»лар билан олқишлаб, узоқ вақт сахнадан кетказгилари келмади. Анчагина концерт номерларини жамоат такрорлатмасдан тинчимади.

Ўзбек санъатчиларининг ижросини бир эмас, бир неча марта партиямиз Марказий Комитети раҳбарлари мароқ билан томоша қилишди, узоқ-узоқ қарсақлар чалишди. Бу ўзбек халқи санъатига берилган жуда юксак баҳо бўлди.

«Ўзбекистонда катта адабиёт бор. У шу даражада юксалибдики, унинг баъзи вакилларида, масалан, Абдулла Қаҳҳордан биз ҳам ўрганишимиз керак» дейишди бир неча машҳур москвалик рус ёзувчи ўртоқларимиз. Москва муассасаларидан бирида атоқли ўзбек шоири Фафур Фуломнинг ижодига бағишланган учрашув кечасида шу шоирнинг шеърини тинглаб севинчдан йиғлаб ўтирган қари рус аёли ҳали ҳам кўз ўнгимда.

Москванинг гигант заводларининг бирида пешқадам ёзувчимиз Ойбек асарларини ўқиб берилганда қадоқли қўлларнинг гулдурас қарсақлари, Москва областидаги йирик колхозлардан бирида ажойиб адибимиз Шароф Рашидов ижодига колхозчиларнинг берган ҳаяжонли баҳолари, Кремль театрида машҳур драматург Яшин ва Уйғуннинг сахна асарларини кўпчилик томошабинларнинг мароқ билан кўришлари...

Гап юқорида айтилганлардагина эмас.

Большой театр ва Советлар уйида ўтирганимда ёдимга шу нарса келди: ахир, бир вақтлар шу сахналарда энг улуғ одам — Ленин келажакка доҳиёна назар ташлаб ва давр тақдирини ҳал қилиш иши билан машғул бўлиб ўтирган эди. Энди ўша сахналарда қуёшдан ҳам ёруғ нур қўйнида ўзбек карнайи ва сурнайи овозлари, ўзбек тили ва ўзбек музыкаси янграмоқда, ўзбекча шеър ўқилмоқда, ўзбекча ашула айтилмоқда. Бу ашула ва шеърларда тамомила қонуний суратда Ленинга, партияга, ҳукуматга, Москвага ҳамма қардош совет халқларига, айниқса, рус оғамизга таҳсин ҳамда мадҳия бор.

Москванинг қатор кинотеатрлари экранларини ўн

кун ичида банд қилган ва томошабинларнинг мақтовига сазовор бўлган ўзбек фильмларини, марказий кутубхонада ташкил этилган ва москваликларни жуда хурсанд қилган Ўзбекистон китоб ва плакатлари кўргазмасини, Пушкин номли тасвирий санъат музейида уюштирилган ва москвалик дўстларимизни ҳайратда қолдирган ўзбек халқ ҳунармандлик маҳсулотларини ҳамда республика рассомларининг асарлари кўргазмасини айтмай-сизми?

Декадада минг йиллик кечмиш адабиётимиз ҳам, беш-олти асрлик Лутфий ва Навоий ҳам, тўрт юз йиллик Бобиру уч юз йиллик Машраб ҳам, яқинларда ўтган Муқимий ва Фурқатлар ҳам иштирок этдилар. Бу улкан адабиётга бағишлаб махсус кеча ҳам ўтказилди. Ҳозирги замон рус поэзиясининг классикларидан бири бўлиб қолган Степан Шчипачевнинг чеҳра ва кўзларидаги севинч ва эътироф аломатлари алоҳида сезилиб турар эди: унинг ўзбек классик адабиётига берган жуда юксак баҳоси залдаги ўтирганларга катта таъсир этганлиги ҳали ҳам эсимда.

Дўстларимизнинг самимий сўзлари ва барала қарсақлари ўзбек халқига унинг башарият маданияти хазинасига қўшган ҳиссаси учун ифодаланган миннатдорлик-дек эшитилди.

Хуллас, операдан тортиб, то чевар ўзбек қизи қўли билан тикилган палаккача, санъатнинг ҳар турида декада иштирокчилари камолот ҳам ажойиб ривожланиш намунасини намойиш қилдилар, қадрдон москваликларни ниҳоят даражада мамнун этдилар, ҳам таажжубда қолдирдилар. Шундай бўлдики, гўё кўпгина москваликлар учун Ўзбекистон, унинг маданияти янгидан кашф этилди.

Айниқса, декада ёпилишига бағишланган кеча ниҳоят даражада гўзал ва ҳаяжонли ўтди. Саҳнанинг тўрида «КПСС XXI съездининг қарорларини бажарамиз» деб ёзилган қип-қизил байроқ диққат марказида. Кечанинг охирига бориб, Большой театрнинг катта саҳнаси ва унинг олди, партиямиз раҳбарлари ўтирган ложа чечак ва гулдасталарга тўлиб-қопланиб кетгандай бўлди. Томошабинларнинг ва меҳмонларнинг шодиёна ҳайқирқларида, бу гул ва чечакларнинг ҳар бирида жонажон москваликларнинг қадрдон ва меҳрибон диди ва хурсандлиги бор, улуғ партия ҳамда ҳукуратимизга бўлган

чексиз миннатдорлиги ва меҳру муҳаббати мужассамлашган.

О, жонажон Москва, қанчалик дилдор, улуғвор ва гўзалсан!

Нима бўлди-ю, Москванинг мусаффо ҳавосига ва беқиёс ҳуснига тўйиш учун яна бир марта Горький кўчаси бўйлаб йўлга тушдик. Ана, муҳташам Моссовет биноси. Ана унинг қаршисида, «Москва шу ерда бўлсин!» деб, шу шаҳарга асос солган Юрий Долгорукийнинг азамат обидаси. Унга катта прожектордан нур берилиб турибди. Ҳайкал шундай ясалганки, гўё унда Долгорукий халқининг асрий салобати, қатъияти ва маҳорати мужассамлашгандек кўринади.

Ана деворлари ва қуббалари мовий осмонга қад кўтарган қадимий Кремль! У мағрур. Унинг бу мағрурлигида қандайдир ўзига хос гўзаллик ва сир бор. У кўкка кўкрак кериб турибди. Бунда ҳам ўзига хос қандайдир улуғворлик ва нафосат кўзга ташланади. Унинг ҳар бир гишти ҳамиша курашган ва ижод этган рус халқининг баҳодирлигидан шаҳодат беради. Унинг бир неча юз йиллик ҳаётининг ҳар бир соати шу халқнинг азамат тарихининг муҳим ва мазмундор бўлакчаларидандир, шу халқ салобати ва қобилиятининг тажассуми бўлиб туюлади.

У Октябрь ҳайқириқларининг тўлқинларида янгидан туғилди.

Революция штаби, Ленин ва партиянинг иш штаби бўлиб танилди. Дунёга донғи кетган ва кеча-кундуз оловдек ёниб турган юлдузлари унинг янги мазмунининг символидир.

У юлдуз коинотнинг қаеридадир яшайдиган ва ўзгандан нур олиб турадиган оддий юлдуз эмас. У дунёдаги ҳамма соф виждонликлар учун ҳар қандай юлдуздан яқин ва ёрқиндир. У ҳақиқатан ҳам ўз этимологиясига мувофиқдир, зотан юлдуз — йўли дуз (тўғри йўл — йўли тўғри) сўзидандир: ахир бир вақтлар одамлар кўкдаги юлдузларга қараб ўз манзилларини, мақсадга олиб борадиган йўлларини белгилар эдилар...

У шундайки, унга қараб йўл олганлар ва иш қилганлар адашмайдилар, ҳеч қоқилмайдилар, йиқилмайдилар. У шундайки, кўнгилларга қандайдир ажойиб илиқлик, беўлчов ишонч ва роҳатли соқитлик бағишлайди.

Ана Кремль деворига муқаддас реликвиум сифатида

жойлаштирилган ва халқларимизнинг, келажак авлодларимизнинг беҳад ҳурматига сазовор бўлган қатор улуғ шахсларнинг муқаддас хоклари! Уларнинг ҳар бири одамларни ҳаётнинг маъносини ҳаётни севишда кўришга, ҳаётни чин инсоний қилиш учун курашда кўришга, коммунизм қуришда кўришга чақираётгандек сезилади.

Шу хоклар қўйилган Кремль девори олдидан ўтаркансан, қандайдир улуғвор сирлар оламига тушгандай бўласан киши!

Ана Ленин мақбараси!

Бу муқаддас сирли мақбара олдида келаркансан ва унга кираркансан, биринчи навбатда бутун мураккаб кечмиш ҳайратомиз тезлик ва аниқлик билан кўз ўнгингдан, хаёлингдан ўтаверади. Ана, икки бошга эга бўлган бургут эмблема ҳоким шароитлардаги ҳоким қашшоқлик ва қақшаганлик, йўқсилларнинг охи зори ва доди фарёди катта ерлининг ҳамда мустамлакачининг қонли қамчиси ва капитал эгасининг ҳамда чор қаллакесарларининг тийра турмаси! Ана бутун қора кечмишга хотима бериш ва қуёшни забт этиш учун кўтарилган, миллионлар азасида қаҳқаҳа урган мурдорларни бўғиш ва зулм занжирларини парчалаш учун кўтарилган, янгича қурилган, янгича нафас оладиган ва янгича яшайдиган жамият барпо этиш учун кўтарилган Октябрь бўронлари! Ана ўз йўлида бутун асрий ифлосликларни ёндириб кетаётган алангали Октябрь оловлари, ана шу бўрон ва оловнинг улуғ одам сифатида мужассамлашгани Ленин, унинг эскини ёндирувчи, совурувчи ва янгини яратувчи ҳужуми, пўлат мантиқли нутқлари, ҳаётбахш ҳаракатлари, дунёларга тенг келадиган орзу ва иродаси!..

Шу ҳам менинг эсимга келди: онам жуда эътиқодли бўлган эканлар, дин эса расмни, айниқса эркак расмини (аёл учун) қатъий ман этади, қоралайди. Лекин шунга қарамасдан, онам Ленин расмини кўз ёши билан ўпган эканлар; ахир, заифа бойнинг чўриси бўлиб оғир меҳнатдан ногиронлик балосига учраган эканлар. Бундай ҳодисалар Ленин бошлаган Октябрга қадар жуда кўп эди... Октябрь ўзгариши натижасида онам ҳаётида, онам кўзларида қудратли нур пайдо бўлибди, бу нур Ленин нури, Лениндан келган бахт, нур эди. Бу нур Ленинни кўрсатадиган, катта бахтни кўрсатадиган нур эди, бу нур заифа оналар кўзини ёшдан, қашшоқ болалар дилини қайғудан қутқара бошлаган нур эди, бу нур асрий зул-

матда бўлганларни илк баҳор қуёшидек эркалаган нур эди...

Ленин мақбараси! Тўғриси айтсам, уни ҳеч қандай сўз билан етарли таърифлаб бўлмайди — инсон, инсон тафаккури ва тили ривожланишнинг уни тегишли таъриф қилишга имконият берадиган савиясига ҳали кўтарилгани йўқ. Унга яқинлашган сари ё унинг ичига кирганда, бир томондан, қандайдир сукунат ва алам гўё бутун ер юзи юғирлиги билан одамнинг бутун вужудини босаётгандек сезилади, эзади, бўғаётгандек бўлади. Иккинчи томондан эса, ақл ва даҳонинг тантанаси товушлари қулоқларда тўлқинланишда давом этаётгандай бўлади — ахир у ерда ётган одам ўлмасдир, унинг ғояси ғалаба қилди, шуни гўё билиб тинч ётгандек кўрилади у.

Шу вақт нимагадир Владимир Маяковскийнинг «Ўртоқ Ленин билан суҳбат» (1929 йил) деган шеърининг айниқса қуйидаги сатрлари ёдимга келиб қолди:

Бир жаҳон иш,
 шовқин-сурон сўнгида
Кун ҳам ўтди,
 аста тушди қоронғу
Ленин
 ва мен
 икки киши хонада,
Оқ деворда
 ром ичида боқар у.
Лаби очиқ,
 оташин нутқ сўзлайди,
Тик мўйлови
 жасоратдан
 нишона.
Бутун башар
 тақдирини
 ўйлайди...
Серажиндир
 ўй тўла
 кенг пешона.
Демакки, у —
 минг-мингларга
 раҳнамо...

Сонсиз байроқ...
 қанча қўллар мадад дер...
 Мен ўрнимдан турдим,
 завқим бир дунё,
 Қўнглим дейди:
 бор,
 салом бер,
 рапорт бер!
 «Уртоқ Ленин,
 сизга ҳисоб бераман,
 Хизмат эмас,
 юрак шунга ундайди.
 Уртоқ Ленин, энг зўр,
 оғир ишлар ҳам
 Саранжом бўлмоқда,
 бўлмай қолмайди...
 Уртоқ Ленин
 тутун босган фабрикалар,
 Қорли,
 тўйин ерлар
 узра одимлаб,
 Қалбингиз-ла
 яшаб
 Сизни
 табриклаб,
 Жанг қилиб
 яшаймиз,
 номингиз дилда!»¹

Асрлар ўтажак, лекин башариятнинг дили ва фикри-да Ленин мақбараси муқаддас зиёратгоҳ бўлиб қолажак!

... Ана, теп-текис, гавжум ва муаззам кўчалар, қават-қават муҳташам янги бинолар! У ёғини қўяверинг-у шаҳарнинг шарқи-ғарбида олти-етти йил ичида қурилган биноларнинг ҳажми олти-етти юз йил ичида қурилганларга тўғри келади. Яна қандай бинолар денг!

Ана, санаб улгуриш мумкин бўлмаган одам ва машиналарнинг тўхтовсиз оқими, совет кишиси, совет ишчиси ва совет олимнинг меҳнати ҳамда қобилияти меваси бўлган, инсон фантазиясини ҳайратда қолдира-

¹ Ҳ а м и д Ғ у л о м таржимаси.

диган ҳар хил саноат гигантлари, ақлли машиналар, атом мўъжизалари!

Ана, азим шаҳарнинг у чеккасидан бу чеккасига 30 минутда ер остидан олиб борадиган ва XX аср мўъжизаларидан ҳисобланган метро; Ленин номли ва дунёда шуҳрати кетган марказий кутубхона, чироқлар, чироқлар, чироқлар... Эҳ-е, ҳаммасини айтиб бўладими, ахир!

Барчасининг устига, Москванинг беқиёс меҳмондўстлиги ва дўстлигини, оқ кўнгилли ҳамда холис ниятлигини айтмайсизми!

Бу ҳар қадамда кўринади, ҳар нарсада сезилади.

Шуни ҳам қайд қилиб ўтай:

Совет Ўзбекистони санъати ва адабиётининг ютуқлари, колхоз ва унинг муваффақиятлари, саноат ўчоқлари, гигант фабрикалар ва уларнинг тўхтовсиз ривожланишлари, умуман, маданий инқилоб ғалабасининг ҳам натижаси, ифодаси эканлигига ким шубҳа қилади!

Халқ куйчиларининг бири жуда тўғри ёзган:

Бизнинг Ватанда ҳамма шоду хуррам,
Барча озоду осудаю, муҳтарам.
Ҳаётимиз қонунидир, яратмоқ
Инсонга бойлигу бахти муаззам.

Гарчи катта бахтга эришиш учун кўп миллионли совет халқининг неча-неча йиллар мобайнида тинмай меҳнат қилиши, ижод этиши ва курашиши зарур бўлган бўлса-да, олов кечишга, қурбон беришга ва баъзан очлик ё муҳтожлик азобларини кўришга мажбур бўлган бўлса-да, лекин барибир халқнинг «Тинмасанг тинасан», яъни «Ишласанг роҳатда бўласан», деган ажойиб мақоли ўз ҳикмати ва қудратини бу ерда ҳам намоён қилди.

Ҳа, бошқа қардошлар билан биргаликда ўзбек ҳам тинди. Улуғ ака-укалар оиласида у ҳам коммунизм сари шахдам кетмоқда. Декаданинг катта муваффақиятлари ҳам шундан далолат беради.

Декада, унинг ажойиб ютуқлари, юксак савияда ва жуда дўстона шароитда давом этган қизгин ижодий муҳокамалар, шу муҳокамаларда Москвадаги маданият пешқадамларининг айтган мақтов сўзлари ва холис танқидий фикрлари, маслаҳатлари Ўзбекистон санъати ва адабиёти ходимлари учун муҳим мактаб, катта университет бўлди.

Ҳамма гап, эришилган муваффақиятларни бўшаштирмасликда, мавжуд нуқсонларни тузатишда, ривожланишнинг яна ҳам баланд поғонасига кўтарилишни таъмин этишда!

Партиямиз XXI съездининг ирода ва талаби шу!

Бу ҳаммамиз учун ҳам қонун, ҳам йўлланмадир.

Коммунизм — умумтарих, инсоният, ақл ва идрок ривожланишининг шу вақтга қадар бўлган энг бой, энг ажойиб, энг комил маҳсулидир, минг-минг йилларнинг, улар тажрибасининг асосий ҳукмидир.

Шу олий инсоний идеал хизматига қўйилган адабиёт ва санъат ҳам ҳар жиҳатдан ўша идеалга муносиб бўлмоғи лозим. Ажойиб маҳорат, ранг-баранг ва товланадиган бадий воситалар ёрдами билан воқеликни акс эттирилган, одамларни коммунизм руҳида, меҳнатга ва мактабга, китобга, Ватанга ва одобга муҳаббат руҳида, ҳар қандай қийинчиликлардан қайтмаслик, эришилган ютуқ билан қаноатланмаслик, янги юксакликларга интилишлик руҳида тарбиялайдиган, ҳаётга, халққа чексиз яқин бўлган жанговар адабиёт ва санъат керак бизга. Партиямиз съезди ҳамма ёзувчиларни, ҳамма санъат ходимларини ўз ижодларининг ғоявий-бадий савиясини яна ҳам баланд кўтаришга, бундан кейин ҳам меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбия қилишда, коммунистик ахлоқни пропаганда қилишда, кўп миллатли социалистик маданиятни ривожлантиришда партия ва ҳукуматнинг актив ёрдамчилари бўлишга чақирди.

Бу ҳаммамиз учун қонундир, ҳам қўлланмадир, ҳам виждон ва шараф ишидир.

Шунчалик меҳрибонлигинг ва меҳмондўстлигинг учун раҳмат сенга, Москва! Шунчалик дўстлигинг ва гўзаллигинг ҳеч ёдимиздан чиқмайди, азиз Москвам!

4. III. 59 йил.

БАҲОРИМИЗ ҲУСНИГА ҲУСН ҚУШГАНЛАР

Эҳ-ҳе, баҳорни ким куйламаган, ким унга мафтун бўлмаган, ким уни ардоқламаган, ким уни кўкларга кўтармаган, ким унга таҳсин ўқимаган! Ахир, у, янги олам яратадиган янги қуёш демақдир, илиқ, мовий ва оби раҳматли осмон демақдир, барча табиат, наботот ва ҳатто қуш-қумурсқалар учун янги ҳаёт ва янги авлод демақдир, гўзаллик ва гўзаллар жамулжами демақдир, ҳайратомиз чечак ва майин кўкат, шўх шабада ва ўйноқи шалола демақдир, сирли куй тўла тонг, зилол сув ва сўлим ойдин кечалар демақдир, гул ҳусни, булбул наво-си ва севги сафоси демақдир, жамики одамзод чехрасида севинч ва ҳаракатида ижод демақдир.

Шу мўъжизали баҳор ёнига дили мўъжизали нафосат билан тўлган, жони жонингга, фикри фикрингга ва куйи куйингга пайванд бўлган дўстлар ила дийдор кўришиш қўшилса борми!..

... Апрельнинг сўнги ўн кунлиги, бутун республика-мизнинг кенг жамоатчилиги рус халқининг дилрабо музика, тантанавор қўшиқ, сеҳрли куй ва жозибатор рақслари ҳукмида бўлди. Янги маданият анъанаси—«Тошкент баҳори»нинг ажойиб тароналари дўстлик меҳри муҳаббатидан таркиб топган қалбларни шодиёналик ва ифтихор ҳисларига лиммо-лим қилди. Улуғ халқ дили тароналарининг нағмалари, умуман, буюк ва беқиёс санъати намуналари барча шаҳар ва қишлоқларимиз, завод ва залларимиз бўйлаб парвоз қилди, ҳаммани ўзига ром этди. Бутун ўзбек диёри буюк саҳнага айланиб кетди.

Ҳа, ажабланарли ўн кун мобайнида сахий қуёш ва жилвали юлдузлар, баланд тоғ ва азим дарёлар, кўм-кўк қирлар ва лолазор тепалар, ҳосилдор дала ва туганмас ер ости конлари ўлкаси, «оқ олтин» деб номланган пахта, «қора гул» деб аталган қоракўл, товланадиган ипак ва ширин-шарбат мевалар, сеҳрли санъат ва юксак саноат ўлкаси, улуғ қардошлар оиласида янги олам бунёд этишда иштирок қилаётган бахтиёр халқ ўлкаси— Совет Ўзбекистониде нафосат ва дўстлик байрами бўлди. Ажойиб истеъдодли, меҳнатсевар ва меҳмондўст миллионлар муаззам рус халқининг, бошқа қардошларимизнинг ғоят гўзал санъатлари намуналарини чексиз севинч билан қўлларини кўксига қўйиб кутиб олдилар, уларга қалб тўридан жой бердилар. Дўстларимиз ҳади сифатида олиб келган жуда яхши санъат асарлари юракларга илҳом, роҳат ва ҳузур, бой эстетик завқ бахш этди.

Азизларимиз, деб ардоқлаган дўстларимиз! Сизларнинг ҳаётни севишга даъват этган жарангдор овозингиз, ижодкорликка чақирган қўшиқларингиз ва тенги йўқ бой музикангиз узоқ-узоқ вақтларгача бизнинг фикр, хаёл ва ҳиссиётимизда сақланиб қолажак. Чунки у қўшиқ, куй ва рақсларда ажойиб рус кишининг қалб ҳарорати бор, юксак фазилатлари ва интернационал интилишлари бор. Сизлар ҳар бир ўзбек хонадониде, қадди-қоматини кериб республикамизга салобат ва кўрк бериб турган завод ва фабрикаларимизнинг ишчилари орасиде, маданият саройларида, қуёшга кўзгу бўлган ям-яшил далаларимизнинг азамат соҳибалари — колхозчи ва совхоз ишчилари дилида абадий ёниб турадиган машъал қолдирдингиз, меҳнат мўъжизаларини кўрсатадиган таъсир изларини қолдирдингиз, бепоён Ватан ва буюк оиланинг қудратига, бойлигига ҳамда мустаҳкамлигига муносиб ҳисса қўшишига чорлайдиган нафосат қолдирдингиз.

Сиз азизлар, мамлакатимиз ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ҳамкорлик равнақиға, уларнинг маданиятларининг ривожии ва уйғунлашишиға улкан ҳисса қўшдингиз. Сизлар санъатимиз арбобларига ғоят юксак нафосатнинг ноёб намуналарини янада чуқур ва атрофли билиб олиш ҳамда тўғри баҳолашни ўргатдингиз, баркамол, умри боқий, буюк давримизга муносиб асарлар яратиш томон яна йўлладингиз, улар қалбиде жуда бой

ижод ва шундай ижодга муҳаббат оловларини алангалантирдингиз. Шундай қилиб, уларни яна бир баланд поғонага кўтарилишга ундаган бўлдингиз.

Одат бўйича, азиз дўстларнинг шарофатли ва шарафли ишлари айниқса юзма-юз кўришганда, улуғ айёмда кучли мадҳ қилинади. Бастакорнинг музикаси, созчининг сози, ҳофизнинг таронаси, раққосанинг маҳорати алоҳида тарзда тилга тушади, баланд жаранглайди. Ҳа, шундай! Сиз, совет санъати пешқадамлари, завод ва фабрикаларда, колхоз ва совхозларда, концерт ва театр кошоналарида, мактаб ва қувноқ ўқувчилар орасида ниҳоят даражада катта ака-укалик ва опа-сингиллик меҳр-муҳаббати билан кутиб олинганнингизнинг боиси бор. Сизлар ҳаммамизга жонажон совет санъатининг ажойиб элчилари — рус ва белорус, украин ва бошқа қардош халқларнинг фахри бўлган санъаткорлар, бизларни фақат кароматли, ҳайратланарли маҳоратингиз билангина мафтун қилиб қолмасдан, балки самимий муҳаббатингиз, садоқатингиз билан ҳам ўзбекистонликларнинг эътиборини буткул забт этдингиз. Ҳатто давримизнинг улуғ композитори Дмитрий Шостакович ва келажакнинг машҳур пиониночиси Катя Новицкая ташриф буюрган музика мактабимизнинг биринчи синф ўқувчиси, нозиккина жуссали ва ўта майин табиатли қизалоқ ўз онасига чексиз севинган ҳамда фахрланган ҳолда деди:

— Ойижон, биласизми, бизга Шостакович ва Катялар меҳмон бўлиб келишди. Улар биза билан узоқ ва жуда яхши гаплашишди, бирга ўйинга тушишди, музикаларимизни жуда қизиқиб эшитишди, мақташди ҳам. Ойижон, биласизми, мен шунда хурсанд бўлганимдан йиғлаб юбордим. Уларни ҳеч қачон эсимдан чиқармайман. Ойижон, мен ҳам ўшанақа музикачи бўлишим учун ҳаракат қиласизми? Ўзим ҳам ёлғиз «беш»гагина ўқийдиган бўламан, албатта.

Бугина эмас. Мен бошқа ерда яна бир характерли ва ҳамिशаликка эсда қоларли, таъсирли эътирофнинг шоҳиди бўлдим: Тошкент тўқимачилик комбинатининг атоқли ва меҳнати кўп сингган ишчисининг ниҳоят даражада берилиб Арам Хачатуряннинг жаҳонга машҳур бўлган бир асарини тинглар экан, айниқса ижро ўрталарига бориб куйлар сирри асрори қаърига кириб кетиб, чуқур нафас олди ва улуғ мутафаккир шоир Гётенинг «О, дақиқа, тўхта!..», «Мен музикани мириқиб

эшитганимдан кейин янада баракалироқ, унумлироқ ишлай бошлайман. Музыка — меҳнат раҳнамоси» деган сўзларини оҳиста такрорлаб қўйди...

Бугина эмас. Бизнинг композиторларимиз ўз устозларининг ажойиб ҳаётбахш ва юксак инсоний туйғулари уммони бўлган музыка асарларини тинглар эканлар, ёнларида ўтирган ижодчи дўстларига, «Кўрдингми, қойилмақом қилиб ёзибди, киройи ёзсанг, шунақа ёз-да», деб таъкидлашганидан хабарим бор. Бизнинг атоқли раққоса ва хонандаларимиз Ольга Лепешинская ва Гоар Гаспарянларнинг сеҳрли санъатини кўришган ва тинглашганларидан кейин суҳбатларда «Ана шулардай бўлиш керак, шулардан ўрганиш керак!..» деб дарс олишди ҳамда фахрланишди, озгина уялгандай ҳам бўлишди, юксакликка интилишди. Дирижёрларимизни айтмайсизми! Улар Мелик Пашаев ва Файерларнинг пултдан туриб яратаётган мўъжизаларига тикилиб тинглаётганларида, «Ноталарни ва созларни ана шундай гапиртира билиш керак-да», деганларини айтиб беришди ўзлари бизга.

Хуллас, бизнинг аксар ижод аҳллари — сачъаткорларимиз сизларнинг маҳоратингиздан сабоқ олиб, бир-бирларига ҳақиқий катта ҳамда ҳайратланарли санъат намунасини яратиш, биринчидан, нақадар қийин ва мураккаб, масъулиятли эканлигини, иккинчидан, қанчалик ҳузурли, лаззатли ва ғурурли эканлигини янада чуқур тушуниб, улкан мамнуният, шукроналик ва эътироф сўзлари билан таъкидладилар.

... Шу ерда жуда бир ажиб воқеани ҳам баён қилиб ўтай. Буюк халқпарвар шоир ва ғоят зийрак заколи, нозик табиатли, доно фикрли шахс — Зокиржон Фурқат ўтган асрадаёқ рус санъатининг беҳад мафтун ва самимий ташвиқотчиси бўлган эди. Чунончи, у Тошкентдалигида русча концертга боради ва кўрган-эшитганларидан лол қолиб, «Нағма ва нағмалар ва анинг асбоби ва ул нағма таъсири хусусида» номли шеърини яратади. Унда, жумладан, ёзади муаллиф шу сатрларни:

...Экандур нағмаи Русия дигар,
Анинг асбоби ҳам ғайри мукаррар.
Муганний айласа гар нағма оғоз,
Чиқар ҳар қайсидин бир бошқа овоз.
Эшитмоққа ҳама хомуш ўлурлар,

Басе лаззат топиб беҳуш ўлурлар.
 Муғавний нағма бирлан қилу ҳолин,
 Хусусан, билдурур ҳар навъ ҳолин.
 Бирор одам агар ғамбода бўлса,
 Ва ё ғам қайдидин озода бўлса...
 Дилида ҳама, сўз ўлса ниҳоний,
 Дегай нағма забони бирла они.
 Эшитганлар анинг ҳолин билурлар,
 Бағоят нашъалар ҳосил қилурлар.
 Ўзимга тушди бир кун ушбу аҳвол,
 Бор экан нағма они оти роёл.
 Эшитдим бир қиз анда баҳри ҳожот,
 Қилур нағма тили бирла муножот...
 Мақомини қилур ҳар навъ бунёд,
 Гаҳи қаттиқ фиғон, гаҳ нарму фарёд.
 Гаҳи найдек чекар оҳиста нола,
 Кетурур гаҳ наво машқин хаёла.

Сўнгра шоир ўзига саҳнадаги санъатнинг кўрсатган
 ўта зўр таъсир баёнига бевосита ўтиб шеър давомида
 яна ҳам юксак ҳаяжон ва ҳайрат билан айтади:

Манга ул нағма андоқ қилди таъсир,
 Жигардин ўтди гўё тезпар тийр.
 Ушал дам бўлди ҳолотим дигар гун,
 Тўлуб-тошти юрак монанди Жайҳун.
 Кўнгул эрди агарчи санги хора,
 Эриб кўздин сиришк урди фаввора.
 Менга муставли ўлди гирия ул дам,
 Гирибон ўлди кўз ёшим била нам.
 Мен анда билдим ул кўнгулни ҳолин,
 Ғаму шодию уммиди маолин.
 Тилар кўнглум тағи ул ерга етсам,
 Ушал қизнинг муножотин эшитсам.
 Етиб ул нағмадин жонимга роҳат,
 Замони ўлтуруб топсам фароғат.
 Ки онинг нағмаси жисмимда жондек,
 Юрур таъсири ҳам ранг ичра қондек...

Ҳақиқатан ҳам жуда ажиб воқеа: бундан бир неча
 кунгина аввал Фарғона вилоятида сиз дўстларимиз
 концертдан кейин бир ажойиб қария томошабин севинч
 тўла ҳолда ёнимга келиб илиқ кўришди ва менга ғоят

катта ҳайрат ҳамда ҳаяжон билан Фурқатнинг мазкур мисраларини ёддан бутун қондаси билан ўқиб берди ва самимий табассум билан деди:

— Мавлоно шоирнинг бу чўнг доно ҳамда ўгутомиз сўзлари ҳозирги томоша асносида эсимга келганлиги ва ҳайратга солганлиги бежиз эмас, албатта.

Мен буни шинаванда томошабиннинг, гўзаллик шай-досининг ҳам эндигина тамом бўлган томошадан чексиз хурсанд бўлганлиги маъносида, ҳам Фурқат ҳикматига, бой ҳиссиёти ва баланд донолигига қойил қолганлиги ҳам таҳсин ўқиганлиги маъносида тушундим. Шу билан бирга, айрим замондошларимизга огоҳлантириш ҳам деб англадим...

У муҳтарам зот мени билар, танир экан, раҳмат деб, қуюқ хайрлашиб, нафосатдан ҳамон мастдек аста теб-ранган ҳолда транспорт томон йўл олди...

...Шу тарзда бизда ҳар ерда, ҳар касбдаги аҳоли хонадони ва руҳиятида байрам — дўстлик, гўзаллик ва инжодкорлик байрами бўлди, тантанаси ва таронаси янгради, жондек ҳамда нондек азиз меҳмонлар.

Ўлкамиз баҳор чечакларига бурканган, унда баҳор еллари эсиб, баҳор қуёши ўзининг олтин нурларини ҳовуч-ҳовуч сочаётган ана шу байрам айёмида шу баҳоримиз ҳуснига ҳусн қўшган сиз азиз мўъжизакорларга юракларимиздаги энг чуқур ва улкан муҳаббат туйғуларини изҳор қиламиз. Биз ишонамизки, сизларнинг ва сиз кабиларнинг шу шарофатли ташрифингиз қайта-қайта бўлиб давом этаверади. Сизлар биздаги ҳар бир оиланинг азиз меҳмони, кўнглимизнинг соҳиби ва ҳиссиётимизнинг ҳокими бўлиб қоласиз. Ўз шаҳарларингизга борганларингизда ҳам умумсовет маданияти раванқига улуш қўшишни жадал давом эттирасиз, бу бизга ҳам мадад бўлиб тушади, албатта.

Биз яна шунга аминмизки, қуёшли республикамиз, унинг ажойиб аҳолиси, қодир ва нодир қаҳрамон кишилари ҳақида ҳам барчани ҳайратда қолдирадиган асарлар яратасиз, булар халқимизнинг руҳий олами ҳамда ҳаётини, меҳнатини безашга ҳисса бўлади, хурсанд қилади.

Биз яна шунга аминмизки, гуллаб-яшнаётган ўзбек совет санъатининг энг яхши намуналари сизларнинг ёрдамингиз ва ижроингиз орқали бепоён Ватанимизнинг кўллаб шаҳар ва қишлоқларида диллардан дилларга,

1

тиллардан тилларга ўтади, ҳар хил тилда сўзлайдиган қардошларимизни хушнуд этади. Мамлакатимиз сарҳадларидан ҳам узоқ-узоқларга чиқиб кетади. Бу, партиямиз туфайли эришилган муваффақиятларимизни ҳаққоний тарзда ва чўнг яхши маънода кўз-кўз қилади, шуҳратини оширади.

Азиз дўстлар!

Меҳнат ва гул, бахт ва нур байрами —1 Май шодиёнаси тароналари жаранглаётган пайтда республикамиз зиёлиларининг беҳад муҳаббати ҳамда садоқатининг шифодаси бўлган ташаккуримизни лутфан қабул қилгайсиз! Сизлар меҳнатчилар учун, олимларимиз, ёзувчиларимиз, инженер ва ўқитувчиларимиз учун ажойиб бадийят мактабини бердингиз ва катта ҳамда баланд парвозга илҳом бахш этдингиз. Сизларни баҳор пешвоз чиқиб кутиб олган эди. Сизларни яна баҳорнинг ўзи — табиатнинг саховатли ва гўзал, ифбатли келинчаги — кузатиб қолди, баҳор табиатли халқимиз билан биргаликда. Бу баҳор ҳамиша ва ҳар ерда сизнинг ижодий ҳамроҳингиз бўлсин, ҳаётингизда баҳор гўзаллиги ва ижодий фаолиятингизда баҳор шавқ-завқи аримасин! Ҳаётбахш инсонпарварлик ва интернационалистик ғоялари билан суғорилган кўп миллатли совет бадий маданиятининг хазинасига баҳор каби бебаҳо асарлар кетма-кет келиб қўшилаверсин! Чиндан-да, баҳоримиз ва баҳоромиз ҳаётимиз ҳуснига ҳусн қўшиб бошимизни осмонга етказдингиз. Яна бир бор ташаккур ва тасанно сизларга!

Яна қучоқ очиб кўришгунча хайр!

1963 йил.

ҲАМИША ҚАЛБИМИЗДАСИЗ

У бир минг тўққиз юз олтмиш олтинчи йил июль ойининг машъум учинчи кунини ҳеч эслагим келмайди-ю... Лекин мажбурман — бугун ўшанга роса бир йил бўлди, бир йил тўлди. Ўша кун шеъриятимиз отахони ҳамишаликка кўз юмган ва бизни тарк этган эди, адабий ҳаётимизда аза куни эди.

Ҳа, афсус, минг афсус! Мана, ўн икки ойки, у улур зот, у ёрқин сиймо орамизда йўқ, унинг янги нафосат дурдоналарини ва ажиб табассумини, шерникидек ҳайқириқ овози ва ажиб қаҳқаҳасини, булоқ сувидек қайнаб-қайнаб чиқадиган ва ичак узадиган латифаҳикояларини, ғоят моҳирона ва ўткир ҳазил-мутойибаларини кўрмаймиз, эшитмаймиз.

Минг ва минг афсуски, шундай. Шундай-ю, лекин унинг миллион-миллион мухлисларининг афсуслик ва надомат тўла дилларига тасалли берадиган нарса ҳам бор: бузруквор Ғафур Ғулом сирли ва сеҳрли сўз санъатининг шундай ўлмас намуналарини яратди ва уларда ўлмас ҳақиқат — давримизнинг шундай улуғвор ғоя ҳамда муддаоларини тараннум этдики, шу билан у ўз асарларида, улар орқали халқ орасида ва халқ хотирасида абадий қоладиган бўлди.

Ҳаққоний гурур билан айтган эди у:

Бутун китобларимни варақ-варақ ахтаринг.
Ҳамиша улур Инсон Ғафурнинг темасида.
Инсоннинг қатра қони менга оламча мазмун,
Ғафат ўзинг буюксан Қуёш системасида.

Шу туфайли шу Инсонлар дилида ҳамиша барҳаёт бўладиган бўлди у улкан зот.

Бунинг устига, бу «қолиш» ва «барҳаёт»ликда ўзига хос улкан ва чуқур маъно бор: шеърятимиз паҳлавони Фафур Гулом одамларимизни бой эстетик ҳиссиёт, дид ва юксак хулқ-одоб руҳида тарбиялашда, халқимиз томонидан тоғ қўпориб, дарё жиловлашда, чўл забт этиб, бўстон қилишда, олимни янги ихтирога илҳомлантириш ва ёшларни билим чўққиларини эгаллашга ундашда фаол иштирок этажак.

Ўзбек шеърятининг отахони Фафур Гуломни умум-башарият тақдири ҳамиша машғул этган. Унинг мубориз араб халқига ва ҳиндистонликка, қашшоқ италян деҳқони ва инглиз докерига бўлган муҳаббати чуқур интернационалистик ва оташин эди. Унинг Америка босқинчиларига ва Британия қулдорларига бўлган қаҳр-ғазаби бениҳоя эди.

Бинобарин, у бунда ҳам бизга кўмакдош, жангчи бўлиб, олишувларда иштирокда давом этажак. Унинг асарлари бунда ҳам бизга ўткир қурол ва воситалардан бўлиб қолажак.

Мана, унинг, чунончи, қуйидаги оловли сатрлари худди бугун ёзилгандай жаранглайди, курашга ундайди:

Америка-инглиз мурдахўрлари

Қоп талашган уфқлардан солмоқдадир жар.

Доллар туққан снѐсатнинг муштумзўрлари

Куни битиб қолгандан бергандай хабар.

Ҳамза Ҳакимзода ва Садриддин Айнийлардан кейин, энг мураккаб, энг зиддиятли ва энг масъулиятли йилларда Фафур Гулом ўз қаламкашлари билан биргалликда якка кифт бўлиб ўзбек совет маданиятининг, айниқса адабиётининг мустаҳкам пойдеворини қурганлардан биридир, бадиятимизда янги давр бошлаганлардандир.

Бунинг устига, унинг иштироки мазкур пойдеворни қуриш билан чекланмасдан, ўша янги туғилган том маънодаги халқчил ва новатор нафосат оламини олов ва ғалабали кунлар, ойлар, йиллар мобайнида камолотга эришишини таъмин этишда ҳам энг улкан ва салмоқли ҳисса қўшганлардан бўлди.

Ғафур ака ўзининг ёшлик йилларини эслаб қовурилган юрак қони билан ёзган эди:

Мен етим ўсганман,
Оҳ, у етимлик...
Вой бечора жоним,
Десам арзийди.
Бошимни силашга
Бир меҳрибон қўл,
Бир огиз ширин сўз
Нондек арзанда,
Мен одам эдим-ку,
Инсон фарзанди...

Бундай аччиқ тақдир, бундай ўта фожиали хорзорлик зулмкорлар ҳоким бўлган барча халқнинггина эмас, дунё оқ-қорасини энди била бошлаганларнинг ҳам қисмати эди. Шунинг учун ҳам тасодифий эмаски, Ғафур ака бутун онгли умрини зиёбахш замонамиз бунёдкорларига — меҳрибон партияга, улуғ Ленин ва жонажон халқ билан доимо ҳамнафасликда ўтказди, шуларга сидқидил хизмат қилишда ўз ҳаёти ҳамда ижодининг асосий маъносини кўрди:

Мен ўзбек шоириман — ўз халқимнинг тилиман,
Қалбим буюрганини айтиб келдим ҳамиша.
Ленин парваршишни топган ўзбек элиман,
Бу куним, келажагим барчаси Ленин пеша.

У ҳамиша ва том маънода давримиз ва партиямиз жангчиси бўлди, коммунизм жарчиси бўлди, халқимиз мададкори, илҳомчиси бўлди, улуғ Ватанимиз мафтун ва муборизи бўлди. Ҳар масалада давримиз курашлари ва талаблари савиясида бўлди.

Худди шу нарса уни улуғвор қилди, худди шу нарса уни улкан санъаткор қилди, худди шу нарса уни миллионларнинг таҳсини тасанносига сазовор қилди. Шунинг учун ҳам авлодлар уни ҳамиша миннатдорчилик ва муҳаббат билан ёд этажаклар.

У, фаол жангчи, оташин коммунист ва улкан санъаткор сифатида шундай мўъжизакор нафосат намуналарини яратдики, уларсиз адабиётимиз тарихини бир даражада бўлса-да, тўла тасаввур қилиш мумкин эмас,

албатта. Улар юзта, мингта бўлиб, қарийб ҳар бири адабий ҳаётимизда воқеа ҳисобланди. Унинг, масалан, «Нетай», «Кўкан» ва «Ёдгор»ларини, «Шум бола», «Турксиб йўлларида», «Тирилган мурда»ларини, «Сен етим эмассан», «Вақт» ва «Қозоқ элининг улуғ тўйи»ларини, Ленин ва партияга, давримиз буюклиги ва баҳор назокатига бағишланган ноёб асарларини эсланг!

Буларнинг ҳар бири забардаст санъаткорнинг умум-совет бадиияти хазинасига қўшган дурдоналаридир.

Шу ерда, айниқса, адабиёт ҳаваскорларига, шеърят-даги ёшларга қарата баланд овоз билан айтгим келади:

— Сўз санъатини Гафур акадек севинг ва ардоқланг! Гафур акадек бу чўнг чигал санъат сирларини топинг ва эгалланг! Бу улуғ шахснинг, нодир ижодкорнинг ҳар бир ўлмас ва ноёб асари сизлар учун жуда муҳим ва қимматли мактаб эканлигини унутманг! Уни қунт ва ихлос билан ўрганинг! Урнак олинг-да, ёзинг!.. Анчагиналарингизнинг асарларингиз ёмон эмас, яхши, аълолари ҳам бор, лекин, афсус, шундайларинг ҳам борки...

Мен шу ерда Гафур ака билан бўлган бир суҳбат лавҳасини келтирмасдан ўтолмайман. У бирон нарса ёзса ва матбуотда чиқарса, то ўша ҳақда ўзгаларнинг фикрини эшитмагунча тинчимасди. Бу унинг, бир томондан, ижодга нақадар катта муҳаббат ва ҳурмат билан қараганлигидан далолат берар эди, ёзган асарининг бошқа одамларга, ўқувчиларга мансуб эканлигини ва бинобарин, уларнинг фикри шоир учун ҳал қилувчи нарса эканлигини қанчалик чуқур тушунганлигидан хабар берарди; иккинчидан эса, ўз ижоди маҳсули билан қанчалик севинганлиги, фахрланганлиги ва қонуний ғурурлангани билан изоҳ этилар эди. Айниқса, янги ёзилган шеърини шундай юксак пафос ва ажойиб оҳанг билан ўқиб берардики, гўё ҳар бир мисра мўъжизали қанотга айланиб, шоирни само баландликларига учириб олиб кетаётгандай бўларди бизларнинг назаримизда. Тингловчиларнинг ҳаққоний таҳсин сўзлари унга яна ҳам катта қанот бағишлагандай бўларди.

Бир кун кечқурун уйга телефон қилди Гафур ака.

— Воҳид,— севинчини ичига сиғдирилмаган ҳолда деди у,— оиламизда янги фарзанд пайдо бўлди. Муҳаррам опанг нўхатли ва қазили қизил палов қилган, ҳозир сузиш олдида. Машинанг кетган бўлса, ҳозир Мустафо бориб олиб келади.

Менинг жавобимни эшитмасданоқ трубкани қўйиб қўйди. Беш минутчада шофёр Мустафо уйга кириб келди. Кетдик.

Ғафур аканинг ниҳоят даражада меҳрибон, меҳмондўст ва олижаноб ҳаёт йўлдоши Муҳаррам опа тайёрлаган таомни шошиб-пишиб (Ғафур аканинг қорни жуда оч экан шекилли...) тановул қилиш биланоқ шоир ўзининг шу бугун чиққан, ҳали босмаҳона ҳиди келиб турган шеърлар тўпламини қўлга олиб, муаллифнинг ўзигагина хос ажойиб табассум билан: «Мана, янги фарзанд!»— деди-да, бир неча шеърни ғоят баланд ва ёқимли завқ-шавқ билан ўқиб берди. Шеърлар, ҳақиқатан ҳам, ҳар жиҳатдан жуда кучли бўлиб, чўнг мураккаб психологик характерга эга эди. Мени ва ёнимда ўтирган Собир Абдулланинг зўр ҳаяжон ва таъсирга тўлган ҳолда айтган сўзларимиз унинг кўтаринки руҳини янада кўтариб юборди. Шунинг оқибатида бўлса керак, қуйидаги ниҳоят даражада муҳим ва катта ҳикматли фикрларни айтди, ўз ютуқлари боисини баён қилгандек ҳам.

— Айрим шоирларнинг, тўғрироқ айтганда, шоирлик, адиблик даъвосида бўлганларнинг ижод ишига жуда ножиддий ва юзаки қараётганликлари, шеър ёзишни осон ва оддий нарса деб ҳисоблаётганликлари, сомон шувоқ қилишдек жўн ва тез битар юмуш деяётганликлари менинг жуда ва жуда аччиғимни чиқармоқда, айниқса шу кунларда. Баъзиларнинг шеъринат деган мўъжизани ва муқаддас бадийятни шу тарзда ҳақорат қилганликлари учун кўзларини ўйиб олгим келади, деган улуғ бир зотни жуда яхши тушунган бўламан шундай пайтларда. Уғри ва ҳаромхўрлар ҳар хил бўлади. Бу нобоп «шоир»лар масалага бундай юзаки қараб ва ялқовлик билан машғул бўлиб, кун кўришга интилганлар ўғирликнинг энг ёмони ва зарарли турларидандир. Зеро, ўғирланган латта-путтанинг ўрнини тўлдириш мумкин ва бу унча қийин ҳам эмас. Аммо ёмон шеър билан одамларнинг энг қимматли вақтини ўғирлаш, онгини лойқалаш ва ё шеър санъатига совуқлик, кўнгилсизлик яратиш жиноятдир. Ҳа, ғоят қудратли ва таъсирли тарбия воситаси бўлган, мўжизали бадийят мўъжизаси ҳисобланган шеъринат олдида жиноятдир, одамийликка, юксак дид ва нафосатталаб дил олдида хиёнатдир.

Ҳаяжон ва ғазаби ошавериб давом этди ўз сўзида шоир:

— Мен Навоий, Пушкин ва Толстойларнинг муқкасидан кетган мухлиси ва ўғлиман, Бедил, Гёте ва Маяковскийларнинг жияни ҳамда шогирдиман, Горький университетида таҳсил олганман. Ахир, улар нима билан шундай гениал ва боқий бўлдилар?! Халқ ва Ватанни беҳад, юракдан севиш ва эъзозлаш, шуларга фидокорона хизмат қилиш, меҳнат ва ахтариш, яна ахтариш ва меҳнат, топиш ва яна юқорироққа интилиш; бадий ижоднинг ниҳоят даражада мураккаб ҳамда машаққатли, лекин ғоят шарафли ҳамда саодатли эканлигини чуқур тушуниш, ўта масъулиятли эканлигини атрофли англаш, шунга қараб иш кўриш; кунни бедор ва кундузни беором ўтказиш, машаққатларга чидаш ва тескари айланувчи фалак ёғдирадиган тошларга бардош бериш... Ахир, улар ўқимаган ажойиб асарлар қолмаган бўлса керак! Масалан, ҳазрат Навоийнинг ёд билган шеърларининг ўзигина ўнта катта китобга тенг бўлган экан! Ахир, қаламни қўлга олиб қоғозни қора қилишдан олдин мардларча ўйлаш керак: керакли иш қўлингдан келадими, йўқми?! Яъни ўзингни ва қаламингни ҳурмат қилиш, севган ва ардоқлаган ўқувчингни яхши асар билан қаноатлантириш, шу ўқувчининг тақдирини ўз тақдиринг даражасида кўриш ва унга сидқидил хизмат қилиш зарурати ҳамда лозимлигини бажара оласанми?! Ҳеч бўлмаса, жонажон ишчи синфимнинг пешона тери билан яратилган ва мен учун муқаддас ҳисобланган оппоқ қоғоз ва сеҳрли қаламни ҳурмат қилиш ҳам фарз, ҳам қарзидир ахир!

Мен Фафур Гуломни бу даражада ғазабнок бўлишини жуда оз учратардим.

Шу даражада буюк эди унинг бадиниятга муҳаббати, ўқувчига ҳурмати ва адабиётимиз келажагига ғамхўрлиги!

Сўз шу ерга келганда Фафур ака сапчиб ўрнидан турди ва нариги уйдан китобча олиб чиқиб, «Мана, ахир, қандай азиздир қоғоз!»— деди-да, ўзининг машҳур «Қоғоз» номли шеърини бўғин-бўғинларга бўлиб, ниманидир қаттиқ тишлаб, узиб-узиб олаётгандай ўқиб берди:

Жонланиб ўзинг айт, қайси сўз билан
Сенинг мақтовингни куйлайин, қоғоз!

Дўстим Муҳаррамга ошиқ кўз билан
Бир умр термулдим, икковинг мумтоз.

Қўзимнинг оқидек мунча тозасан,
Яхши шеъримдаги нуқтам қорачиқ.
Баъзида кичкина ғазал ёзмаман,
Мазмуни бегубор бағрингдай очиқ.

Нинанинг учи-ла қудуқ қазиган
Азамат эрларнинг кенг майдонисан.
Садафдай кўксингга инжулар тизган
Ошиқ шоирларнинг жон, жононисан.

...Буюк шоирнинг вафоти йилига қайтай. Шу юқорилардаги сатрларни неча-неча йиллик жонажон дўстдан айрилиқ алами ҳамон куйдираётган қалб қони ва кўз ёши билан ёзар эканман, давраимиз кўрки, халқимиз кўмакдоши, шеъримиз шукуҳи ҳамда яловбардорининг бутун ҳаёти, нуроний сиймоси, барча ажойиб ва ғаройиб фазилат ва ҳаракатлари хомуш хаёлим кўзи ўнгидан яна бир бор бирин-кетин ўтаверди, дилимни ўртаверди. Эҳ-ҳе, ҳақиқатан ҳам кимдан ажралдиг-а!.. Табиий тарзда бу савол жавоби айниқса келажакда ғоят чуқур ва катта бўлғай. Ахир, вақт ўтган сари бебаҳо хазинанинг янгидан-янги қирралари очилаверади ва қиммати ортаверади...

Ҳа, бузрукворнинг ҳаммани доғда қолдириб кетганига бир йил бўлди. Соғиндик сизни, азизим. Шунинг учун ҳам ҳеч тилимиздан тушмайди шу ҳажр азоби андуҳи тўла сўзларингиз:

Зўр карвон йўлида егим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, Қуёш!..

Эвоҳ, одам атрофини ўраган бу чексиз коргоҳ ва сиргоҳ нақадар қудратли ва зиддиятли! Билоихтиёр шу атрофга қарасам, қуёш ботган. Оқшом. Сўнгра тун. Бепоеъ осмонда ўша қуёшдан нур олган ёрқин юлдузлар алоҳида сеҳрли суратда ялтираш ва безак билан кўрина бошладилар. Қандай гўзал ва жилваю жиололи юлдузлар! Улар ўша ўта моҳир заргар санъаткорнинг дурдоналарини эслатарди, дилга ҳам санчиқ, ҳам зеб ва тасалли берарди.

Ҳа, айниқса, шундай ўта мураккаб ҳолатли, андуҳ тўла, мотамсаро кайфиятли ва оғир аҳволли пайтларда киши ақлини, фикр-хаёли ҳамда закосини қадимдан ҳал бўлмай қолиб келаётган машаққатли жумбоқ ва ёқа чок қилувчи муаммо ўзининг уқубатли, ҳатто баъзан ҳалокатли гирдобига буткул олиб кириб кетади ва юракни тирнай бошлайди: табиат нега ўзи яратган гўзал қалдирғочни бир кун келиб кул қилади, ўзи яратган нафис бинафшани хазон қилади, ўзи яратган мўъжизаомиз ва малаксимон одамни тупроққа айлантиради?! Йўқотар экан, нега бор қилади?! Бор экан, нега йўқотади?! Бошқа иши йўқми?! Ундаги бундай беҳад қудрат, бундай чексиз зўр саховатли бунёдкорлик, шафқатсиз эмирувчилик ва ғаддор қатъият қаердан, нимадан?! Нега ҳамиша оқу қорани суриштирамай, қўпол супурги билан гард, хас-чўп ва хазон қатори, коинот тожи ҳисобланганларни ҳам ер юзидан супуриб ташлайверади?! Ахир, мана, чунончи, биз ҳамишаликка йўқотган, чўнг соғинган ва алам тўла юрак билан ҳозир эслаётган у улуг зот ажойиб куйчи эди, қуёшнинг заррин толаларидан, чечак ҳусни ва инсоннинг эзгу интилишларидан шеър тўқирдику! Гўзаллик учун курашиш ҳайқириқлари ва ғалаба завқ-шавқидан нафосат ундирарди-ку! Умуман, яхшиликни эъзозлар ва ўзгаларга бахт этагини тутқазар эди-ку!

Лекин... Ҳа, яхшиямки, шу «лекин»и бор. Табиат унинг ўзини олиб кетишга кучи етди-ю, лекин куйи, шеъри ва нафосатини йўқотишга қурби келмади. У, бинобарин, табиатдан зўр чиқди, вақтдан устун келди: унинг шеърий овози, ҳа, шеърий овози ҳамон ҳар ерда янграмоқда, нафосати халқ руҳий олами ва ҳаётини ҳамиша безаб, авлодлардан авлодларга мерос тарзида ўтаверади. Зотан, унинг ижоди халқ ва ҳақиқатнинг бадий либосдагисидир, халқ ва ҳақиқат эса мангудир...

Унинг ўзи ғоят чуқур фалсафий ҳикмат тўла шеъри— «Вақт»да ҳудудсиз коинот ва сирлар тўла хилқат ҳақида, замонамиз улугворлиги ва ҳаётимиз маънодорлиги ҳақида, боқийлик сабаблари ва боқий умр асослари ҳақида буюк донишмандлик билан ёзган эди:

Қатрада осмон акс этганидек
 Жаҳондай маънодор қорачигимиз.
 Голиб асримизга қуёшдан машъал,
 Замон кўрасининг сўнмас чўғимиз...

Шухрат қолдирмоққа Геростратдек
Диана маъбадин ёқмоқ шарт эмас.
Қўпларнинг бахтига ўзликни жамлаб
Шу улуғ бинога бир ғишт қўйсақ бас.
Ҳар лаҳза замонлар умридек узун,
Асрлар тақдири лаҳзаларда ҳал.
Умрдан ўтажак ҳар лаҳза учун
Қудратли қўл билан қўяйлик ҳайкал.
Ҳаёт шаробидан бир қултум ютай,
Дамлар ғаниматдир, умрзоқ соқий.
Қуёш-ку фалакда кезиб юрибди,
Умримиз боқийдир, умримиз боқий.

Ҳа, у яшаган, ардоқлаган ва ўзини узвий боғлиқ кўрган давр дамларининг ҳар бири асрларга тенг эди ва шунинг учун доно шоирнинг қорачиғи жаҳондай маънодор эди; унинг қўлида асримиз қуёшидан машъал бор эди ва шу боисдан ўзи замоннинг сўнмас чўғи бўлди; ўз ижоди ва иштиёқи билан, мамлакатимиздаги бахт биносини қад кўтартиришдаги иштироки улуши билан у ўзининг тириклик вақтидаёқ ўзига ҳайкал қўйган ва умри боқийлигига амин бўлган эди...

У бузруквор эди!

1967 йил.

ИБРАТЛИ ИШЛАРИДАН, САБОҚЛИ СЎЗЛАРИДАН

Ҳа, ажойиб инсон ва улкан адиб Ойбекнинг эсимда қаттиқ ўрнашиб қолган ўрнакли ишлари ва сабоқли сўзлари анчагина. Мен ҳозир шулардан баъзиларини мухтасар баён этмоқчиман.

I

Бу қадимдан қолиб келаётган ва инсон ақлининг тантанаю ташвишлари билан тўлиб-тошган кўҳна дунёда, бу муаммолар ва муборизлар билан, сиру суронлар билан, емирилиш ва яралишлар билан тўла оламда шундай нодир шахслар бор ва бўладики, улар ўзлари яшаган замон юксакликларида бўладилар, шу юксакликлардан туриб ҳам кечмишга доно баҳо берадилар, ҳам ҳозирги кунни яратишга, ҳам келажакни кашф этишга улуш қўшадилар, қисқа қилиб айтгудек бўлсак, улар давр савиясида туриб шу давр муаммоларини ечишда, улкан вазифаларини бажаришда, шу давр ва истиқбол тақдирини белгилаш ҳамда ҳал қилишда актив иштирок этадилар ва шу давр ҳамда истиқболнинг узвий бўлагига айланиб кетадилар.

Адиб Ойбек шундайлардан биридир.

Ҳар бир халқнинг бахти ва шуҳрати унинг қанча ва қандай моддий бойликка эга эканлиги, қанча ер ва суви борлиги, қанча ризқи рўз ва экин ҳосили яратганлиги, қанча қўриқ ерни ўзлаштириб, табиат ўжарлигини енгганлиги ва қанча машинаю заводи борлиги биланги-

на ўлчанмайди, белгиланмайди. Унинг бахти ва шуҳрати, Маркс айтганидек, кўпинча, аввало, маданияти билан, маданияти савияси билан ўлчанади, белгиланади. Ҳа, биринчидан, мазкур санаб ўтилган моддий бойликларни ижод этишнинг ўзи ундаги (халқдаги) маданийликдан, маданиятдан, маданият асоси (базаси) ва даражаси қандайлигидан, шу маданият билан ҳам тақозо қилинганлигидан дарак беради. Иккинчидан, шу халқнинг моддий ва маданий бойликларини, одамий фазилатларини, ажойиб даҳоси ва орзуларини, эзгу интилиши, гўзаллиги, ижодкорлиги ва баҳодирликларини куйлайдиган, тарғиб этадиган, янги эзгуликларга илҳомлантирадиган; йўллайдиган, шодлигидан шодланиб, ўртоқлашадиган, қайғусига шерик бўлиб, енгиллатадиган, малҳам бўладиган, шундай қилиб, шу халқнинг обрўсини кўтарадиган, шуҳратини ошириб ёядиган ижодкор фарзандлари билан ҳам ўлчанади унинг бахти ва довуғи.

Ҳа, шу халқнинг актив ёрдамчиси бўлиб, унинг обрўсини кўтариб, шуҳратини таратиб юрадиган, барча бошқа халқларга шу халқнинг ва ўзининг меҳр-муҳаббатини ифодалаб юрадиган, интернационал мазмунли умумбашарий маданият хазинасига муҳим ҳисса қўшадиган фарзандлари билан ҳам бахтлидир ва шуҳратлидир. Чунончи, ўзбек халқининг мана шундай улкан ўғилларидан бири адиб Ойбекдир. Неча-неча йиллар мобайнида у совет халқининг янги ҳаёт, янги жамият ижод этишидаги шуҳратини тараннум этиш ва бутун дунёга таратиш билан бирга ҳар ишда, янги социал олам яратишнинг барча соҳаларида шу халққа мардларча мадад берди, кўмакдош бўлди ажойиб дастёр сифатида...

Ҳақиқатан ҳам, масалан, ўзбек халқининг узоқ тарихи ва ҳозирги ҳаётини кенг маънодаги маданиятсиз, яъни юзлаб навли ва шакар таъмли ажойиб мевалари ва бу соҳадаги ҳамда турмушдаги кўп асрлик бой маданиятимиз, инсон даҳосига қўйилган ҳайкалдек ҳамон қад кўтариб турган меъморлик ёдгорликларисиз, Навоий ва Улуғбекларисиз, «Шашмақом» ва шўх куйларисиз, бир олам эртак ва дostonларимиз, ҳозирги минглаб мактаб, клуб ва кутубхоналарисиз, гуллаган адабиёт ва санъатисиз кўз ўнгингизга келтириб боқинг, нима ва қандай воқелик назарингизда гавдаланаркин! Балки

жамиятнинг ўзи бўлмас эди буларсиз... Ахир, масалан, санъатсиз ҳаёт ваҳшийликдир, деган эди Ленин!

Хуллас, кўп асрлик юксак маънавиятсиз, бой маданиятсиз ва айниқса ҳозирги серқиррали ҳамда гуллаб-яшнаган цивилизациясиз асло тасаввур қилиб бўлмайди кечмишимизни ва ҳозирги жамиятимизни. Буларсиз халқимиз тарихи ва ҳозирги ҳаёти қандайдир нурсиз, завқ-шавқсиз нарсага, рангсиз предметлар йиғиндисига, файзсиз ва фазилатсиз қуруқ гавдага, хомсемиз ва кўримсиз танага ўхшаб қоларди.

Ижтимоий ҳаётда маданият ва уни яратувчи арбобларнинг аҳамияти, роли, ўрни шу қадар мустасно ва буюқдир.

Шундай арбоблардан биридир улуғ адибимиз Ойбек.

Бундай шахслар билан бир замонда яшаш, ҳамдам ва ҳамсуҳбат бўлиш катта шарафдир. Улар ҳақида эсдаликлар ёзиш ва шу йўл билан улар хотирасини эъзозлаш ҳамда абадийлаштиришга ҳисса қўшиш ғоят зарур инсоний бурчдир.

... Бизнинг онламир саводли бўлган, адабиётни, санъатни жуда севган эди. Одат бўйича, баҳорда катта меҳнат қилиб, ёзда тер тўкиб, кузда ҳосил йиғиб, келаси фасл, яъни қиш ғами ейиларди. Бунинг устига, қишда эски замонлардан мерос бўлиб ўтган юпун кийим ҳам одамларни уйга боғлаб қўярди, ботқоқ ё музлаган тор ва қоронғи кўчаларда қош қорайиши биланоқ юриш тўхтатиларди. Керосин лампа ва иссиқ танча атрофида кечқурунлари оила аъзолари йиғилиб ўтириб, Навоий дostonлари, Фирдавсий «Шоҳнома»си, «Алпомиш» саргузаштлари, Машраб ғазаллари ўқиларди. Ҳамма, шу жумладан, биз болалар ҳам жуда катта қизиқиш ҳамда ҳаяжон билан эшитардик, хўрозлар қичқирганига қадар мижжа қоқмай, баъзан эса, охирларига бориб мудраган ҳолда тинглардик.

Шу бондан ва шу тарбиядан бўлса керак, жуда ёшлиқдан китобларга, газета ва журналларга ўрганиб, Ойбек аканинг ҳам биринчи шеърларига кўзимиз тушди, уларни мактабнинг илк синфларидан бошлабоқ ўзимиз мароқ билан, қандайдир баланд романтик руҳ ва болаларча пафос билан ўқий бошладик.

Ниҳоят, 1930 йил етиб келди. Каминанинг етуклик ёшига энди яқинлашиб келаётган вақти. Ойбек аканинг биринчи шеърлар тўплами «Туйғулар» (1926) ва иккин-

чиси «Кўнгил найлари» (1929)ни билардик, севардик. Ҳозирги Ҳамза номли Академик драма театримизнинг аввалги биноси қаршисида катта иморат бор эди, унда жойлашган ўқув юртида таҳсил олардик. Ойбек ака ўшанда адабиётдан таълим берардилар. Ҳар гал дарсларини сабрсизлик билан кутардик, машғулотлар жуда қизиқарли ўтарди. Бунинг устига, бизларнинг ёзган (деворий газетага, албатта!) нарсаларимизни мақтар, дарсдаги нупқ ва иншоларимизни таърифлар эдилар. Кейин тушунсак, бу ўта ғамхўр ёзувчи муаллимимизнинг болаларни ижодга рағбатлантириши экан...

Мана ўшандан бери неча-неча йиллар ўтди, лекин унинг теран ақли, барқ урган кўзлари, меҳр тўла сўзлари, майин табассуми, ёқимли муомаласи, меҳрибон муносабати, қандайдир нажиб фэйзли ва фазилатли, нур ёғилиб турадиган чеҳраси ҳамон ёдимда. Ушандан бери ўтган маҳсулдор йиллар мобайнида миллион-миллион шеърхону китобхонлар унинг ижодидан баҳраманд бўлди, ҳаёт ва кураш дарсини олди. Бунинг устига, қанчадан-қанча юксак истеъдодли ёзувчиларни у катта муҳаббат билан севди, уларнинг ижодига равнақ тилади, ёрдам берди, таъсир қилди. Ҳамид Фулом ва Асқад Мухтор, Мирмуҳсин ва Раҳмат Фэйзий, Иброҳим Раҳим ва Рамз Бобожон, Туроб Тўла ва Саид Аҳмад шулар жумласидандир, ижод дарсини олганлардандир.

У ҳамон ҳамма учун ўз асарларида барҳаёт.

Яна бир неча йил ўтди. Мен аввал Божу, сўнгра Москвада таълим олдим. 1937 йилнинг охирлари. Мен яқинда Москвадан таҳсилни тамомлаб Тошкентга қайтганимдан кейин Марказий Давлат нашриётида бош муҳаррир бўлиб ишлай бошладим. Идорамиз ҳозирги Ўсмон Юсупов номли кўчадаги завод жойлашган бинода эди. Ҳамон ёдимда, нима учундир ўша йилги қиш, одам билан ўчакишгандай, жуда хунук, кўримсиз ва машаққатли бўлди. Қаҳратон совуқ ҳеч нарсани аямай, авжига чиқар, гоҳ қор-ёмғир аралаш ёғиб, одамларни хуноб қиларди. Шундай кунлардан бирида идорадан иш кунини тамомлаб кўчага чиқиб трамвай бекатида турсам, Ойбек акага ўхшаган кишига кўзим тушиб қолди. Бундай тузукроқ қараган эдим, ҳақиқатан ҳам ўша мен кўпдан севган азиз шахс бўлиб чиқди. Зўра танидим — озғин, соқол-мўйловлари ўсиб кетган. Совуқданми ёки ўсиб

кетган сочни беркитишга уринишданми, билмадим, енгилгина пальтонинг ёқасини баланд кўтариб, қўл билан тутиб туриб, юзининг анчагина қисмини ўраган ҳолда турардилар трамвай кутиб. Мен дарҳол бориб кўришдим. Ҳол-аҳвол сўрашдик. Учрашувдан жуда хурсанд бўлдик. Кўп сўзлашишга бўлмади — совуқ ўлгур қўймади. Мен у кишидан илтимос қилиб дедим:

— Ойбек ака, ўзингизга маълумки, антик Юнон ва Рим адабиётининг мана неча йиллардан бери башарият-ни ҳайратга солиб келаётган адабиёти намуналари ўзбек тилига таржима қилинган эмас. Улар халққа жуда керак, айниқса ўқув юртларида уларга эҳтиёж катта. Яқинда Н. Ф. Дератани тузган ва Москвада олий мактаблар учун ўқув материаллари сифатида чиқарилган икки томлик хрестоматия нашр қилинган. Шуларни ўзбекчага ағдариш ишини ўз устингизга олсангиз жуда яхши бўларди. Рози бўлсангиз, эртага идорамизга бир келсангиз, жуда илтимос қиламан.

Бу сўзларни эшитиш билан Ойбек аканинг кўзларида ҳам қандайдир ҳайрат, ҳаяжон, ҳам хурсандлик, миннатдорлик аломатлари пайдо бўлди, бу мен учун тушунарли эди... Хўп, ўйлаб кўрай, раҳмат, эртага келарман, дедилар-да, шу онда келиб қолган трамвайга тушиб кетдилар Ишчилар шаҳарчаси томон.

Эртаси ўзларига хос тортинчоқлик ва камтаринлик билан кириб келдилар. Хужжатларни расмийлаштиришга ёрдам берилди. Вазифа ғоят оғир, қийин ва мураккаб эди. Лекин, шунга қарамай, у дўндириб бажарилди. Бир ярим йилдан кейин хрестоматиянинг биринчи томи ўта юксак истеъдодли адибимизнинг моҳирона таржимасида биринчи дафъа нашр ҳам этилди. (Учпедгиз томонидан.) Шундай қилиб, ўзбек халқининг янги совет маданияти хазинасига жуда қимматли янги бир бадий маънавият олами — Рим адабиёти дурдоналари келиб қўшилди. Мана ўшандан бери неча-неча авлод бу хазинадан баҳраманд бўлиб келмоқда... Уша вақтларда Ойбек ака хурсанд бўлиб, хрестоматиянинг юнон адабиётига оид иккинчи томи ҳам таржима қилинаётганлигини айтган эдилар. Унинг кейинги тақдири нима билан тугаганлигидан хабарим бўлмади.

Шундай қилиб, Ойбек ака бир ҳамла билан бир оламни забт этган ва халқи ҳамда авлодлари қўлига тутқазган эди...

Адибнинг «Навойи» номли хазина романининг нашр этилиши халқимиз маданий ҳаётида катта воқеа бўлди ва ҳамманинг диққат-эътиборини ҳамда ҳусн-рағбатини тезда оммавий тарзда ўзига тортди. Бу, албатта, ҳеч тасодифий эмас эди. Бу, бир томондан, ўша вақтлардаги ниҳоят даражада мураккаб ва машаққатли (ахир, Улуғ Ватан уруши кетаётган эди), масъулиятли ва ғалабали айёмлар билан, халқимизнинг шу билан тақозо қилинган ташвишли ва тантанали аҳволи руҳияси ҳамда интилишлари билан изоҳ этилади. Ахир, XX аср Хисрави — Гитлер ва унинг газандалари қуллик, ўлим, бадавийлик ва зулматни барча совет халқларининг бирдан-бир қисматига айлантириш учун жон-жаҳди билан уринаётган ва миллион-миллион баҳодир ватандошларимиз бу свастикали ажалфурушларнинг даҳшатли ҳаракат, ҳамла ҳамда хуружларини мардонавор даф этаётган пайтларда буюк ватанпарвар ва гуманист Навоийни бадий воситалар орқали халқ орасига — ажал билан олишаётган миллионлар қаторига олиб кириш, тарихий олишувлар иштирокчисига айлантириш аини муддао эди...

Романнинг тезда оммавий шуҳрат қозониб кетишига сабаб, иккинчи томондан, шунда эдики, у оташии ватанпарвар ва гуманист адибнинг катта қалб ҳарорати ва самимияти, садоқати ва маҳорати билан ёзилган эди. У ҳам халқимиз дилига, ярасига малҳам бўлди, ҳам қаҳрамонона курашига мададкор бўлди. Шундай қилиб, у том маънода замонавий характер ва жанговар аҳамият касб этди, актив гражданлик руҳига эга бўлди.

Табий, буларнинг ҳаммасини улуғ ватандошимиз Ойбек жуда яхши биларди ва беҳад хурсанд эди.

Ёзувчилар союзимиз у вақтларда ҳозирги Туркистон ҳарбий округи Офицерлар уйининг қаршисидаги кўрадаги икки қаватли бинода жойлашган эди. Кунлардан бир кун ижодий мажлисда бир прозаикнинг асарини (ҳали нашр этилмаган) муҳокама қилинди. Жанжал кўтарилди, авторнинг асоссиз ўжарлиги, жоҳиллиги ва нонкўрлиги, одамларга ҳурматсизлиги туфайли Мажлис тамом бўлгандан сўнг уч-тўрт киши қолиб суҳбат кетди. Ойбек аканинг жуда аччиғи чиққан эди асар авторидан. Бир оздан кейин ҳовридан тушгандай бўлди. Ҳазил-

мутойба, ширин суҳбат бошланди. Яна сўз бадий ижоднинг нақадар қийин, масъулиятли ва мураккаб иш эканлиги ҳақида кетди. «Навобий» романининг ёзилиш жараёни ҳақида сўзлаб беришни ундан қайта-қайта илтимос қилдик. Ниҳоят, у рози бўлиб, ғоят ибрат бўларли фикрлар баён қилди асар яратилиши билан алоқадор тарзда. Унинг айтганларини умумлаштирак, асосан, унинг кейин матбуотда эълон қилган қуйидаги сўзлари келиб чиқади:

«Ўз халқимнинг тақдири ҳақида фикр юритар эканман, менда янгидан-янги темалар туғиларди. Ёшлигимда асарлари билан танишган улуғ ўзбек классиги, буюк, ўлмас Алишер Навобий ҳақида ёзишни кўпдан орзу қилар эдим. Улуғ гуманист образи ўрта аср туни қоронғилигини ёритувчи ёруғ машъал каби менинг хаёлимни эгаллаб олди. Мен «Навобий» поэмасини ёздим. Навобий образи менинг кўпгина лирик шеърларимда пайдо бўлди ва ниҳоят 1942 йилда «Навобий» романини тамомладим...

Бунинг учун, албатта, Навобийнинг барча асарлари, Навобий яшаган даврнинг тарихи, у даврнинг социал қиёфаси, у давр фаолиятининг характери, урф-одати, хулқ-атвори билан танишишга тўғри келди. Кўп тарихий фактлар, материалларни йиғдим, уларни таҳлил этиб, мағзини чақиш учун чуқур ҳис этишга, ўйлашга бошладим. Бу ишга шу қадар ғарқ бўлган эдимки, романининг иш плани қоғозда йўқ эди, у менинг кўнглимда, ёдимда эди, бутун борлигимни банд этган эди. Юрсам-турсам ҳамиша Навобийни ўйлар эдим. Унинг маънадор, ақлли кўзлари, хушфеъл, раҳмдил, олижаноб қиёфаси, асл, пок улуғ қалбини ҳис этардим, кўз ўнгимда кўрардим. Унинг теран, нозик, фалсафий фикрларини тўла тушунишга уринардим. Роман персонажлари ҳақида, уларнинг характерли, бир-биридан фарқли, бир-бирига муносабатини равшан, яққол бериш устида хаёл юритиб, образларини тарашлардим.

Ниҳоят, юракка йиққан, юракда сақланган бу материалларни ёза бошладим. Шунинг учун асар яратиш каби мушкул, оғир иш дунёда йўқдир, дейман... Чуқур ҳис этиш, қалбнинг зўр ҳаяжони, ўткир фикр, фаҳм, ажойиб илҳом... билмадим, яна ва яна кўп хислатлар керак».

Суҳбат вақтида Навобийга баъзилар томонидан нис-

бат берилган — алоқадор қилинган Гули ҳақида ҳам ғоят муҳим сўзлар бўлди, ҳам бадий-практик, ҳам назарий-эстетик аҳамиятга эга бўлган масала ойдинлашди. Гули тарихий шахс эмас, шунинг учун уни романга кiritиш нодуруст бўлар, Навоий образини бир даражада бўлса-да, майдалаштиришга олиб келар, деб ўйлагандирсиз, зотан, аслида бўлмаган ва принципиал характерга эга бўлган нарсани тарихий улкан шахсга нисбат бериш тўғри бўлмаса керак, деган мулоҳазага боргандирсиз деганимизда, адиб унинг юрагидаги катта ва муҳим сирни, ардоқлаб ва авайлаб келаётган қимматли фикрни биров топиб уни хурсанд қилгандай жуда шодланиб кетиб, айтди:

— Ҳа, албатта шундай. Ахир, Навоий бечора бутун фикри хаёли билан бутун бир даврга қарши курашга ва ижодга берилган эди. Навоийдек буюк зот бутун теварак-атрофи даҳшатли душманлар билан, шиддатли алангалар билан ўралган шароитда, давлатнинг, халқ, мамлакат, маданиятнинг тақдири, ҳаёт-мамонт масаласи ҳал бўлаётган вақтларда саройда аёл можаросини қилиб ўлтирармиди?! Бундай шахслар ҳақида романларда, ҳа, шундай йирик асарларда, принципиал масалаларда афсонани ҳақиқатга айлантirmаслик яхши бўлар, деб ўйладим.

Бу, ҳақиқатан ҳам, жуда муҳим фикрдир.

Мазкур сўзлардан сўнг гап яна «роман ва замон» — асар ва давом этаётган Улуғ Ватан уруши мавзуйига, романнинг эл орасидаги чўнг, катта шуҳрати ва улкан тарбиявий аҳамияти, қиммати масаласига кўчди. Кимдир айтди:

— Ахир ҳозирги Гитлернинг салафларидан бўлган Хисравга қарши беомон ўт очган, гуманизм, ақл ва адолат байроғини баланд кўтарган, халқчиллик ва ватанпарварлик ғояларини доҳиёна ардоқлаган, куйлаган Навоий ҳақидаги асар, албатта, барча кишиларимиз учун жонажондир Яна денг, у нақадар юксак бадий маҳорат ва самимият, тарихийлик ва ҳаққонийлик билан яратилган адиб томонидан.

Шундай қилиб муаллиф темани ўз замони руҳига, талабига мос тарзда танлаган, талқин этган, ёритган ва ажойиб замонавий асар яратган. Бинобарин, романнинг қудрати унинг ҳам тарихни тўғри акс эттирганлигида, ҳам давримиз томир уришига ҳамоҳанглигидадир.

— Мен, ҳар ҳолда, шунга интиланган эдим,— деб қўйди Ойбек ака ўзига хос камтаринлик ва одоблилик билан.

Шундан кейин, Гули масаласидаги каби, романнинг шуҳрати ҳақидаги мазкур масалада ҳам бошқа сўзлашга ўрин қолмади. Ҳамма бир фикрда эди. Адибнинг ўзи эса ҳаққоний тақдирлаш ва мақтовлардан гоҳ улуғларга хос камсуқумлилик билан қизаргандай бўлар, гоҳ қонуний севинч, ғурур, мамнунлик айрим деталларда билоихтиёр кўрингандай бўларди. Ҳам бу камтаринлик, қизариш, ҳам севинч ва ғурур аломатлари уни безаб турарди...

Баҳор пайти эди ўшанда. Ойбек ака кўпроқ Лев Толстой ва унинг «Уруш ва тинчлик», «Тирилиш» романлари борасида ниҳоят даражада катта фараҳ, ҳайрат ва миннатдорлик билан гапирди. У гапирарди-ю, унинг ғоят билимдонлигига ва ҳофизасига барчамиз қойил қолиб тинглардик. У ҳамиша яхшилик ва гўзалликларни янчаётган, шунга интилаётган титлерчи босқинчилар ҳақида беҳад нафрат ҳамда ғазаб билан шундай сўзлар айтардики, уларнинг ҳар биридан ўт чақнарди. Ора-орада Толстой гуманизмини далил келтириб турар ва Наполеон ҳалокатига урғу қиларди. Охирда немис босқинчиларининг ваҳшийликларини назарда тутиб, гениал инсонпарвар адибнинг «Тирилиш» романининг қўйидаги энг бошланғич қисмини рус тилида ёддан айтиб ташлади:

«Бир неча юз минг одамлар бирон ерга тўпланиб олиб, ўзлари суқилиб ўтирган ерни барбод — хароба қилишга, ерда ҳеч нарса ўсмасин, деб уни тош билан қоплаб ташлашга, ундаги униб чиқаётган ўтларни юлиб ташлашга, тошкўмир ва нефть дуди билан ҳар ённи тўлдиришга, дарахтларни кесиш ва барча жонивор ҳамда қушларни қувиб юборишга қанчалик уринмасинлар, барибир баҳор ҳатто шаҳарда ҳам ўз баҳорлигини қилаётган эди. Қуёш ўз илиқлиги билан ҳамма ёқни иситарди, хиёбон кўкатзорларидангина эмас, ҳамма жойда, ҳатто тошлар орасидан ёриб чиқиб ўтлар яна ўсарди, кўм-кўк бўлиб кўринарди (илдизлари билан юлиб ташланмаган бўлсалар), оқ қайинлар, толлар, олчасимон дарахтлар ўзларининг ширали ҳамда ҳидли баргчаларини ёзарди, арғувон, жўка дарахтлари бўртган тугунчаларини очарди; зағча, чумчуқ ва кабутарлар баҳорда

қиладиган ишларини қилиб, шодиёна уя ясардилар, пашшалар ҳам иссиқ деворлар олдида ёпишиб олиб вижиллашарди. Хуллас, ўсимликлар ҳам, жониворлар ҳам, болалар ҳам шод-хуррам эдилар. Аммо одамлар— улғайган, кап-катта одамлар эса— ўзларини ва бир-бирларини алдашдан тўхтамас эдилар. Одамлар ўйлар, ҳисоблар эдиларки, барча жонлилар бахт-саодати учун берилган мазкур баҳор тонги муқаддас ва муҳим эмас, бир-бирлари устидан ҳукмронлик қилиш учун ўзлари ўйлаб чиқарган нарса улар учун муқаддас ва муҳимдир».

Буни ниҳоят даражада зўр ҳаяжон билан ўқиб, Ойбек ака охижда кўзларидан олов кўринган ҳолда ғазаб ва қатъият билан қўшиб қўйди:

— Тинч ва тотув яшаб турган юртимизга ҳукмронлик даъвоси билан келган герман босқинчилари учун шундай. Шу боисдан уларни, албатта, ер ютади. Келажакда шундайлар чиқиб қолгудай бўлса, уларнинг ҳам қисмати шундай бўлмай, уларни ҳам ер ютади, албатта!..

III

Бир неча йил ўтди. Қиш фаслларида бири. Биз Ойбек ака билан Марказий касалхонада даволанардик. Декабрь ойининг қаҳрли ва кўримсиз кечаларидан бири. Пастдаги боғ ичидаги корпусда кечки овқат ейилгандан кейин кимдир келиб, адибимизнинг «Қутлуғ қон» романи асосида яратилган сценарийни ўқиб бера бошлади. Ойбек ака таклифи билан мен, Мухтор Ашрафий ва яна кимдир (эсимда йўқ) даврада иштирок этиб эшита бошладик. Ташқарида бир неча кундан буён қор ёмғир аралаш ёғишдан тўхтамади. Изғирин шамол ҳам ҳеч тинмади. Булутлар баланд том баравар ёйилган бўлиб, кундуз гўё шомдай кўринарди. Шу тарзда ҳаво кун бўйи заҳрини сочиб, аллақачонлар йўқолиб, унутилиб кетган дарду аламларини ҳам қўзғатарди. Кечга келиб қор гупиллаб ёға бошлади. Уқтин-ўқтин узоқ-яқинлардан итларнинг бўлар-бўлмасга акиллаган ва мушукларнинг, совуқдан бўлса керак, шикоятимиз миёвлаган овозлари келиб турарди. Тун посбони хўрозлар ҳам қичқириб қўярди. Бийрон ўқиётган саҳифалардан қора мозий кунлари ва тунлари, аччиқ воқеа ва фожиалари бирма-бир кўз ўнгидан ўтаверди,

шафқатсиз қамчи зарбалари ва тўкилган қон аламлари, оққан кўз ёши дардлари, бечораларнинг қоронғи кулбалари ва вайрона диллари, чор бадкорлари ва маҳаллий талончи муттаҳамлар хаёлда жонланаверди. Шундай тарзда кўп вақт ўтмаган ҳам эдики, Ойбек ажаннинг ўпкаси тўлиб, кўзларидан қатралар оқа бошлади: ўзининг, ўз халқи ҳамда Ватанининг бир вақтлар бошдан кечирган жафолари адибнинг эсига тушиб, ўртаниш оқибати эди бу ҳолат.

Асосий сабаб бундагина эмас. Ушал жафо ва фожиаларни ғоят катта бадий маҳорат билан романда ифодаланганида ҳамдир. Бу нарса эртаси кунги бўлган суҳбатда янада яхши аён бўлди: «Мен яхши асар яратишда бадий жиҳатдан энг асосий масала шахсларнинг ниҳоят даражада мураккаб ва кўп қиррали, зиддиятли ва эволюцияли психологиясини бера билишдадир, деб биламан ва романимда шунга бош этиборни беришга уринганман. Билмадим, бунга қанчалик муваффақ бўлдим. Сизларнинг чуқур қизиқиш билан тинглаганларингиз ва баҳоларингиз мени, табиий, севинтирди ва тасалли берди... Умуман, ҳозирги биздаги аксар бадий асарларда персонажларнинг психологиясига, аҳволи руҳиясининг бойлиги, мураккаблигига, чигаллиги ва нозикликларига жуда оз аҳамият берилади. Бу ниҳоят даражада катта нуқсондир. Қолаверса, ўпкамининг тўлиши ҳам беҳад сеvimли қаҳрамонларим дилининг, ҳа, дилининг аччиқ алами ва ўзларининг ўта аянчли тақдирдан...» — деди.

Инсон ички дунёсининг, дили ва ҳиссиётининг ҳамма ньюансларини жуда чуқур билган улкан адибнинг бу ҳикматли сўзлари буткул ҳаққоний эди ва асосий объекти одам бўлган адабиётимизнинг ривожини учун ғоят фойдалидир. Ахир, бадий жиҳатдан Толстойни Толстой, Шекспирни Шекспир қилган нарса аввало улар ижодидаги чуқур ҳамда мураккаб психологизм эмасми?! Албатта, шудир.

Ҳа, Ойбек ака ижодда ўзининг бутун кўп қиррали юрагини, бутун истеъдоди ва бутун ўй-фикрларини мужассамлаштирган ва шундай қилиб, барчани мафтун этадиган асарлар ёзган. Ўзи ҳам бахтиёр бўлган.

Ҳа, ҳақиқий бадий асар ташқи омиллар оқибатида эмас, буюртма билан эмас, юрак амри билан, бирон нарса илинжида эмас, самимият билан, эзгу истаklar

билан, умум манфаатини ва юксак дидлар талабини кўзлаб, қуруқ ва ўтмас ёғоч қалам билан эмас, қалб ҳарорати ва нозик ҳиссиёти билан, ёндирувчи ғазаби ва қаҳри билан, илҳомбахш ва ҳаётбахш муҳаббати билан ёзилмоғи лозим. Ойбек аканинг ҳам «Навоий»си, ҳам «Қутлуғ қон»и шубҳасиз шундай ёзилгандир.

IV

Ниҳоят, яна бир шоёни диққат лавҳа.

Ойбек ака баҳорни жуда севарди, баҳор мафтунни эди, баҳор куйчиси эди. Яна, денг, у ёлғиз баҳор назокатию малоҳатинигина эмас, баҳорни барча қирралари билан севарди. Яна денг, унинг ўткир назари табиатнинг оддий одамларга асло кўринмайдиган ва номаълум бўлган энг ажойиб гармониясига ва сир-асрорига жуда чуқур ҳамда атрофли етиб борарди ва беназир гўзал ҳамда ҳайратомиз образлар яратишга олиб келарди. Буларнинг ҳаммаси Ойбек ака учун тасодифий бўлмай, бутунлай қонуний. Зотан, улкан адиб қалбининг ўзи баҳор каби кўп қиррали — ҳам шўх ва исёнкор, ҳам нажиб ва назокатли, ҳам ўз умрини яшаб ўтганни рад этувчи ва янгини, янги ҳаётни яратувчи эди, ҳам қаҳрли, ҳам меҳрли эди. Шу боисдан у баҳор хуружи ва бўронига, баҳор осмони чақмоғи ва гумбурларига андаза сифатида ҳавас билан боқарди. Айни замонда ажиб гулга, нажиб чечакка, узоқ-узоқларда биллур янглиғ ёнаётган юлдузларга, уфқни безаб, иффат ила аста кўтарилиб келаётган ойга, паға-паға булутлар билан олишаётган ё ўйнашаётган қуёшга, қийғос очилган шафтоли шохларида бедор кезган ё олма новдаларида энди очила бошлаган ғунчалардан бўса олаётган асалариларга, ирмоқ жилоси ва қалдирғоч парвозига теран ҳайрат билан узоқ-узоқ тикилиб қоларди. Уни улкан қилган омиллардан бири ҳам шудир, албатта.

Мен бир неча марта бу ҳолатларнинг шоҳиди бўлганман ва улар ҳамон худди кечагидай ёдимда.

Ойбек аканинг бундай табиати ва ташқи табиатга муносабати унинг аксар асарларида ўзининг ажойиб ифодасини ва сеҳрли тажассумини топган. У Ҳамид Олимжон яратган ғоят гўзал ва сирли табиат лавҳаларини катта завқ ва мамнуният билан тилга олардики, бу ҳам ҳамон ёдимда. Шуниси ҳам эсимдаки, у биздаги кўпгина бадий асарларда пейзаж жуда оз ва заифли-

тидан шикоят қиларди, классикларнинг табиат манзараларига берган юксак эътиборини такрор-такрор айттарди. Унинг жуда жиддий тарзда ва ҳаяжон билан, ҳатто аччиғланиб бир неча бор айтганини биламан: «Ахир, табиат онамиздир, ажойиб ва меҳрибон онасиз. она тарбияси ва таъсирисиз фарзанд бирон жиддий иш қилиш имкониятига эга бўла оладими, онадан узоқлаша оладими?! Ахир, ҳаво ҳам, илҳом ҳам табиатда-ку, шу она табиатда-ку!..»

Ҳа, улкан адиб Ойбек табиатни ўзига хос тарзда теран севарди, табиатни алоҳида қандайдир жуда сирли тарзда чуқур, нозик ва атрофли тушунар ҳамда ҳайратланарли даражада образли акс эттирар эди.

Шунинг учун ҳам, чунончи, қуйидаги мўъжизасимон гулдаста — «Наъматак»ни — ҳар бир мисраси образли-лигидан хабар берадиган, бир-биридан чиройли бўлиб тушган, бир-бирини тўлдирадиган ва бадийий дoston бўладиган шеърни фақат Ойбек акагина ёза олиши ва шеър шинавандаларини лол қилиши мумкин эди. Шундай бўлди ҳам. Асар чиқиши биланоқ шеърхонлар томонидан шундай дейилганининг, буни шоирнинг ўзига айтилганда, унинг нуроний чеҳрасини бу гал ҳам икки ажойиб ҳиссиёт — камтаринлик ва мамнунлик белгилари безаганининг шоҳиди бўлганимни ҳам айтмай ўтолмайман.

Ҳа, бу шеър ҳақиқатан ҳам бадийиятимизда воқеа ҳисобланадиганлардан бўлди.

Мана, ўшал ажиб назокат ва ҳайратомиз нафосат намунаси:

Нафис чайқалади бир туп наъматак
Юксакда, шамолнинг беланчагида,
Қуёшга кўтариб бир сават оқ гул,
Виқор-ла ўшайган қоя лабида
Нафис чайқалади бир туп наъматак...

Пойида йиғлайди кумуш қор юм-юм...
Нафис чайқалади бир туп наъматак.
Шамол инжуларни сепар чашмадак,
Бошида бир сават оқ юлдуз — чечак,
Нозик саломлари нақадар маъсум.

Қаранг, чиндан-да, ҳар мисра — образ... нафис чайқалади... шамолнинг беланчагида... қуёшга бир даста

гул... ўшшайган қоя... умр ўтганидан ё ҳажр аламидан,
ёки севги савдосидан, севинчидан қор юм-юм йиғлайди...
шамол инжуларин... бошида бир сават оқ юлдуз...
маъсум саломлари...

Ажойиб миниатюра!

...Мазкур эсдаликларни нимадан бошлаган бўлсам,
ўша билан тамомламоқчиман: улкан адиб Ойбек, тўғ-
ридан-да, халқимиз бахтлилигидан далолат берувчи
ижодкорлардандир.

Унинг мартабаси шу даражада баланддир. Шу боис-
дан унинг номи ҳам авлодларга сирдош ва асрларга
йўлдош бўладигандир, боқийдир.

1975 йил

ИНҚИЛОБ ТОНГИ

Тарих яққол кўргазди: бадият осмонида баъзан шундай юлдузлар пайдо бўладиларки, улар тезда сўнадилар, йўқ бўлиб кетадилар. Лекин шундайлари ҳам зухур этадиларки, улар кўз ўнгида ялтираб тураверадилар.

Яшиннинг «Инқилоб тонги» ҳақида сўз бошланиши биланоқ, шу образли аналогиянинг ва ёрқин юлдузнинг фикрга келиши тасодифий бўлмаса керак...

Комил Яшин воқелик устида бетараф, катта мақсадсиз ва бамайлихотир сузиб юрадиган адабиётчи эмас. У суюқ сиёҳ билан ёзмайди, қалб амри, қўри ва қони билан ёзади.

У шунчаки ёзиш ва қоғозни қора қилиш, бирон нарсанинг илинжида бўлиш учун ёзмайди, одам маънавий оламини бойитиш ва халқ ҳаётини безаш учун ёзади, эзгу мақсад ва гўзаллик ҳиссиётини барча учун қонунга, ҳаёт заруриятига айлантириш ва ҳар ерда, ҳар масалада адолат ўрнатиш учун ёзади.

У ўтмишдаги ва ҳозирги социал воқелик қандай бўлса, зоҳиран шундай изоҳ қилиш учун эмас, ақл асосида ўзгартириш учун ёзади, яъни унга инқилобий ва актив муносабатда бўлади, ҳозирги замон ва келажак вазифалари хизматига қўйиш ҳамда яхшилаш учун ёзади. Ана шу боисдан ҳам драматург бадий акс эттирган воқелик қотиб қолган, рангсиз ва зерикарли эмас. Аксинча, тўхтовсиз ҳаракат ва ўзгаришдадир, ранг-баранг ва товланишдадир, оддийликдан мураккабликка, комилликка кетадигандир. Бу воқеликда ҳам ор-

қага кетиш моментлари, ҳам олдинга — тараққиётга бо-риш жараёни бор, зиддиятлардан, қарама-қаршиликлар ва уларнинг бирлиги ҳамда курашларидан бирининг бош-қаси томонидан енгиш-енгилиш процессидан иборатдир. Шундай қилиб, драматург воқеликка бир мутафаккир сифатида диалектик назар билан қарайди.

Шу билан тақозо қилинган ҳолда, шунинг бадий ифодаси тарзида Яшиннинг яратган образлари ҳам ҳар хил... Уларнинг ҳаёти ва фаолияти мазкур ниҳоят дара-жада мураккаб ҳамда жўшқин жараённинг, процесс-нинг, зиддият ва курашларнинг, одамлардаги кўп қир-рали, реалистик чизилган ишлари ҳамда ўйларнинг мужассамидан иборатдир. Персонажларнинг ҳар бири бир-биридан фарқ қиладилар. Уларда кураш олови бор, дарддан йиғлаш ҳам, хурсандликдан қаҳқаҳа ҳам бор, севиш, севилиш, ҳажр ва васл алангаларининг ҳарорати бор, мукамаллик ва нуқсонлар бор, ёндирувчи нафрат ва ҳаётбахш шафқат бор, енгилиш ва енгиш бор, бино-барин азоб излари ва тантана тароналари бор. Энг му-ҳими ва диққатга сазовори шундан иборатки, ёзувчи ўзи дарк этаётган, кўз ўнгига келтираётган воқеалар-нинг моҳияти, қонунияти ва динамикасига ўткир ва чуқур назар ташлайди, тарих ва ҳаёт босқичларининг ўзига хос хусусиятлари ва етакчи ҳамда истиқболли тенденцияларини очади, биринчи ўринга қўяди ва шу йўл билан ҳам ўз асарларининг перспективлик аҳамия-тини оширади, боқийлигини таъмин этади.

Бу фазилатлар «Инқилоб тонги»да жуда яққол кўз-га ташланади.

Тарихимиздаги энг муҳим босқичлардан бирини бадий таҳлил этиш ва ёритишга бағишланган бу асарда, ҳаяжонли ҳикоя қилинишича, Бухоро амирлиги, у суйнган социал система, уни сақлаб қолишга уринган Ғарб мустамлакачи империализми аллақачонлар ўз даврини яшаб бўлган, таназулга юз тутган, ҳалокати муқаррардир. Мазлум миллионларнинг ирода ва истаги, орзу ва интилишлари мужассамлашган инқилоб ғала-баси буткул қонуниятли ва муқаррардир. Бошқа йўл йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

Пьеса-спектакль томошабинда албатта шундай таас-сурот яратади. Бу, асардаги умумлашма ва мантиқ зўр-лигидан, ҳам драматургнинг, ҳам театр коллективининг юксак маҳорати ва донолигидан дарак беради.

Комил Яшин мазкур драмасида ҳам ўзининг масалани, мавзуни кенг кўламда олиш анъанасига буткул риоя қилади. У Бухорони, бундаги инқилобий воқеаларни ва реакция хуружини, умуман, Урта Осиёдаги, Россиядаги, ташқари дунёдаги вазият билан алоқадор ҳолда олади, шу вазиятнинг бир узвий бўлаги сифатида олади, талқин қилади, Россиядаги Улуғ Октябрь революцияси билан, мустамлакачилик ва унга қарши кураш билан марбут тарзда олади, ёритади. Оқибатда асарнинг мазмундорлиги, қиммати, таъсир ҳам фойдалилиги кўлами ортади, кенгайди, ҳужумкорлиги кучаяди.

Умуман, Бухорони асарнинг бош объекти қилиб олишнинг ўзи ҳам мазкур аспектда тасодифий эмас. Автор тарих ҳақиқатига асосланиб кўрсатади: Бухоро асримизнинг аввалларида ашаддий феодал-клерикал ва империалистик реакциянинг ҳатто халқаро марказларидан бирига айланган эди. Шу билан бирга ва шу билан тақозо қилинган ҳолда бу ерда инқилобнинг ғалаба қилиши маҳаллийгина эмас, маълум даражада жаҳон аҳамиятига, айниқса бутун курашаётган Шарқ учун улкан аҳамиятга эга эди. Пьеса-спектаклнинг энг катта маҳорати ва донолиги мана шуларни очишда ҳам намоён бўлади.

Тарих ва ҳаёт ҳақиқатига, кураш ва ғалаба мантиқлигига содиқ қолиб Комил Яшин халқлар дўстлиги ва ҳамкорлигига, бундай қардошларча муносабат адолат тантанасини таъмин этадиган бош омиллардан эканлигини ёрқин, конкрет кўрсатишга марказий ўринлардан бирини беради. Драматургнинг айниқса тарихий-революцион мавзуларга бағишланган асарларида, жумладан, «Инқилоб тонги»да бу жуда ишонарли ва таъсирли тарзда амалга оширилган. Бу нарса асарга улкан активлик ва ўзгартувчанлик руҳ бахш этади ва халқларимизни бир-биридан ажратиб ташлашга, бир-бирига қарши қўйишга, бирини асоссиз ва сунъий суратда кўтариш мақсадида бошқаларини камситиш ҳодисаларига зарба беради, интернационализм байроғини баланд кўтаради. Чунончи, Яшин драматургияси билан таниш киши Улуғ Октябрь инқилобини рус, ўзбек, тожик, қозоқ, қирғиз ва туркман халқлари бирлашиб туриб, бир ёқадан бош чиқариб, бир-бирига қардошларча ёрдам бериб амалга оширганларига яна бир карра амин бўлади ва дўстлик ҳамда ҳамкорликнинг нақадар улуғ ва ҳаётбахш нарса

эканлигига янада ишонч ҳосил қилади, халқларимиз дўстлигининг мустақамланишига хизмат қилади.

Маҳаллий тарих ва ҳаётнинг конкрет шароитлари ҳақиқатига содиқ қолиб ёзувчининг биринчи даражали эътибор берган мавзуларидан яна бири аёллар масаласидир. Буни бадий очишда, ҳал этишда драматург ҳамиша ва барча асарларида, жумладан, «Инқилоб тонги»да теран лирика билан героикани бирга олиб боради. У яратган ижобий аёл образлари асарга ва ўқувчи, томошабин қалбига узук кўзидай бўлиб тушади. Драмада аёлларга Яшин қалбига хос бўлган қандайдир алоҳида самимият ва ғамхўрлик, бевоситалик ва садоқат ҳиссиёти бор, аёллар қадр-қиммати ва бахт-саодати, ҳозирги аҳволи ва келажакдаги тақдири тараққиёти ҳақида, қайғуси ва шодиёнаси, ғоят мураккаб ва малоҳатли ички дунёси, умуман, теран руҳий олами устида ғоят чуқур ўйлаш бор, керак вақтларда уларга қўшилиб юрак тирнаш, ёқа чок қилиш бор, бошқа керак вақтларда эса, улар севинчидан беҳад севиниб, яйраш бор.

Хуллас, Яшин асарларида аёлларга бўлган шундай ажойиб ва тўла гуманистик муносабат шу қадар кучли ва кенг кўламлики, драматургнинг, умуман, ижодини, жумладан, «Инқилоб тонги»ни буларсиз, бу баҳодирлик ва назокат, ҳаётбахшлик ва гўзаллик бирлигидан таркиб топган «заифа» зотларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Улар бадий акс эттириш учун ҳаётдан, ҳа, ҳаётнинг ўзидан олиб яратилган ва бошқаларга, миллионларга етарли ўрнак бўлсин учун яна ҳаётга умумлаштирилган, типиклаштирилган тарзда, яъни янада тўлақонли, актив ва таъсирчан қилиб қайтарилган жуда жонли образлардир, курашчилардир. Улар ғалаба қозонишда ҳам активдирлар, мағлубиятга учрасалар ҳам актив руҳга эгадирлар ва оптимистик хулоса ҳамда хотималидирлар. Шу даражада реалистик, романтик ва бевоситалидирлар.

Улар ҳаққоний, ранг-баранг ва таъсирчан қилиб яратилганликлари учун ҳамда катта ижтимоий вазифаларга эга бўлганликлари сабабли миллионлаб томошабин қалбига, халқ орасига ҳамда онгига кириб борадилар ва улкан вазифаларни бажарадилар. Ахир, қолаверса, масалан, биргина Гулсаранинг ўзи Яшиннинг қанчадан-қанча ўта муҳим социал топшириқларини неча-неча ғоят мураккаб ҳамда оловли йилларда ўз таъсири ва

таълими билан дўндириб бажарди жамиятимизда, минг-минг аёллар орасида!.. «Инқилоб тонги»даги Ойхонбиби, Нисо, Шодия ҳозирги озод ва бахтиёр авлодга Яшиннинг ўта машаққатли ҳамда фожиали тарихни тўғри тушунтириш, инқилоб давридаги аёллар, заифлар улуғворлиги, олижаноблиги, қаҳрамонлиги ва ачиқ қисматини кўрсатиш, уларни фалокат ҳамда ҳалокатдан қутқарган Улуғ Инқилоб, Ленин, партия ва советларни мадҳ этиш, фаровон ҳаётимизнинг қадрига чуқур етиш топширигини маҳорат билан бажаради. Уларнинг кучи, қудрати ва актуаллиги ҳам аввало мана шунда!

Бадийлик учун гоъят зарур бўлган ва асарнинг гоъвий жиҳатдан муваффақиятли чиқишини таъмин этган омиллардан бири авторнинг халқ ва революция душманларига чуқур реалистик қарашидир. Пьеса-спектакл уларнинг кучи ва қобилияти камситилмайди, аксин улар катта кучга эгадирлар, ўзларича ақлли ва тадбиркордирлар, узоқни кўзловчи ва ўта уста ҳийлакор ҳам, мунофиқдирлар, қақшатқич қотилдирлар. Бундай ўта айёр ва ғаддор ёвни енгиш билан автор инқилоб гоъялари, халқ, Ленин, партия нақадар қудратли эканлигини янада чуқур очишга муваффақ бўлган. Бу воқеликни ҳушёр кўз билан кўриш ва катта маҳорат билан ёритиш намунасидир.

Маяковский, Погодин асос солган буюк ленинианани ўзича давом эттириб, ўзбек ва Ўрта Осиёдаги конкрет шароитларга ижодий татбиқ этиб, Яшин уни ўзбек адабиётида «Йўлчи Юлдуз» пьесаси билан бошлаб берган эди. Беқиёс улуғ доҳий образини яратиш, албатта, ҳам жуда катта масъулиятли журъат эди, ҳам жуда шоёни диққат воқеа эди. «Инқилоб тонги»да драматург яна шу мавзуга қайтади. Бу билан журъатни такрорлайди ва хизмати устига хизмат қўшади.

Бинобарин, «Инқилоб тонги» ҳақида сўз кетганда унинг қалби ҳисобланган В. И. Ленин образи ва бадийтига алоҳида эътибор бермоқ лозимлиги табиийдир. Ленин ўз ҳузурига мадад истаб Бухородан келган коммунист-инқилобчи Ботир Тўраев ва Фозил Хўжа билан суҳбатида Бухородаги вазиятни ва унинг вазифаларини доҳиёна белгилаб беради ва айтади: «Бухоро коммунистлари, меҳнаткаш деҳқонлари, инқилобчи зиёлилари мамлакат тақдирини ўз қўлларига олишлари керак.

Амирга жаҳон империалистлари ёрдам беради. Биз ҳам лоқайд қараб туролмаймиз. Бухорода тонг отса, шуъласи бутун мазлум Шарққа тушади. Қон ялаган империалистлар буни яхши биладилар. Шунинг учун ҳам уларга каллакесар Саид Олимхон сув билан ҳаво каби зарур. Жаҳон бўйлаб катта кураш бошланган. Кеча билан кундуз, жаҳолат билан ҳақиқат, эскилик билан янгилик ўртасидаги кескин кураш! Ҳа, ҳа, Бухоро ҳам бу курашдан четда қолмайди, албатта!»

В. И. Ленин эртанги кунга ҳам чуқур назар ташлайди, белгилайди. Улуғ келажакни, унга олиб борадиган бош йўл, тенденция ва воситаларни ҳам доҳиёна башорат қилиб, суҳбатда айтади:

«Бутун дунё меҳнаткашлари ва мазлумларининг кўпчилиги бизнинг томонимизда. Адолат амирлар, бойлар томонида эмас, бизнинг томонимизда. Биз қатъият билан ва оғишмасдан социализм ғалабаси сари борамиз. Ва бу ғалаба халқларга мустаҳкам тинчлик беради ва уларнинг ҳар қандай зулм ва ҳар қандай эксплуатациядан қутқаради. Шу хилда тузилган миллий давлатлар халқ давлати, меҳнаткаш халқ мухторияти тараққий этиб, бу миллий давлатларнинг халқлари интернационализм руҳида равнақ топиб, оға-ини бўлиб, қудратли социалистик бир иттифоқ тузишади. Ана унда бу азамат интернационализм негизига асосланган халқлар дўстлигини, социалистик иттифоқни енга оладиган, уни чўктира оладиган куч жаҳонда бўлмайди. «Биз миллатларнинг ихтиёрий иттифоқини — бир миллатнинг иккинчи миллат устидан ҳеч қандай зўрлигига йўл қўймайдиган иттифоқни истаймиз. Мутлақо тўла ишончга, қардошларча бирликни очиқ ва равшан тушуниб олишга, тўла ихтиёрлик асосдаги келишувга асосланган иттифоқни истаймиз». Уйлайманки, бора-бора Туркистонда тузиладиган озод миллий давлатлар, шу қаторда Бухоро ҳам ана шундай ҳур иттифоққа қўшилиш шарафига муяссар бўлади».

Ҳа, бу ажойиб башоратнинг тўғрилигини ҳозирги буюк ҳаётимиз ҳақиқати буткул тасдиқлади.

Шундай қилиб, Яшин ўтмишни ҳозирги замон билан боғлайди!

Чиндан-да, энг муҳими шундан иборатки, драматург Бухорода инқилоб арафасида ва остонасида ниҳоят даражада мураккаб, оғир ҳолат яратилганлигини, халқ ва

инқилоб иши ҳатто хавф остида қолганлигини усталик билан кўрсатади ва мазкур фонда буюк Ленин даҳосини, Ленин халоскорлигини намоиш қилади ҳамда тараннум этади. Атоқли Фрунзенинг ҳам ёрқин образини чизиб куйлайди, эъзозлайди.

Муҳими шундан ҳам иборатки, мана шу ўта мураккаб, масъулиятли ва хавфли фонда катта маҳорат билан яратилган Ботир Тўраев ва Фозил Хўжалар янада лўнда, жозибали бўлиб кўринадилар, сараланадилар, сайқал оладилар, ҳар жиҳатдан юксак поғонага кўтариладилар ва инқилоб ғалабасини тайёрлашга улкан ҳисса қўшадилар.

Айниқса, асардаги марказий персонаж — Фозил Хўжа образини яратишда драматург катта маҳорат кўрсади. У тарихнинг типик ҳамда умумлаштирилган шароитлари ва воқеалари фониди, шу тарихнинг ғоят оғир ва уқубатли вақтларида, шундай воқеалар қуршовида ўта зиддиятли ва мушкул йўлдан жуда мураккаб ва машаққатли эволюциядан катта ҳақиқат майдонига етиб келади ва ленинча коммунист-инқилобчи ҳамда раҳбар даражасига кўтаради.

Ҳа, Фозил Хўжа бухоролик миллионер бой оиласидан. Лекин йирик буржуазиянинг оддий ўғли эмас. Ёшлигида Москвада рус муаллимларидан таҳсил олади. Бухорони, халқини, тараққиётини жуда ардоқлайди, эъзозлайди ва самимий севади. Лекин бу севги ҳам алам-андуҳли ва тиканли бўлади, ниҳоят шавқли ва саодатли бўлади.

Биринчи парданинг аввалидаёқ у фиғномиз тарзда айтади инқилоб арафасидаги Бухорога мурожаатан:

«Бухоро... мағрибдан машриққача, Чинмочиндан Қорақурумгача шуҳрати кетган ўн бир қопқали азим шаҳрим! Гоҳ обод бўлдинг, гоҳ вайрон, гоҳ йиқилдинг, гоҳ тикландинг. Гоҳо яшадинг, гоҳ кул бўлдинг... Устингдан от ўйнатдилар Кайхисрав, Доро, Искандар, Қутайба, Чингиз сингари босқинчи жаҳонгирлар. ...Она бағрингдан оқ сут эмиб камол топдилар Широқ, Тўмарис, Спитамен, Муқанна, Торобий каби шер юраклар, Рудакий, Дақиқий сингари шоирлар, кимёгар, меъмор, муаррих, файласуф, мунажжим, муҳандислар. Бироқ икки юз эллик мадрасангга дунёвий илмларни қатағон қилган тескарича диндорлар, амирлар, ўз манфаатларини кўзлаб, хурофот, бидъатга зўр бердилар.

Сен мана энди жаҳон тараққиётидан орқада қолдинг...

Бухоро... ҳам гўзал, ҳам бефайзу футуҳ, исқирт шаҳрим... Бойлик, ғарра-шарра сарфлар, қашшоқлик, муҳтожлик... кимхоб, кундал... жулдур чопон... Амирнинг мустабид усулидаги маҳкамаси... Бесавод, мазлум халқ... Бухоройи шариф... Менинг Бухором...»

Иккинчи парданинг ҳам шундай бош ва белгиловчи оташин нидо билан бошланиши тасодифий эмас, албатта:

«Фозил Хўжа. Бухоро... Она шаҳрим... Наҳот бағрингда бир зум тинч нафас ололмасам... Ўлим соядек эргашиб қолди менга... Бўрилар, сиртлонлар кўзлари ёниб тобора мени қуршаб қолишяпти... Якка бир ўзим қочдим... Бир ўзим... Дўстларим зиндонларда, дор ёғочлари тагида... Муинзода... Шоир Садриддин Айний... Уни мирғазаблар майдониға олиб чиқишди-ю, етмиш беш дарра уришди... Ана, Амирнинг ваҳший қаҳқаҳасини эшитяпман. Амир хурсанд...»

Фозил Хўжанинг элу юртга, тараққиётга муҳаббати қанчалик кучли бўлмасин, авваллар мақсади ва нажот воситалари ўлка қолоқлиги оқибатида ўта маҳдуд ва юзаки эди, жадидлик доирасида эди, «қумга қурилган», хаёлий ва бир томонли эди:

«Машварат аҳлига яна бир бор маълум қиладурманки, бизга давлат ва ҳукмдорлик керак эмас. Жаноби олий (амир — В. З.) ҳамда беклар ҳузурида халқ вакиллари бўлсин. Маъмурият яхши йўлга қўйилсин ҳамда уларнинг устларидан халқ вакиллари тафтиш этиб турсинлар. Солиқларнинг шариат буюрганларидан бошқалари, чунончи, аминана бекор қилинсин. Мактаб ва матбуот ҳурлиги берилсин. Мутаассиб ва эскилик тарафдори бўлган амалдорлардан баъзи бирлари мансабларидан туширилсин. Еш бухороликларнинг илтимоси шулардан иборат».

Шу сўзлар билан мурожаат қилади Фозил Хўжа амирга...

Фозил Хўжа ўз позициясининг, ташкилоти программасининг бу маҳдудлигини ҳаёт тажрибалари, эзгулик учун кураш сабоқлари натижасида борган сари тушуна бошлайди. Бу ғоявий эволюция жуда мураккаб ва қийин бўлади, оғир ва аччиқ руҳий кечинмалар билан боғлиқ бўлади. Лекин Фозил Хўжадаги элу юртга, та-

раққиётга муҳаббат ва қолоқликдан қайғуриш шу қадар кучлики, ёш йигит катта ҳақиқатни ахтаришдан, катта ҳақиқатга эришиш иштиёқидан қайтмайди. Қарори қатъий:

«Ҳақиқат битта! Менга гоҳо элас-элас кўриниб, гоҳ қочиб, тутқич бермай юрган улуғ бир ҳақиқатни излайман. Уни мана шу зулмат, мана шу қобус ичида, гоҳ туби йўқ жарларга ағдарилиб, гоҳ қуёш нурлари қано-тида коинотни кезиб ахтараман. Ажаб эмаски, ўша улуғ ҳақиқатни топсам... Топаман, албатта, топаман!»

Биринчи парда охирида шу сўзларни юракдан ғоят жиддий тарзда айтиб, Фозил Хўжа янада қизгин ва кескин олишувлар оламига кириб кетади...

Энг муҳими шундан иборатки, драматург ўзининг чўнг сеvimли қаҳрамонининг бу ўта машаққатли эволюциясини, унинг «улуғ ҳақиқат»га етиб бориш жараёнини типик, умумлаштирилган, давр учун жуда характерли ҳисобланган конкрет воқеалар орқали кўрсатади. Айниқса амирнинг, қушбеги мирзо Урганжи, Бейли ва бошқа разилларнинг чексиз қабиҳликлари; амирнинг ҳуррият масаласидаги машъум ифтироси ва қонли ифвоси; Колосов билан алоқадор бўлган хатоли ва муваффақиятсизликка учраган қуроли ҳаракат, тўқнашувлар; Шодия фожиаси ва ҳоказо шулар жумласидандир.

Яна энг муҳими шундаки, Фозил Хўжа «улуғ ҳақиқат»ни ниҳоят Улуғ Октябрь ғалабаси ва идеалларида, Ленин таълимоти ва Коммунистик партиядан топади. Шундай қилиб, автор хусусан Фозил Хўжа тимсолида Октябрь инқилобининг ва озодлик учун кураш ғояларининг, буюк доҳий ва унинг партиясининг нақадар улуғвор ҳамда қудратли, ҳаётий ва ҳаётбахш эканлигини юксак пафос билан намоён қилади.

Умуман, пьеса-спектаклда аввалдан ҳозирга қадар ҳаяжонлилиқ, ички динамика, жиддийлик ортиб бораверади, аҳвол кескинлашаверади. Бу, албатта, жуда муҳим фазилат, санъат ва муваффақиятдир.

Ҳа, деярли барча персонажларни, айниқса аёллар оламини бадий ажс эттиришда асар ажойиб оригинал ва мураккаб, қуюқ бўёқли, ранг-баранг ва таъсирчан психологик ҳолат ҳамда ситуацияларга бойдир. Киши руҳиясининг ҳамма нюансларини чуқур кўрсатиш мавжуддир. Яна муҳими, аксар ерларда шахсий руҳий кечинмалар оқибатида, ўз эволюциясида катта социал

масалалар билан узвий чатишиб кетади. Буни Фозил Хўжанинг севгилиси бўлган Шодиянинг беҳад оғир кечинмаларида, чидаб бўлмас даражадаги азоб-уқубатли ҳамда журъатли ҳаракатларида, умуман, ўта аччиқ тақдири ва фожиасида яққол кўриш мумкин. Буни номуси, эрки, қадр-қиммати буткул поймол этилган яна бошқа қиз — Нисонинг мурдор Амирга тик қарата айтган ва ҳар биридан ҳам пора-пора юрак қони сачрайдиган, ҳам нафрат оташи чақнайдиган қуйидаги сўзларидан чуқур пайқаш мумкин:

«Ўзинг ўлакса! Тахтинга ўт кетди. Мен қўрқмайман. Аммо сен қалтираяпсан! Қўлларинг, ана, ана, титраяпти... Кўзларингда ўлим шарпаси... Сен мендан ҳеч қаерга қочиб қутулолмайсан... Мен шу панжаларим билан уйқунгда босаман, бўғаман. Сенга қора кўланжадек эргашаман. Сен мени ўлим билан қўрқитмоқчи бўласанми? Мен аллақачон ўлганман. Мени булғатган, руҳимни вайрон қилган ҳам сен... Мен энди ўлимдан қўрқармидим!?»

Яшин асарларидаги, шу жумладан, «Инқилоб тонги»даги аксар ажойиб аёлларнинг чуқур ҳамда мураккаб психологик образларига журъатлилик ҳамда қатъиятлилик билан бирга донолик ва ҳикматлилик ҳам жуда яхши безак бўлиб тушади ва мазмундорлик бахш этади.

Мана, нималар дейди Фозил Хўжанинг онаси Ойхонбиби Бухородаги амирликка хос бўлган барча қабоҳат, разолат ҳамда қотилликни ўзида мужассамлаштирган қушбеги Урганжита жавобан:

«...Амирлар, сендек қушбегилар келиб-кетаверади, лекин эл-юрт қолаверади! Сабру чидамли бўлолмасанг, қаҳру ғазабни жиловлай олмасанг, тарих сени сиёсатдон қушбеги, деб танимайди. Қон ялаган қассоб, деб лаънатлайди. Амир... ердаги худонинг сояси эмиш, ақалли катта дарахтнинг сояси бўлса ҳам майлийди-я, нимага десанг, катта дарахт кишиларга соя беради, ўзи эса офтобда, жазирамада туради. Катта дарахт ўзи учун эмас, ўзгаларнинг ҳузур-ҳаловати учун лаззатли мевалар бахш этади. Амир билан сен ўзгаларнинг меваларини мутаб ейсан, дала-боғларни эса пайхон қиласан! Шарбат ўрнига қон ичасан... Ҳар ҳокимки, роҳатини кўзлаб, элни банд ва балога гирифтор қилса, кўп ўтмай ишрати тийра, давлат дийдаси хира бўлиб, ичган қонларини қайта қуседи, сен ҳам қон қусасан!»

Хуллас, айтиш мумкинки, сўз ва саҳна санъатимизда муҳим воқеа рўй берди, яъни том маънода янги, лиро-эпик ва монументал асар майдонга келди ва жамоатни хурсанд қилди. Унда чуқур реализм ва актив романтизм қонуний тарзда бирлашиб кетган. Уни, умумсовет адабиётига қўшилган улушдир, дейишга асос бор, албатта.

Жуда катта мамнуният билан кўп тапириш мумкин Ҳамза номли академик театримизнинг «Инқилоб тонги»га гўзал ва сервиқор саҳна ҳаётини беришдаги улкан хизматлари ҳақида. Бу хизматлар, чиндан-да, юксак баҳога сазовордир. Қисқа қилиб айтганда, шундай кўринадики, бу спектаклда муаззам театримиз коллективидаги буюк талантнинг гўё кўп йиллар мобайнида шу асар учун авайлаб, ардоқлаб махсус сақлаб қўйилган, инкишоф эттириб келинган имкониятлари, янги ажойиб қирра ва қатламлари очилган. Айниқса, А. Гинзбург ва А. Хўжаев, Сора Эшонтўраева, Олим Хўжаев, Наби Раҳимов, Зикир Муҳаммаджонов, Амин Турдиев, Еқуб Аҳмедов, Г. Брим ва бошқаларнинг ҳайратомиз сир ва сеҳр тўла санъатлари қаршисида таъзим қилмасликка асло илож йўқ. Айтиш мумкинки, уларнинг ҳар бири пьеса асосида ўзича ажойиб ижро маҳорати асари яратган ва унга бутун яллиғланиб турган қалб қўрини жо қилган. Ҳа, шундай!

1975, август.

ХАЛҚ ҚУДРАТИ

Шароф Рашидов ижоди учун чуқур замонавийлик муҳим ва муқим хусусият ҳисобланади. У ҳеч қачон ҳаётнинг майда икир-чикирлари билан овора бўлган ёзувчи эмас. Унинг ижодининг марказида ҳар доим замонанинг катта ҳаётий масалалари, етакчи тенденциялари, халқ тақдирининг бурилиш нуқталарини бадий таҳлил қилиш турди ва шу йўл билан ҳозирги тарихимизнинг мардона қадамини бадий акс эттиришга интилди. Шароф Рашидов халқ ҳаракати ва руҳидаги янгиликларни, жонажон партиямиз фаолиятидаги азим ютуқлар ва катта ташаббусларни сезgirлик билан кўра оладиган, уларни ҳозиржавоблик билан бадий таҳлил қила оладиган ижодкордир. У социалистик тузумимизнинг собит қадами, кучи ва моҳиятини халқнинг ижодий меҳнатида, битмас ташаббусида, биринчи навбатда халқ билан партиянинг метиндек бирлигида кўради. Шунинг учун ҳам у ўзининг ҳар бир янги асариди халқ қудратини, социалистик меҳнатнинг моҳиятини, одамлардаги коммунистик белгиларнинг шаклланиш жараёнини кўрсатишга ҳаракат қилади. Унинг қаҳрамонлари ҳар қандай хавfli консерватив кучлардан ҳам, табиатнинг зўр тўсиғидан ҳам — қисқаси, эзгу идеали йўлидаги ҳаракатига ғов бўлган ҳар қандай мушкулликлар устидан ғолиб чиқадилар. Ёзувчи ана шу ғолиблик моҳиятини халқда, унинг ижодий меҳнати ва ташаббусида, шонли партиямизнинг халқ билан бирга нафас олиши ва унга доно раҳбарлигида кўради. Шунинг учун ҳам ҳаётдаги кураш ва қаҳрамонликни

куйлаш Шароф Рашидов ижодининг асосий пафосини ташкил қилади. Унинг Улуғ Ватан уруши йилларида ёзган оташин шеърларида ҳам, айниқса ундан кейинги вақтларда ўзбек бадиий публицистикасининг ривожланишига катта ҳисса бўлиб қўшилган анчагина чуқур партиявий ва жанговар асарларида, шунингдек, «Бўрондан кучли» романидан олдинги «Ғолиблар» повестида ҳам, улардан кейинги асарларида, айтайлик, «Қашмир қўшиғи», «Қудратли тўлқин» каби деярли барча асарларида мана шу кураш ва қаҳрамонлик руҳи ҳукмрондир. Унинг асарларининг номида ҳам социалистик ҳаётимизнинг маъноси бўлмиш кураш, ижод романтикаси яққол кўриниб туради.

«Агар инсон характерини шароит яратар экан, унда шароитни инсонийлаштириш лозим бўлади», деган доҳиёна гап бор. Шароф Рашидов қаҳрамонлари мана шундай ҳаётни ўзгартирувчи, қайта қурувчи, турмушни, шарт-шароитни, муҳитни инсонийлаштирувчи яъни коммунизм идеаллари асосида қайта қурувчи, ҳар томонлама гармоник ўсган кишилар талабига мос шароитни яратувчи одамлардир. Шунинг учун ҳам унинг қаҳрамонлари кечаги эришилган ютуқ билан кифояланувчи, кечаги бахт билан қаноатланувчи ёки ўзи, ҳатто ўз колхозининг бахти, ютуғи билан чегараланувчи одамлар эмас, аксинча, улар бутун халқ тақдири порлоқ эртанги кун билан нафас оладилар. Шунинг учун улар ҳар доим катта мақсад ва ният билан яшайдилар. Ўз ўрнида бу идеал учун кураш туйғуси уларни ҳаётнинг мураккаб йўллари босиб ўтишларини тақозо қилади. Айни чоқда худди шу нарсалар Шароф Рашидов романларидаги бошқа муҳим фазилатни ҳам келтириб чиқаради: у ҳаётни кенг эпик планда кўрсатиш йўлидан боради. Баъзи ёзувчилар тарих ҳаракатини, замона руҳини бирор оилавий доирада акс эттириш йўлидан борса, Шароф Рашидов, аксинча, одамлар тақдирини кенг халқ оммаси тақдири билан бирга кўрсатади. У шахсий тақдир билан ижтимоий тақдирни узвий бирликда кўрсата олади. Шунинг учун ҳам унинг романларида халқ образи марказий ўринда туради: ёзувчи асарга халқнинг турли қатламига доир вакилларни, турли касбдаги, турли миллат кишиларини киритади, ҳаётимизнинг туб моҳиятини ифодаловчи коммунистларнинг кучи ва ролига катта ўрин беради, характерини улкан қурилиш ва кураш

жараёнида шакллантиради, очади; конфликтга катта ижтимоий вазифа юклайди. Буларнинг ҳаммаси Шароф Рашидов романларини кўп планли, кўп тақдирли, кўп миллатли қилган. Унинг асарларида халқ ва коммунист образининг марказда туришининг боиси ҳам шунда.

«Бўрондан кучли» романида халқ ва партия образини ишланишидаги биринчи навбатда таҳсинга сазовор бўладиган ҳолат шундаки, ёзувчи партия билан халқ дили, мақсад ва манфаатлари, идеалининг бирлиги ғоясини ўтказди. «Халқ ва партия ҳақиқати — бир ҳақиқат», дейди Ойқиз. Ёзувчи мана шу бирликни халқ курашида, унинг тақдир ва ғалабасида бадий акс эттиради. Айниқса, ёзувчи асардаги коммунист образларининг ҳар бирига шу бирлик ғоясини ниҳоятда чуқур сингдиради ва унинг коммунист образлари биринчи навбатда мана шу томони билан кучли, ҳаётийдир. Ёзувчи сўзлари билан айтганда, коммунист Ойқизнинг «сўзларини, орзу-умидларини ҳамма тушунарди, чунки фидокор меҳнаткашлар нима ўйласа, нимага интилса, Ойқиз ҳам шуни ўйларди, шунга интиларди. Халқ катта бахт истарди. Ойқиз ўз ҳаётини, билим ва тажрибасини ана шу бахт йўлига бағишлаган эди. Ойқизнинг орзу-умидлари олтинсойликларнинг орзу-умидларига қўшилиб, битта оқимни ташкил қиларди. Ойқиз шунинг ўзи билан беҳад бахтиёр эди»¹. Ёзувчининг коммунист образини яратишдаги бу концепцияси, айниқса, райком секретари Жўрабоев образида ҳам яққол намоён бўлади. Узининг маънавий-сиёсий ҳаёти, ижтимоий фаолияти, принципиаллиги, ҳақиқатчилиги билан халққа яқин бўлган Жўрабоев «Партия халқ истагини қўллаб-қувватлайди. Тарих кўрмаган улғ бирлик ана шундан иборатдир. Табиат ва жамиятни киши истиқболига хизмат қилдириш нуқтаи назаридан ўзгартирган ҳам ана шу бирликдир. Олтинсойликлар бошлаган ҳужум ҳам ана шу бирлик тантанасидир», дейди (115- бет).

Ёзувчи асарнинг бошиданоқ ўз принципига — бадий ва ижодий принципига, эстетик идеалига содиқ қолади ва уни амалга оширишга интилади: янги ер очиш ташаббусини халқ — олтинсойликлар бошлайди, партия

¹ Шароф Рашидов. Бўрондан кучли. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1973 й. 75- бет. (Бундан кейинги бетлар қавс ичида берилди).

эса бу ташаббусни қўллаб-қувватлайди, унинг рўёбга чиқиши учун бош-қош бўлиб, курашнинг олдинги сафларида бўлади. Ёзувчи, аввало, ҳаётнинг ўзида, халқ турмушининг ўзида янги ер очиш эҳтиёжи туғилганига диққатни тортади. Кишилар «Қатортолни ҳам Олтинсойдек яшнатишни орзу қилардилар» (7-бет). Ойқиз, Умурзоқ ота, Меҳри, Олимжон, Карим каби халқ вакиллари шу орзу билан нафас оладилар ва уни амалга оширувчиларнинг ташаббускори бўладилар.

Янги ер масаласи халқ қудратини ҳам, коммунистларнинг нима билан нафас олиши ва зўр ташкилотчилигини ҳам, халқ кучига ишонмаганларни, эртани ўйламасдан, халқдан ажралиб қолган коммунистларни ҳам кўрсатиб бериши учун асосий воситага айланади.

Ёзувчининг халқ образини талқин қилишида тарихий XX сёзддан кейин ижтимоий-маънавий ҳаётимизда рўй берган кескин бурилиш — партиямизнинг ҳаётимиздаги шахсга сиғиниш иллатларини таг-томири билан юлиб ташлаш йўлида олиб борган катта ишларининг таъсири ётади. Бу энг аввало ёзувчининг романда халқ образига асосий диққатни қаратиб, халқни ҳаётни ўзгартирувчи, тарихни ҳаракатга келтирувчи ва ҳар қандай қийинчиликларни мардонавор енгиб ўтувчи қудратли куч сифатида тасвирлашида намоён бўлади. Романда янги ер, янги қишлоқ ва катта мақсад учун кураш ғоясини шу халқ берган экан, уни амалга оширган ҳам шу халқдир. Ахир, халқнинг меҳнати ва курашини раис Қодиров, Султонов, Абдуллаев ва Юсуфий каби сохта, қолоқ кучлар, кўкрагига уриб ўзининг коммунистлигини пеш қилиб, аслида халқ ҳаракатига ғов бўлган одамлар ҳам, табиатнинг шафқатсиз ва бебош хуружи ҳам тўхтата олмайди. Халқ ўзининг доно раҳбарлари бошчилигида шу икки хавфли кучни — консерватизм ва табиат хуружини енгади. Ёзувчи дала-даштни, экин-тикин, уй, дарахтларни қўпориб ташлаган бўронни зўр маҳорат билан тасвирлар ва бу билан табиат стихиясидан зўр чиққан совет кишининг ирода ва кучини таъжидлаб кўрсатишга эришар экан, Умурзоқ ота тилидан «Дарҳақиқат, бўрон кучли, аммо деҳқонлар ундан ҳам кучли, қизим», дейди.

Халқнинг бўрондан кучли чиқишига сабаб шуки, улар ўз кучига ишонадилар, катта мақсад билан яшайдилар ва эртанги порлоқ кунни ёрқин тасаввур қила олади-

лар—романнинг замирига сингдирилган ғоялардан бири шудир. Ёзувчи халқ кучи ва иродасининг заминидан турган бу нарса ҳақида коммунист Жўрабоев сўзи орқали шундай ифодалайди: «Ҳозир ҳам турмушимиз яхши. Эртага бундан ҳам яхши бўлишини истаймиз, эртдан кейин эса яна ва яна яхши бўлишини орзу қиламиз. Бу йўлда тўхтаб турадиган бўлсак, халқ ҳеч қачон кечирмайди. Яна бир-икки йил шу поғонада тўхтаб қолсак, давлатимизнинг минг-минг тонна оқ олтинини, колхозчи-деҳқонларнинг ортиқча оладиган пулини, янги уй, янги клубини ўғирлаган бўламиз... Бу ташаббус жуда фойдали бўлиб, давлат аҳамиятига, умумхалқ аҳамиятига эгадир» (40-бет).

Аммо асарда халқнинг мана шу улғу мақсади ва ташаббусига халақит берувчи табиат стихиясидан хавфлироқ бўлган консерватив кучлар бўрони ҳам борлиги алоҳида диққат билан кўрсатилади. Халқ қудрати билан табиат стихияси даф бўлади — халқ ўз йўлидан орқага чекинмайди-ю, аммо Қодиров каби кечаги шоншухрати билан яшовчи, кечаги ютуқлар билан чегараланувчи, эртани сира кўра олмовчи ва амал, деб халқ юзига оёқ қўювчи одамларнинг хуружи, қаршилиги тўхтамайди. Аксинча, улар «бўрон кўтарилганидан мамнун» бўладилар. Бўрон етказган заҳматларни кўриб шодланган Қодиров, Ойқиз, Погодин, Смирновларни назарда тутиб, «Уларга қанча ёмон бўлса, менга шунча яхши», дейди (108-бет). Ҳамма бўрон оқибатларини йўқотиш билан жон олиб, жон бераётган пайтда бундай одамлар кучни бўлишга, уй-жой қурилишидаги одамларни чақириб олишга ўтади. Ҳатто, Ойқиз каби халқнинг жонкуярлари устидан тўхматлар уюштиради. Партия ва халқ мана бу иккинчи бўронни ҳам мардонавор енгади. «Халқ ҳужуми — тўлқинли дарё, қудратли оқим йўлидаги ҳар қандай ғовни мажақлаб ташлайди, асло унутманг, раис!» (112-бет) деган ажойиб фикр асарда халқнинг ана шу икки кучга — табиат стихияси ва қоқлик хуружига қарши олиб борган кураши жараёнида кўрсатилади. Ёзувчи бўрон ва янги ер мисолида Умурзоқ ота айтган, «Халқ — ҳамиша ҳақдир», деган ажойиб ҳақиқатни бадий кўрсатиб беради.

Шароф Рашидов халқнинг табиат стихияси билан юзма-юз олишганини, курашганини қанчалик диққат билан, маҳорат билан тасвирлаган бўлса, унинг иккин-

чи куч — янгилик душманлари билан бўлган тўқнашувларини ҳам шунчалик маҳорат билан тасвирлайди. Ойқиз, Умурзоқ ота, Погодин, Смирновлар билан Қодиров, Султоновлар ўртасидаги кучли драматик тўқнашувлардан ташқари ёзувчи халқнинг ўша кучлар билан оммавий тўқнашувларини тасвирлашга ҳам эътибор беради. Мана, қаҳрамонлар — халқнинг икки куч билан тўқнашувини тасвирловчи моментларни қиёслайлик:

Табиат стихияси билан тўқнашув: «Осмон тўқ сариқ булут билан қопланган эди. Булут шунча қуюқ ва шунча паст эдики, қуёш булутлар пардаси ичидан сап-сариқ лагандай хираланиб кўринарди. Қаттиқ шамол еру кўкни қоплаган чанг-тўзонни олдига солиб қувлаб келарди.

Мана, йўлдан салгина нарида бўрон жарчиси пайдо бўлди. Осмон билан туташиб кетган қуюқ ер бағрини қиртишлаб, хас-хашак борми — ҳаммасини учириб, айлана-айлана тобора кўкка интиларди. Қўриққа туташган саҳронинг қумлари бўрон кучайган сари гўза эгалларига сувдай оқарди... Янгидан-янги қум оқимлари бунёд этиб, қудратли қуюн кўтариларди... (80-бет).

...Ойқиз қарши томондан келган шамол-тўполонни ёриб, ҳамон олдинга интиларди. Бўрон шунча кучли эдики, уни елкаларидан итариб, гандираклагандай туюларди. Шунга қарамай, Ойқиз ўзини кучли, жасоратли, иродасини зўр сезиб, тракторчилар сингари бўронни ҳам писанд қилмайди, оғир имтиҳондан шараф билан ўтарди.

Кутилмаган пайтда чанг-тўзонлар ичида салмоқли, кучли ва ёқимли ашула янгради. Ҳайқирган шамол бу овозни тўсмоқчи, бутунлай ютиб юбормоқчи бўлди-ю, аммо кучи етмади. Қоронғилик чўккан бир пайтда, янграган овоз бўрон ҳайқирғидан кучлироқ эшитиларди. Ашулани қайсидир тракторчи куйларди. У сўзларини билмаса ҳам овозининг борича, бутун юраги, севинч ва қувончини бағишлаб, ёқимли оҳангни такрор қиларди» (95-бет).

Халқнинг консерватив кучлар билан тўқнашуви — бўрон оқибатидан қутулиш масаласи тўғрисида гап кетган пайт. «Ғафур олдинга бир қадам ташлади-да, ранги ўчган ҳолда, совуққина илжайди:

— Ўртоқ Жўрабоев, биз тиришиб кўрамиз, албатта. Бироқ кучимиз етинқирамас, деб ўйлайман. Бригади-

римиз обрўли, муносиб одаму кейинги вақтларда қўли ишдан совиб кетди. Унга ҳам оғир, албатта.

— Нима учун?

— Хафа қилдилар-да, хафа қилдилар, ўртоқ Жўрабоев!.. Биттаю битта қизи заҳар-заққум ичирыпти. Бечора дард-аламига чидамай, қўли ишдан совиб кетди, кўзига иш ҳам кўринмайди... Ўзларингиз биласизлар, яқиндагина пахтакор бўлдик, ишнинг кўзини билмаймиз, тажрибамиз йўқ. Агар қўшимча куч берилмаса, ҳолимиз хароб бўлади, ғўзаларимизни қум балосидан қутқариб бўлмайди!..

— Ёрдам қиламиз,— деди Карим одатдагича қизиқ-қонлик билан,— ғўзамизни қумдан қутқазиб, бутун бригадамиз билан ёрдамга келамиз!.. Муротали амакига ёрдам бериш учун доим тайёرمىз!

— Ўзингга эҳтиёт бўлсанг-чи, Карим,— деди Қодиров жаҳл аралаш,— бўлар-бўлмасга кекирдагингни чўзаверасанми? Қолоқ бригада битта эмаски, ёрдам қилсанг. Сен маҳмадона, бошқаларга ёрдам қиламан деб, қум остида кўмилиб кетарсан.

Раиснинг қўпол эътирозини эшитиб турган Бекбўта қони қайнаб кетди шекилли, ўзини тутолмай, кескин гапирди:

— Куч етмагани тўғрисида оғиз кўпиртириш осон. Айтинг-чи, раис, нима учун менда ҳамма ишга чиқиб, нормасини ҳалол, покиза бажаради? Нима учун мулла Сулаймонда кўплар ишга чиқмайди. Нима учун у ишини ташлаб Рўзи полвоннинг худойисига боради? Эртаю кеч бозор қилади? Айтинг-чи, ғўзалар куч етмагани учун ёмонми ёки ишёқмасликданми? Нима учун Олимжоннинг бригадасида иш яхши? Нима учун Карим бўрондан зўр чиқди? Нима учун менинг ғўзаларим бўронни писанд қилмайди? Нима учун бошқалар қолоқ? Ҳа, оғайним, ана шундай, тилингиз калимага келмай қолади, раис...» (114-бет). Кейин тортишувга Умурзоқ ота ҳам аралашади. Карим ҳам, Бекбўта ҳам, Умурзоқ ота ҳам романда марказий образлар эмас. Ёзувчи мана шу «ўткинчи» образларни саҳнага тортиб, улар билан Қодировларни тўқнаштириб қўйиб, Ойқизлар томонида турган халқни янада таъкидлаб кўрсатмоқчи бўлади. Шу халқ бўрон оқибатларидан ойқизларни қоралаш учун қурол сифатида фойдаланишга интилганларнинг шохига болта уради.

Романда халқ образининг мукаммал гавдаланишига олиб келган асосий йўл ёзувчининг халқ ичидан чиққан илғор кишилар, ташкилотчилар — коммунист образларини яратишидир.

Партиянинг XX съезидан кейин ўзбек совет адабиётида юз берган ижобий тенденциялардан бири, унда коммунист образини ишлашга диққатнинг кучайишидир. Тўғри, бу бир томондан ҳаётимиздаги шахсга сиғишиш иллатларининг тугатилиши ва ленинча демократизмнинг тикланиши билан ҳам боғлиқ. Ҳаётнинг ўзи, воқелигимизнинг ўзи давримизнинг ақл-идроки бўлмиш, барча янгиликларнинг ташаббускори, улуғ ишларнинг жонкуяри ва ташкилотчиси бўлмиш коммунист образини ёзувчиларга ҳаёда қилди. Замон билан, халқ билан бирга қадам ташлаган ва воқеликка дадил, чуқур муносабатда бўлган ёзувчилар турмушдаги бу илғор жиҳатларни кузатмасдан иложи йўқ эди. Шароф Рашидовнинг ўзига хос томони ва ютуғи шундаки, у романга яқка ва «қўғирчоқ» коммунистларни олиб кирмади, балки меҳнат ва курашнинг марказида турган, халқнинг қон-қонига сингиб кетган, унга суянган, уни эртанги порлоқ кун томон дадил бошлаб бораётган коммунистларни — партия коллективини романга олиб кирди. Қишлоқ советининг раиси Ойқиз, колхоз партия ташкилотининг секретари Олимжон, МТС директори Погодин, инженер Смирнов, райком секретари Жўрабоев — булар шунчаки кузатувчилар, ҳайбаракаллачилар эмас, аксинча, қурилиш ва ўзгаришларнинг устунлари, юрагидир. Жўрабоев ўзининг ақли, тажрибаси, муомаласи, айниқса халққа яқинлиги ва ҳақиқатчилиги билан ажралиб туради. У Ойқизларнинг ташаббусини қўллаб-қувватлабгина қолмасдан, уни амалга ошиши учун қўлидан келган ҳамма ёрдамни беради. Уни ёзувчи райком кабинетида эмас, балки халқ орасида, қизгин ҳаёт қўйнида кўрсатади. У халққа суяниб туриб янгиликни, ҳақиқатни ҳимоя қилади. Ҳатто Юсуфий Ойқиз тўғрисида туҳматдан иборат мақола бостириб чиқарганда ҳам адолатни ҳимоя қилувчи тўғри ва ўткир йўл топади: янги ер моҳияти ва ойқизлар курашига бағишланган, уларнинг йўлининг тўғрилигини исботловчи, юсуфийларнинг ғаразғўйликка асосланган даъволарининг пучлигини очиб берувчи мақола билан чиқади. Чин коммунистга хос фазилат унинг барча хатти-ҳаракатида

намоён бўлади. Унинг назарича, демак, ёзувчининг эътиқоди ва нуқтаи назарича, ҳақиқий коммунист мана бундай бўлиши керак. Жўрабоев шундай дейди: «Янгилик — кундалик турмушимизнинг тоза ҳавоси, ҳақ эканлигимизнинг равшан далили! Фикрини моғор босган одамлар ана шу янгиликка қарши исён қилар эканлар, фитначилик табиий, чунки ҳаётимиз қонунларини рад этмоқ учун фитнадан бошқа қуроллари йўқ. Қимки янгилик тарафдори бўлса-ю, ана шу янгилик ғалабаси учун жонбозлик қилса, у халқ бахти учун курашган қаҳрамондир. Қимки янгиликдан қўрқса, тинчлик-осойишталиги бузилишидан қўрқса, янгилик йўлига ғов бўлади ва халқ манфаатидан воз кечиб, ўз манфаати учун, мансаби учун курашган бўлади. Масалан, бўрон вақтида халқ фидокорона ишлади, тер тўкди. Бировлар эса халқ бошига тушган қийинчиликлардан ўз мақсадлари учун, янгиликларни йўқ этиш учун фойдаландилар. Ҳатто Юсуфий мақола ёзганда мулла Сулаймоннинг айби тўғрисида лом-мим демай, бўрон оқибатларини пеш қилди. Эҳтимол, ҳамма ғўзалар қум остида қолганда Султонов билан Қодиров бундан ҳам хурсанд бўлиши мумкин эди... Бир минут бўлса ҳамки, нима учун яшаб, нима учун ишлаганини унутиш, халқ манфаатини унутиш, шахсий манфаати йўлида виждонни сотиш жуда мудҳиш оқибатларга олиб келиши мумкин!» (305-бет).

Ёзувчи тили билан айтганда, Смирнов ҳам, Погодин ҳам, Олимжон ва бошқа коммунистлар ҳам ҳар бири «ўзига бир олам».

Ёзувчи коммунист образини яратишда тайёр йўлдан, чайналган усулдан қочиб кетилмади. Асарга кўплаб коммунист образини олиб кирган экан, ҳар бирида совет коммунистларига хос янги-янги фазилятларни гавдалантиришга эришади. Янги ер учун курашда Ойқизнинг ўнг қўли бўлган Погодинни олсак, у камтар, меҳнатсевар, чидамли ва садоқатли дўстдир. У бўрон ҳужумида оғир аҳволга тушиб қолар экан: «Ахир, мен коммунистман-ку, ҳар ишда, ҳар қандай қийинчилик юзма-юз келганда, мен олдинда бўлишим шарт эмасми?!» — деб хитоб қилади (85-бет). Ҳақиқатан ҳам, Погодин доим олдинда бўлади, намуна кўрсатади. Ёзувчи, Погодин, яъни коммунист образини талқин қилишда янада ҳаётийликка интилади. Унинг коммунистлари юраксиз-қалбсиз ва қандайдир кўкда юрувчи одамлар эмас, аксинча од-

дий одамлар каби ернинг, ҳаётнинг барча ноз-неъматлари, ғам-ташвишлари, хурсандчиликларига ёр одамлардир. Романда Погодин билан Лоланинг севги лавҳаларининг берилиши, бу интим муносабатларнинг лирик планда тасвирланиши ва айниқса, севишганларни синашда ўша бўрон воқеасидан ҳам фойдаланиши асарнинг муҳим ютуқларидан ҳисобланади. Ёзувчи асарга бу линияни — Погодин ва Лола муҳаббатларини олиб кирар экан, бунда ҳам ҳаётимиздаги янги ижтимоий муносабатларга суянади, уларни очади.

Умуман, романда халқлар дўстлиги ғояси конкрет ва жонли шаклда кўрсатилади. Халқнинг бўрондан зўр чиқишида, янги ерлар ўзлаштирилиши, янги уйлар қурилиши ва катта мақсад йўлида улкан қадамлар билан кетишида халқларнинг метиндек мустаҳкам дўстлиги муҳим омилдир — худди шу ғоя асарнинг бутун мазмуни, воқеаси, руҳига, айниқса, Погодин, Смирнов каби қаҳрамонлар фаолиятига сингдирилгандир. Ҳалим бобо дўстлик кучи тўғрисида мана бундай нақл келтиради:

«...Бир донишманддан «Олтиндан ҳам қиммат нарса борми?» деб сўраганларида донишманд «дўстлик» деб жавоб берган. «Пўлатдан ҳам мустаҳкам нарса борми?» деб сўраганларида, у яна «дўстлик» деб жавоб берган. «Бўрондан кучли нарса борми?» деганларида, «Дўстлик бўрондан ҳам кучли!» деб хитоб қилган (229- бет).

Дарҳақиқат, чин, самимий дўстлик олтиндан қиммат, пўлатдан қаттиқ, бўрондан кучлидир!

Романдаги энг етук ва ибратли коммунист образларидан бири Ойқиздир. Бу образда ёзувчининг ҳаётимиздаги янги кучни, илғор жиҳатларни қанчалик активлик ва муҳаббат билан тасвирлагани, қўллаб-қувватлагани ва ташвиқ этгани аён бўлган. Унда давримиз фазилати билан бирга ёзувчининг ўзбек аёли тўғрисидаги, раҳбар тўғрисидаги эзгу ниятлари, қарашлари мужассамлашгандир. Шароф Рашидов биринчи бўлиб ўзбек адабиётига халқчил, меҳнаткаш, матонатли, иродали ташкилотчи ва ватанпарвар коммунист аёл образини дадил олиб кирган ёзувчилардан биридир. Ойқиз образининг ҳаётини, жонли ва таъсирли чиққанини шу фактлар ҳам кўрсатадики, романни ўқиган Ўзбекистон китобхонлари ҳам, қардош республикалар, чет эл ўқувчилари ҳам ёзувчига юборган хатларида Ойқизни одам-

ларга ибрат бўладиган таъсирчан ва кучли образ сифатида эътироф этадилар. Биз «Правда» газетасида эълон қилган ўз мақоламизда (1961, 31 март) краснодарлик Г. П. Фёдорова исмли китобхоннинг қуйидаги сўзларини келтирган эдик: «Мен Сизни мақтаб яхши кўринишни мутлақо истамайман. Лекин «Бўрондан кучли»ни қойил қолиб, зерикмай ва севиб ўқидим. Сиз Ойқиз, Меҳри каби хотин-қизлар типини инсонга нақадар меҳр-муҳаббат, нафосат, ҳушёрлик билан тасвир қилганлигини айтмасдан ўтолмайман. Уларнинг маънавий поклиги, юксак ахлоқи, битмас-туганмас ғайрат ва меҳнати, юксак камолот даражаси кишини ҳам қойил қолдиради, ҳам қувонтиради». Ёки Австрияда чиқадиган «Тагебух» журналида Агнесса Юнеман исмли бир журналистнинг мақоласида Ойқиз образи жуда юқори баҳоланади. Автор ўзбек ёзувчисининг ютуғи ҳақида сўзлар экан, қуйидагича эътиборли фикрларни айтади: «Шароф Рашидов ҳозирги замон ўзбек хотин-қизлари характеридаги янги фазилатларни кўрсатиш орқали рус совет хотин-қизлари характеридаги янги фазилатларни ҳам кўрсатиб берган. Ёзувчи асарда ифода этмоқчи бўлган янги проблема ана шундан иборатдир. Совет хотин-қизларининг қуллик, чўрилик ва ҳақ-ҳуқуқсизликдан озодликка, жамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси даражасига ўсиб чиқиш йўли уларнинг ички дунёсини, ҳис-туйғуларини ҳам бойитиб боргани каби, шахсий турмушини ҳам шундай бойитганки, хотин-қизларнинг ана шу янги хусусиятлари маънавий жиҳатдан эркаклардан устун қилиб қўйган»¹.

Ойқиз образи масаласида айтилган бундай таҳсинларнинг асоси бор, албатта. Эътиборни, Агнесса Юнеман фикридаги охирги жумлаларга қаратайлик; у ёзувчининг хотин-қизларни маънавий жиҳатдан эркаклардан устун қилиб яратганидан хурсанд бўлади. Ҳақиқатан ҳам, Ойқиз раис Қодиров, район ижроия комитетининг раиси Султонов, обкомнинг қишлоқ хўжалик бўйича секретари Абдуллаев каби ўзини коммунист ҳисоблаб юрган одамлардан мутлақо фарқ қилади, тўғрироғи, уларнинг аксидир, худди ўшандай сохта коммунистлар билан курашда мардонавор енгиб чиққан ҳақиқий

¹ «Шарқ юлдузи», 1960, 12-сон, 148-бет.

коммунист аёлдир. Дарвоқе, ёзувчи Ойқиз образи орқали ҳаётимиздаги хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётдаги улкан ролини инкор қилиб, уларга эски ўлчов, назар билан қараб келган Қодиров каби қолоқ одамларни фош қилади. Роман бошидаёқ Қодиров Ойқиз тўғрисида мана бундай ҳақоратли сўзларни айтади:

«Бизга хотинлар раҳбар, хотинлар ҳам дўқ урадиган бўлдилар. Она сути оғзидан кетмаган қиз тажрибакор кексаларга ўргатмоқчи! Аммо деҳқонлар бойчибар эмаски юганидан ушлаб истаган томонга бураверсанг!» (22-бет). Қодиров кабиларнинг хотин-қизларга қарашидаги мана бу нотўғри позицияси ва Ойқизнинг ўшандай одамлар «дилида занг босиб ётган бу чирик фикрларни таг-томири билан суғуриб ташлаш истаги» асардаги конфликтни келтириб чиқаради. Бўрон масаласи, янги ерни очиш жараёни, қурилиш — булар Ойқиз ҳақми, Қодиров ҳақми, ҳал қилиб беради. Янги ер масаласи Ойқиз ва Қодировнинг характерини очадиган, уларнинг кимлигини кўрсатадиган, маънавий дунёсини очиб берадиган, қайси йўлдан юришини кўрсатадиган ва ниҳоят, кейинги ҳаракат йўналишини белгилаб берадиган воситага айланади.

Ойқиз образининг таҳлилига киришмасдан аввал ёзувчининг бу образ зиммасига юклаган бошқа муҳимроқ гапни ҳам айтиб ўтайлик. Роман марказида райком секретари Жўрабоев образи эмас, парторг Олимжон образи эмас, балки қишлоқ советининг раиси Ойқиз образи туради. Бу билан ёзувчи партияимизнинг қишлоқ советларининг ролини кўтариш, уни ҳақиқий халқчил ташкилотга айлантириш тўғрисидаги кўрсатмаларига амал қилгани шубҳасиз. Маълумки, баъзи жойларда қишлоқ советлари шунчаки маъмурий жойга айланиб, халқ ҳаётидан узилиб қолган, колхоз ишларига чуқур аралашмайди. Шароф Рашидов романда қишлоқ советларининг иши, асосий иши — халқ тақдири, бахти, эртанги куни ҳақида ўйлаш, кеча ва бугун билангина эмас, балки эрта билан ҳам яшаши керак, деган ғояни ўтказди. Ёзувчи Ойқиз образига ана шундай катта ижтимоий-сиёсий мазмун юклайди.

Романда Ойқиз халқчил ва жонкуяр, букилмас характерли аёл сифатида гавдаланади. Халқни янги ер очишга ундаган, уни етаклаган ва Қодировларни енган шу Ойқиздир. У райком мажлисида Қодиров билан

юзма-юз олишади. У Қодировнинг «хом хаёл план» деган баҳоси ва тухматига қарши аниқ ва кескин далил келтириб: халқ қудрати, ташаббуси, янги техникани ҳал қилувчи куч эканлигини айтади ва Қодировга: «Сиз халқнинг кўчишига ҳам, ўзига ҳам ишонмайсиз... Дехқонни яхши турмушга бошласанг, албатта кўчади» (34-бет), деб зарба беради. Ойқиз халқ қалбига шу қадар кириб кетадики ва халқни ўзига шу қадар ишонтирадики, ҳатто Қодировнинг ўзи Ойқизга қараб, халқнинг ўзидан юз ўгирганига иқрор бўлиб, шундай дейди: «Раис билан гаплашмайдилар, камчиликларни тинчгина тузатиш ўрнига сизга югурадилар. Раисни тан олмай қўйишларига ҳам сал қолди. Ахир, бу обрўимга путур етказиш эмасми?» (58-бет). Ойқизнинг халққа ёқиши ва унинг чексиз ҳурматига сазовор бўлишининг боиси унинг халқ дилини билиши, унинг бахти учун тани жонини фидо қилишида эди. У янги ерни ўзлаштиришни ҳам, у ерда одамларга уй-жой қуришни ҳам, одамларни бу жойларга кўчириб келтиришни ҳам, колхозни ҳар хил ишەкмас, ўғри, ифлос одамлардан тозалашни ҳам ўзининг бурчи, шахсий иши сифатида билади. У Лола ва Меҳриларнинг «шахсий ишига»— муҳаббатларига ҳам кўмаклашади. Меҳрини отаси ҳайдаб юборганда Ойқиз уни ўз уйига, бағрига олиб кетади ва ота-боланинг бир-бирини кечиришида, яъни, ҳақиқатнинг қарор топишида асосий ролни ўйнайди. Ҳатто хато йўлдан кетаётган, ҳуснини сотиб кун кўриб юрган Назокатга ҳам тузалишига умид билан қараб, ишга олади, ҳаётдан ўз ўрнини топишини юракдан истайди. У: «Мен халқ фарзандиман. Халққа хизмат қилишдан ҳам катта бахт бўлиши мумкинми, ахир?»— дейди ва ўз бахтини худди шунда тушунади.

Роман автори Ойқизни жонли одам сифатида кўрса-тиш йўлидан юради. У турмуш ўртоғи Олимжон соғинчида ўртанади, отаси вафот этганда куюниб йиғлайди, душманлар томонидан тухматга қолганда қаҳр-ғазабга тўлади. Ойқиз Жўрабоевга: «Бироқ мени эмас, ҳақиқатни ёқланг. Мен ҳимоя қидириб келганим йўқ», деб ўз иродасининг букилмаслигини кўрсатади. Айни чоқда, Ойқиз камчиликсиз аёл ҳам эмас. Унда ҳар кимга, дўстга ҳам, душманга ҳам ишонавериш иллоти бор. Аммо унинг бу иллоти кураш жараёнида, дўстлари ёрдамида барҳам топади.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, Шароф Рашидов Ойқиз характерини очиш, уни тоблаш учун унинг йўлига жуда катта тўсиқлар қўяди, уни хилма-хил кураш оловлари ичидан олиб ўтади. Агар Ойқиз фақатгина Қодировга ўхшаган айрим раҳбарлар билангина олишганда унинг иши енгилроқ бўлар эди. Йўқ, Қодировнинг орқасида район ижроия комитетининг раиси Султонов турар эди. Султонов эса Ойқизнинг бевосита бошлиғи эди! Қодировнинг дўсти бўлмиш Султоновнинг эса обкомда Абдуллаев каби ҳамтовоқлари бор эди. Бунинг устига Қодировнинг колхозда Ғафур, Рўзи полвон, Сулаймон, Алиқул каби лаганбардорлари, ҳимоячилари бор эди.

Шароф Рашидовнинг ёзувчилик жасорати Қодиров, Султонов, Абдуллаев каби шахсларнинг образларини ишлашда айниқса яққол кўринади. Турмушда партия билетини амал, бойиш ва шон-шуҳрат учун бир ниқоб қилиб олиб, партия аъзоси, деган энг шарафли номга доғ туширадиган, партиянинг халқ ўртасидаги обрўига путур етказадиган ва айниқса, халқнинг олға томон ҳаракатига ғов бўладиган сохта коммунистлар йўқ эмас. Афсуски, бундай одамлар ўзбек ёзувчилари томонидан кам қаламга олинади. Шароф Рашидов ҳақиқат юзига тик боқиб, романга бир эмас, бир неча сохта коммунистлар образини олиб киради ва ҳар бирида коммунист, деган номга доғ туширувчи бор иллатни кескин фош қилади. Абдуллаев «партиянинг йўли фақатгина юқоридан келадиган кўрсатмаларни қуйи ташкилотларга етказиш деб, партиянинг иродасини эса, совет халқининг иродасининг йиғиндиси эмас, балки ноаниқ буйруқдек фараз қилиб, хира тушунадиган одам типидир. Халқ ҳаракати ва партиянинг бу ҳаракатни, ташаббусни қўллаб-қувватлаши уни бўйин эгишга мажбур қилади: охири у Султонов илтимосига қулоқ солмасдан ва ўзидаги ҳалиги иллатнинг ҳам тазйиқига қарамасдан, «олтинсойликлар ташаббусини ёқлашга қарор беради».

Султонов эса асарда кенгроқ майдонда кўпроқ ҳаракат қилади ва мураккаброқ образдир. У ниҳоятда чиройли, бурро сўзлаб, тингловчиларни қойил қолдирадиган одам. Султонов ўзини одамларга кўрсата оладиган, қилмаган ишини қилгандай, игнадек иш қилса туядай қилиб кўрсата оладиган ва ўзининг ялтироқ сўзлари билан одамлар эътиборини ўзига қарата оладиган

мўлтонни раҳбардир. Унинг ичи билан таши бир-бирига мос келмайди. Шароф Рашидов Султонов, Назокат каби образларни жонли, индивидуал чиқариш учун худди мана шу конкрет усулдан маҳорат билан фойдаланади. Назокат жисмоний томондан шу қадар гўзалки, қизлар ҳам унинг ҳуснига маҳлиё бўлса арзийди. Аммо унинг руҳий дунёси пуч, ифлос. Ёзувчи бундай образларнинг ички моҳиятини мана шундай таъсирли, ўткир йўл билан очиб беради. Султонов ҳам озода, хушмуомалали, ёқимли одам. У тартибни, интизомни яхши кўради. Маълумки, баъзи ёзувчилар ўз асарларида характер яратишда унинг ички дунёси билан ташқи қиёфаси, кийим-кечаги, юриш-туришини мослаб тасвирлаш йўлидан боради, яъни «қаҳрамон»нинг руҳий олами ярамас, хунук бўлса, бу хунукликни унинг жисмоний қиёфасида ҳам, кийим-кечагида ҳам акс эттиради, қисқаси, образнинг ташқи қиёфаси унинг руҳий оламининг кўзгуси сифатида тасвирланади. Шароф Рашидов бу қулай йўлдан бормайди. У салбий қаҳрамонлардаги мавжуд инсонийликни кўрсатишдан қўрқмайди. Аксинча, шу йўл билан ҳаётийликка ва катта бадий ютуққа эришади. Уша Султонов ўзи ҳавас қиладиган даражада тоза ва тартибли, «қабулхонаси ҳам ҳамиша тозагина туради» (154-бет). Ҳатто у «ўта гулсевар бўлиб, қаерда кўнглига ёқаётган гул кўрса, дарҳол ҳовлисига келтириб ўтқазарди» (155-бет). Унинг уйи, ҳамма нарсаси чиройли, бежирим «дидига мос қилиб» қурилган. Аммо шу қадар муғамбир эдики, очиқдан-очиқ халқ ҳаракатига, ҳақиқатга қарши чиқмас эди, аксинча, халқ манфаатини рўкач қилиб туриб, ўз манфаатини ҳимоя қилар эди. Худди шу ўзининг данғиллама уйига ва шоҳона яшашига ҳам социалистик тузумдан асосдалил топарди. Қаранг, у нима дейди: «Кечани кеча, кундузни кундуз демай, тер тўкар эканмиз, турмушимиз ҳам фаровон бўлиши шарт. Отам раҳматлик 20-йиллардаёқ муштумзўр бойларни таъқиб этиб, қувган эди. Агар биз камтар яшайдиган бўлсак, ўша бойларнинг қолдиқлари кулмайдами, айтинг-чи? Менинг турмушим тўқчилик намунаси. Совет ҳокимияти оддий деҳқон боласига қанча давлат берганини менинг турмушимдан кўраверсинлар...— Ҳа, азизим, бунисидан ҳам бир шингил эшитинг. Яқинда туппа-тузук одам мени «феодал», деб атади. Ахир коммунизмда ҳамма мендек

турмуш кечиради-ку. Демак, ҳамма феодал бўлаверадими? Йўқ, албатта!..» Ёки у: «Узига раҳбар бўлолмаган раҳбар, халққа ғамхўр бўлолмайди!»— дейди (157—158-бетлар). Аслида Султоновнинг халқ билан ҳам, ҳақиқат билан ҳам иши йўқ. Янги ер масаласи кўтарилганда «булар столпарастми ёки хаёлпарастми», дейди Қодировга. У мажлисда «ҳақ сўзларни айтишга журъат қиламан» деб, «биз халқ ишонч билдириб сайлаган раҳбарларимиз. Шунинг учун ҳам халқ ишига енгилелли қарашга, ҳавойи ваъдалар билан кўз бўяшга асло тоқат қилолмаймиз. Уртоқ Умурзоқова, Смирнов ва Погодин тузган тадбирлар хом хаёлдан бошқа нарса эмас» деб ҳақиқат, халқни қурол қилиб, янгиликка ғов бўлади. У дўсти Қодировнинг нотўғри йўлини ҳимоя қилади. Султонов «Пахта — бош вазифа», «Давлат ҳам пахта учун раҳмат дейди», деган асос билан янги ер очишга ва қурилишларга зарба беришга уринади. Ёзувчи Султоновнинг фаолиятини кенг кўламда тасвирлаб унинг характерида мана шу бош томон — пардозчиликни чуқур кўрсатади. Агар Жўрабоевнинг қишлоқма-қишлоқ кезиб юрганини ҳеч ким билмаса, Султонов ҳар қадамда шуҳратга интилади. Борадиган ерига бир кун аввал хабар бериб, тайёргарлик кўрдириб, одамларни тўплатиб, мажлис қилиб, бир катта воқеага айлантириб юборади, «Улуғ лавозимда туриш учун ишингни пардозлаб кўрсатиш ҳунарини ўрган», деган фалсафа билан нафас олади Султонов. Айтиш мумкин, романда энг ҳаётий, таъсирли ва мукамал чиққан образлардан бири шу Султонов образидир.

Романда ёзувчининг ҳаётимизни чуқур таҳлил қилганини, кўрсатиш йўлидан борганини тасдиқловчи кучли образлардан бири Қодиров образидир. Янгиликка, Ойқизга қарши турган кучларни бирлаштирган образ шу Қодиров образидир. Ёзувчи бу образдаги инсонийликка ҳам алоҳида диққат қилади. Аммо унинг инсонийлиги Султоновдаги инсонийликдан фарқ қилади. Ёзувчи сира ҳам Султонов томонида турмайди. Ёзувчи талқинида Қодиров, умуман, ёмон одам эмас. У колхоз тузишда, уни ўстиришда актив қатнашган. Шароф Рашидов Қодировни аввалги катта хизматларини кўрсатиб, сўнг нотўғри йўлга тушганини қаттиқ танқид қилар экан, бу образни шу ҳолда қолдирмайди: Қодиров ҳаёт, халқ таъсирида партиянинг ғамхўрлиги туфайли яна

Ўзгаради, аввалги тўғри йўлга тушади. Бироқ Қодиров ўз хатосини тушунгунча оғир руҳий қийинчиликларни бошдан кечиради. 30-йилларда илғор бўлган одам урушдан кейинги йилларга келиб ҳаётдан орқада қолади, қолоқлик, қўрқоқликка гирифтор бўлади, техникани тан олмайди, кетмонга ёпишиб олади, кечаги шон-шуҳрат билан яшайдиган, эртани кўрмайдиган ва айниқса, халқдан ажралиб қолган, адашган раҳбарга айланади. Жўрабоев унга мана бундай жуда тўғри таъриф беради: «Ҳозирги гуноҳларни ўтгандаги хизматлар билан оқлаш хато бўларди. Тўғри, Қодиров бир вақтлар яхши ишлаган. Анча-мунча хизматлари ҳам бор. Аммо кейинги йилларда айниб қолганлиги ҳам ҳақиқат. Ҳозир Қодиров жамоат хўжалигининг тараққиёти учун эмас, ўзининг шон-шуҳрати учун, иззат-обрўси учун курашмоқда. Энди у халқ кучига ишонмайди. Овозини эшитмайди, орзу-умидларини билмайди, чунки аллақачон халқдан ажралиб қолган. Уни ишламайди дейиш хато бўларди. Ишлайди, бироқ ўзи учун, раислик мансабида қолиш учун ишлайди. Қодировнинг фожиаси нимадан иборат эканлигини биласанми, Ойқиз, йўқ, билмайсан. Раис кейинги йилларда ғайрати совиб, нафси кучайиб, ўзига бино қўйиб, фақат шуҳрат орқасидан қувадиган бўлиб қолган» (236-бет).

Шундай одамни яна тўғри йўлга ўтиши осонликча юз бермас эди. Шунинг учун ҳам ёзувчи уни халқ билан, Ойқиз, Погодин, Смирнов, Меҳри, Қарим, Умурзоқ ота ва бошқа қаҳрамонлар — илғор кучлар билан қаттиқ тўқнаштиради, Қодиров атрофига у яратган шароит, муҳит туфайли, униб чиққан зарпечакларни йиғади. Янгиликнинг мардона қадами, бўрондан кучли халқнинг меҳнати, кураши, ғалабалари ва ҳалиги Алиқул, Ғафур, Рўзи полвон, мулла Сулаймон, Назокат каби зарпечакларнинг найранглари келтирган «яхшиликлар», ҳатто ўн йиллар давомида лом-мим демай келган хотинининг уйни ташлаб, далага чиқиб кетиши — оиладаги инқилоб унинг кўзини очади. Ўзини инқироз томон кетишини жадаллаштирган одамлар тўғрисида у: «Ахир, буларнинг ҳаммаси текинхўр, ўғри, ишёқмас, савдогар колхоз танига ёпишган зулук эмасми?»— дейди. Қодиров ўзининг хатоларини ҳам чуқур англаб етади ва ўзига-ўзи: «Сен ўзингни севиб, ўзингга ишонар эдинг», «одамлар ҳам ўзгариб кетдилар», «сен бир тўтиқуш бўлдинг»

аллақачон ёдлаб олинган эски сўзларни такрор қилишдан нарига ўтмадинг. Оқибатда сен турмушдан орқада қолганингни, тажрибаларинг эскириб кетганлигини билмай қолдинг. Шу вақт ичида қаттиқ талабчанлигинг қуруқ ҳукмронликка, жасоратинг қўрқоқликка, ишончинг шуҳратпарастликка, камтарлигинг ўзингга бино қўйишликка айланиб кетди», «Чин мақсадинг партиёга хизмат қилиш эмас, балки партиё сафида бўлишгина экан», «Шундай қилиб, сен халққа ҳам ишонмадинг, халқнинг куч-қудратига, донолиги, узоқни кўра олишига ҳам ишонмадинг», бу сўзлар унинг қалбидан чиқади. Қодиров раисликни топшириб, айбларига иқрор бўлиб, янги ерда звено бошлиғи бўлишига рози бўлади ва «барча гуноҳини иш билан ювиш зарурлигини» тушунади.

Шу ўринда Шароф Рашидов услубига хос бир фазилатни таъкидлаб ўтиш лозим. У романда ўз қаҳрамонларининг қалб диалектикасани, ички кечинмасани, онг оқимини беришга ва шу орқали унинг кимлигини, ундаги ўзгаришларни очишга, қисқаси, қаҳрамонни бор бўйича гавдалантиришга эришади. Бунда у юқорида келтирганимиздек, қаҳрамоннинг ўз-ўзи билан суҳбатлашиши, ёки уларнинг ўйи, фикрлаши, мушоҳадаларини бериш йўлидан боради. Ойқизни ҳам, Қодировни ҳам, Муротали ёки Алиқулни ҳам уларнинг шу ички монологисиз тўла тасаввур қилиш мумкин эмас. Романдаги мураккаб, пишиқ, жонли ва севимли образ бўлган Муроталининг руҳий мушоҳадалари ҳам ҳақиқатчи, ҳалол, ватанпарвар, халқ ва партиё иши учун садоқатли ва айни чоқда севги, янги ерга кўчиш масаласида эскича қарашда бўлган мураккаб қалбини очиб беришда муҳим роль ўйнаган.

Шароф Рашидовнинг «Бўрондан кучли» асарида ички монолог, яъни қаҳрамоннинг онг оқимини, қалб ҳаракати, ҳаяжони ва диалектикасани беришга жиддий эътибор берилиши, сўзсиз, унинг асарларига хос бўлган публицистик руҳнинг кучлилигига ҳам боғлиқ эди. Ёзувчининг ҳар доим синтез ва анализни бирга қўшиб олиб боришида, тасвирда кўтаринки, романтик бўёққа мурожат қилишида, айниқса, қаҳрамонларнинг бевосита лирик нутқини, ички монологини беришида, асарга Шарқ адабиётига хос бўлган дидактик йўналишни сингдириб боришида (Умурзоқ ота образи) мана шу публицистиклик юзага келади. Асарга алоҳида поэтик руҳ

бағишлайдиган бу усул Шароф Рашидовнинг фақат шу асаригагина эмас, балки проза билан ёзилган поэтик асари «Қашмир қўшиғи»га ҳам, «Ғолиблар»га ҳам, «Қудратли тўлқин»га ҳам, қисқаси, бутун ижодига хосдир.

1967 йил

«ҒОЛИБЛАР» БАДИНИЯТИ БОРАСИДА

Бундан 35 йил аввал ёзилган қуйидаги ажойиб сатрлардаги онтомиз маъно адиб Шароф Рашидов учун ҳозирга қадар аксар ҳолларда бош мавзу—йўналиш бўлиб келмоқдаки, бу, албатта, жуда шоёни диққатдир:

Мана, биз чўлларга кўтардик исён,
Шўх, телба дарёга соламиз тўғон...
Кўпайиб экинлар, гуллаб мевазор,
Водиймиз бўлади ажиб пахтазор.

Адиб ўзининг мазкур мавзуга бағишланган ва 1953 йилда нашр этилган «Ғолиблар» қиссасини кейинлар анча ишлаб, қатор жиҳатлардан янги романга айлантирди ва 1972 йилда чоп эттирди. Мана, ўшандан бери тўрт йилча вақт ўтди ва роман ҳақида марказий ҳамда республика матбуотида баланд баҳоли қатор тақризлар эълон қилинди. Шунинг учун у ҳақда биз бу ерда батафсил тўхтаб ўтирмасдан, ўшал тақризларда тилга олинмаган ёки жуда оз олинган баъзи жуда муҳим томонлари—фазилатлари борасида мухтасар тарзда бўлса-да, мулоҳаза юритишни зарур, деб билдик. Гапни асосан романнинг бир неча бадий фазилатлари тўғрисида олиб борамиз.

Ҳақиқатан ҳам ёзилган тақризларнинг қарийб ҳаммаси роман тематикасининг муҳимлигига, умуман, ғоявий томонларига бағишланган бўлиб, бадияти масалалари орқада қолдириб кетилади ё бутунлай иккинчи планга ўтказиб қўйилади-да, танқидчининг мақсад ва

муносабати бир томонли бўлиб қолади. Ахир бадий асарни бадийятсиз тасаввур қилиб бўладими?!

Шу нуқтаи назардан қараганда асарнинг, масалан, қуйидаги яққол кўзга ташланиб турадиган фазилатлари алоҳида таҳсинга сазовордир, бошқалар қатори, албатта.

Авалло шуни қайд қилмоқ лозимки, халқимиз тарихи ва ҳаётидаги ниҳоят даражада мураккаб, қийин ситуацияли вақтларга, шароитларга, ғоят катта ва жиддий социал масалаларга (ўта ўжар табиат билан олишиш ва қўриқ очиш, уруш, фронт алам-андуҳлари, жон олиб, жон бериш курашлари ва фронт орти машаққатлари, туғёнли ҳиссиёт ва ҳижрон азоблари) бағишланган бўлсада, лекин унда ҳамиша эпиклик, героика билан лириклик, қийинчилик билан севинч, даҳшат билан нуронийлик, ҳаётбахшлик, ғазаб билан севги, қисқа қилиб, образлироқ ҳамда умумлаштириброқ айтмоқчи бўлсак, машаққатли, даҳшатли бўрон билан ажойиб баҳор руҳи биргаликда, ёнма-ён ё кетма-кет келади. Асосий гап бундагина эмас. Муҳими шундан ҳам иборатки, баҳор бўронни конкрет ва асосланган лавҳаларда ҳамда муросасиз, кескин курашларда енгиб боради. Ҳа, энг муҳими шундан ҳам иборатки, бу биргалилик ва кетма-кетлилик шунчаки ва оддий тарзда содир бўлаверадиган ҳолат эмас, субъектив характерли тўқима, уйдирма эмас, аксинча, том маънода реалистикдир, мураккаб, чигал, муаммоли, қарама-қаршиликли ҳаёт ҳақиқатига мосдир. Шу ҳақиқатнинг умумлаштирилган бадий ифодасидир, бинобарин, табиийдир, ишонарли ва таъсирчандир.

Бу приём—фазилат воқеликни ҳар томонлама, барча ижобий ва салбий воқеалари билан тараққиётни таъмин этадиган жиддий ва даҳшатли тўқнашувларда кўрсатишга, бир-бирига зид фикр ва томонларнинг, кучларнинг олишув қийинчиликларини, кураш романтикасини, ғалаба ва ютуқ нашъаси-ю нашидасини акс эттиришга катта ёрдам беради, бинобарин, персонажларни ҳар хил ва тўлақонли ҳамда эмоционал таъсирли қилиб яратишда ғоят муҳим роль ўйнайди, асар динамикасини орттиришга, мураккаблаштиришга, ҳаяжонлилик характери ҳамда руҳини кучайтиришга катта имкон беради.

Мана шуларнинг барчаси «Ғолиблар»да ўзининг муваффақиятли татбиқи ва исботини топган. Оқибатда асар қатрада қуёш қабалида халқимиз тарихининг маъ-

лум жуда оғир ва шу билан бирга, жуда ёрқин даврларидан бирининг, ундаги ҳаёт ва шиддатли олишувларнинг ва ғалабаларнинг ҳаққоний ҳамда яхлит картинаси бўлиб кўринади ўқувчига.

Бу бадий фазилат — ситуациялар мураккаблиги, кураш ва коллизиялар авваллар мавжуд бўлган зиддиятлар, келишмовчиликлар, ихтилофлар ва хафақонликларнинггина курашлари ва ҳал бўлишлари ҳисобига эмас, ҳам у қарама-қаршиликларнинг кескинлашиб, чуқурлашиб бориши, ҳам янгиларининг пайдо бўлиши ва ҳал бўлиши ҳисобига содир бўлиб туради. Бу жуда муҳимдир.

Хуллас, адибнинг ўзининг Ойқиз тилидан айтган қуйидаги сўзлари бутун роман бўйича қизил ип бўлиб ўтади, маълум маънода асарнинг бош бадий «жони»ни ташкил этади. Ҳаёт, замон ва инсон руҳи диалектикасини яхши билган адиб шу диалектикани моҳирона тарзда ўз асарига кўчиради.

Мана нима дейди Ойқиз Олимжонга тоғ этақларидаги Олтинсой ерларини суғориш юзасидан тузган лойиҳасининг бошқалар томонидан катта қаршиликка учраганлиги ва тақдири ҳақида, лойиҳани қаттиқ туриб ҳимоя қилиш ҳамда амалга ошириш зарурати борасида:

«— Ҳамманинг фикри бир ердан чиққанда келишмовчилик ҳам, кураш ҳам бўлмасди. Аммо курашиш зарур. Кураш бўлмаган жойда олға юриш ҳам бўлмайди. Бу ҳақиқатни ўзингиз ҳам биласиз-ку. Шунинг учун курашамиз. Ишонтирамыз, исботлаймыз»¹.

Романнинг шу билан ҳам бевосита ва узвий алоқадор бўлган, қолаверса, шу билан ҳам тақозо қилинган бадий фазилати унда психологизмнинг кенг кўламда ва реалистик теран ҳамда кўп қиррали тарзда ўрин олганидир. Муҳими шундан ҳам иборатки, бу психологизм қарийб ҳар ерда мантиқий асослангандир ва конкрет кўрсатилгандир, табиийдир ва шунинг учун зўр таъсир кучи ҳамда хусусиятига эгадир. Айниқса баъзи жойларда, лавҳаларда, эпизодларда ўқувчини титратиб юборадигандир; қаҳрамон йиғлаётган бўлса, ўқувчи ҳам ўзини кўз ёши тўкишдан тўхтата олмайдигандир; қаҳрамон шод бўлса, ўқувчи ундан ҳам кўп хурсанд бўладигандир.

¹ Шароф Рашидов. Ғолиблар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1972, 130-бет. (Бундан кейинги бетлар қавс ичида берилди.)

Демак, бу приём, бу ҳолат роман билан, ундаги қаҳрамонлар тақдири ва аҳволи руҳияси, фаолияти билан ўқувчи орасидаги масофани, барьерни ўртадан олиб ташлагандай бўлади, ўқувчини романдаги воқеаларнинг бевосита иштирокчисига айлантиргандай бўлади. Асар қудрати ҳам аввало мана шунда.

Хусусан, Ойқизнинг севги севинчлари ва изтироблари, консерватор Қодиров билан олишувнинг ғоят оғир ва жиддий лавҳалари, фронтдаги Олимжондан жуда катта соғинч ва хавотирлик билан хат кутиш пайтлари; икки укасидан қора хат келгандаги унинг ўта қаттиқ қайғули аҳволи ва онасининг ниҳоят даражада оғир руҳий кечинмалари ҳамда вафоти фожиалари; шунча жудолик оловлари, азоблари исканжасида қолган отанинг юраги ўртанишлари ва ҳоказо — мана шулар авторнинг том маънода моҳир ва чуқур психолог эканлигини яхши намоён қилади. Яна шуниси ҳам ниҳоят даражада муҳимки, адиб ғоят оғир шахсий мусибатлардан, умуман, ижобий қаҳрамонларининг ўта зўр руҳий кечинмалари ва фожиаларидан жуда катта социал масалаларни чуқур, таъсирли кўрсатиш ва муваффақиятли ҳал қилишда фойдаланади, яъни эл-юрт тақдири билан боғлиқ бўлган нарсага бўйсундиради.

Яна муҳими шундан иборатки, мураккаб психологизм қаҳрамонлар дилида, руҳида, ўй-фикрларидагина мавжуд эмас, балки уларнинг практик фаолиятларида, конкрет ҳаракатларида, умуман, асар руҳида, воқеалар ривожи ва тақдирида яққол кўзга ташланади. Шунинг учун ўқувчи ҳам персонажларнинг тақдири билан борган сари кучли қизиқиб, кутиб-кузатиб боради, ҳам бутун романни тез тугатишга шошилади, тугунлар муаммоси ва уларнинг қандай ечилиши масаласи уни шунча машғул этган ҳамда мафтун қилган бўлади...

Мана, бир мисол. Ойқизнинг онаси Холбиби ҳамон фронтдаги ўғли Темурнинг ҳалок бўлгани ҳақидаги шум қора хат азобида. Бу хабар келганига анчагина вақт ўтган бўлса-да, онанинг «баъзи-баъзида кўзларидан оққан ёш юзларини ювиб, энгагининг остида қўнғироқчадай осилиб қоларди. Холбиби булоқ сувидай оқиб тушади-ган кўз ёшларининг сабабини билмас, уларни гоҳ кафти билан, гоҳ енги учи билан артарди. Баъзи-баъзида кўзларидан шунчалик кўп ёш оқардики, у бошидаги чит рўмолини ечиб олишга юзларини ва энгакларининг остини

артишга мажбур бўларди. Гилам супурганда, мис самоварни ёки чўян қозонни тозаллаганда, эрининг кўйлагига ямоқ солганда кўз ёши тинимсиз оқарди. Эрининг ёшлигида кийган бу кўйлаги, эски-тускилар ичида, ранги ўчиб, эскириб кетган кийимлар орасида, Холбибининг паранжи-чачвони ёнида ётарди. Сандиқдаги кийим-кечаклар ичида энг янгиси ҳам шу паранжи-чачвон эди. Холбиби шу чачвон билан юзини неча бор беркитганини ҳам эслайди. У келинчаклигида, аравада эрининг уйига келтирилганида, ундан сўнг меҳмонга борганида чачвон тутган эди, холос. Умурзоқ отанинг тили билан айтганда, у хотинини ҳеч қачон паранжи-чачвон ёпинишга зўрлаган эмас. Шунинг учун ҳам сандиқнинг остидаги бу лаънати чачвон ҳали-ҳали янгидай эди.

Устига қора ва тўқ сариқ тунука қоқилган бу сандиқда ҳеч қандай қимматбаҳо буюмлар йўқ...

Илгарилари Холбиби сандиққа ортиқча қарамас эди. Сўнгги вақтларда эса сандиқ ичидаги кийим-кечакларни тез-тез титкилайдиган бўлиб қолди. Ҳар кун ичига бир кунда неча бор сандиқнинг қопқоғини очадиган, унинг олдида соатлаб ўтирадиган, кийим-кечакларни олиб, қайтадан жой-жойига тахлаб қўядиган бўлди. Баъзи-баъзида сандиқ ичидаги кийим-кечаклар Холбибига ўтмишни эслатар ва унинг кўзларини жиққа-жиққа ёшга тўлғазарди. Холбиби турли-туман кийимлар, буюмлар ичидан Темурнинг бирор нарсасини, қизил бахмалдан ўзи тикиб берган дўппиними ёки унинг қўли билан ёзилган дафтارينими топиб олардида, анчагача унга термилиб, кўз ёшларини тўкарди. Кунларнинг бирида у Темурнинг этикчасининг бир пойини топиб олди, бу этикчани Умурзоқ ота қандайдир улуғ айём кунларида сотиб олганини эслади. Этикчанинг иккинчи пойини қидиришга киришди. Сандиқнинг ичидаги ҳамма нарсани титиб кўрди, лекин этикчанинг иккинчи пойи топилмади. Унинг ўрнига бир дона оппоқ пилла топиб олди. Темур ҳамма нарсасага қизиқар, онаси яқинда унинг дафтारларини титганда ичидан кузда қуритилган ўрик дарахтининг япроғи чиққанди.

У сандиқ тагидан топилган пиллага узоқ тикилди ва колхозга ҳаммадан кўп пилла берган йилини хотирига келтирди. Пилладан мўл ҳосил олишда ёшлар ҳам унга бас кела олмас эди... Ҳўш... энди-чи?.. Нималар бўлмоқда? Қачонгача уйда, шу сандиқ олдида ўтиради? Ахир

пилла ҳозир ҳам зарур-ку, айтишларига қараганда, пилла ҳатто уруш учун ҳам зарур эмиш. Пилла зарур!

Холбиби сапчиб ўрнидан туриб, сандиқ... қопқоғини ёпди ва қуртхона томон шамолдай учиб кетди» (82—83-бетлар).

Шундан сал кейин Холбибининг иккинчи ўғли Алишернинг ҳалокати ҳақида хабар келади ва бечора онани ўлим оғушига ташлайди — тамом қилади.

Яна бир мисол. Икки ўғлидан жудо бўлган Умурзоқ ота фронтга ҳамқишлоқларидан совға олиб боради, у ерларда ёвуз душман қилаётган ваҳшийликларни, даҳшатларни кўради, қишлоғига қайтиб келиб хотини фарзанд доғида вафот этганини эшитади ва уйи томон йўл олади. Адиб давом қилиб, ёзади: «Умурзоқ ота уйига етиб келгунча кўча одамга лиқ тўла бўлиб, ҳамма ерда жимлик ҳукмрон эди.

Ойқиз улуғ сафардан қайтган дадасини кўриши ҳамано юраги тўлиб келди-ю, йиғламасликка ҳаракат қилди, ўзини қаттиқ тутди. Бироқ саман йўрға ҳавлига кириши биланоқ дадасига ташланди-да, узангида турган этигига бошини қўйиб овозининг борича хўнграб йиғлаб юборди. Шунча узоқ йиғладики, уни ҳеч ким тўхтатолмади. Умурзоқ ота ҳам эгарда ўтириб, нима қиларини билмай қолди. У отдан тушиши билан қизи яна бағрига отилди ва ўзини тутолмай қон-қон йиғлади.

Ота сукунат ичида бўш хонага кирди, бир зум нима қиларини билмай, сўнгра хонтахта ёнидаги кўрпачага ўтирди-да, икки қўли билан юзини беркитди. Ойқиз дадасининг тугун-тугун бўлиб кетган ва меҳнатда қаварган панжалари орасидан оқиб тушаётган кўз ёшларини кўрди.

Орадан анча вақт ўтиб, Умурзоқ отанинг ғам-алам ўтлари бир оз совигач, у колхозчиларнинг умумий-ғилишида фронтга қилган сафари тўғрисида ҳисоб берди:

— Дарҳақиқат, юртимиз душманга қарши муқаддас жанг қилмоқда,— деди у...— Юртимизда оғир, мусибатли, қонли уруш бормоқда. Кўпгина фарзандларимиз...— отанинг томоғига нимадир тиқилгандай бўлди ва қўлини оғзига қўйиб бир йўталди-да, бир зум тўхтаб сўзида давом қилди.— Кўпгина фарзандларимиз жонажон Олтинсойга — уйларига қайтиб келишга муяссар бўлолмадилар. Бироқ энди душман қочмоқда! Қадрдон оналар, опа-

сингиллар, йиғлаш ярамайди. Йиғламанг,— деди овози оғзига тиқилиб. Бинонинг у-бу томонидан пиқ-пиқ йиғлаётган хотинлар кўринди,— дарҳақиқат, йиғламанг,— деди Умурзоқ ота такрорлаб,— душман қочмоқда!— ота ғазаб билан қичқирди.— Ҳа, унинг уяси Берлин ҳали ишғол қилингани йўқ, бироқ душман қочмоқда. Ҳали бизнинг фарзандларимиз, ўртоқларимиз ва биродарларимизнинг фарзандлари ғалаба қозонмоқ учун қанчадан-қанча қон тўкишлари турган гап. Биз ҳам бир кучимизга ўн куч қўшиб ишламоғимиз лозим. Қадрдон олтинсойликлар, эшитяпсизларми, янада кўпроқ дон етиштирайлик. Дарҳақиқат, дон керак. Фронтга яна кўпроқ ёрдам берайлик. Шунинг учун ҳам қўриқ ва бўз ерларни очайлик, асрлар бўйи одамзод қўли тегмаган ерларни ўзлаштириб ҳосил конига айлантирайлик... Ҳамқишлоқларим, оғайнилар, вазифа шуки, ўтган йилгидан ҳам кўпроқ ва баракалироқ меҳнат қилайлик, мўл ҳосил етиштириб, фронтга жўнатайлик...

Катта зал Умурзоқ отанинг таклифини маъқуллаган овозлар ва олқишларга тўлди.

Шундай қилиб, Умурзоқ ота зўр ғайрат ва жасорат билан меҳнатга шўнғиб кетди. Ойқиз дадасининг дилидаги нарса — биринчидан, фронтга кўпроқ ёрдам бериш бўлса, иккинчидан, меҳнат билан ғам-аламдан қутулиш эканлигини сизди. Баъзи-баъзида ана шу ғам-алам Умурзоқ отанинг бутун вужудини қамраб оларди. Бундай пайтларда кенг ҳовлида, сукунат ичида қомати букилиб юрар, нима қилишини билмай катта этиги билан айвоннинг устунини тепар, худди бирор ерга отланадигандай михга илиб қўйилган юганни қўлига олиб, нималарнидир кўнглидан ўтказар ва яна жойига илиб қўяр, сўнгра икки қўлини орқасига қилиб, бошини қуйи солгани ҳолда ўғилларининг уйига кириб кетарди. Уларнинг бўш каравотлари олдида сукут сақлаб турар, орденлари қадалган бахмал ёстиқчани синчиклаб кўздан кечирар, силаб-сийпалар, юз-кўзларига суркар, лабларини қўйиб ўпар, сўнгра ёстиқчаларни авайлабгина жой-жойига қўярди. Кейин фарзандларининг китобларини кўздан кечирар, у — бу китобларга термилиб, ичини очмай яна этажеркага қўйиб қўярди.

Дадасини бундай ҳолда кўриш Ойқиз учун оғир ва мусибатли эди. Шундай бўлса ҳам у ўзини босишга, кўз ёшларини тийишга тиришар, дадасини уйдан олиб чиқиб

кетиб, фикрларини нима биландир чалғитишга ури-
нарди...

Ойқиз дадаси ғам чекиб ўтирган хонага ҳадеганда ки-
равермади. «Балки тўйиб-тўйиб йиғламоқчидирлар... Ха-
лал бермай... Майли, йиғлаб олсинлар...» — деди ўзига
ўзи ва дадасига кўк чой дамлашга туриб кетди.

Дадаси ўтирган хонадан бирдан овоз эшитилди. Ой-
қиз бу овоздан саросимага тушди. Чунки дадаси ким би-
ландир гаплашарди. Наҳотки?..

«Дадамга нима бўлди?— деди у,— наҳотки ўғиллари
билан гаплашаётган бўлсалар ёки ўзлари билан суҳбат-
лашаётганмикинлар?..» (90—93-бетлар).

Мана, инсоннинг ғоят мураккаб руҳий оламини, ёқа-
ни чок қиладиган психологик кечинмаларини қандай акс
эттиради адиб! Бунинг устига, гоҳ паранжи ва чачвон,
гоҳ пилла ва дон, гоҳ немис-фашист босқинчилари усти-
дан ғалабага чорлаш — мана, ғам-аламдан қандай ўта
катта социал хулосалар чиқаради адиб!

Бу ерда (бошқа ерларда ҳам!) айниқса катта диққат-
га сазовор нарса шундан иборатки, бу ғам-алам ёзувчи
учун асосий мақсад эмас, балки у орқали ўшал катта
социал масалаларни ҳал қилишга, шунга сафарбар
этишга одамлар эътиборини тортишдир, яъни ғам-алам
туғдирадиган, умуман, ташвиш яратадиган омилларни,
бош сабабларни йўқотишга воситадир, шу йўқотиш иши-
ни активлаштиришга қаратилгандир.

Бундай ҳолат Ойқизнинг булоқларни очиш, Ёнғоқ-
сойни бўғиш, янги ерни ўзлаштириш режалари, ҳаракат-
ларига қаршилиқ пайдо бўлганидан, зўрайиб, жиддий-
лашиб кетганидаги жуда кучли руҳий кечинмалари тас-
вирида ҳам яққол кўзга ташланади.

Психологик ҳолат ҳамда ситуацияни қуюқлаштиради-
ган, мураккаблаштирадиган нарса яна шундаки, қисман
юқориларда кўрганимиздек, айниқса қариганда жуда
катта бахтсизликларга дучор бўлиш, якка қолиш, бутун
онгли умри бўйи бирга яшаган, ҳаётнинг ҳамма аччиқ-
чучукликларини, машаққатлари, жароҳатлари ва роҳат-
ларини бирга тортган, бир тан-бир жон бўлиб кетган
ҳаёт йўлдошидан жудо бўлиш ва бир ўзи қолиш ниҳоят
даражада оғир, ҳатто даҳшатли бўлади. Бу ғам ва жудо-
лик азоби Умурзоқ отани кун бўйи чулғаб, ўртаб юради,
айниқса уйқусиз тунларда жуда оғир туюлади, қанча-
лик катта иродали ва босиқ табиатли бўлмасин у шахс.

Айни замонда инсон психологиясининг мураккаблиги ва ҳаёт сирри-асрори шундан иборатки, инсон қандай вазиятда бўлмасин, унинг бошига қандай кулфатлар тушмасин ва неча ёшга кирган бўлмасин ҳаётдан деярли ҳеч қачон умид узмайди, умид учқуни ҳамиша ёр, йўлдош бўлади, таянчиқдай ушлаб юради, ёш улғайиши билан кўнгил янада юмшоқлашиб, одамларга ёрдам бериш, яхшилик қилиш иштиёқи ортиб тинчлик бермайди ўзига.

Умурзоқ отани автор мана шундай жуда мураккаб, серқиррали ва оғир психологик ҳолатда беради, мана шу ҳар хил ҳиссиётлар кураши тазйиқи исқанжасида тасвир қилади.

Бунинг устига, Умурзоқ отани — ҳаёт йўлдоши ва икки ўғлидан маҳрум бўлган ва элу юрт ташвишини тортган ва юраги қон билан тўлган, ёқаси чок бўлган отани яккаю ягона қолган қизи — ғоят серҳаракат, журъатли, тинчимайдиган ва ҳамиша юксакликка, янгиликка интиладиган, айниқса булоқ очиш, тўғон қилиш, қудратли чўлни ўзлаштириш ҳақидаги, Қодировдек кучли ва маккор одамлар қаршилигини енгиш борасидаги мураккаб, қийин ҳаёлларга берилган Ойқизнинг ҳаракат ҳамда тақдири, келажаги ота психологиясини янада чуқурлаштириб, янада ҳаяжонли ва севимли қилиб, янада мухталиф қуюқ бўёқларга бўяб юборади.

Ниҳоят, яна бир ўта муҳим бадийят масаласи. Маълумки, пейзаж бадий адабиётнинг ғоят катта аҳамиятли компонентларидан биридир. «Ғолиблар» романининг автор бунда ҳам баланд маҳорат кўргзади — асарнинг аввалидан охирига қадар ўзини уста пейзажист сифатида намоён қилади, асарни ажойиб табиат лавҳалари билан безайди.

Гап албатта, гўзал ва назокатли табиат манзаралари яратиб, улар билан асарга безак беришдагина эмас. Пейзаждан автор кўп ва жуда жиддий муҳим масалаларда усталик билан фойдаланади, ажойиб лавҳалар яратади, албатта. Мавжудот ҳақида фалсафий ўй-фикрларни чуқур ифодалашда, социал ҳаётнинг катта-катта проблемаларини, ўзак масалаларини ечишда, мураккаб инсон психологиясини чизиш ва умуман, инсон руҳий оламининг ҳар хил ҳолатларини теран, таъсирчан ҳамда асосли тарзда кўрсатишда фойдаланади.

Хуллас, муаллиф томонидан чизилган ҳар бир табиат

картинаси романда маълум мақсадга эга, конкрет вази-фага бўйсундирилган, яъни ҳар гал асарнинг муайян контексти, ситуацияси қаҳрамонларнинг руҳий ҳолати билан узвий боғлангандир.

Мана, чунончи, чўлга сув чиқариш мақсадида олиб борилаётган ўта жиддий кураш марказидаги Ойқизнинг икки хил аҳволи руҳиясини таъсирчан ва теран ифода-лаш учун, унинг мақсадининг, бошлаган ишининг нақадар фойдалилигини кучли таъкидлаш учун адиб табиатни қандай, таъбир жоиз-са, товлантиради ва хатосининг оғир оқибати ила алоқадор қандай мазмундор лавҳа чизади:

«Ёнғоқсойнинг шўх ва зилол сувлари тошлардан тошларга сакраб, шовқин солиб оқарди. Ойқиз шўх-шўх оққан сувга термилар экан, эрталабки ҳолатини эслади. Нур билан қопланган, севинч-қувонч, бахт-саодат тўла эрталаб, ҳамиша қиз ҳаётини қуршаб олган унутилмас дақиқалар, унутилмас эрталаб, мусаффо ҳаво, осмон қадар бахт!.. Энди-чи? Энди бу ширин дақиқалар худди болалиги сингари йироқ кўринарди. Болалиги қайтиб келмайдигандай, эрталабки бахт-саодат, севинч-қувонч ҳам қайтиб келмайдигандай туюларди. Мана, Ёнғоқсой. У ҳамиша қўнғироқдай жаранглаб оқар, ўз қўшиғи билан қизнинг севинчига севинч қўшарди. Энди-чи, у ҳам қизга бегона, эрталабки севинч-қувонч сингари йироқ... Оҳ, буларнинг ҳаммасига иқрор бўлиш, ҳаммасини ҳис этиш нақадар мушкул...» (216- бет.)

«Ойқиз шовқин солиб оқаётган сой бўйидаги ёлғиз оёқ йўлдан узоқ юриб, ниҳоят катта йўлга чиқди. Унинг фикр-хаёлини яна кўнгилсиз воқеалар банд қилиб олди. Қаранг, шу бугун эрталаб, шу йўллардан отлиқ ўтганида ҳамма ёқ бошқача эди-ку. Тепалар лолалар билан қипқизил ясанган эди. Ойқиз бу манзараларга термилар экан, қип-қизарган қирлар ва тепалар лоладан эмас, балки эрталабки шафақдан бунёд бўлгандек туюларди. Ҳаво булоқ сувлари сингари салқин ва мусаффо, осмон дунё қадар кенг ва поёнсиз қушлар шўх, қайғусиз эди.

Энди-чи? Энди бутунлай бошқача: тепалар турли-туман чечаклар билан ясанган бўлса ҳам, ғамгин ястаниб ётарди. Зумрад осмон эса, қандайдир ранги ўчган ва хиралангандай... Ҳавонинг ҳам эрталабки мусаффолигидан асар йўқ, қушлар ҳам жимиб қолгандек...

Ойқизнинг дили қоронғи эди» (219- бет).

Яна, чунончи, романнинг бош масаласи сув ва янги ерни ўзлаштириш, чўлни элу юртга фойда берадиган боққа, экинзорга, бахт маконига айлантиришдир. Бунинг гўзаллигини ва аҳамиятини алоҳида қайд қилиш ва шу вазифани амалга оширишга одамларда эстетик ҳиссиётни чуқурлатиш, қизиқишни кучайтириш, таъсир кучини орттириш учун адиб тазод приёmidан, икки бошқа-бошқа нарсани бир-бирига қарама-қарши қўйиш усулидан фойдаланади ва табиатни, ундаги гул ҳамда кул-хазон фаслини ёрдамга чақиради, ёзади:

«Ҳа, олтинсойликларнинг ери мўл-кўл. Бироқ баҳор чиқиши биланоқ ёмғирлар тўхтайдди. Қизилқумнинг жазирама ёзи бошлангач, улар қовжираб қолади. Олтинсой далаларининг баҳорги ҳуснидан асар ҳам қолмайди.

Баҳор ойлари осмондаги ранг-баранг камалак тепаликлар ва ён бағирларга тушгандек ҳамма ёқ қип-қизил, кўм-кўк ва зумрад ранг билан товланиб кетади, лолалар, бинафшалар ва кўм-кўк ўтлар ифода қилиб бўлмайдиган даражада жилоланади. Бироқ оз ўтмай, қуёш майсалар ва чечакларнинг сувини сўриб олади-ю, ранго-ранг камалак ҳам ўчади, ерлар ҳам осмондай сарғайиб қолади. Олтинсойликлар қуёш яллиғида куйган ерларига узоқ-узоқ тикилиб ачинишар ва «Сув бўлса, бу ерларда дон ҳам, пахта ҳам ўсарди», деб орзу қилишарди.

Ҳамма ҳам Олтинсойда пахта ўстиришни орзу қиларди. Бироқ пахта сувсиз ўсмайди-ку. Пахта иссиқ қуёшни, кўм-кўк осмонни ва ариқ тўла сувни севадиган экин. Олтинсойда бўлса сувли ерлар йўқ...» (102-бет.)

Пейзаж масаласида, пейзаж яратиш санъатида асосий гап эпизодик лавҳалардагина эмас. Романнинг бошланишидан охирига қадар сингдирилгандир бу санъат. Асарнинг энг аввалида берилган қуйидаги тасвир маълум маънода бутун роман учун программадай туюлади, ўқилади:

«Қуёш чиқди!

Тоғларда қуёш жилвалари...

Нур билан товланган чўққилар устида парвоз қилиб юрган бургутлар тонг қуёшининг заррин нурларини ҳаммадан олдин кўрадилар. Олтинсойда-чи? Йўқ, ҳали бу ерда қуёшдан дарак йўқ, у эндигина тоғлар ортида, ер юзининг нариги бурчагида уйғонди. Ҳали тоғ этаклари, водийларда ғира-шира қоронғилик кезиб юрган бўлса

ҳам, майсалар ичидаги чечаклар саҳар салқинидан совқотиб, мудраётган бўлсалар ҳам, кўм-кўк осмонда учиб юрган бургутлар уфқдан бош кўтараётган қуёшнинг қувонч тўла чеҳрасини, ҳаётбахш нурлари билан оламни чулғаб олаётганини кўриб турибдилар.

Зилол осмон секин-аста олтин нурга бурканарди. Узоқ-узоқларда, тоғлар устида бургутлар иккита, учта, гоҳо тала бўлишиб парвоз қиларди. Диққат билан узоқ тикилгандагина уларнинг ҳаракатларини кўз илғайди. Бургутларнинг кумуш қанотлари бир қарашда нурга товланиб кетар, гоҳ ёниб, гоҳ ўчарди. Баъзида эса бирикки дақиқа шундай ёниб турарди-да, бирдан баланд-баланд осмонда қопқора нуқтага айланиб қоларди. Баъзида эса бургут, гўё осмон ютиб юборгандай, бир зумда кўздан ғойиб бўлиб, яна сой ичидан отилган тошдай кўкка чиқиб олади ёки шу тошдай пастга шўнғиб, сўнгра Кўктоғ чўққилари устида доира ясаб, осмони фалакка парвоз қилади.

Мана, тоғ ортидан кўтарилган қуёш атрофни нурга қоплади, борлиқ уйғонди.

Водий яшнаб кетди.

Эрталаб, қуёш чиққан пайт тоғлар нақадар гўзал, нақадар нашъали, нақадар ажойиб ва улуғвор! Олтинсой-чи? Қуёш чиқиши биланоқ Олтинсой нур билан ястаниб, тенги йўқ чирой касб этади. Майсалар юзини ўпиб ётган қировлар бир зумда кўм-кўк, қип-қизил, бинафша ранг бўлиб чақнайди. Саҳар салқинида мудраган чучмомалар, лолалар, турли-туман чечаклар ўзларига зеб бериб, табассум қиладилар. Эндигина гулга кирган наъматак эса шабнам сувларида ювиниб, келинчаклар мисоли ясаниб, ўзига зеб беради.

Сойлар тубидаги ғира-шира қоронғилик аллақачон кўтарилиб, нуқра ранг туман қуёш нурида чароғон тус олди.

Шундай қилиб, Ойқизнинг ватани — Олтинсойда қуёш чиқди» (5—6- бетлар).

Ҳа, Олтинсойда қуёш чиқди!..

Бу қил қалам билан чизилгандай гўзал диёр манзараси; кўкат билан қопланган баланд тоғлар улуғворлиги, чечаклар билан безанган водий нашъаси, саховатли қуёш нурафшонлиги; шу гўзал диёр бағрида, шу мусаффо тонг ва мовий осмон оғушида уйғониб ва қуёш зиёси билан ўйнашиб узоқ-узоқларга уча бошлаган, қудрат ва

баландпарвозлик рамзи ҳисобланган гала-гала бургутлар; қуёш чиқиб янги ҳаёт бошланиши...

Ҳақиқатан ҳам катта санъат билан яратилган ва чуқур символик маънога эга бўлган, бутун романнинг асосий мавзуи ва асосий мақсади, сир-асрорини ўзида муҷассамлаштирган ажойиб манзарадир.

... Биз юқорида, «Ғолиблар» романининг баъзи бадий фазилатлари ҳақида сўзлаймиз, деб огоҳлантирган эдик. Шунини қўлимиздан келганча адо қилдик. Энди яна бир ғоят муҳим томонни мухтасар тарзда бўлса-да, ёритиб ўтайлик.

Мана, романнинг аввалида мажозий ваъда қилинган ва тасвирланган қуёш Олтинсойда чиқди ва ўз ҳаётбахш ҳамда бахтбахш зиёси билан ҳар ённи тўлдира бошлади. Ҳа, Олтинсойга сув чиқарилди, асрлар мобайнида чинқириб, қақраб ётган чўл энди қудратли қўлли ва қанотли, баланд учар орзу ва фикр-хаёлли совет одамларининг фидокорона ҳаракатлари оқибатида ўзлаштирилди, бир-биридан зўр қийинчиликлар, тўсиқлар, муноқашалар, шубҳалар ортда қолди. Биринчи ризқ ва саодат уруғини сочиш пайти, ҳамма шунга йиғилган, одамлар тахт, дала тахт, машиналар тахт. Бу узоқ вақт орзиқиб-орзиқиб кутилган ниҳоят даражада қувончли ва тантанали пайтда ҳамманинг севинчи, ғурури тоғдан ҳам баланд, дунёга ҳам сиғмас. Ана шунда адиб ҳам ўз севимли қаҳрамонлари билан бирга шодликка тўлиб-тошган ҳолда, юксак пафос ва қонуний фахр ила мубориз ва бунёдкор инсонга мадҳия ўқийди — тоғ қўпориб, денгиз яратиб, чўл қувиб, душман билан олишиб мўъжизалар яратувчи совет кишиларининг умумлаштирилган образи бўлган шу улуғ зотни кўкларга кўтаради. Бу гимн бутун асар учун бош белгиловчи, йўналтирувчи омил, ўлчов бўлиб, кульминация ва лейтмотив тарзида эшитилади, бутун роман руҳининг, гўзаллигининг жамулжамидай жаранглаб, унинг аҳамияти ва ёқимлилигини янада ёрқин ифодалайди.

Мана, нима дейди автор шу ўта шодиёна пайтда биринчи экишга енг шимариб, шай турган шоввоз ғолибларни ва ғалабани кўзда тутган ҳолда:

«Мана энди уларнинг олдида умр бўйи биринчи марта ҳайдалган ва экилган қадимий ерлар, биринчи марта одамзод қўли билан парвариш қилинган ва ардоқланган ерлар ястаниб ётибди. Модомики шундай экан, инсон ўзи

билан, одам боласи билан фахрланмай бўладими? Инсон деган сўзнинг мағрур жаранглаши шундан эмасми? Ҳақиқат бу!

Ҳа, энди бу ерларни қадимий ерлар деб бўлмайди. Энди у инсон иродаси билан асрий уйқусидан уйғонган, биринчи бор ҳайдалиб танасига шабада теккан, бағрига уруғ ташланган, бутун вужуди, ҳусн-жамоли тубдан ўзгартирилган, қайтадан дунёга келган янги ер бу! Янгидан очилган ер бу! Навқирон ер бу!

Мўъжиза яратилди; ўтзор ва бутазор бўлиб ётган ёввойи ерлар бирданига ҳосилдор ерларга айлантирилди. Яшарди ва гўзал бўлди, энди у баҳорга ўхшайди, келинчакка ўхшайди.

Ахир бу мўъжиза эмасми? Ахир бу инсон фахри эмасми?

Ҳатто, ана шу янги ерларнинг нариги бошида қад кўтарган қорли тоғлар ҳам, устига ҳар куни қуёш ёғду сочиб турса ҳам, ҳамиша мағрур, ҳамиша нурдан ярқираб ёшарган бўлса ҳам барибир одамзод қўли билан очилган ва парвариш қилинган гўзал ва навқирон ерлар олдида худди эскириб қолгандек, ранги ўчгандек, зиқ бўлгандек кўринарди...» (246- бет.)

Бу, ҳақиқатан ҳам асарда етарли асосланган ва ёрқин ҳамда актив бўлган гуманизмнинг бош хулосасидир, коммунист адиб позициясининг кредосидир, романнинг чўққисидир, партиямиз Программасида ёзилган «ҳар нарса инсон учун, ҳар нарса инсон бахт-саодати учун!» деган шонли шиорининг амалдаги ифодасидир.

Умуман, асар жуда муҳим воқеа бўлиб, шуҳрати тўхтовсиз тарзда дунёга таралаётган адабиётимизнинг катта ютуқларидан биридир.

1975 йил.

СЕВИНЧНОМА

Зеби замона Зулфиябегим! Сизга ҳурматим, муваффақиятингиздан қувончим шу қадар кўпайдики, уни баландликдан туриб билдирмасам, ҳамма эшитадиган қилиб айтмасам, ҳеч бўлмайдиганга ўхшади. Айниқса яқиндаги мукофотланишингиз муносабати билан шундай бўлди. Ўта мухтасарликка интилиб, ҳозирча муқаддима тарзида бир неча сўзни айтишга азми қарор қилдим.

Бундай ҳолларда, яъни дил севинч ва ҳаяжонга тўлиб-тошганда ва улкан шахс ҳамда улкан воқеа борасида сўз кетганда, ўхшатиш ва муқоясалаш усулидан фойдаланмасдан оз сўз ила кўпроқ фикр ифодалаш амри маҳолдир. Шунинг учун...

Шеър шаклидаги нафосат маликаси!

Коинотнинг қуёши бор, табиатнинг баҳори бор, аёлнинг сеҳрли иффати ва гўдакнинг дунёга тенг табассуми бор, узукнинг ҳам юксак эзгулик ва гўзаллик рамзи бўлган кўзи бор, бадиятимизда эса Сиз бор...

Ҳа, кўзимиз ўнгидаги ажиб коргоҳу сиргоҳ — хилқатнинг қаерларида ва нималарда қанчадан-қанча ҳамда не-не ҳайратомиз гўзалликлар, мустасно бебаҳоликлар бор. Шуларни эслагандан кейин буткул асосли тарзда ва таққослаш қонуни тақозо қилган ҳолда яна гурур ортади: шеърятимизда Сиз бор, бегим...

Ҳа, худди шундай!

Сизга замондош ва ватандош бўлиш билан фахрланамиз.

Ҳамма ихлосмандларингиз — бепоён диёримиз посбонлари ва пахта усталари, тоғ кўпорувчи ва толиби

илмлар, ақлли машина яратувчи ва идора этувчилар, баҳодир, чўлқувар ва қалам аҳллари, севганлар ва севи- ганлар; ўртоқ булғор, дўст ҳинд ва мубориз араб — бу- ларнинг барчаси ажойиб асарларингизга мафтун ҳамда маҳлиё бўлиб, чиройли нафосати ва ҳаётбахш ғоясидан баҳраманддирлар. Шу бахт ҳамда завқ учун ташаккур ва тасанно!— демоқдалар.

Камина ҳам, барча ҳамкасбларим қатори, ноёб истеъ- додингиз ва мўъжизакор илҳомингизга, маст қилувчи му- сиқийлик ва мовий осмон янглиғ гўзал, мусаффо, теран маъноли, сир тўла жозибали ва жанговар руҳли ижоди- нгизга сажда қиладиганлардандир.

Шу боисдан, тасодифий эмаски, жонажон партиямиз, ҳукуматимиз, халқимиз хизматингизни ардоқлаб, эъзоз- лаб, Сизни сазовор қилган ва ҳаётбахш дўстлик ғояси жо бўлган орденингизга ҳадду ҳудудсиз хурсандмиз, қалбдан қутлаш билан чексиз масъудмиз, ниҳоясиз умрингиз ва боқий шеърятингизга янада баланд шуҳ- рату шукуҳ тилаб, чўнг шодмиз.

3. III. 75 йил.

СИР ВА СЕҲР ТУЛА ШОИРА

Маълумки, йилимиз аёлларники...

Кимдир, гениал ёзувчи мутафаккирлардан бири айтган эди: офтоб ва аёл аиндир. Дарҳақиқат, дунёда, умуман, хилқатда аёлдан бошқа нима тенглаша олади қуёш билан?! Ахир, аввалан, аёл бўлмаса, яъни одам ва ҳаёт бўлмаса, қуёшнинг нима маъноси бўларди — ялтироқ ва порилдоқ олов янглиғ бўлиб осмонда қандайдир юмалоқ оқ нарса айланаверарди-да. Сониян, ахир аёл ҳар жиҳатдан шундайин ҳайратомиз мўъжизаки, унинг сир-асрорини, зебу зийнати ва зақосию зангинлигини бир даражада бўлса-да очиш, етарли таърифлаш ҳамда изоҳлашда ҳар қандай баланд даҳо эгаси ҳам заифлик қилса керак. Ҳа, аёлни заифа дердилар, аслида эса унда қуёш қудрати бор... Ундаги дил кенглиги ва фикрат теранлиги коинот кабидир, ундаги назокат ва донолик ҳадсиз-ҳудудсиздир. Ундаги матонат ва малоҳат, шафқат ва саховат, ундаги бунёдчи меҳнат ва маҳорат, баҳор ҳуснини лол қиладиган гўзаллик ва ажиб табассум ҳамиша сир қоларли даражада ўлчовсиз улкан ва антиқадир...

Шундай: аёл энг улуғ, энг муқаддас ва муаммоли зотдир.

Энди денг, шунга, шундай мўъжизага шеърият қўшилса борми...

Мен бу ерда Зулфиябегимни ва унинг сеҳрли сўз санъатини кўзда тутмоқдаман. У, бинобарин, икки мўъжизани ўзида мужассамлаштирган фавқулодда мўъжизадир.

Чиндан-да, минг йиллар маҳсули бўлган шоирлари-

мизнинг овозлари орасида шоирларимиз Зебунисо, Увайсий ва Нодираларнинг шеърляти жаранги алоҳида бўлиб ажралиб турмайдими?! Зулфиянинг навосию нидоси эса яна алоҳидадир.

У ўзича янги бир оламдир.

Буюк шоиранинг бизда яқинда нашр этилган икки девонининг биринчисига адабиётимизнинг кўрки аллома Миртемир оға ажойиб Муқаддима ёзганлар ва жумладан, айтганлар:

«Ўзбек совет поэзиясида Зулфия деган номнинг чақнаб пайдо бўлиши — тонг юлдузининг туғилишига тенг воқеа бўлгани ҳануз эсимда, ўша тонгнинг ўзидай рост ва ёрқин бир ҳақиқат бу ўзи! Чигалликлар, тортишувлар, изланишлар тўлиқ, бир паллада янги ва ҳаётбахш бир садо, ёқимли бир соз жаранглаб кетган эди-да...

Зулфияхоним шеърларида тонг тимсоли, тонг тасвири буюк эрк, буюк бахт, буюк давр, буюк ва ёруғ дунё тимсолидай жаранглаб кетганлиги ва ҳануз ўшандоқ жаранглаб турганлиги ҳеч кимга сир эмас, ҳаммаси фақат меҳнатдан, узлуксиз меҳнатдан!».

Ҳа, Зулфия шеърлятимиз осмонида чақнаб чиққан ва ҳамон уни сирли-сеҳрли жило билан безаб турган тонг юлдузидир, оппоқ тонг юлдузидир, соф тонг юлдузидир. Биздаги ёрқин ҳаёт ҳақиқати тимсолидай сафоли тонг юлдузидир...

Бу санъаткор бадияят оламига ошкора ва дадил кира бошлаши биланоқ тўғри ва нуроний, улкан ва кенг йўлни ҳамишаликка танлаб олган эди, бу — Ватан эди. Ўзининг илк шеърларидан биридаги шу мисралар ҳам онт эди, ҳам бош йўлчи юлдуз бўлди у учун:

Азиз Ватан, бер команданг ҳар ёнга учсин,
Комсомоллик ишқи билан тепсин қалбимиз,
Бер буйруғинг ҳар бир сўзинг зафарлар қучсин,
Водий бўйлаб меҳнат тўксин маҳкам сафимиз¹.

Мана, қирқ йилки, бу буйруқ шоиранинг қалби буйруғига айланиб, унинг бутун ижодида етакчи ва белгиловчи омил бўлиб хизмат қилмоқда.

¹ Зулфия. Шеърлар, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1974, I том, 12-бет.

Энг муҳими ва шоира донолиги шундан ҳам иборатки, унинг тасвири ҳамда таърифида Ватан ажойиб жуғрофий мафҳумгина эмас, балки давримиз қиёфаси ва қатъиятини белгилайдиган, тарих тақдири ва ғилдираги ҳаракатини ҳал қиладиган, халқларимиз ҳаёти ва ҳақиқатини ифодалайдиган барча энг муқаддасликлар, эзгу орзулар ҳамда гўзалликлар жамулжамидай жаранглайди ва шулар маскани ҳамда тимсолидай тараннум этилади.

Шу маънода 1942 йилдаёқ ёзган эди Зулфия:

Фақат сени дедим, қалб қўшиғини,
Эй азиз Ватаним, атадим сенга!
Сен ҳур бўлганинг-чун нафасим ҳурдир,
Ҳаётим лаззатли, бахт ёрдир менга.¹

Шунинг учун ҳам шоира энг аввало ва фақат уни — шу Ватанни деди, ўз шеърятининг асосий мазмуни ва мақсади шу Ватанда, шу Ватанни севиш ва шунга хизмат қилишда кўрди.

Ҳа, бу Ватан нима деганда, Зулфия шеърятида шундай жавоб бор: бир учида абадий музликлар билан қопланган шимоли, иккинчи учи ҳамиша кўкатлар билан кўкрак кериб турган, бир вақтнинг ўзида бир чеккасида қуёш уйқуга бош қўядиган ва бошқа чеккасида қуёш чиқадиган бепоён диёр; пишқириқ денгиз, осмонўпар тоғ тизмалари ва кўм-кўк ўрмонлар; «оби ҳаёт» дарёлари, оппоқ нонга айланадиган буғдойзор ва сеҳрли «оқ олтин» далалари, чой кўкаламзорлари ва лола-ла безанган дараю даштлар... Унинг ўзи озод, осмони осуда, баҳори баҳрали, ёзи ниёзли, кузи кўркам, олтин, тўкин ва шу боисдан қиши қаҳқаҳали...

Яна: шоира шеърятида бу Ватан деганда кўз ўнгига дарҳол унинг фаҳри ва ғурури бўлган, у яратган ва вояга етказган, давримиз донолиги ва виждони ҳисобланган, бутун диёримиз қиёфасини ўзгартириб, нур ва гўзаллик билан безак бераётган, Ер юзини ақл ва адолат асосида қайта қуришни бошлаган Ленин, партия кўз ўнгига келади.

¹ Зулфия. Шеърлар, Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1974, I том, 34-бет. (Бундан кейин мазкур китобнинг бетлари қавс ичида берилди.)

Шундай деб куйланади у Зулфия шеърятисида — куйланади самимий ва садоқат билан, оташ тўла қалб ҳарорати, юксак пафос ва фараҳ билан, беҳад севувчи ва, севилган фарзанд завқи-шавқи билан.

Яна: шоира шеърятисида бу Ватан эртақлардаги асрий орзулар ушалган, тенги йўқ ажойиб баҳодирликлар қилаётган, бахт чўққиларини бирин-кетин эгаллаётган, ҳайратомиз бунёдкорлик намуналари намоён бўлаётган, дўстлик тароналари барала янграётган бир улкан маскандек яққол гавдаланади, кенг қанот ёйиб жуда-жуда баландликларга парвоз қилаётгандек кўринади, ҳам ажойиб, дилкушо оромгоҳ бўлиб, ҳам мубориз паҳлавондек, ҳам меҳрибон мураббийдек, ҳам талабчан онадек кўзга ташланади, ҳам яратган, ҳам аллалайдиган ва вояга етказган бўлиб қучоқ очадигандир.

Зулфия қалби ва шу боисдан шеърятиси оловсифат ҳамда оташангездир, шу билан бирга уммон янглиғ улкан ва улуғвордир, ҳайратланарли жўшқин ва осийдир, салобатли ва соқитдир, майин ва ғазаблидир. Буткул оригинал ва такрорланмасдир.

Ҳа, худди шундай!

Мана, чунончи, азалий бош мавзу — севги! Шоира бу абадий барҳаёт ва ҳаётбахш ҳиссиётнинг янгидан-янги қирра, бўёқ ҳамда оҳангларини топади, ажойиб хосият ҳамда сир-асрорини очади ва шу асосда унинг чексиз муқаддас, дахлсиз эканлигини, ҳаёт ўзаги ва дил безаги, саодат калити эканлигини, юксак одамийлик белгиси ва баҳори эканлигини юрак қўри ва қони билан, малоҳати ва ҳаёси билан, бутун гўзаллиги билан ифодалайди — мунгли ва йиғлоқи эмас, актив ва оптимистик ифодалайди, куйлайди, керагида завқ-шавқли ва шодиёна, керагида эса ғазабнок ва ҳужумкорона, яна бошқа керакли ҳолатда эса (ахир, ҳаёт ва тақдирда нималар бўлмайди ва ҳар нарса ҳам чучук эмас-ку!) меҳрибон она ё дилкаш дугона каби тасаллиёна...

Оқшом эди, ойдин кўприкда
Барно қизу йигит турарди... (18-бет.)

Сўзлашарди ишқ розини айтиб шу кўприк... устида,
шу ойни кутаётган оқшом оғушида.

Шу чоққача ишқин қиз фақат,
Дилдан сўраб айтганди дилга.

Илк, мусаффо, катта муҳаббат
Қиз дилидан келмасди тилга.
Ҳозир юрак бир нигоҳ бўлиб,
Боққан эди йигит кўзига.
Оқшом оғушига нур тўлиб,
Тонг кулгандай бўлди юзига.

(19-бет)

Табиат ҳам улар билан бирга, бир оҳанг ва бир кай-
фиятда ой ва юлдузлар ҳам...

Елда қўшиқ, кўприкда шуъла,
Бахт-ла тепди икки ёш юрак...
Ой сўзлади юлдузни тўплаб,
Севги тонги ҳақида эртак.

(19-бет)

Бу ҳақиқатан ҳам ҳайратомиз жилваю жилоли бил-
лур бўёқлардан иборат бир жажжигина хазина-ку! Ҳар
бир мисра, ахир, узук кўзи-ю!..

Шоира севгиси кўп қирралаи ва жуда кенг, чуқур маъ-
нолидир.

У, табиий, ўз халқини беҳад севади, «ҳар чоқ сиздан
эди қўшиғим боши» дейди, «сизнинг кафтингизда бутун
келажак», дейди, севинчимсиз, дейди, ҳурмат, муҳаббат
ва миннатдорлик билан тўла юрагини бутунлай очиб
ташлагандай бўлиб, барала айтади:

Эй, азиз халқимнинг деҳқон шуҳрати,
Беминнат қудрати, сизларга салом!
Азамат ўғлони, асил зумради,
Жасур аёли-ю, қизларга салом!

(299- бет)

Унинг бу ҳурмати, севгиси ва жўшиши мавҳумий
эмас, бойлик ва бахт ила тўла воқелик ифодасидир, ҳаёт
ҳақиқатига асослангандир:

Хирмон! Хирмон, оппоқ пахтадан хирмон,
Тилла дона каби буғдойдан хирмон!
Хирмон, дурдай узум, тил ёрар қовун,
Тенгсиз қора кўлу ипакдан хирмон!

(301- бет)

Ҳа, бу халқ «орзуси беуфқ» эканлигидан, орзунинг
ушалиши оқибати эса ҳайратланарлилигидан шоира бе-
ниҳоя шод:

Худди Мурунтовнинг олтинисмон,
Хирмон оқ зарангиз муборак бўлсин,
Дўсту қардошликка садоқат, имон,
Янги зафарингиз муборак бўлсин!

(305-бет)

Бу, республикамизнинг айниқса ҳозирги хазиначисмон
фасли — мўл ризқли ва тўкин ҳосилни ажойиб айёми
овози ҳам эмасми!

У, бу халқ рус оғаси ва бошқа қардошлари туфайли,
шулар ёрдами ила ҳар соҳада тараққиёт юксакликлари-
га кўтарилганлигини, бахт забт этганлигини тўлиб-то-
шиб тараннум қилади, ўзбек қизи шодлик тўқиётган ва
«санъаткор қиз қўли-ла ҳаёт ўзи» гул босаётган улкан
меҳнат саройи — Тошкент текстили узоқ шимол аҳолиси-
ни ранго-ранг чиройли мато билан ясантирганлигидан,
«баҳор бўлиб иситганлигидан» жуда севинади.

У, Пушкин халқини алоҳида эҳтирос билан севади,
эъозлайди, дилимда шу халқ берган доҳий — устоз, шу-
нинг учун тўқилган шойим соз, дейди:

Марғилондан Москвага
Беқасамим пояндоз...

У, тожик дўстини дилдан ардоқлайди ва унга «куйим-
ни йўлламан ел қанотида...» деб мамнун айтади. «Лит-
вам, сени қуёш сингари қўлга тутганим...» деб фахрла-
нади.

У, ўзбек ўлкаси арабга оғадек яқиндир, дейди ва
«қўшиқдай Осиё, қайноқ Африка» курашда, тараққиётга
интилишда бир-бирига умрбод қўл беришганини кўриб
хурсанд бўлади.

У, Болгарияни гоҳ мўъжиза ва бўстон, дейди, гоҳ
булбул куйи билан тенглаштиради, гоҳ ўз қалами қано-
ти ва кўз нури ўрнида кўради, эъозлайди.

У, хорижий хокисор Шарқдаги нотавон тиланчи — бе-
чора бахшишталабга чуқур ачинади ва дейди:

Таҳқирлаб чақа, нон қилмайман тортиқ,
Қалбимни тутаман меҳрим қилиб жо...

(235-бет)

У, оқ ва қора танли мазлумлар оҳини осмонга кўта-
раётган Америка қулдорларига ва пулдор сатангларига
ғазаб оташини отади, уларни руҳан ва қалбан энг қаш-

шоқ, деб атайди, беистиқбол ва беиқбол, деб атайди, инсонийликка иснод, деб атайди, Уолл-Стрит тақдири ҳам уларники каби қоралигини айтади, таланганларга бахт тилайди; бизда:

Териси қорамн, оқми, сариқми,
Совет кишисининг номи-ла машҳур,
(135-бет)

эканлигидан фараҳ билан шодланиб сўзлайди.

Мана бу қуйидаги сатрларни эса шоира таҳдидли, таҳликали ва тантанали Улуғ Ватан уруши пайтида, кўп миллатли Ватанимиз, қардошларимиз тақдири, хориждаги қатор халқлар ҳаёт-мамоти масаласи ҳал бўлаётган қонли олишувлар вақтида ёзган эди фронтда жонбозлик қилаётган жангчига:

Наҳот мен унутай, унутай сени...
Қўлим қуролда, устимда шинель...

(47-бет)

Ушал суронли йиллардан кейин эса шоира яна курашнинг олдинги сафларида бўлиб, «ўқ овози эмас, шеър навоси янгрисин», деган эзгу орзу ва ижодий иш билан, шу учун олишиш билан банд бўлиб келмоқда Иттифоқимизда, Қоҳирада, Ҳиндида, Япония ва Фарбда:

Куйла, майли, қўшиқ фарёди
Гумбурлаган довулдан ўзсин!
Куйла, куйинг тутиб ҳар ённи
Пулемётлар овози ўчсин!

(312-бет)

...Бу юқорилардаги барча қуйма мисралар, улардаги масалалар шу қадар улкан маъноли, актуал ва аниқ мазмунлики, шарҳлаб ўлтиришга асло ҳожат йўқ. Бунинг ўрнига бошқа нарсани алоҳида қайд қилмоқчиман: кўринадики, ажойиб интернационалист ва актив гуманист Зулфиябегимни бепоён диёримиз ҳаёти, бутун гўзал ва нотинч, ташвишли планетамиз тақдири, бутун башарият тақдири, бутун одамийлик ва цивилизация тақдири, бугуни, келажаги машғул этади. Шоира шулар билан банд. Банд бўлгандаям жуда чуқур ва самимий тарзда, нотинч ва тантанавор тарзда, баркамол коммунист тарзда...

Хуллас, ғоят кўп кўламли ва кенг маъноли, ғоят жид-

дий, кўп қиррали ва масъулиятли муосир социал воқелик билан ҳамқадамдир шоира.

...Зулфиянинг ўқувчини лол қиларли лирикасини, ўта мураккаб психологлигини, ундаги образлилик ва бевоситалиликни (буларни қисман юқориларда ҳам кўрдик) етарли таърифлашга сўз топиб бўлармикин, деб баъзан ўйлаб қоласан киши. Шоиранинг деярли ҳар бир шеърисида, ҳатто аксаран ҳар бир сатрида шундай.

Мана, баҳор гўзал, ҳаёт ҳам баҳордай гўзал. Шу баҳоримиз ҳамда баҳоромиз ҳаётимизнинг маст мафтуни ва қил қалам мусаввири, фаол тарғиботчиси ва ташвиқотчиси, ўта назокатли ва ўйноқи нафосатли куйчиси сифатида, мана, нима дейди сеҳргар лаълисозимиз — шеърдан лаъл ясаган шоирамиз:

Бокира ҳис каби шафтоли гулда,
Нимпушти боқиши — нақ қиз чеҳраси.
Қибор гилосларнинг новдаси дурда,
Серҳавас онадай толмай силласи —

Безатди борлиқни она табиат,
Менинг қалбимни ҳам чиқармай эсан.
Нурга кирди узоқ ёшликдаги бахт:
Уйғонди дил, қалам ўтбардор ҳисдан.

Фикр яна яққоллашади. Образлилик ҳам янада кўп бўёқли бўлиб, серқирралашади:

Инсон, қуш ғунчалар қатида қўшиқ,
Қўшиқ осмон бўйлаб ёйилган, авжда.
Баҳор жавлон уриб сочади уруғ
Қуёшдан чўзилган нурли ҳовучда.

Шеър охирида хулоса янада чиройлилашади:

Яна баҳор ҳоким! Эй, тангрим — ҳаёт,
Кўзим, қоним, куним, умиддаги куч,
Қалам деҳқониман, ором, ланжлик ёт,
Либосим, номусим, шоним бўлиб қуч.

(284—285-бетлар)

Хуллас, шоира шундай қудратли нур, гўзаллик ва ҳаёт мафтуники, ҳатто «тундан тонгни узиб» ола олади

ва сир-сеҳр тўла илк ёруғликда «ғунча кулишини кузатиб» завқланади, севинч, илҳом ва тантананага тўлиб-тошади... бунн шеърға кўчиради.

Ҳа, қаранг: у, ҳатто тун тазйиқидан ва таъқибидан зўр чиқиб, «кўзидаги чироқни ўчирилмай заиф турган» уйқуни доғда қолдириб, ҳа, ҳам зўравон тунни, ҳам оромбахш уйқуни бедор ўтказиб, шоира «ой қолдирган момик изларни шеър сатрига» ўтказади, шўх юлдузларнинг гўзаллигини ҳам ерга, одам дилига пайванд қилади — қалб дostonларини тўқийди («Менинг тонгим» шеъри). Ҳақиқат ва адолат ғалабаси навосини, шодлик ва тантана садосини сеҳрли сўзлар оламига жо қилади, баҳодир совет халқининг ҳайратомиз меҳнати ва бахтиёр ҳаётини ажойиб шеър куйига салади, лол қилувчи хонанда ва созанда янглиғ куйлайди, ардоқлайди.

Лекин... афсуски, воқелик, турмуш, умр кечириш бир текисда бўлмайди. Унда гул бор, шу билан бирга тикан ҳам бор. Шу боисдан, киши қанчалик бахтли бўлмасин, қайғусиз одам бормикин бу ташвишли, тазодли ва қоришиқли дунёда?! Буткул реалист Зулфия ижоди шу зиддият билан ҳам тўлақонлидир, ғоят зўр эмоционал таъсир кучига эгадир. Шу маъно ҳамда аспектда шоиранинг жуда теран мазмунли, ўта мураккаб ҳиссиётли, қовурилган қалб қони каби қуюқ бўёқли ва ниҳоят даражада кучли психологик асари — «Баҳор келди сени сўроқлаб...» сарлавҳали шеъри алоҳидадир, ажралиб турадигандир. Зулфия бошқа ҳеч нарса ёзмаганда ҳам, унинг номини шу хазина абадийлаштириши турган гап. Асарнинг ҳар бир сатрига, ҳар бир жумласига, ҳатто қарийб ҳар бир сўзидаги ёқа чок қиладиган, ўт чақнаб ҳўлу қуруқни куйдирадиган дард симфониясига ва шу билан бирга унинг қуйидаги ўта доно хулосавий мисраларига бутун севги ва сезги, юрак ва ақл чироғини қаратган ҳолда нигоҳ ташлаб қаранг-а!

Мана, чунончи барчамизга маълум ва машҳур бўлган, ўз асарларида ва ҳаёт йўлдоши — шоира шеъриятида ҳамон барҳаёт ҳисобланган буюк шоирнинг шеърдан унган чўнг ажойиб куйлари у севган ва баҳорға бурканган элида барала янграмоқда:

Улмаган экансан, жоним, сен ҳаёт,
Мен ҳам ҳали сенсиз олмадим нафас.

Ҳижронинг қалбимда, созинг қўлимда,
Ҳаётни куйлайман, чекинар алам,
Тунлар тушимдасан, кундуз ёдимда,
Мен ҳаёт эканман, ҳаётсан сен ҳам!

Қаранг: бир томондан, чидаб бўлмас жудоликка дучор бўлиш, куйиш, иккинчи томондан эса, ҳаётни куйлаш! Бу, кулфатдан, жудоликдан холи ҳеч бир одам бўлмаган бу дунёда жуда катта социал аҳамиятли доно ўғитдир...

Шоира сатрларидаги бу ҳикмат ва матонат янада таъсирчан ва ғоят чуқур маъноли бўлиб кўзга ташланади, айниқса шеър аввалидаги мисраларни, жумладан, мана буларни ўқигандан кейин:

Қанча севар эдинг, бағрим, баҳорни,
Ўрик гулларининг эдинг мафтуни.
Ҳар уйғонган куртак ҳаёт берган каби
Кўзларингга суртиб ўпардинг уни.

Мана, қимматлигим, яна баҳор келиб,
Сени излаб юрди, кезди сарсари.
Қишнинг ёқасидан тутиб сўради сени,
Ул ҳам ёш тўқди-ю, чекилди нари.

Яна сўради:

Қани ўша куйчи, хаёлчан йигит?
Нечун кўзингда ёш, туриб қолдинг лол?
Нечун қора либос, сочларингда оқ,
Нечун бу кўкламда сен паришонҳол?!

Қандай жавоб айтай, лолдир тилларим
Баридан тутдиму келдим қошингга.
У ҳам ғаминг билан кезди афтода,
Боқиб туролмайин қабринг тошига...

(77—79-бетлар)

Бу ўта вазмин сатрлардаги, уларни ўз ичига олган бутун асардаги фикр қуюқлиги ва фиғон алангасига, қуйма образлилик ва зўр мантиқийликка, оғир мусиқийлик, мунглилик ва салобатга, умуман, сеҳрли санъатга ҳайратдан ёқа ушламай назар ташлаб, қараб бўладими?!

Қисман юқориларда кўрганимиздек, Зулфия ижодига хос бўлган ва унга алоҳида ҳусн ҳамда безак бўлиб тушган фазилатлардан бири шундан иборатки, унда қичқириқ ва ҳайқириқлар, декларатив чақириқлар ва трафарет насиҳатгўйликлар йўқ. Энг катта ва ҳатто ҳайқириқли, дабдабали ҳодисани ҳам, бошни осмонга етказадиган қаҳқаҳали шодиёналикни ҳам, юрак ўртайдиган ғам-аламни ҳам шошмасдан, саросимага тушмасдан, оғир, вазмин ва босиқ тарзда, туб моҳиятга асосий эътибор ва урғу берган ҳолда бадиий таҳлил қилади, киши ҳиссиётининг энг нозик торларига қандайдир сеҳрли куч, йўл ҳамда воситалар билан чертади ва қоғозга туширади. Натижада мавзунинг ва объектнинг ҳам, ёзилган асарнинг ва мақсаднинг ҳам таъсир этиш қуввати ортади.

Шундай қилиб Зулфия мўлжални, нишонни, таъбир жоиз бўлса, ташқи эшитиш аъзосига эмас, қалб қулоғига қилади, йўлни тўғри, қалбга, мураккаб ҳиссиёт оламига олади...

Бу хусусият шоиранинг ўзининг ажойиб шахсий фазилатлари — оғирлик ва камтаринлик, камсўзлик ва соқитлик, кучли иродалик, ўз истеъдоди, эътиқоди ва ҳақлилигига чуқур ишонган ҳолда ҳаракат қилиши, ўта нозик табиатлилиги билан изоҳ этилса керак, мантиқ қудратини ва киши ички оламини, жуда бой лирик кайфият ва ҳиссиётни биринчи ўринга қўйиши билан изоҳ этилса керак.

Бунинг яна бир сабаби бўлса керак.

Зулфия бениҳоя қудратли ва тоқатли халқ даҳосидан, офтоб каби аниқ ва ҳаётбахш Ленин таълимотидан, диалектика тўла ҳаёт фалсафасидан дарс олди. Дарс олгандаям жуда жиддий ва мунтазам тарзда, бутун сезгирлиги ва ўткир зақоси билан, дил ҳарорати ва самимийлиги билан. Шунинг учун у, эҳ-ҳе, мамлакатимиз тарихи ва ҳаётидаги, кураш ва интилишларидаги, лаънати эскини бузиш ва саодатли янгини тузишларидаги чўнг мураккабликларни ва чигал қонуниятларни тушуна олди, иродаси чиниққан ва овози қудратли бўла олди, ташвиш, тортишув ва тазодларга ҳам берила, ҳам бардош бера, ҳам енга олди. Ташвишнинг ҳар турли бўлганлиги ва буни билганлиги боисидан шоира ўз ўқувчиларини ҳам саботга, тиз чўкмасликка, ҳаракатга ундади. Энг юксак инсоний идеаллар унинг диққат марказида турди.

«Мен сенинг меҳрибон ва марҳаматли мунисинг бўлишни истайман. Сен учун куч, тоза шабада, муқаддас нон бўлишни орзу қиламан. Устингда мусаффо ва мовий осмон бўлишни хоҳлайман. Сен агар йўлда адашсанг, оёқларинг остига ўзимни йўл қилиб ташлайман, иккиланмай, ўйлаб ўлтирмай юравер ўшандан. Агар сен чанқовдан чарчаб қолсанг, мен шу ондаёқ чашмага айланаман, кел, энгаш ва тўйиб-тўйиб ичавер...» Зулфиянинг ҳар бири узук кўзи бўларли шу сўзлар соҳибаси билан самимий дўст бўлганлиги, қадрдон сирдош эканлиги бежиз эмас, буткул қонуниятлидир: унинг ҳам фидойи дили ва шунга монанд инсонпарвар ижоди мазкур жумлалардаги маъно ва мазмун билан мутлақ ҳамоҳангдир. Қолаверса, шоирамиз ҳақида сўз юрита туриб, унинг дугонаси ёдимизга тушганлиги ҳам тасодифий бўлмаса керак...

Зулфия ўзининг яқинда нашр этилган лирик шеърлар томини Ватан ва унинг тонги мавзудан бошлаган эди ва шу мавзу билан тугаллаган эди. Биз ҳам мақолани шоира изидан бориб, унинг қалби ҳисобланган Ватан таърифидан бошладик, энди яна унинг шу Ватан мадҳияси билан хулосаламоқчимиз ҳам:

Нурга тўлиб тонг отди ҳур ўлкамда,
Минг-минг ғунча лаб очди зўр гулшанда,
майса узра шабнамлар,
шеърдай қайноқ шод дамлар,
яшнаб чорлар...

Гулгун шафақ ранги бор ёноқларда,
Сўнмас қуёш нури бор байроқларда
тинчлик олиб элларга,
кирсин тоза дилларга
мангу тонглар...

(183-бет)

Фахримиз, ғуруримиз ва севинчимиз Зулфиябегим! Ажойиб муҳаббатингиз ва меҳнатингиз эвазига шу «бахор-ла эгизак» Ватан ҳам — Сизни нафосат билан катта қилган ва ғўзаллик билан безаган гулгун социалистик диёр, ундаги шу нурга тўлган тонг, ажиб гулшан ва лаб очган ғунчалар, шу шафақ рангли ёноқлар, қадоқли қўллар ва эзгу орзулар ҳам Сизни муборақ тўйингиз билан,

шеъриятингиз тантанаси билан қутламоқда, севги ва садоқат саломини йўлламоқда, чиройли таҳсину тилакларини билдирмоқда, янги яратувчилик юксакликларига ва янада актив илҳомлантиришга чорламоқда — гулшанимиз тоғида гулгун бўлсин дея...

Ҳа, Сизни бутун гўзаллик ва эзгулик олами олқишламоқда. Дунё тургунча туринг! Шундай бўлади ҳам.

Ҳа, қуйидаги уч улкан санъаткорнинг шоирага юбилейи муносабати билан бағишлаган сўзлари том ҳақиқатдир.

Николай Тихонов:

«Сизнинг мисраларингизни — куйчи булбулларимиз шундай куйлайдики, уларни Москвада туриб ҳам эшитиш мумкин. Сизнинг овозингиз ҳамиша тетик. У кишига қувват бағишлайди, уни гўзал ҳиссиётлар билан тўла дунё сари чорлайди. Натижада ҳаёт тўқислик ва аниқлик касб этади».

Степан Шчипачев:

Жамолни кўр — оддий ва гўзал —
Ўрмону тоғ, кеча-кундузнинг.
Олам қандай баркамол, тугал,
Бунга мисол — мана, сен ўзинг.

Фафур Фулом:

Умрларча давом этсин Ватан уфқида парвозинг,
Замон акси садосидек жаранглаб турсин овозинг.
Асрларинг нидоси янграган ҳар парда сатрингим,
Ҳаётини шашмақомлардир, юрак зарбига тенг созинг.

Таъзим!

... Олтмиш ёшга энди тўлган шоира ўзининг шу юбилейи йилидаги ноябрнинг ўн биринчи кунини, яъни белгиланган тантана кечасидан уч кун олдин қуйидаги чўнғ чуқур ва мураккаб, табиий, психологик ҳамда умри боқий улуғларга хос оптимистик ҳисобномасини яратди. Унинг ҳаммасини яхлит келтирмай ўтолмайман.

Мана у:

Кундан-кун саҳарга ортар соғинчим,
Наҳот ҳаёт шомим яқинлиги бу!
Салқин оромида йўқолар тинчим,
Демак шафақ мен-чун ёлқинлиги бу!

Наҳот умримдаги саҳарга завқлар
Тарк этиб излайман саҳардан нажот
Бирдай эмасмиди йил, фасл, вақтлар
Недир ўтиб, недир келмайди наҳот.

Саҳар бу — ёшликдай борлиғи орзу,
Саҳар ўқилмаган ғаройиб китоб.
Наҳот умр олиб қўлга тарозу
Мендан кутар ҳалол, аниқ сарҳисоб?

Тўхта!
Нечун йиллар палласи вазмин,
Умрим эмасмиди ҳаётдан тўхфа!
Сарҳисоб чоғда ҳам ўзимда изин,
Посангисин ростлаш пайтимас, тўхта!
Кун фақат саҳармас, кундуз, шони бор,
Кечпишар мевалар озми тупроғда!

Тўхта!
Тарозуга қўярдек куй бор
Ҳали саҳар сиёқ яшноқ дил-боғда.
Мен ахир саҳар чоғ таваллуд топдим,
Онам кўкси, азиз юртим ҳам саҳар.
Шеърга дил дафтарин саҳарлар очдим,
Эслайман:
Топганди севги қўйнидан
Мени тоғдан оғир ҳижрон ҳам саҳар.
Бугун шом устида ял-ял кулажак,
То умр борича саҳар мен билан.
Ҳар кун менга саҳар тўхфа этажак,
Халқим юрагига сафар мен билан.

Ҳа, бегим, ҳам саҳоли саҳар, ҳам курашли кундуз,
ҳам ажойиб оқшом ҳамиша Сиз билан, Сизнинг номин-
гиз ва ижодингиз билан! Халқингиз ва келажак авлод-
ларингиз дилига сафарингиз бениҳоядир!..
Яна таъзим!

13. XI. 75 йил.

УЛКАН САНЪАТКОРГА ТАСАННО

Бутун планетамизда энг инқилобий, энг мураккаб шароитли, энг кўп миллатли мамлакатда Ленин раҳнамолигида ғалаба қилган ва жаҳон аҳамиятига эга бўлган, барча илғор башарият манфаатини кўзлаган, бутун инсоният тарихида ва ҳаётида биринчи бўлиб янги, инсоф ва ҳақиқат тантанаси даврини бошлаган энг ўлуғ революцияни куйлаш; шу ва шундай мамлакатда ярим асрдан мўл вақт ичида ақл ва адолат фойдасига рўй берган, энг буюк ва умумбашарий аҳамиятга эга бўлган ўзгаришларни эъзозлаб тараннум этиш; ер юзидаги барча халқларнинг ва дунё цивилизациясининг тақдири ҳал бўлаётган бўронли ва суронли кураш алангаларида, лаънати эскини йўқотиш, эзгу янгиликни яратиш учун олишув тўлқинларида изчил ҳамда фаол иштирок этиш, энг олдинги сафларда бориш...

Яна, эллик йил мобайнида, денг!

Яна бунни оддий коргар, ё бирон тарихчи, ёки сангтарош сифатида эмас (гарчи булар ҳам жуда муҳим бўлсалар-да!), энг мураккаб ва қийин, энг таъсирчан ва машаққатли санъат соҳиби сифатида, яъни бадий сўз сеҳргари сифатида қилди. Йиллардан йилларга ўта кундузлари тер тўкиб, тунларни бедор ўтказиб, сафоли тил ва саҳоли сўз билан ҳам кечмиш кулфатларидан ҳасратномалар тасниф этди, ҳам янги, бахтли ҳаёт қуриш меҳнатномаларини, ҳам курашда ғалаба жангномаларини яратди, ҳам нажиб дил тароналаридан ва назокатли ҳиссиёт сирларидан ажиб дostonлар тўқиди. Хуллас, миллион-миллион ватандoшларимизнинг маънавият оламини

ҳам давримизнинг энг илғор, ҳаётбахш коммунистик идеаллари билан бойитиб, ҳам ажойиб санъат ва нафосат билан безаб, барчанинг ташаккуру тасанносига сазовор бўлди, бўлиб келмоқда ва бўлаверади ҳам.

Бу, етмиш баҳорни кўриб ва суронли йилларда чиниқиб, жонбозлик қилиб келаётган улкан шоир ҳамда драматург Уйғундир...

Ҳа, у, қалами эндигина камолот касб эта бошлаган илк даврдаёқ бутун келажаги янги ҳаёт учун жанг билан тўла бўлишини билган ва дўстларга қарата айтган эди:

Биз Маркс, Лениндан шуур эмарак,
Қолган хавфларни ҳам енгиб ўтамиз.
Йўлларда учраган ҳар нечук ёвнинг
Бағрини қон этиб санчиб ўтамиз.

Биз қуриш даврининг самолётида
Асрларни кунда ўтиб кетамиз.
Коммунизмнинг ҳур, гул боғларига
Албатта, албатта етамиз.

Шундай деб ёзган эди шоир Уйғун бундан қирқ беш йил аввал — 1931 санада! Айтгани тўғри чиқди: жангу жадаллар жараёнида туғилган, ўсган, шоир иштирокидан ҳам баҳраманд бўлган янги жамиятимиз тараққиёти парвози ҳар соҳада шу қадар баландликка кўтарилдики, қўлимиз Ойга қадар етиб борди, ҳатто ундан ҳам ўтиб, Зухро билан ҳам кўришгандай бўлди... Ҳаётимиз, диёримиз бўстонга айланди.

Чехрасида юмшоқ табассум,
Ҳаёт гуллар тутиб, ол, деди.
Қўлларда зафар машъали,
Оғушимда мангу қол, деди.

Мен ҳам энди мангу қоламан,
Ҳаёт билан бўлиб пайваста.
Қўнглимда яшар то абад
Ҳаёт тақиб қўйган гулдаста.

Бундан бир неча йил муқаддам шундай деб ёзган ва ўз тақдири ҳамда истиқболини белгилаган эди Уйғун. Қарангки, ҳеч янглишмаган экан аллома... У ҳамон шу

ҳаёт оғушида ижодда — гул теришда ва кўнгли шу ҳаёт билан, шу ҳаётбахш этган гулдасталар билан тўла...

Балли, Сизга, улкан санъаткоримиз! Асло шу ҳаёт ихотасидан чиқманг, чаманингиз чиройига чирой қўши-лаверсин, гулдасталар кўп ва кўркам бўлаверсин. Халқимиз орасида унга қадамдош бўлиб, янада гўзал келажак томон бораётган йўлингиз ҳамиша ажиб ва нажиб чечаклар билан безанаверсин.

Орзуимиз шу!

Ҳа, азизим, чиндан-да, Сиз, ўз улкан қаламкаш ёшдошларингиз каби, барчага ўрнатқуч бўларли ҳамда ҳавасланарли ҳаёт кечириб ва халқни юксак маҳорат ила хушнуд этиб келмоқдасиз. Ҳамма қойил қолиб, баланд овоз билан «Офарин!» демоқда Сизга.

Буткул асосли тарзда айтиш мумкин албатта: «Етмиш ёш — етук бош». Бинобарин, баҳодир замондошларимизнинг истеъдодингиз келажакда кашф этадиган тўлақонли янги образлари мужассамлашган баркамол асарлар ижод этиб, бадиятимизни бойитиш ва безашга яна чўнг баракали улуш қўшишингизга ҳам орзумандмиз, ҳам аминмиз.

Чексиз масъудлик ва бахтиёр мангулик Сизга!

Қутли тўй-тантанангиз муборак!

1975 йил.

МАҚТУБ

Абдулло ўғли Собир акага!

Бу воқеа яқинда, борган сари камолот касб этаётган ижтимоий баҳоримизга безак бўлиб тушган бу йилги гулафшон апрель ойи баҳорининг дилкушо ва тантанали оқшомларидан бирида рўй берди. Ҳадди ва хатари йўқ осмон оғушида сўлим ой ишва-ю, латофат тўла сокин сузарди. Унинг атрофидаги беҳисоб юлдузларнинг қандайдир ҳайратомиз гўзал ва ажиб жилва-ю, жилоси уларни коинот хоқони бўлмиш, қуёш билан, унинг заррин зиёси билан гўё ўйнашаётгандай қилиб кўрсатарди.

Осмон шундай сирли ва сеҳрли, беғубор ва чароғон эди!

Ерда, атрофимизда ҳар воқелик шунга ҳамоҳанг нафас оларди. Сайроқи қушлар шохдан шохга сакраб, ҳам майин шабадада барглари чапак чалаётган дарахтларнинг зангори сепини, ҳам кўча тўла кетаётган шан одамларнинг икки баҳор шодиёнасини қутлаётгандай тўхтовсиз куй куйларди. Айниқса, ана у йўлкада дадил, илдам одим отаётган жажжи қизчанинг хушчақчақлигини ва онасининг унга бир олам бахт ҳамда фахр аралаш табасум билан тикилиб боришини ифодалашга ҳар қанча сўз ожиз. Бирин-кетин қад кўтараётган муҳташам бинолар кўркини айтмайсизми! Чироқлар шу қадар ёрқин ва нурафшонки... Улар ҳам Ильич меҳридан унган ва Ильич даҳосидан нишона!

Хуллас, осмон ҳам гўзал, дилда, тилда ва ҳаётда ҳам гулгун баҳор. Ҳар ерда ижодкори ва сабабчиси Ленин бўлган шодиёналик. Ҳа, бу гулсимон ҳаётни у яратган ва

миннатдор авлод шу баҳор айёмида шу мўъжизакор зотнинг юз йиллигини байрам қилмоқда.

Мен севимли ўғилчам Музаффар билан (у украиналик қардошларимиз қуриб берган муҳташам бинолик мактабда ўқийди, уни Ғафур ака ҳам жуда яхши кўрарди, отини ҳам ўзи қўйган эди) ёнимизда яқинда бунёд қилинган ва Ленин бобомиз номига қўйилган ажойиб хиёбонга отамлашиб чиқдик.

Чиндан ҳам ғоят дилрабо оқшом ва гўзал манзара!

Мангу барҳаёт Ленин даҳосидан, унинг ҳаётбахш зиёсидан бахтиёр бўлган барча қатори биз иккаламиз ҳам бу беқиёс улкан зотнинг таваллуди юз йиллигига тайёргарлик юзасидан шу кун ҳам қилинган ишларимиздан бир-биримизга ҳисоб бермоқдамиз йўлда ва хиёбонда: ўғил неча кундан бери тайёрланиб, ўйлаб Ленин ҳақида мактабда ёзган шеърини баёнига беш олибди. Ғафур аканинг Ленинга бағишлаган шеърлари ёрдам берибди. Ғоят хурсанд. Мен ҳам севимли газетам «Совет Узбекистони»нинг юбилей сонига доҳиймиз ҳақидаги мақоламни тугатиб юбордим редакцияга. Буни тугатишдан олдин унинг охирига хулоса тарзида миннатдор халқимизнинг буюк бобомизга бўлган чексиз муҳаббатини халқона донолик, соддалик ва самимият билан ифодалаган энг яхши шеърни кўп ахтардим. Топдим. Ғафур акадан. Мен ҳам хурсанд.

Мана ўша сатрлар:

Ҳар бурда нон ҳурмати сизни яхши кўрамиз,
Ҳар қултум сув ҳурмати сизни яхши кўрамиз.
Бағримда жон ҳурмати сизни яхши кўрамиз,
Не деяй,— сўзим ушбу, сизни яхши кўрамиз.

Шундай қилиб, чароғон оқшомда ва гўзал хиёбонда ота-бола ширин сўзлашиб, сирлашиб кетаётганимизда хурсандчилигимизнинг асосий сири ва сабабларидан бири иккаламизда ҳам бир хил эканлигини бир-биримизга аён қилдик. Дарҳақиқат, жуда хурсанд бўлдик. Лекин ҳайрон бўлмадик. Чунки аллома Ғафур Ғулом ҳақиқатан ҳам буюклар ва шу туфайли у шу улуг айёмда шу доҳий сиймони самимий дил ва юксак дид сўзлари билан улуглаш ҳамда мадҳ этишда минг-мингларга мададкор бўлди. Унинг Ленинни куйлаган қудратли овози, ленинизмга чақирган нидоси, Ленин партиясини мадҳ этган ҳай-

қирғи ҳар ерда бутун салобати ва оҳангдорлиги билан бошқача, яъни улуғ айёмга мос ҳолда жаранглади.

У шундай улкан замондош эди, шундай улкан куйчи эди, шундай улкан мубориз эди! Ленин бобом бахт бағишлаган халқи дилининг таржимониман, деб бежиз айтмаган эди. Улуғ Ленин байрами кунларида унинг шеърияти тантанасининг рўй бериши ҳам — Ленин мукофотига сазовор этилиши тасодифий эмас, албатта...

Энди бу юқоридаги мантиқан зарурий муқаддимадан кейин ушбу мактубнинг бевосита мавзуга ўтай.

Собир ака! Яқинда «Муштум кутубхонаси»да сизнинг китобчангиз нашр этилибди. Унинг номи «Ғафур Ғулом ва аптекачи» ҳикоялари экан. Унинг чиққанини мен ўз вақтида билмаган, ва бинобарин, билолмаган эканман ғафлат босиб. Мана, бугун у менинг ёзув столим устида: унда сиз ғоят муҳим ишни сажарибсиз, яъни Ғафур аканинг (шу фонда айрим бошқа бадиий маданиятимиз вакилларининг ҳам) ғлаҳсиятида мавжуд бўлган баъзи ажойиб хислатлари ва ҳаёти ҳамда ҳаракатларида содир бўлган бир неча жуда характерли воқеаларни том маънода реалистик тарзда, гўзал ва кўп қиррали бадиий этюдлар шаклида ёритиб берибсиз. Бунинг асосий ва принципиал аҳамияти шунинг ўзидагина эмас, шунга ўхшаш асарларни орамиздан кетган бошқа улкан бадиият ва маданият арбоблари ҳақида ҳам яратиш керакли ва фойдали эканлигини шу сизнинг ишингиз билан алоқадор ҳолда яна кўндаланг бўлиб ўртага чиқишида ҳамдир.

Шу муносабат билан мен сизга ва бошқаларга ушбу нома билан мурожаат этишни лозим топдим.

Ҳа, биринчидан, китобчада бошлаган ишингизнинг жуда яхшилиги ҳамда қимматлилигини қайд этиш ва уни давом эттиришингизни илтимос қилиш учун, иккинчидан, шу билан алоқадор бўлган ва юқорида айтганимиздек, кенг маъно ва кўламга эга бўлган принципиал масаланинг аҳамиятини таъкидлаш ҳамда бошқа қалам аҳллариининг диққат-эътиборини унга тортиш учун ушбу номани ёзиб, газетамиз редакциясига юборишга журъат этдим.

Бу икки томоннинг мухтасар шарҳи, талқини қуйидагичадир.

Барча жонлилар ўта қудратли табиат ихтиёридадир. Бу табиат ҳам жуда сахий ҳам ғоят шафқатсиз, ғаддор-

дир; мўъжизакор ақл соҳибини яратади, вояга етказади ва бир кун келиб унинг ҳаётига ниҳоя қўяди. Бу, хилқатнинг лобудий ва ложарам қонунидир.

Шуниси ҳам бор: инсон ақли шундай нарсалар ижод этадики, улар табиатдан, унинг қонунидан зўр чиқиб ва вақтга бўйсунмай, абадул-абад яшайдиган бўлиб қоладилар.

Аммо ўшандай ақл эгасининг шундай ёрқин ва гўзал шахсий хислатлари ҳамда фазилатлари бўладики, ҳаракатларида шундай ажойиботлар бўладики, улар ёзилмаган бўладилар, дўстларининг, ўртоқларининг хотирасидагина яхши сақланган бўладилар, авлодлар учун жуда фойдали ва ўрнакли бўладилар. Бинобарин, ўша дўстлар ва ўртоқларнинг юзи авлодлар олдида ёруғ бўлиши керак — ўша хислат ва фазилатлар ҳақидаги хотираларни оммага етказишда, авлодларга қолдиришда ўз бурчларини бажаришлари лозим. Уларни ҳеч ким ўзи билан охирида олиб кетмаслиги шарт.

Бу бурч, уни бажариш зарурлиги ва фойдалилигини англаш тарихда азалдан бор. Уни ё бадий шаклда, ё мемуар тарзда бажариш намуналари узоқ мозийдан бошлаб бор. Масалан, ҳазрат Навоийнинг ўз дўстлари Абдурахмон Жомий, Саид Ҳасан Ардашер ва Паҳлавон Муҳаммад ҳақида ёзган эсдалик асарлари (уларда Навоийнинг ўзи тўғрисида ҳам сўз кетади!) бўлмаганда эди, бу ажойиб сиймоларга оид анчагина ғоят муҳим маълумотлар тарихда қолмаган бўларди.

Ёки бу соҳа буюк рус маданий ҳаётида ҳам аллақачонлар жуда катта анъанага айланиб кетган ва бой тажриба тўпланган. Улуғ рус ёзувчилари ва олимларининг деярли ҳар бири ҳақида бир неча қалин-қалин хотира асарлари ёзилган.

Машҳур ёзувчи ва файласуф Гёте айтган эди: «Ҳар бир ёзувчи ўз асарларида, маълум даражада, ўзини акс эттиради, буни кўпинча ўз ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳолда қилади».

Бинобарин, ёзувчининг мана шу «ўзини» билиш, унинг ижодини ҳам кўп жиҳатдан тўғри тушунишга, асосли ўрганишга ёрдам беради. Демак, унинг қандай шахс бўлганлиги ҳақидаги хотиралар шу жиҳатдан ҳам қимматлидир.

Ҳа, қандай шакл ва тарздалигидан қатъи назар, эсдаликлар ёзиш умумижтимоий ва илмий аҳамиятга эга

бўлган катта масаладир. Ахир Навоий ва Шекспир, Пушкин ва Лермонтов, Толстой ва Горький, Ҳамза ва Айнийлар ҳақидаги бадий ё оддий эсдаликларни одамларнинг кўзга суртиш даражасида севиб ҳамда қизиқиб ўқишлари бежиз эмас! Ахир ўша эсдаликлар бўлмаганда эди, ўша улуғлар тўғрисида тўла ва батафсил тасаввурлар ҳам бўлмаган бўларди — улардаги халқ оммаси учун, уни юксак руҳда тарбиялаш учун фойдали ва ўртак бўларли шахсий фазилатлар ҳам уларнинг ўзлари билан кетган бўларди, улар ижодини тўғри ва атрофли ўрганишга ҳам халал берарди.

Мана, минг афсуски, бизда ҳам бир неча улкан бадийят ва маданият арбоблари — Ҳамид Олимжон ва Уйғурни, Ғафур Ғулом ва Ойбекни, Мария Кузнецова ва Аброр Ҳидоятовни, Ҳабиб Абдуллаев ва Қори Ниёзийни, Абдулла Қодирий ва Абдулла Қаҳҳорни ғаддор хилқат қонуни олиб кетди орамиздан. Буларнинг ҳар бири Ленин бошлаган ва унинг партияси ғалабага олиб келган маданий революциянинг ажойиб мевасидир. Буларнинг ҳар бири халқимиз ифтихори ва ғуруридир. Буларнинг ҳар бири ўз унумдор меҳнат ва хизматлари билан бир мактабдир. Шу билан бирга, уларнинг барчага маълум ва манзур ижодий ва илмий хизматларидан бошқа, улар ҳаёти ва шахсий хислатларининг яна барча учун фойдали ҳамда ўртак бўларли томонлари, фазилатлари жуда кўпдир. Яхшики, улар билан бевосита мулоқотда ва муносабатда бўлган, шу томон ва фазилатларини билган адиб, шоир ва олим дўстлар ҳамда биродарлар ҳозир барҳаёт. Булар ўз бурчларини бажаришлари керак. Бу халқ ва тарих талабидир, бу шараф ва виждон ишидир.

Сиз, азиз Собир ака, аллома Ғафур Ғулом борасида шу ишнинг бадиййсини бошлабсиз. Буни қилишингиз керак эди, бунга қарздор эдингиз, бунга тамомила ҳаққингиз ҳам бор эди. Чунки сиз алломанинг энг яқин, самимий ва ростгўй ҳамда қаламкаш дўстларидан бири эдингиз. Қарзингизни бир қадар ўтабсиз, ўтаганда ҳам жуда дўндириб! Раҳмат! Улоқ сизда.

Ҳа, дарҳақиқат, ҳикоясимон шингилларингизда асосиз ва кераксиз ясамачиликка, аслида бўлмаган нарсаларни бор қилишга, хуллас, ёлғонни ёпиштиришга асло йўл қўймагансиз. Аксинча, бутун бадий маҳоратингизни ва ўзингиз бевосита билган-кўрганларингизни шундай самимият ва ростгўйлик билан ишга солгансизки, оқи-

батда ўша яратган кичик, жажжи лавҳаларингизда, «қатрада қуёш» қабилида, улкан шахснинг улкан маънавий қудрати ва ажойиб фазилатлари қатор мисоллар орқали ажиб миниатюра шаклида, аслида қандай бўлса, худди шундай тарзда (камина ҳам узоқ йиллар бирга бўлиб, бунга шоҳид) яққол ва ёрқин ифодаланган. Ғафур аканинг ўзига хос стили, сўзи, ҳаракатига мос ҳолда бадиий сайқал берилиб ифодаланган, талқин этилган. Гап Ғафур аканинг ҳар қандай шароитда ҳайратомиз ҳозиржавоблилиги, унинг психологиясининг зангинлиги, ақлининг теранлиги, юрагининг кенглиги, ҳаракатларининг чиройлилиги ва беғаразлилиги, мантиқнинг зўрлиги ҳамда чуқурлиги ва шулар билан алоқадор ҳолда унинг ажойиб ҳазил-мутойибаларининг ғоят кучли таъсирчанлиги, ўткирлиги, самимийлиги, умуман, унинг руҳий оламининг ранг-баранглиги ва кўп қирралилиги, ўзининг эса жуда хушчақчақлиги ҳақида кетаётир. Бунинг устига, лавҳаларда бош қаҳрамон — ҳақиқатан ҳам ўткир, ҳазил-мутойибачи Ғафур Ғулом ва ҳақиқатан ҳам содда ва кўнгли очиқ аптекачи Маҳмудхон ака ён атрофида бир қанча машҳур ё номашҳур, лекин ҳаётда бор ва характерли шахслар узукка кўз бўлиб тушгандай ҳар ерда ва ҳар воқеада ҳозир. Шулардан бири шоир Ҳабибий, яна бири Юнус ака Ражабий, яна бири Аҳмаджон заргар, яна бири Тўлаган носфуруш... Лавҳаларда ўзингиз ҳам жуда яхши...

Мактубни шу юқориларда айтганларимга асос, далил ва мисол тарзида бир лавҳани келтириш (бу унинг учинчи нашри бўлса керак) билан тугатаман:

«Қиш кунларининг бирида Ғафур Ғуломнинг жияни кўпчилики меҳмонга чақирди. Бу меҳмондорчиликда ҳали Маҳмудхон акага таниш бўлмаган ўспирин йигит — Аҳмаджон заргар ҳам бўлиб, у уста дуторчи, машҳур раққосаларга муқаллид бўлиб рақс тушиши, енгил ҳазил-мутойибаси, ёқимли одоби, сергаклиги, очиқ чеҳраси, ярашган мўйлови билан ҳаммани ўзига қаратиб суҳбатга файз бағишлар эди.

Суҳбат давомида Аҳмаджон заргар Маҳмудхон аканинг ёнига ўтириб олиб андак ғашига тегадиган қилиқлар қилди. Маҳмудхон ака эса ўрнидан зарда билан туриб, эътироз билдирди:

— Ғафур! Анави дуторчи, ўйинчи йигитинг менга ёқмайроқ турибди... Хотинчалиш...

Ғафур ака кулди:

— Хотинчалиш дедингми?..

— Ҳа! Хотинчалиш!..

— Хотинчалиш эмас! Хотин кишининг ўзгинаси-ку...

— Нима-нима?

— Бу жувон шу маҳаллалик заргарнинг хотини, беш-тўртта боласи ҳам бор, шоирлар суҳбатини орзу қилиб юраркан, келганимизни эшитиб, илтимос қилибди. Мен ҳам майли, дедим. Аммо бир шарт қўйдим, эркакча кийиниб, лабига мўйлов ёпиштириб кела қолсин, дедим. Чунки кўрар кўз, этишар қулоққа яхши эмас.

Бу гапларни эшитган Маҳмудхон ака тутақиб кетди, оғзига келган сўзни аямай, Ғафур акани койий бошлади:

— Қўй-е!.. Сени ким айтади Ғафур Ғулом деб!.. Йўғон бир калтакни кўтариб, эри ҳозир кириб келса, обрўйимиз неча пул бўлади? Шуни ўйлайсанми?.. Бу ерда ўтирганлар ҳаммамиз кап-катта, оилали, бола-чақали одамлар бўлсак!..

Ҳамма ҳайрон бўлди, суҳбатни ўт олдириш учун Аҳмаджон заргар пойгакда туриб, Маҳмудхон акага сўз ташлади:

— Тансиқ шоирлар суҳбатига энди етишганимда қаёққа борар эканман? Ҳеч қаёққа бормайман, эримдан сўраб келганман!..

Ортиқ бўғилиб асабийлашган Маҳмудхон ака синиқ оҳангда Аҳмаджон заргарга насиҳат қилишга тушди:

— Эринг нодон бўлмаса, эркаклар суҳбатига кечаси бориб, дутор чалиб, ўйинга тушиб, қилиқ қилишга рози бўладими?.. Бор, синглим, ҳали ҳам кеч бўлгани йўқ, ўйинга бор, бизни лақиллата олмайсан, покиза одамлармиз, ясама мўйловингни қара-ю...

Аҳмаджон заргар кула-кула чиқиб кетди.

Уч ой ўтгандан кейин Қумлоқда Маҳмудхон ака Аҳмаджон заргар билан учрашиб, бир сесканди ва Ғафур Ғулом қулоғига шивирлади:

— Бу заргар дўстинг қишдаги дуторчи жувонга жуда ўхшар экан-а, вой тавба!..» (Китобчанинг 8—9-бетлари.)

Хулоса: азиз Собир ака, Сизга қил қалам билан яратган лавҳаларингиз учун ташаккур, халқимизнинг ажойиб ва улкан фарзанди, Ғафур акага бўлган муҳаббатингиз ва бунини ифодалашдаги маҳоратингиз учун, бу но-

дир шахс сиймосини битилмаган ноёб томонларининг баъзи ғоят гўзал қирраларини битиб, халққа етказган-литингиз учун таҳсин ҳамда тасанно!

Бошланган шарафли ишингизни давом эттиришингизни ва бошқа қаламкашларнинг ҳам шу янглиғ ғоят муҳим ишларга бел боғлаб киришишларини орзу қилиб, сизнинг мухлисингиз ва дўстингиз.

8. V. 70 йил.

ТАСАННО ВА АЛВИДО, АЗИЗИМ!

Улкан даҳшат, катта фалокат ва чидаб бўлмас жудодлик юз берди, яна бир бузруквор дил уришдан ва нуруний ақл ишлашдан тўхтади, яна бир ўта ёқимли чеҳра табассуми сўнди ва меҳр-муҳаббат, ҳикмат ҳамда самимият, садоқат тўла ажойиб овоз ортиқ эшитилмайдиган бўлди. Бутунлай ва ҳамишаликка!

Бу — забардаст олим ва ажойиб инсон Ҳоди Зариф!

Начора?! Беқиёс қудрат соҳиби бўлган ғаддор ва хасис хилқатнинг азалий хулқи шу: аввал яратади, сўнгра емиради. Қаранг, ҳатто беҳад нафис баҳор бинафшасини ҳам хазон қилади, булбул тилини эса тупроққа айлантиради... Лекин ҳамон шу хилқат ҳукмронлигида бўлган одамзод орасида шундайлар борки, улар, гарчи жисман ҳаётдан кетсалар-да, ўзлари, номлари боқий бўлади. Ҳа, улар шундай хизмат қилади ва шундай нарса қолдирадиларки, бундан абадий омил — инсон, халқ ҳамиша баҳраманд бўлади ва шу хизмат ҳамда нарсада ўзларини абадийлаштирганларнинг номларини ҳамиша ёд этади.

Ўз тақдирини ўлмас халқ ижоди тақдири билан боғлаб Ҳоди Зариф мана шундайлардан бирига айланди.

Азиз Ҳоди ака! Сиз ҳамон кўзим ўнгида тирик, ёрқин ва яққол гавдаланиб турибсиз. Шунинг учун ҳам Сизга бевосита, ўрганиб қолганим тарзда мурожаат қилаётирман.

Сиз ўта ардоқлаганингиз ҳазрат Навоийнинг «эй умри азиз» радифли машҳур рубойисини ва «барчадан яхшироқдир ҳаёт гули» деган сўзларини алоҳида шавқ-

завқ билан севиб, такрор-такрор айтишни жуда яхши кўрардингиз. Дарҳақиқат, пирнинг бу сўзларида бир олам ҳикмат бор ва буни Сиз яхши билардингиз. Улуғ устознинг бу сўзларида гап шахсий умр ва шахсий ҳаёт ҳақида кетаётгани йўқ. Умуман, коинот кўрки ҳисобланган инсоннинг ва борлиқ зебу зийнати бўлган халқнинг умри ва ҳаёти ҳақида кетаётир, Ватан ҳаёти ва умри — гули ва гўзаллиги ҳақида кетаётир. Сиз ана шундай умр ва ана шундай ҳаёт нафосати ва нафаси шайдойиси эдингиз. Шунинг учун ҳам шулар фойдасига шунчалар иш қилдингиз — шу умр узун ва унумли бўлсин деб, шу ҳаёт шан ва кўркам бўлсин деб, шу Ватан баҳорсимон гўзал ва гулгун бўлсин деб, эллик йил ичида бутун зангин заковатингиз ва ҳавасланарли истеъдодингизни, қалбингиз ҳарорати ҳамда ҳаракатини, нозик ҳиссиёт ҳамда сермаҳсул ижодкорлигингизни шу саодатли ишга — шу умр ва шу ҳаётни гўзаллаштиришга қаратилган, шу умр ва ҳаётнинг гўзаллигини куйлайдиган, шу умр ва ҳаётнинг гўзаллигини янада оширадиган халқ бадиятига бағишладингиз.

Ҳа, эллик йил мобайнида эллик баҳор баҳрасидан воз кечиб, эллик қаҳратон қиш қаршилигига қарамай — эллик саратон ёз ва инжиқ куз уқубатларини писанд қилмай чўл кездингиз, тоғ ошдингиз, шаҳар ва қишлоқларнинг қарийб ҳар бир қарич ерини ва одамларини кўздан кечирдингиз. Ярим аср давом этган, эл мулкига ва илмга, севги ҳамда садоқат билан тўлган мана шундай машаққатли ва фидокорона изланишлар натижасида халқимизнинг асрлар мобайнида ва асрий азоблар исканжасида ижод этган шундай ва шунча бадияти бойликларини топдингиз ва йўқ бўлишдан сақлаб қолиб, халқнинг ўзига қайтариб, аждодлардан авлодларга узатдингизки, бунинг маъно ҳамда аҳамиятини етарли баҳолаш маҳолдир.

Барча маданий бойликларнинг бош ташкилотчи муҳофазақори ва халоскори бўлган В. И. Ленин фольклор материалларини тўплашнинг ва шу билан бирга уларни илмий ишлаш ҳамда нашр этишнинг ғоят муҳим эканлигини қайта-қайта уқтирганлиги маълум.

Ҳа, энг асосий, энг аҳамиятли ва мураккаб нарса шундан ҳам иборатки, ғоят кўп қиррали ва узун кечмишда ҳеч илмий ўрганилмаган хазинадаги Сиз

ва ўртоқларингиз топган бойликларни тадқиқ этиш, системалаштириш, нашрга тайёрлаш ва халққа етказиш илмини яратиш керак эди. Ҳа, бизда — бўш ерда бутун бир янги илми ижод этиш керак эди.

Сиз шу ўта оғир, лекин шарафли ишни бошлаб бердингиз. Бунинг устига, мана ярим асрча вақт ичида шу ўзингиз пойдеворини қурган фаннинг равнақини ҳамкасбларингиз билан биргаликда, ғоят саховатли ҳамкорликда таъмин этиб келдингиз.

Шуни ҳам айтай: Сизни ўзбек фольклор фанида мактаб яратди дейишади. Бу тўғри. Лекин катта ҳақиқатни белгилаш ва ифодалаш учун озлик қилади. Сиз дунё фольклористикаси, айниқса, рус фани ютуқларидан ҳамда тажрибасидан фойдаланиб, ўзбек совет фольклор фанининг ўзини яратдингиз. Бу эса, ўз навбатида, ўзининг асосий йўналишлари, специфик белгилари билан умуман фольклористикада бир мактаб бўлиб етишди. Ахир, асарларингиз шуҳрати қаёқларга етиб бормади! Музайяна Алавия, М. Афзалов, Ж. Қобилниёзов, Ҳ. Раззоқов, О. Собиров, Т. Мирзаев, З. Ҳусайнова, М. Саидовларингиз шу фанимизнинг ёрқин юлдузлари бўлиб, Сизга чуқур миннатдорчилик туйғулари билан тўладирлар.

Сиз умрни ардоқладингиз, ҳаётни севдингиз, лекин хилқат ўз хиёнатини ниҳоят Сизга ҳам қилди. Ўта хийлакор, хасис ва ҳажркор ўлим ўз оғушига олди Сизни. Бизлар буни тан ололмаймиз. Зотан, кечагина кулиб турган қиёфангиз ҳамон кўз ўнгимизда. Ишларингизда ва барча мухлису дўстларингиз хаёли, дили, тили ва тасавурида ўша кўзимиз ўнгидагидай бўлиб қоласиз, азизим!

Тасанно ва алвидо, қадрдон!

18. 1. 72 йил.

«МЕЪМОР»

Совет ҳокимиятининг илк йилларидаёқ Владимир Ильич Ленин Самарқанддаги тарихий обидаларга яхши қараш ва эҳтиёткорлик билан сақлаш ҳақида кўрсатмалар берган эди. Эҳ-ҳе. ўшандан бери бу соҳада нималар қилинмади! Энг охири чоралардан бири — бундан бир неча кунгина аввал Ўзбекистон Компартияси Марказий Қомитетининг навбатдаги тарих ва маданият ёдгорликларига ғамхўрликни янада ошириш ҳақидаги чиқарган махсус қароридир. Унда таъкидланадики, «Урта Осиё қадимий меъморчилигининг Ўзбекистон ССР территориясида сақланиб қолган кўпдан-кўп тарихий-бадий ва архитектура ёдгорликлари совет фани ва жаҳон фани учун, Урта Осиё халқларининг ўзига хос маданияти ривожланиш тарихини марксча-ленинча тўғри тушуниш учун жуда катта аҳамиятга эга; улар меҳнаткашларни совет ватанпарварлиги, пролетар интернационализи ва юксак бадий эстетик идеаллар руҳида тарбиялашда замонавий монументал санъат ёдгорликлари каби муҳим аҳамиятга эга»¹.

Мазкур ғоят қимматли қарор ҳамда сўзлар менда шу мақолани албатта ёзиш саъйини кучайтирди:

... Мана, неча-неча йиллардирки, ҳар масалада замон, партия ва халқимизнинг бадий талабларига ҳозир-жавоб бўлиб келаётган атоқли ёзувчимиз Мирмуҳсин яқинда адабиётимизга яна янги мавзу, янги образлар, янги бадиият намунаси, хуллас, янги ажойиб асар олиб

¹ «Совет Ўзбекистони» газетаси, 23 апрель 1975 йил.

келди. Мен унинг тарихий жанрда тасниф этилган «Меъмор» номли романини кўзда тутмоқдаман. У, кўп шохобчали, мураккаб сюжетли, ўткир конфликтли, умуман, аксар жиҳатдан серқиррали ва ранг-баранг бўёқли монументал асардир, ниҳоят даражада мураккаб ва даҳшатли йилларни ўз ичига олган бутун бир даврнинг бадий қомусидир, ундаги моддий ва маънавий бойликлар яратган ва ҳоким зулмга қарши курашган халқ оммасининг эпопеяси.

...Меъмор ва муҳандис, нажжор, мунаққиш ва мусаввирлар ҳар ерда, ҳар қадамда учрайдиган оддий лой, фишт, ганч ва бўёқдан поэма ясайдигандирлар, ҳайратомиз санъат мўъжизасини яратадигандирлар — инсон ақли, меҳнати ва қобилиятини улуғликда осмон билан олишадиган, гўзалликда баҳор билан баҳслашадиган, мангуликда вақт билан беллашадиган, замонлар билан айтишадиган сеҳрли санъат асарига, дostonнамо кошинли улкан кошонага айлантирадигандирлар.

Юнон номли антик оламдаги антиқалар, Мисрдаги ўта қизиқ муаммоли ёдгорликлар, ҳайратомиз музейсимон Самарқанду Бухоро, Хоразму Ҳирот, ажойиб Суздаль ва Киевдаги қадимий обидалар табиатнинг бузғунчи ғаддорлигига боқмай ва тўфонли ҳамда талафотли асрлар оша ҳамон шундан шаҳодат бериб, ҳали ҳам қудратли овоз ила мағрур «Мана, мен!» дегандай қад кўтариб турмоқда...

Халқимиз тарихи ва ҳаётида шу бунёдкорлар ва улар томонидан яратилган ва шукурки, вақт ҳамда бадкор мустабид талончилар емиришга улгурмаган намуналар бутун башариятни ҳамон ҳайратга солиб келаётган ажойиботлар кўпгина бўлишига қарамай, улар бирон махсус, бирон йирик асарда ўз бадий ифодасини топмай келарди (ўз вақтида бунга жуда катта эътибор берган ва асарларида анча ўрин ажратган Алишер Навоидан кейин, албатта!). «Меъмор» Мирмуҳсиннинг мазкур бўшлиқни тўлдиришга қўшган муҳим ҳамда қимматли улуши бўлди.

Ҳа, у ажойиб моддий маданият ҳамда нафосат ижодчилари том маънода мўъжизакор эдилар: тошни тилга киритиб, ундан ажиб ва нажиб гул ясадилар, қуруқ оғочга жон ато этиб, ундан юракларга ҳузур ва ҳаяжон берадиган дoston яратдилар, қоғоздаги лойиҳа чизиқларидан муҳташам қасрлар қурдилар. Мана шулар

билан улар инсонга шуҳрат келтирдилар, таҳсин ўқийдиган қилдилар, унинг даҳосини улуғладилар, шундайлардан ташкил топган халқ меҳнатига тоғдек муаззам минорали ва мовий осмон янглиғ гумбазли ҳайкал қўйдилар, ўз номларини ҳам абадийлаштирдилар, шоншуҳрат билан безадилар, авлодлар таҳсинига сазовор бўлдилар.

Мирмуҳсин шуларни ёрқин бўёқларда, реалистик ва романтик лавҳаларда, тарих ҳақиқатига содиқ қолган тарзда ва ўшал мўъжизакорлар руҳи, ижоди ҳамда истеъдодини эъозлаган, ардоқлаган ҳолда катта ҳаяжон ва маҳорат билан акс эттирди романда. Шундай қилиб ўз навбатида у ҳам ўз «Меъмор»и билан уларга қимматли ёдгорлик яратган бўлди...

Бу чиндан-да саодатли, сафоли ва савобли ишни бажаришда — мавзуни ёритишда унинг қуйидаги ниҳоят даражада керакли, иккинчи томонини очишда ҳам адиб кўрсатган маҳорат жуда шоёни диққатдир.

Дарҳақиқат, асосий гап бу бинокорлар, санъаткорлар ва улар яратган мўъжизалардагина эмас. Асосий масала бу муҳташам санъат обидалари шаклидаги нафосату ажойиботлар қандай ўта оғир шароитларда ва нақадар қаттиқ азоб-уқубатлар чекилган, қақшатқич таъқиб ва қатл даҳшатларига дучор бўлинган ҳолда қад кўтартирилганида ҳамдир, уларнинг аччиқ тақдирларида ҳамдир.

Шу боисдан романнинг иккинчи бош линияси XV асрнинг биринчи ярмида Хуросонда, Ҳиротда юз берган ушбу машъум воқеа ва фожиаларни бадий ифодалашга бағишлангандир.

Шу ерда XII асрлик гениал шоир Низомий Ганжавийнинг «Ҳафт пайкар»ида ёзилган қуйидаги ғоят характерли ва қонли этюдни келтириб ўтай.

Ниҳоят даражада катта билимдон, доно ва санъаткор меъмор ҳамда меҳнат аҳллари шоҳ буйруғи билан қаср қурадилар. У ғоят машаққатли, мураккаб меҳнат ва ҳайратомиз санъат намунаси бўлиб, ўзининг муаззамлиги ҳамда муҳташамлиги билан барчани лол қиладди. Аммо замон зулмига ва зўравон разиллигига қарангки, қаср битганидан кейин, бошқаларга бошқасини қурмасин деб шоҳнинг амри билан бечора меъморни қасрнинг осмонўпар баландлигидан ерга улоқтириб, чилпарчин қиладилар. Бу фожиани тасвирлаб келиб

Низомий уни қуйидаги ёндирувчи ғам ва алам тўла сўзлар билан хулосалайди:

«Санъаткорнинг толенни томоша қилки, ўз қўли билан кўкка кўтаргани тупроқ энди қандай қилиб унинг ўзини тупроққа айлангирди! Йиллар давомида меҳнат қилиб, қаср бунёд этди, энди замона уни бир онда қасрдан ерга улоқтирди. Ўзи ёққан оловнинг тутунида бўғилди...»

Бу, феодализм замонида, умуман, ўзи меҳнат қилиб, таланган, муҳтожликдан боши чиқмаган, таҳқирланган ва ҳар хил фалокату ҳалокатларга дучор қилинган минг-минг жафокашлар ҳамда нотавонларнинг аччиқ қисматининг катта маҳорат билан умумлаштирилган рамзий ифодаси ҳамдир, ўша замон ва ундаги зулму зулмкорларни кескин рад этиш ҳамдир...

Худди шундай феодал замона зулми, шу меъмор бошига тушган машъум ҳолат, шу даҳшатли фожиа, шу қонли қисмат ҳар хил шаклларда намоён бўлиб, ҳоким эди кўп асрлик феодализм даврида. Моҳиятча худди шундай ваҳшат кўринишларидан баъзилари ҳақида сўз кетади Мирмуҳсин «Меъмор»ида. Бу, асарнинг актив реалистик ва чуқур психологик хусусиятини оширади, кучайтиради.

Романдаги яна бир муҳим янгилик ва ажойиб фазилят: авторнинг бадний тафаккури ва таҳлили объекти бўлган замонларда ҳар ерда кенг қанот ёйган зулмга қарши қаратилган халқ ҳаракатлари, қўзғолонлари, илғор ғояли оқим ҳисобланган сарбадорлар ва хуруфизм, унинг тарафдорлари ҳоким мустабидларни, талончиларни даҳшатга солаётган эди. Шу вақтга қадар булар ҳақида бадний адабиётимизда деярли ҳеч нарса йўқ эди.

Масала шундаки, гуманистик моҳиятли хуруфизм халқ оммаси орасида анча ёйилган бўлиб, ҳам ҳоким мустабидликка, золимларга, ҳам уларнинг идеологияси ҳисобланган диний-клерикал реакцияга таҳдид солаётган эди. Шунинг учун ҳам ҳокимлар унга қарши жуда шиддатли кураш олиб борадилар. Унинг бир қанча бошлиқлари, актив тарафдорлари, Темур ва унинг баъзи авлодлари томонидан ваҳшиёна суратда ўлдирилади. Йирик мутафаккир Фазлуллоҳ Наимий ва буюк шоир Имоиддин Насимий шулар жумласидандир. Лекин қонли урушлар, талон-торож ва истибдод азобларидан бўғилган

омма манфаатларини кўзлаган, адолатпарварликни тарғиб этган бу оқим халқ дилида ҳамда ҳаракатларида узоқ вақтларгача яшаб қолаверди.

Романнинг аввалидан охирига қадар мана шу оқим, ҳаракат ва унинг тарафдорларига энг асосий ўринлардан бири берилади. Шундай қилиб, ўрта асрдаги Хурсон ва Мовароуннаҳр учун характерли бўлган ғоят муҳим ва йирик воқеалардан бўлган хуруфийлик ва қисман сарбадорлик қамраб олинади асарда ва қатор асосий қаҳрамонлар ҳам шу ҳаракатларга мансуб қилиб яратилади. Оқибатда давр шу жиҳатдан ҳам анча атрофли ҳамда ҳаққоний акс эттирилади ва бадиниятимизга муҳим янгилик олиб келинади.

Асосий гап бундагина ҳам эмас. Адиб аввало ижодчи зиёлилар ва бевосита бинокорлар ҳаёти, фаолияти ва фожиалари фониди даврнинг қарийб барча чиркинликлари, даҳшатлари, тўхтовсиз ўзаро уруш, қон тўкиш ва вайроначилар ҳамда зулматни кескин фош қилади, ҳукмдорлар, феодал-ҳарбий аристократия, дин пешволарини қаттиқ савалайди, улар жамиятдаги, халқ ҳаётидаги барча бахтсизликларнинг, барча социал фожиаларнинг, шу жумладан, зиёлилар аччиқ тақдирининг боискори эканликларини очиб ташлайди, ғазаб билан қоралайди. Буни автор даврни ҳам яхлит, ёппасига олишга интиланган ҳолда, ҳам характерли мисоллар тарзида айрим воқеаларда, эпизодларда чуқур ҳамда ишонарли қилиб, тарихий ва мантиқий жиҳатдан асослаб кўрсатади. Шу деталь ҳамда эпизодлардан умумлашган хулосалар чиқаради.

Мана шулардан биттаси: ўтакетган аблаҳ бир ҳукмдор Тожи исмли бир нотавоннинг ғоят гўзал хотинини зўрлаб ҳарамга олдиради, эрга кўрсатиб туриб унга ҳар қандай жирканч ва ваҳшиёна муносабатларда бўлади (эрнинг қўл-оёқларини боғлатиб қўйиб). Бу етмагандай бечора Тожини бичиртиради ҳам. Буларнинг ҳаммасига чидолмай аёл бечора ўзини томдан ташлаб ҳалок қилади. Тожи ярим телба ҳолига тушиб, банги бўлиб қолади ва тасодифан Меъмор билан учрашганда «ҳаммани ёмон кўрадиган», «умуман, ёруғ дунёдаги ҳамма қимирлаган нарсани ёмон кўрадиган», «дафъи савдо дегандай, фақат тарёкни тан оладиган» тирик мурдага айланиб қолади. Бунинг устига, бир қарвон саройда отбоқар бўлиб ишлайди, сарой соҳиби ҳам уни қул ҳолида кўра-

ди. Муаллиф шулардан кенг кўламли хулоса чиқариб нотавон банда ва бечора банги тилидан бутун даврни характерлайдиган ҳамда кескин рад этадиган ва ҳар бирдан ўт чақнайдиган қуйидаги сўзларни айттиради:

«—...Лаънати отлар сув ичмай, бир-бирини тишляш-япти! Ҳамма ёқ расво! Мен бу ердан кетаман! Соҳиб ҳақ тўламаяпти! Расво! Дунёда ҳақиқат йўқ, ҳамма ёқни вайрон қилиш керак!..» («Шарқ юлдузи», № 10, 1974 йил, 136- бет.)

Бундай давр учун ғоят характерли ва чуқур маъноли деталлар, воқеалар романда анчагина бўлиб, асарнинг ранг-баранглилигини, социал салмоқдорлигини ва таъсирчанлигини оширган.

Шу билан бирга мангу инсон қадр-қиммати ва истеъдодига, ўлмас халқ даҳоси ва қудратига комил ишонч билан қараган адиб, ўзи бадиий анализ қилаётган замонни фақат қонга бўялган ва қора либосга бурканган, зулм, зулмат ва харобаликдангина иборат ҳолдагина акс эттирмайди. Аксинча, инсон улуғворлиги ва гўзаллигини, халқнинг ажойиб фазилатлари ва файзли ишларини, қабоҳат хуружларига бардош бериб ёрқин ёнаётган ижодкор даҳо чироқларини кўради, севади ва шуларни куйлаш, ардоқлаш ҳамда эъзозлашга бахш этади асарини...

Шундай қилиб, роман қора кечмишимизни чуқур билишгагина эмас, санъат ва санъат аҳлларини, бинокорларни, умуман, бунёдкорларни кучли ҳурмат қилиш ва тарғиб-ташвиқ этишга ёрдам беради. Бинобарин, асарнинг ҳам маърифий, ҳам эстетик катта аҳамияти бор.

Адиб бу икки қутб — зулмат ва зиё оламларининг, уларнинг тарафдорларининг бир-бирига тамомила қарама-қарши ва бир-бирини тубдан истисно этадиган эканликларини яққол ва ёрқин лавҳаларда кўрсатади. Чунончи, мана, Меъмор Бухорога кета туриб йўлда чўлда қурувчилар билан бирга сардоба қад кўтартиради, бунинг очилишига узоқ-узоқлардан ва теваккатофдан жуда кўп чўпонлар беҳад севинч билан йиғилишади. Шунда Меъмор ва у билан бирга Ҳиротдан келаётган йўлдошларининг бу чўпонлар «диёрида одамнинг қадри ниҳоятда баланд эканини» завқ билан кўриб ўтиришларини: Ҳиротдаги «қиёмат яқинлашаётган»дек бўлиб кўринган ҳоким машъумликларни айтиб, оддий

одамлар — чўпонлар олами ҳамда ҳаётини тасвирлаб ва ҳиротлик қаҳрамонлари фикрини ифодалаб адиб айтади (буни кўргазади ҳам):

«... Чўпонлар даштида қиёмат эмас, дунё янгидан туғилиб, энди бошланаётганга ўхшарди. Бу ерда ҳамма нарсага эътибор кучли... Ҳаёт ниҳоятда содда, бир қадар зерикарли ва жўн бўлишига қарамай, қувлик-шумликдан, бўҳтонун ифодадан, димоғдорлигу манманликдан, бировнинг ҳақиқага хиёнат қилишдан тамоман узоқ эди. Бир қарашда дўлвор, қўпол ва исқирт кўринган одамлар, бу гуппи тўну олача кўйлақлар ичидаги сийнаю қалблар булоқ сувларидан мусаффо, биллурий эди...» (Уша журнал, № 11, 121—122-бетлар.)

Шуниси ҳам борки, адиб ўтмишдаги тарихий шахсларга конкрет назар билан қараб, уларни баҳолашда, уларнинг фаолиятларини кўрсатишда бир томонликдан, схематизмдан қочади ва шу йўл билан ҳам мураккаб ҳамда кўп қиррали образлар яратишга интилади. Масалан, шоҳ ё шаҳзодами, бўпти, демак, уларнинг нима иш қилганликларидан қатъи назар, ҳаммаси буткул қопқорадир, деган фикрлардан узоқда. Бу адибнинг айниқса буюк олим Улуғбекка ва ўз даври маданиятида маълум даражада ижобий роль ўйнаган, шу жумладан, гениал Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сини сақлаб қолганлардан бири бўлган шаҳзода Бойсунқурга бўлган ижобий ҳамда танқидий муносабатларида кўзга ташланади.

Мана шулар оқибатида романдаги социал мазмундорлик ортади, ундаги асосий мавзунинг бадий баёни мукамал характерга эга бўлади, унинг реалистик ҳамда эмоционал таъсирчанлик хусусияти янада кучаяди, чуқурлашади, конфликтлар ҳам кескинлашади, кенгаяди, қуюқлашади.

Айниқса бадийят жиҳатидан романнинг энг муҳим фазилати шундан иборатки, адиб бу юқориларда баён қилинганларни қатор-қатор ажойиб маҳорат билан чизилган хилма-хил образлар орқали, уларнинг фаолиятлари, курашлари, тўқнашувлари орқали, мураккаб психологик ҳолатлари ва кечинмалари орқали конкрет тарихий тарзда ифодалайди. Бу образлар ўша вақтлардаги жамиятда мавжуд бўлган қарийб барча ижтимоий гуруҳларнинг ҳам айрим вакиллари, ҳам умумлашган образлари бўлиб гавдаланадилар ва доимо ҳаракатда,

ривожланишда бўладилар. Ҳукмдорлар ва амалдорлар, сарбоз, шайхулислом ва қотиллар, мунофиқ, бўҳтончи ва риёкорлар; меъмор, шоир, бахши ва хонандалар, халқ кўзғолончилари, кулол, бўзчи, этикдўз ва тандирчилар, қурувчи, ўқувчи ва чўпонлар, қуллар, ғам-ғуссага бардош беролмай ақлдан озган оддий одамлар... Бу образлар бир-бирларини такрорламайдилар, уларнинг ҳар бири ўз индивидуал хусусиятларига, аниқ қиёфа, вазифа ва тугалланган тақдирга эгадирлар. Кўплаб шу меҳнат аҳлларини диққат марказига қўйиб ва бош қаҳрамонлар қилиб олиб адиб жуда ютган.

Ҳа, романда халқ, ҳар турли меҳнат кишилари биринчи планда олинади, уларнинг ҳар хил характери, ҳаёти, машғулоти, мақсадлари, умуман, фаолияти мустабид ҳукмдор ҳамда мансабдорларга буткул қарама-қарши қўйилади. Бу нарса асарнинг аввалидан то охирига қадар белгиловчи ва етакчи линия бўлиб ўтади. Бутун асар мазкур қарама-қаршилиқлар ва уларнинг курашлари асосига қурилган. Бу романга кучли ҳаяжонлилик ва активлик бахш этади.

Салбий персонажларнинг деярли ҳаммаси тўлақонли бўлиб, тарихий ҳақиқатга мувофиқдирлар. Хуросон ҳукмдори Шоҳруҳ, унинг ўғли — авваллар саройда ўта қора фаолиятда бўлган, сўнгра мамлакатнинг каттагина бўлагига ҳоким қилиб тайинланган, турган-битгани разолатдан иборат бўлган шаҳзода Иброҳим Султон, унинг буткул қабоҳат ва қотилликдан иборат бўлган одами Қораилон, мадраса қурилишида бошлиқлардан (корфармо) бўлиб иш кўраётган ва инсонийлик билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган Аҳмад Чалабий шулар жумласидандир, бошқалар орасида ажралиб турадиганларидир. Улар халқнинг норозилик ҳаракатларидан, сарбадор ва хуруфийлардан жуда кўрқадилар, ҳокимиятни, ўз мавқеларини сақлаб қолиш мақсадида зўр бериб реакцияни кучайтирадилар, илғор ҳаракат ва фикрларни, илм ва маданият арбобларини таъқиб қилиш ҳамда бўғишда ҳеч нарсадан қайтмайдилар. Чунончи, ўшал қора гуруҳдаги ҳокимлардан бири разилликнинг уччига чиқиб, бир мунажжимнинг икки кўзини ўйдириб ташлайди ва бундан хурсанд бўлиб ҳамда сабабини изоҳлаб айтади:

«Мана энди у мунажжим бўлиб, осмонга тикилолмайди! Узи яратган мавжудот сирларини худойи таолодан

Ўзга ҳеч кимса билолмайди. Энди у на ҳиротлик, на самарқандлик паноҳларини ҳам кўра олади!» (Ўша журнал, № 9, 1974 йил, 91-бет).

Аҳмад Чалабий қурилишда ўғрилиқ, безорилик, қурувчилар ҳақиға хиёнат қилиш, ўзини бўҳтончилик йўли билан саройға яқин қилиб олиш, яхши одамларни ёмонлаб ҳукмдорға чақиш ва шундай қилиб ўзига ҳаром обрў орттириш билан машғул.

Қораилон ҳам саройға хизмат қиладиган, неча-неча бегуноҳларнинг ёстиғини қурутган, бутун Ҳиротға даҳшат солиб юрадиган каллакесар ва айғоқчидир.

Булар атрофида яна қанчадан-қанча бошқа қабиҳ одамлар галаси бор романда. Улар ҳам иғво, ёндириш, қон тўкиш, ўзаро қирғин урушларини очиш, вайроналиклар яратиш билан машғулдирлар, ҳаром бойлик орттириш ва кайф-сафо қилиш билан банддирлар, шунда ўз ҳаётлари ҳамда фаолиятлари маъносини кўрадилар. Шундайлар галасига киришга тайёрланаётганлар ҳам мавжуд бўлиб, чунончи, улардан бирининг дунёқараши қуйидагича ўта жирканчдир:

У айтади:

«Дунёда зўрлар яшайди, талошлардан енгилганлар, ожизлар йўқолиб кетади. Дунё фақат кучлилар учун гўзал, кучсизлар учун — вайрона. Зару зўр доимо кучлилар томонида. Илму маърифат ҳамма вақт кучлилар хизматида бўлади. Ҳусну латофат, маишату базм, шуҳрату ғурур зўрларники. Ожизлар фақат тобе бўлиб, кучлиларға хизмат қилмоғи керак!...» (Ўша журнал, № 9, 1974 йил, 53-бет.)

Юқоридаги ҳукмдорлар ва мансабдорлар, уларнинг атрофидагилар ва уларға эргашганлар оқибатда мамлакатда шу даражада ғоят оғир шароит яратадиларки, «ҳар бир одамнинг орқасида ханжар ушлаган бир қўл турганга ўхшарди» (ўша журнал, № 10, 1974 йил, 82-бет).

Булар одам қиёфасидаги қашқирлардир, холос. Адиб буларни моҳият ҳамда манфаатча бир лагерь вакиллари деб шундай тарзда жонли ва аниқ фаолиятда тасвир этади.

Шу билан бирға адиб уларға қарши турган ажойиб ижобий образлар галереясини яратади. Уларнинг ҳар бири катта муҳаббат билан чизилган бўлиб, узук кўзидай кўркемдирлар, асарға безак бўлиб тушгандирлар.

Булар ҳам анчагина. Лекин бош қаҳрамон Меъмор — устод Нажмиддин Бухорий, унинг қизи Бадиа, ўғли Низомиддин, шогирдлари ва дўстлари Зулфиқор Шоший, Заврак Нишопурий, Ғаввос Муҳаммад, Хорун бўзчи асарда узоқ иштирок этиш ва тўлақонлилиги билан алоҳида аҳамиятга эгадирлар, марказий сиймолардир. Уларнинг ҳаммаси конкрет шароитда ва ҳаракатда, ривожланиш ва курашда тасвирланадилар, тобланадилар, руҳан боёлиб, янги-янги қирралари очилиб бораверади. Меъмор аксар воқеаларда марказда туради. У ўзини жуда камтар тутадиган, оғир-вазминли, жуда юксак фазилатли бўлиб, бинокорлик илми ҳамда санъатида ўз даврининг энг буюк алломаларидандир. У ўз ҳаёти ва ижодининг бутун маъносини халққа, қурилиш ва тараққиётга ҳалол ва фидокорона хизмат қилишда кўради. Зулмини, хиёнат ва худбинликни жуда нафратлайди, фитна-фужур, ифво, ҳасад ва бўҳтон билан машғул бўлувчилардан беҳад жирканади. Мустабид ва мунофиқ шоҳу мансабдорларга муносабатида мурасиздир. Шу туфайли умуман унинг ҳаёти ва фаолияти жуда мураккаб ва оғир шароитларда кўрғазилади. Уни ғоят ҳақгўй ва ҳалол, адолатпарвар ва принципиал¹ бўлганлиги учунгина эмас, улуғ меъмор бўлганлиги учун, бошқа ҳайратомиз бино қад кўтартирмасин, деб ҳам ва хуруфийларга тарафдорликда айблаб ҳукмдор Шоҳруҳ, шаҳзода Иброҳим Султон ва авантюрист Аҳмад Чалабий қаттиқ таъқиб остига оладилар, ҳар қандай бўҳтон тарқатадилар, ажойиб ва ягона ўғли Низомиддинни давлатга қарши қаратилган хуруфийликда айблаб қатл қиладилар. Уни бутун ишлардан ва жамоатдан четлатадилар, асабиға тегиш ва шу йўл билан тезроқ йўқотиш мақсадида ҳар қандай разил ва аччиқ ҳийлалар ишлатадилар, одамлар кўзи олдида камситиш ва обрўсини тўкиш учун барча қабиҳликларни ишга соладилар. Бу, албатта, уларнинг заифлиги ифодаси эди, халқ орасида жуда катта обрўга эга бўлган, улуғ адолатпарвар ҳамда аллома санъаткордан қўрқиб қалтирашлари оқибати эди... Улар ниҳоят, бечора меъморни халқ ҳамда маориф-маданият фойдасига қураётган мадрасасини ташлаб, дили қонга тўлган, ёқаси аламдан чок бўлган ҳолда ўз шогирдлари билан Ҳиротни тарк этишга мажбур қиладилар. У яширин тарзда ва дўстлари ёрдамида Бухорога жўнайди.

Бундан у руҳий тушкунликка берилмайди, ўзини аввалгидай бардам ва ишчан тутади. Чексиз ғам-ғуссага ва кексайганлигига қарамай, йўлда сувсиз фуқаро фойдалансин ва чўпонлар қийналмасин, деб ажойиб сардоба куради ва шундан кейин Бухорога кириб боради.

Меъмор Нажмиддин Бухорий ҳар нарсадан олдин чуқур ва ёрқин гуманистик характерга эга бўлган образдир. Унинг учун ҳақиқий инсон ва инсоний фазилатлар, инсон қадр-қиммати ва манфаати ҳар нарсадан, шу жумладан, миллий ва диний айирмаликлардан юқори туради, афзалдир. Унинг бу ажойиб гуманистик дили ҳар масалада, жумладан, Амир Темур томонидан ўз вақтида Ҳиротга ҳайдаб келтирилган ва моҳиятча қул ҳолига солинган гуржи Журжий (Георгий) билан бўлган муносабати ҳамда мулоқотида ҳам кучли ифодаланган. Худди шу юксак инсонийлик ва инсонпарварлик уларни бир-бирларига яқинлаштиради, дўст, ҳамдам ва ҳамдард қилади. Шундан шаҳодат берадиган икки ажойиб лавҳани келтирай.

1. Ҳиротда мадраса қурувчиларга иш ҳақи бермай, қурилишни таҳдид остида қолдирган Аҳмад Чалабийдан ва ўзаро урушлардан жуда хафа бўлган Меъмор билан Журжий орасида шундай сўзлашув — ҳасратлашув юз берди:

«— Таажжубланманг, Меъмор, Аҳмад Чалабий саройнинг «кўзи». Шунақа ҳаром одамлар ўз эгаларига яхши хизмат қиладилар. Подшоҳингиз энди ўз жиянига қарши уруш очди. Ўз жиянини ўлдириб, мол-мулкни талаб келади. Қиёмат яқин, Меъмор, агар қиёмат яқин бўлмаса икки амакивачча бир-бирига тиг кўтарадимиз?! Бу келишмовчиликда минг-минглаб авомнинг боши кетади, болалар етим қолади... Шаҳарлар вайрон бўлади... Мана, буни қаранг! Мана, сиз билан биз, икки кекса ҳам бу урушнинг машаққатини чекаётирмиз. Подшолар обрў талашади, бизлар жон берамиз... Биз, Хуросондаги гуржиларнинг тутқун, қул бўлишимизга ҳам уруш сабаб. Темурнинг беаёв ўткир қиличи бизларни ватандан жудо қилди. Дунёда ҳамма нарсадан азиз, шафқатли Гуржистонни бир кўриб ўлсам, рози эдим...»

Меъмор! Ишни тўхтатмаймиз! Иш оз қолган. Биз бу мадрасани темурийлар учун эмас, Хуросон фуқаросига соялпмиз. Кейинги бола-чақалар, Қофқоздан қилич кучи билан олиб келинган бир тутқун гуржи устаси ҳам бу

мадрасага гишт қўйган, деб эслашар, ҳақимизга дуо қилишар... Мана шу бизга ҳамма нарсадан қимматлироқ. Хафа бўлманг, биз ҳақ олмасдан ҳам ишлаймиз...

— Ундоқ деманг, Журжий. Сизнинг инсофли одам эканингизни бунда ҳамма билади. Яхши истак учун ташаккур! Сизга худо ёр бўлсин, тезда ўз юртингизга— қавму қариндошларингиз ёнига омон-эсон боришингизга худойи таолонинг ўзи йўл берсин, омин!— Меъмор юзига фотиҳа тортди» (Ўша журнал № 9, 76-бет).

2. Меъмор Хуросондан қувилиб чиқиб кетаётганида Журжий ўз ўғли билан унинг ҳузурига келади ва қурут ҳамда пишлоқ солинган чарм қопчани бериб айтади:

— Муҳтарам зот, сизга ҳамдардлигимни изҳор қиламан... Шаҳардан чиқиб кетаётганингизни эшитиб, яна ҳам қайғурдим. Сиз билан бизнинг қисматимиз жуда ўхшаш... Сиз — меъморсиз, мадрасаю минора қурдингиз, мен — тошқалъалар қурганман. Касбим мени бу ерларга етаклади... Меъмор, мана шу нарса ичидаги пишлоғу қурут йўлда керак бўлади. Аммо мана шу чарм қопчада хислат кўп. Мени Қазбек тоғи этакларидан, Терек ва Кура дарёлари соҳиллари, ундан сўнг Хазар денгизидан ўтиб, қумликлардан пиёда ҳайдаб келишди. Шу узоқ йўлда мана шу чарм қопча бирга бўлган — хўрак тоза туради, сув ҳам солсангиз оқмайди, шуни олинг. Бу диёрларга келиб топган яккаю ягона қадрдон дўстим сиз эдингиз,— у кўзига ёш олди.

— Ташаккур, уста Журжий!

— Сиз кетганингиздан кейин менинг ҳолим ним бўлади! Ҳам ватандан, ҳам дўстдан жудо...

— Азизим, сизга ҳам нажот тегиб, ўз туғилган юртингизга боринг, қариндош-уруғлар жамолин кўринг, илоҳо омин!

— Айтганингиз келсин!— Журжий унча қовушмаса ҳам ўз дини таомилини қилди.

Улар алламаҳалгача гаплашиб ўтиришди. Бунчалик содиқ дўстлар камдан-кам бўларди» (ўша журнал, № 10, 81—82-бетлар).

Адиб ҳақиқатан ҳам Меъморнинг Ҳиротдаги, айниқса, охирги вақтларини жуда даҳшатли ва машаққатли ситуацияда кўрсатиб, қуюқ бўёқли ва ўта ҳаяжонли руҳий кечинма лавҳаларини яратади. Бу аввало, Меъморнинг биттаю битта ўғлининг қатл этилиши билан боғлиқ бўлади. Адиб мана шу чексиз ачинарли ва аянчли

актдан усталик билан фойдаланади ва чолнинг хусусан шу фожиаси билан тақозо қилинган гоят оғир ва мураккаб психологик ҳолатларини таъсирчан қилиб тасвирлайди.

Мана, масалан: келаси жума куни бу ваҳшиёна қатл ҳақидаги «машъум хабар шаҳар аҳолисига маълум бўлиб, «подшога суиқасд қилганлар осилибди...», деган гап оғиздан-оғизга ўтди. Меъмор сарпойчан, ранги оқариб югурганича саройга борди; агарда уни ҳозироқ амирзода Бойсунқур ҳузурига киритмасалар, дод деб бозорга боражаги, ундан сўнг мадраса пештоқидан ўзини ташлаб юборишини айтиб, дарвоза олдида ўтириб олди». Уғли ўлдирилганлигини эшитиб дод солди:

«— Э, худо, бу қандоқ кўргулик! Э, худо, менинг жонимни олсанг бўлмасмиди! Қани адолат?— Меъмор ердан ёғжимлаб тупроқ олиб ўз бошидан сочганича, бақириб, дод солиб саройдан чиқиб кетди.

У то ҳовлисига етиб боргунича бақириб, кўчаларда мункиб, ерга ағанаб, яна ўрнидан туриб, деворларга бошини урди. Ҳовлисига кириши билан ўзини ерга отди. Заврак Нишопурий билан Ғаввос Муҳаммад Меъморни кўтариб, хонага олиб киришди. Бу гапни эшитган Маъсумабекам ҳам дод солди. Фақат Бадиа қотиб қолди...

Меъмор Бухорий хотини, қизи ва икки шогирди билан тунни мижжа қоқмай ўтказишди. Азонга яқин Бадиа бодом ёғидан тайёрланган доруйи беҳушдан озгина бериб отасини ухлатди. Онаси ҳам мурдадек қотиб қолди — улар ғариб ва ҳақир одамлар каби бошларини ичига тиқиб ётишарди. Улар бепаҳоқ, бесуянчиқ, жамиятдан қувиб юборилган осий одамлардек ўз хоналарида ётишарди...» (Ўша журнал, № 10, 1974 йил, 73—74-бетлар.)

Бу кўчирмадаги тасвирланган даҳшат ҳар қандай қалбни парчалаш кучига эга бўлиб, ҳам мазкур конкрет шахсларнинг, ҳам бутун жамият ва даврнинг қонли иллатиyo фожиасидай кўзга ташланади...

Қуйидаги нозик лавҳада эса адиб инсон психологиясининг бошқа нюансларини усталик билан намоён этилади.

Меъмор Ҳиротдан Бухорога қайтиб келиб, ўзи ўсган ота ҳовлисига яқинлашади ва киради. Шунда юз берган ҳолат мана қандай чизилади, тасвирланади:

«— Мана шу кўчага бир қарагин, қизим,— деди Меъмор,— шу кўчада катта бўлганман...

— Мунча тор?

— Бизнинг кўчамиздан ҳам торроқ кўчалар бор.

— Бу кўчаларда одамлар юрганми ё чумолилар? Супуриб туришмайдими дейман!— Бадиа атрофига аланглаб, бурнини жийирди.

Бу кўчалар Бадиага унча ёқинқирамаётганини, Ҳиротдагидек дабдалар йўқлигини сезиб турарди Меъмор.

— Сен бу кўчаларга менинг кўзим билан қарагин!

Меъмор секин эшикни итарди. Ундан кейин тақирла-тиб ҳам қўйди. Эшик очиқ экан, ичкарига киришди. Ҳеч ким йўқ, жимжитлик. Меъмор айвонга қаради, пешайвоннинг ўша тўрт устуни кўзига оловдек кўринди. Бу устунлар Меъморнинг ёшлигини эслатади: ўша мих ҳамон турибди. Бу михга у мадрасадан келгач, китобдафтарлари солинган жилдини илиб қўярди. Ҳовли юзига ётқизилган оби ғиштлар ўша-ўша... Пешайвонга чиқаверишдаги ғишт синган бўлиб, ярмига бошқа ғишт синиғи қўйилган эди. Бу ҳам ўша-ўша. Айвон устунига ҳижрия ҳисоби билан мадраса таҳсилини ёзиб қўйган эди, у ҳам ўчиб кетмабди. Ҳовли ўртасидаги бир туп тут яна ҳам каттароқ бўлибди-ю, барибир ўша-ўша. Меъмор ошхонага, ўтинхона, ҳужра ва болохона зиналарига ҳам чиқиб кўрди, ҳаммаси ўша-ўша. Ҳовли ўртасида, бир қўлини тутга тираб, отасининг ҳаракатларини кузатиб турган Бадиа таажжубланиб, ёнида турган Уста Нусратга қараб қўйди.

— Отамлар ҳеч тўймаптилар.

— Одамзод учун туғилиб ўсган еридан азиз ер йўқ дунёда, қизим.

— Кўриб бўлдингизми?— деди Бадиа ҳайратланиб.

— Кўрганим билан тўймайман. Буни қара, ўша йигирма йил илгари ўзим қўйган тарнов ҳам шундоқ турибди...» (Ўша журнал, № 11, 1974 йил, 130—131-бетлар.)

Бу, чуқур реализм билан чиройли психологизмнинг яхшигина бирикмасидир.

Шуни ҳам айтиш керакки, адиб Меъморни бир томонлама, замон ва макондан ташқарида турган тарзда талқин қилмайди. Аксинча, ҳам ўшал давр савиясида олади, ҳам даврдан илгариланган қилиб тасвирлайди. У, бир танқидчимиз айтганидек, ҳаммиша бир вазиятда — савияда қолган образ эмас. Адиб унинг ғоявий эволюциясини яхши ва реалистик кўрсатади, буни шош-

масдан, реал ҳамда конкрет ҳаётни ҳатлаб ўтмасдан, оғир ва мураккаб ситуацияларда усталик билан қилади.

Меъмор ҳукмдорларга қарши курашувчиларнинг (хуруфийлар ва ҳоказо) актив ҳаракатларини авваллар жудаям маъқуллайвермаса-да, лекин шундай ҳаракатдагиларга ҳусн-рағбат билан қарарди. Аммо кейинлар зулм ва зуғум кучайган, ҳукмдорлар ва бошқа бадкорлар очик фош бўла борган сари Меъмор бу ҳаракатларга ҳам ҳусн рағбат билан қарагандай бўлаверади.

Умуман, Меъмор бир вақтлар шоҳдан адолат, осудалик ва ҳатто ер инъом қилишини кутарди, ишонарди. Лекин айниқса ўгли қатл этилгандан кейин унинг «кўзи мошдай очилди. Ҳали подшодан бизга суюрғола¹ бўлади, деб юрган эдим, мана у!» дейди Меъмор ўгли кўмилган ерга келиб. Сўзида давом қилиб, айтади: «Мўғуллар Утрору Нур ва Зернукни², йўқотиб юборганини афсус билан айтардик, аммо ўзимизнинг подшоларимиз, ўзимизнинг туркий уруғларимиз ўзимизни йўқотиб юборяпти,— деб оҳ урди Меъмор.— Бу Фожиа ҳамма учун моҳак тоши³ бўлди, сен юз йил садоқат билан меҳнат қилу агар подшо сендан бад олса шу лаҳза ёстигинг қурйди. Ўғлимнинг фожиаси — эл учун моҳак тоши бўлди... Хуросон энди мен учун ҳаром... Ҳозир кўза синдирган азиз!.. Кейинги пайтларда нуктадонлар эмас, хушомадтўйлар азиз бўлиб қолди...

Чол кун бўйи шундоқ гапларни айтиб, йиғлаб ўтирди. Овқат ҳам емади... (Уша журнал, № 10, 1974 йил, 77-бет.)

Бу Ҳиротда рўй берган эди. Кейин Бухорода юз берган қуйидаги лавҳа-мисолда эса Меъмор «кўзи очилмаганлиги»нинг сабабларини янада чуқурроқ ва кенгроқ қилиб кўрсатади (киборлар ўлтиришига бориш ҳақидаги таклифни рад этиб):

«Мен у мансабдор ҳокимлардан жирканаман! Улар еб-ичиб, семириб, кекириб, бир қуртдек ўлиб кетадилар... Улардан фуқарога фойда йўқ... Шундоқ ўлиб кетаман, лекин уларга бош эгмайман! Улар менинг хизматларимни билишмади! Улар ўғлимни ўлдиришди! Улар мени қувгин қилишди! Улар... Мана, Меъморнинг аҳволи қандай! Биз жой соламиз, улар тўрга чиқиб ўти-

¹ Ер инъом этиш.

² Шаҳарлар номи.

³ Тилла билан жезни ажратадиган тош.

радилар! Биз бугдой экиб, нон қиламиз, улар ейдилар. Биз меҳнат қиламиз, иззату обрўни улар оладилар! Аблахлар!..» (Уша журнал, № 11, 1974 йил, 134—135-бетлар.)

«Шоҳруҳнинг тахтда узоқ вақтдан бери ўтириб қолгани райят жонига тегди. У отаси даврида мустаҳкамланган салтанат тепасида ишрат суришдан ташқари, кейинги пайтларда ўз қўли остидаги кўзига ёмон кўринган эътиборли зотларни қийнаш, жазолаш билан овора бўлиб қолди. Ҳар бир совуқ гап, фитнаю чақимчиларга қулоғини тутар, эркинроқ фикр юритувчи, софдил арбобларни қувғинга солиб, эътиборини пасайтирарди» (Уша ерда, 127-бет).

Бу сўзларни қалби ўта кучли алангали нафрат ҳамда қатъият билан тўлиб-тошган одамгина айта олади. Меъморнинг қуйидаги ғоят зўр ғазабли нидоси эса юқоридаги айтилганларга ажойиб хулосадай эшитилади:

«Подшоҳларнинг тахтда узоқ ўтириб қолгани — фуқаро заволи, уларнинг тез-тез ўзгариб тургани маъқул. Бу дунёда ўлмайдиган одам йўқ, бировга ўлим тилаш яхши эмас, аммо ҳар қалай, ғарибларнинг эмас, подшоҳларнинг ўлиб тургани яхши...» (Уша журнал, 128-бет.)

Зулфиқор Шоший, Заврак Нишопурий, Хорунбек бўзчи ва Ғаввос Муҳаммадлар ҳам муваффақиятли яратилган образлар бўлиб, уларнинг ҳар бири ҳам ўз мустақил ўрни ва дунёчаси бор, ҳам бош қаҳрамон Меъмор образини янада чуқур очиш, тўлдириш ва унинг бой маънавиятини, гўзал фазилатларини атрофли намоён қилиш вазифасини бажардилар. Улар шу тарзда ҳамиша ва ҳар ишда ўз устозлари — Меъмор билан бирга, ҳамдам ва ҳамдардирлар, ўз ҳаётлари ва фаолиятлари маъносини шу улуг устозга ва унинг касбкорига, санъатига, илмга сидқидил хизмат қилишда кўрадилар. Булар орасида, курашда азалдан энг активи, эҳтиёткор ва тадбирлиси Хорундир. Унинг касби бўзчи бўлиб, маслаги хуруфийликдир. Золимларга қарши халқ қўзғолонини кўтаради, шу ҳаракат бошида туради. Бу исён ваҳшийларча бостирилгандан кейин ҳам хуфия тарзда курашни давом эттираверади, охирги олишувга тайёрланади ва ниҳоят ҳукмдорлар томонидан қатл этилади. У шу қадар изчил, қаҳрамон, пўлат иродали исёнкор инсондир. У ва у аъзо бўлган яширин хуруфийлар фирқаси санъат, маданият аҳлларини беҳад ҳурмат

қиладилар ва қадрлайдилар. Шунинг учун у ўз муҳаб-
бати, эътиқоди амри билан ва фирқа бошлиқлари топ-
шириғи билан Меъмор ва унинг оила аъзоларини ҳатто
Ҳиротдан Бухорога олиб келиб қўйишдек, уларни хавф-
хатарлардан, ҳаётини қотиллар таҳдиди ҳамда суиқасди-
дан сақлаб қолишдек жуда катта, мураккаб ва мушкул
вазифани бажаради.

У, оёқ ости қилинган эзгулик, нафосат ва эркинликни
ардоқлайдиган, зулмга қарши актив курашга интилаёт-
ган ҳамда курашаётган, лекин ўша вақтлардаги объек-
тив шароитлар қонуниятни туфайли мағлубиятга маҳкум
этилган меҳнаткаш халқ ва унинг озодлик ҳаракатлари-
нинг тимсолидир, тажассумидир.

Энг катта маҳорат билан яратилган энг ёрқин образ,
Меъморнинг беҳад гўзал ва севимли қизи Бадиадир. У
адабиётимизга кейинги вақтларда киритилган энг яхши
янгиликлардан биридир. У чиндан-да, ҳам замон зебоси,
ҳам одамзод бадиаси, ҳам инсон дили ва ота олами
безагидир. Турган-битгани ҳаё ва ақлдан, тадбиркорлик
ва эҳтиёткорликдан, меҳр ва муҳаббатдан иборатдир.
Унда аввало қизларга хос ўта чиройлилик, оригинал-
лик, табиий шўхлик ва энг юксак малоҳат, назокат, энг
ажиб дилдорлик ва энг нажиб дилоромлик, малоҳат ва
фусункорлик мужассамлашган. Унинг қизларча маъна-
вий гўзаллиги ва назокати биринчи навбатда ва энг кўп
унинг ўзига хос қандайдир ўта ажойиб ҳамда сирли,
сеҳрли шўхлигидадир.

Шу билан бирга унда ғайратли йигитларга хос ботир-
лик, активлик, жанговарлик, журъатлилик бор, шундай
характер ва руҳ уни безаб туради, унга баркамоллик
бахш этади. У ҳатто машъум давр тақозоси ва қотиллар
кенг қанот ёйган шароитлар талаби билан кўпинча қўй-
нида ё қўнжида ханжар сақлайди ва йигит кийимида ҳам
юради.

Бадиа мана шу икки хусусият ҳамда фазилатнинг,
латофат ва жанговарликнинг ажойиб синтезидан ташкил
топгандир.

Адиб бу образни чизишда ҳам реализм талабини
унутмайди. У, Бадиани ҳаракатда ва ривожланишда
кўрगाзади, оиласидаги ва теварак-атрофидаги ҳаёт ҳам
одамлар билан узвий боғлиқликда олиб, конкрет дав-
ҳалар ҳамда воқеаларда ва мантиқий асосланган тарзда
унинг эволюциясини кўрсатади.

Мана, чунончи, у бир вақтлар қандай эди:

«Ўғил болаларга ўхшаб, чалвор кийиб, белини камар билан боғлаб олган шаддод Бадиа акасининг димишқий исфиҳонини камарига осиб кўрар, ҳовлида боғлоқлик турган отга минмоқчи бўлар, онасининг эътирози билан бир оз тортиниб, отдан узоқлашар, лекин бўйи чўзилиб, кўкраклари бўртиб чиққан гўзал қиз ҳовлида қандайдир ғалаба завқи билан чарх айланиб юрарди. Ичидаги ғайрату сарбозларга хос шиддаткорлик танига сиғмасди...

«Ғанимни ўлдириш савоб». Отасининг салтанат олдида катта ҳурматга эга экани — Бадианинг қалбига ҳам фидойилик туйғуларини солган эди. Агар у йигит бўлганида, ҳеч шубҳасиз подшо учун жангларга борарди. Салтанат учун қурбон бўлишга тайёр...» (Ўша журнал, № 9, 1974 йил, 68-бет.)

Лекин вақт ўтиши билан қиз катта бўлгани сари, мураккаб ҳаёт, бирин-кетин пайдо бўлаётган ва кўпаяётган адотлатсизлик ҳамда фожиалар унга таъсир этмасдан қолмади. Айниқса, яккаю ягона ва чексиз севимли акаси Низомиддинни қатл этишлари ва отаси бошига тушган беҳад оғир кулфатлар унинг ҳам юрагини парча-парча қилиб ташлади ва «кўзини очди». Мана, бир пайт, ёмонликларни ҳукмдордан эмас, фитна-фужурчилардан деб ўйлаган ва ҳукмдордан адолат кутган отасига нималар дейди Бадиа:

«— Ота, содда бўлманг! Сиздек бегуноҳ бир одамнинг бўйнига тавқи лаънат илишди, оғамни ўлдириш ҳам, сизни сафдан чиқариш ҳам—бизни душман деб билганидан! Уларнинг ақли ҳамма нарсага етади—ҳамма иш ўйланиб қилиняпти. Содда бўлманг, отажон, улар очиқдан-очиқ душман, бизни йўқ бўлиб кетишимизни истайдилар. Сизни зиндонга ташлаб ёки очиқдан-очиқ ўлдиришга кучлари етмайди. Агар бундай иш қилганларида бутун Хуросон оёққа турарди. То қиёмат бу хунрезлик доғини юва олмайдилар. Шу сабабли сизни ҳайдашди. Бошқа одам бўлганида ўлдиришарди. Бойсунқур мирзонинг гапига ишонманг!.. Қани энди ўша сарбадорларнинг сардори Мавлонзодами, Қалавийми, хуруфийлар сардори Фазлуллоҳми, Хорун бўзчими, ҳозир тирик бўса-ю, мени жангга бошласа! Мен оғам шамширини кўтариб, жангга кирардим ва ўз қўлим билан подшоҳнинг бошини узардим! Хуруфийлар, маълум бўлдики, жуда ожиз ва бетадбир. Пичоқ билан

подшоҳ (Шоҳруҳ — В. З.) ёнига борган Аҳмад Лур («Меъмор» романи шу воқеадан бошланди — В. З.) юрагини мўлжаллаб урмайдими! Қорнига урибди-я, нодон!» (Уша журнал, № 11, 1947 йил, 89-бет.)

Бадиа тақдирининг охири ҳам мазкур эволюцияни қиёмега етказилгани ҳамда оқибати бўлди: Бухорода бир неча йил тинч яшалгандан кейин мустабид Абу Саид истилочилари бостириб кирадилар, ёппасига ёнғин, қирғин бошлаб, талон-торож қилишга киришадилар. Бадиа қилич яланғочлаб шу бало тўфонига қарши жангга ташланади, ҳайратланарли даражада баҳодирлик кўрғазади ва шараф билан ҳалок бўлади. Бу жиҳатдан ҳам Бадиа ғоят гўзал ва жозибали бўлиб, ҳозирги адабиётимизга қўшилган қимматли ёрқин образлардан биридир.

Яққол кўриниб турибдики, адиб уни жуда катта муҳаббат ва юксак илҳомли меҳнат билан яратган.

Шу ерда, шу тақдир ниҳояси билан алоқадор тарзда бир жуда муҳим нарсани айтиб ўтмоқ лозим.

Айниқса узоқ кечмишга, ундаги халқ ҳаётига, қаҳрамонликларига ва актив ҳаракатларига бағишланган ҳақиқий бадий асарнинг ёки унинг муҳим қисмларининг шу халқ ижоди — фольклорсиз, фольклор таъсирисиз бўлиши амри маҳолдир. Хусусан, агар ёзувчи кичикликдан қаҳрамонона кечмиш ҳақидаги эртақларни эшитиб катта бўлган шахс бўлса, «Меъмор» муаллифи ҳам шу туфайли бўлса керак, (романда кўп тилга олинган Лutfий қаламига мансуб деб келинаётган «Гул ва Наврўз» достонининг ҳам таъсири сабабли бўлса керак) халқ ижодига хос бўлган характер, приём ва стилдан, актив романтизм воситаларидан фойдаланган. Бу айниқса Бадиа образи ва унинг қатор ҳаракат ҳамда ишларида кўзга ташланади. Масалан, бу уни баҳор сайлига чиққанларида олиб қочиб кетмоқчи бўлган зўравонни ўлдиришида, яна ўша Бадианинг юқорида эслатиб ўтганимиз Абу Саид каллакесарлари билан қилган жангдали кўрсатган ҳаракат ҳамда баҳодирликларида намоён бўлади.

Мана шундан шаҳодат берадиган ва мазкур жанг тасвиридан олинган бир характерли (узунроқ бўлса ҳам жуда қизиқ ва муҳим бўлганлиги учун кўпроқ кўчирма келтирамиз):

«Титраб, от чоптириб келаётган Бадиа кўчани тўлди-

риб келаётган ғолиб ва мағрур душман отлиқларидан бирига рўпара бўлиб, жон-жаҳди билан қилич солди. Отлиқ ялт этиб тушган ногаҳоний қилични пайқамай ҳам қолди. У гурсса ерга қулади. Шу дамнинг ўзидаёқ Бадиа чап томонидаги отлиққа ҳам қилич урди. Димишқий исфахон Абу Саид сарбозининг орқа томонига тегдими, у салом бергандек боши ерга эгилди-ю, кўзларини ола-була қилиб йиқилди. Бадиага қилич уришга қўл кўтараётган отлиқнинг орқасидан дарҳол Заврак қилич урди. Аммо отлиқлар орасида қолган Завракнинг елкасига ҳам қилич тушиб, ерга қулади. Бу ҳолни Бадиа кўрмади. У рўпара келган сарбозга қилич уриб қулатарди. Унинг танида қандайдир фавқулудда ғайри табиий бир куч пайдо бўлиб, мушукдек олазарак, кўзлари косасидан чиқиб кетган, ҳеч нарсани сезмас, фақат рўпара келган душман сарбозига қилич билан човут соларди. У баъзан тагидаги отнинг бўшлиғига қарамай, икки кўзи душманда, пайдар-пай шарақашуруқ қилич урарди. У ҳозир қиличини ҳам қўйиб, душманга сапчиб, тишлари билан томоғини узиб ташлашга ҳам тайёрланарди. Душман сарбозлари рўпараларида қандайдир бир телба, эркакларга ўхшамай ҳаракатлар қилаётган кимсага кўз ташлашиб, юракларига ваҳима тушди. Бу телба сарбоз ҳозирнинг ўзидаёқ тўрт кишини чопиб қулатди...

Ҳозироқ қилич тушиб калласи узилиб кетишини хаёлига келтирмай, жуда ҳам эпчиллик қилиб, сарбозларга ҳамла қилаётган, рўпара бўлишмаган чоғда унинг ўзи отлиқлар устига бостириб бораётган, ҳеч нарсдан тап тортмай қилич солаётган «бухоролик»дан Абу Саид сарбозлари чўчиди. Тор кўчага кириб келган душман сарбозидан уч киши ерга қулаб, бошқалари оти бошини қайириб, катта кўча томон қочди. Бу ҳолни кўриб, танига жон кирган сардор: «Ҳа, ҳа! Қочишди, қувиймиз!» деди. Бадиа қочиб кетаётганларни қувиб, катта кўчага, ундан мадраса рўпарасидаги майдонга чиқиб, орқасидан етиб келган бухоролик сарбозлар билан бирга жангга қўшилиб кетди. Улуғбек мадрасаси ёнидаги жанг қисқа бўлди; бу ерга қуйилиб келган Абу Саид сарбозлари бир лаҳзадаёқ бухороликларни чопиб ташлади. Отдан қулаб, ерда оғзидан қон оқиб ётган сардорга кўзи тушган Бадиа: «Мана энди, сардор ҳазратлари, мени суриштирасиз...» деди ичида. Шу лаҳза

унинг қўлига тушган кучли бир зарба қилишни учириб юборди. У сўл қўлини этиги қўнжигга тиқиб, ханжарини олаётган эди, отга қилич тегиб, икковлари ҳам баробар ерга қулашди. Йиқилган Бадиа узангидан оёғини чиқариб олаётганида, атай уни ўртага олган уч-тўрт сарбоз отдан сакраб тушиб, қўлларини бураб ерга босишди. Бошида чуваланиб қолган салласи билан қўлларини маҳкам боғлаб, бўйнига арқон ташлашди. Бадиа тор кўчадаги жангдан душманни суриб, катта кўчага ва ундан Улуғбек мадрасаси ёнидаги майдонга чиққанида салласи чуваланиб, узун сочлари орқасига тушиб қолган эди...» (ўша журнал, № 11, 1974 й., 360—361-бетлар.)

Бу — гоят ҳаяжонли чуқур ва шозик психологик ҳолатдан иборат бўлган лавҳа! Унда аввало, юқорида айтганимиздек, фольклор приёми ва таъсири излари бор. Иккинчидан Бадиянинг йиллар мобайнида ўзининг ва оила аъзоларининг бошидан кечирган даҳшатли кулфатлари алами, ҳозир эса ўғли ва эридан, бошқа азиз одамларидан жудо бўлганлиги ҳамда атрофда юз бераётган қирғин алам-андуҳлари, ғазаби шундай ниҳоят даражада қудратли алаҳга олаётган эдики, буни ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмасди. Шундай мустасно ситуацияларда одамда баъзан қандайдир ҳаддан зиёд куч ва қатъият пайдо бўлади. Ахир, шундай пайтларда ўзини бўрига ё ўтга ташлаганлар бўлмаганми! Бадиада ҳам шундай ҳеч тасаввур қилиб бўлмайдиган ғайри табиий куч ҳамда қатъият пайдо бўлган эдики, уни тўхтатиш ва унга бас келиш мумкин эмас эди... Учунчидан, Бадиянинг мазкур жангдаги фавқуллодда ҳаракатлари, журъати ва баҳодирликларига ишонишга ёрдам берадиган, ишонишни кучайтирадиган, яъни бу романтик характердаги саҳнага маълум даражада реалистик бўёқ ҳам берадиган муҳим деталлар ҳам бор: Бадиянинг душманга қўққисдан келиб, ташланиб қилич солишлари; Заврақнинг унга ёрдами ва бошқа бухороликлар билан бирга фаолиятда бўлиши, жанг қилиши; унинг ўта шиддатли, ғайри оддий қилич чопишларидан, ташланишларидан, ҳамлаларидан душман сарбозларининг чўчиб, ваҳимага тушиши, ҳатто қочиши ва ҳоказолар.

Жуда муҳими: халқ қаҳрамонлик дostonларидаги, жангномаларидаги ўта шафқатсиз ва ғаддор ёв билан уруш майдонидаги олишувлардаги мислсиз баҳодирлик-

ларни яна жиддийроқ эсланг, уларнинг улкан аҳамияти-ни янада чуқурроқ ўйлаб кўринг!..

Айниқса мана шу айтилганлардан кейин, бир ҳурматли танқидчимизга Бадиа ҳаражатидаги бу олишув — жанг эпизодининг қандайдир келишмайдиган сунъий, ишониш қийин бўлиб кўринганлиги билан розилашиш қийинга ўхшаяпти.

Асар охирида адиб ўзининг романдан кўзлаган бош тезиси — мақсадига яна қайтади: бутун мавжудотнинг маъноси — ўзимман, деган ва ҳаммага азоб бериб барча эзгуликларни топталаган мустабид ҳокимлар, қилич солиб қаламни синдирган жоҳиллар, ҳукмдорлар ўтиб кетадилар, унут бўладилар, маданият мўъжизалари ва мўъжизакорлари эса ўлмайди, ҳамиша авлодлар қалбида ардоқланади.

Шундай қилиб, муаллиф мазкур мўъжизакорларга қарата чуқур муҳаббат ва миннатдорлик билан айтмоқчи:

— Олти юз йил ўтгандан кейин биз меросхўрлар ҳам эъзозлаймиз...

Бу билан адиб ҳам аввалги, ҳам ҳозирги, ҳам келажакдаги бунёдкорларни тараннум этмоқчи.

Ҳа, улуғ санъаткорлар номи, жумладан, меъморлик ва наққошлик ўлмайди, мангу яшайди. Улар ҳар қандай кучли бўлиб кўринган зулмат ва золимлардан, замон ва зўравонлардан ҳам қудратлидир. Романни қуйидагича чуқур фалсафий маъноли тарзда тамомлаш ҳам тасодифий эмас, албатта.

Барча бадкорлар — Шоҳруҳ ва Иброҳим Султон, Аҳмад Чалабий ва Худододлар аллақачон ўтиб кетдилар. Меъмор Нажмиддин Бухорий эса юздан ошган, ҳаёт... У бир вақтлар ўзи қурган мадраса ёнига келиб, устунларини алоҳида меҳр билан силайди, тарих билан сўзлашади, шунча йиллар мобайнида, ўзи учратган ва азобини чеккан, ҳар бир «Мен энг кучлиман», деб даъво қилган, кўп ўтмай ўлиб, тупроққа айланиб кетган ҳукмдорларни эслайди, санъат ва санъат аҳллари мангу қолажагини бутун теранлик ва жомил ишонч билан таъкидлайди ва ўша вақтлардаги умумий анъанавий тасаввурга кўра энг қудратли деб ҳисобланган худо билан хайёмона айтишади—у билан шундай «диалог»да бўлади:

«... Эй, танграм! Сен куч-қудрати, беадад лашкари, шаъну шавкати билан дунёни титратган Амир Темурни, Искандару Дорони, Чингизу Қутайбаларнинг жонини

олдинг. Нечун бир ғариб, ожиз меъмор кимсанинг жонини олишга қудратинг етмас экан?!»

«Ҳа, гап шунда, Меъмор! Мен сенинг жонингни ололмайман! Сен шундай ишлар қилиб қўйдингки, улар абадул-абад бу дунёда қолади. Мен сувсиз саҳро яратдим, сен унда сардоба қурдинг. Мен дарё оқиздим, сен унга кўприк солиб ўтдинг. Мен тупроғу сувни яратдим, сен ундан мустаҳкам ганчу ғишт ясаб, мадрасалар қурдинг. Мен сенга ақлу идрок бердим, сен эса, мислсиз тафаккуринг ила жаҳон сирларини очдинг, мен қилолмаган ишларни қилдинг. Йў-ў-ў-қ, мөн сенинг жонингни олишга ожизман! Сен абадул-абад бу ёруғ дунёда қолиб кетасан!»

Меъмор Нажмиддин Бухорий буларни хаёлан эшитиб, мадрасанинг ғиштин деворларига ёпишганича бақрайиб қотиб қолди.

Мана, шамол ва довулларга, ёмғир ва қорларга, тўзон ва оташларга бардош бериб, неча юз йилдан буён у қурган бинолар қад кўтариб турибди. Шу улкан биноларнинг бири тагида ғиштин деворга суянганча меъмор Нажмиддин Бухорий ҳам тирик турибди.

Шундай қилиб, улуғ Меъмор ўзи яратган улуғ кошо-нага ўзи қўшилиб сингиб кетгандай бўлиб, абадийлик касб этди...

Ҳа, санъат ва санъаткор ҳамон барҳаёт! У, муаллифнинг ўзининг отасига ҳам асрлар оша етиб келган... Бинобарин, «Меъмор»нинг пайдо бўлиши сабаблари ҳақидаги муаллифнинг ўзининг қуйидаги иловаси тасодифий бўлмай, буткул қонунийдир, автор самимийлигидан нишонадир. Унда романинг муваффақиятли чиқишини таъмин этган омиллар ҳам аниқ маълум бўлади:

«Қадимги меъморлар санъати кўпдан бери мени қизиқтириб келарди. Қошинпазлик, кулолчилик касби менга ота мерос бўлиб, идишларга нақш солишишига болаликдан ошнолигим, халқ усталарига ҳурмат ва эътиқодим улар ҳақида асар ёзиш ниятини туғдирди. Лекин ўз-ўзидан аёнки, бу эзгу ниятни амалга ошириш учун юқоридаги омиллар кифоя қилмас эди. Ўтмиш меъморлари яратган ва ҳамон кишиларни ҳайратга солиб турган обидаларни бевосита кўриш билан бирга, уларга алоқадор мавжуд тарихий манбаларни ҳам қунт билан ўрғанишга тўғри келди...»

Бу жуда таҳсинли ва ибратли!

Шу тарзда туғилди «Меъмор».

Азизим Мирмуҳсин! Неча-неча йиллар мобайнидаги теран ўйлаш, изланиш ва машаққатли меҳнатингизнинг яхши натижалар ила тугалланиб ҳамда ёшлиқдан Сизга ёр бўлган ва илҳом бериб келган орзуингизнинг ушалиб, қимматли роман шаклида мужассамлашгани билан табриклайман.

Ўз вақтида заҳматкаш қўли ва ижодкор қудрати билан қурилган кошинкорий қасрлар таъсирида ҳазрат Навоий битган эдилар:

Чарх еткурди ою кундин хишт,
Ясадур деб ер узра етти беҳишт.
Ҳар замон ўзга шакл этиб пайдо,
Шоҳ тамошосиға бўлуб шайдо...

Ҳа, ғоят гўзал айтилган.

Меъмор шундай «ер узра беҳишт» ясайдиган — мўъжиза яратадиганлардан! Уни шунча севиб, абадийлаштириб ва тараннум этиб, жуда хайрли иш қилгансиз. Балли, Сизга!¹

25. 11. 75 йил.

¹ Бир-икки маслаҳат: романни китоб қилиб нашр этишда баъзи жойларни қисқартирсангиз; тилини маълум даражада ўша замон тилига баъзи жиҳатлардан яқинлаштирсангиз; зулмат ҳокимлигига қарамай мавжуд бўлган ажойиб ва серқиррали халқ маданиятини, илм ютуқларини кўрсатишга айрим ерларда кўпроқ ўрни берсангиз, тарих ҳақиқати янада яхши, атрофлироқ сақланган ва асар яна ютган бўларди. Шуларни бир ўйлаб кўрсангиз.

МИТТИ ҲИКОЯТ ВА АЖИБ РИВОЯТ

I

Маълумки, умуман, илғор адабиётнинг, айниқса социалистик реализм адабиётининг жони, ўзаги, бош масаласи ва объекти инсондир, ҳар хил одамлар тақдири ва муносабатларидир, эзгу мақсад ва орзулар учун, шуларга эришиш ва инсонийлик вазифасини ўташ учун, шундай қилиб, юксак ва гўзал инсоний фазилатларга содиқ қолиш учун ҳаракат қилиш ва курашишдир, шу фазилатларни мазкур конкрет ҳаракат ва кураш процессида тарафдор этишдир, одамни ва унинг атрофидаги воқеликни тарихий-конкрет тарзда, бутун мураккабликлари ҳамда қирралари билан динамик ҳаракат ва ривожланишда олиб бадий ифодалашдир.

Ҳа, ҳамма гап одам борасида, унинг тақдири, диди, эстетик талаблари, ўй-фикрлари ва ҳаракати ҳиссиёти атрофида, замоннинг биринчи навбатда халқ дилини банд этган асосий белгиловчи масалалари, муаммолари устида кетади. Шундай асаргина ҳақиқий бадий адабиёт намунаси ҳисобланади ва яшашга ҳақли бўлади.

Энг қувонарли воқеалардан бири шундан иборатки, кейинги йилларда адабиётимизда ажойиб истеъдодли, бой дидли ва гўзал инсоний фазилатли бир қанча янги номлар пайдо бўлди. Уларнинг ҳар бирининг ижоди анчадан бери бадийатимизда ўзига хос хусусият, мустақам ўрин ва кенг ўқувчилар оммасига эга бўлиб олди. Уларнинг ҳар бири сўз санъати хазинасига ҳавасланарли ҳисса қўшдилар ва бадийатимизнинг эртанги кунини уларсиз асло тасаввур қилиб бўлмайдиган даражага кўтардилар. Гулчеҳралар, Абдулла Орипов ва Эркин

Воҳидов, Нормурод Нарзуллаев ва Барот Бойқобилов, Ҳусниддин Шарипов ва Сайёр, Жонрид Абдуллахонов ва Саъдулла Қароматов шулар жумласидандир. Мазкур сеҳрли ва саҳоли санъаткорлар даврасида адиб Мақсуд Қориев ҳам бордир.

Унинг қатор таланти асарлари (повесть, очерк ва ҳикоялари) юқоридаги талаб-шартларга жавоб берадиган бўлиб, яшашга ҳақли адабиёт асарларидандир. Ҳа, гарчи бадият оламига нисбатан яқинда одим ота бошлаган бўлишига қарамай, у шундай эътиборли ва кенг жамоатга манзур бўларли асарлар ярата олди.

Шуниси ҳам бор: асосий гап ва фазилат бу талаб-шартларга ғоявий жиҳатдан жавоб беришдагина эмас. Уша талаб-шартларга қандай йўл, усул ва воситалар билан жавоб беришда ҳамдир. Аслини қараганда масаланнинг, умуман, бадий ижоднинг энг қийин ҳамда мураккаб томони ҳам худди мана шундадир. Шу туйғайли ва шу боисдан энг қувонарлиси шундан иборатки, адиб мазкур вазифани бажаришда ҳам анчагина мақтанарли қобилият эгаси эканлигини кўрғази: одам оламини, жамият ҳаётини, интилиш, меҳнат ва курашларни бадий ифодалашда кўпгина ютуқларга эришди. У маълум даражада ўз услуби ва индивидуал хусусиятлари борлигини чиройли катта-кичик полотнолар тимсолида ва ажойиб лавҳалар мисолида намоён қилди.

Сўз аро шуни таъкидлаб ўтай: тўғри, адибнинг баъзи асарларида айрим образ, ситуация ва конфликтларнинг етарли ишланмаганлиги, бир хиллик, такрор, ҳатто схематиклик элементлари, стилда нўноқликлар мавжуддир, ечим аниқ бўлса-да, у ҳақда ортиқча сўзлаш ва изоҳлар ҳам бор. Лекин улар асосан авторнинг мураккаб адабиёт оламига яқинда кириб кела бошлаганлиги, бинобарин, ижодий тажриба қатор масалаларда етарли даражада бўлмаганлиги оқибатидир, равнақ ва ривож нуқсонларидир. Ҳақиқатан ҳам, агар адиб ижодини чуқур ҳамда атрофли назардан кечирилса, ундаги ҳозироқ намоён бўлган бадий маҳорат намуналарини, умумий етакчи хусусият ва ютуқларини, мунтазам ва узвий фазилатларга айланган ижобий томонларини ҳисобга олсак, шундай хулосага албатта келиш мумкин: Мақсуд Қориевнинг бадий маҳорат соҳасидаги потенциал имкониятлари катта ва бойдир, демак, ҳамма гап шу имкониятларни тўла юзага чиқариш, улардан борган сари яхши

ҳамда унумли фойдаланиб, улардан ҳар жиҳатдан баркамол асарлар тўқишдадир. Аминмизки, бунга албатта эришади адиб. Шунга асосланган ҳолда камоли ишонч билан айтиш мумкинки, юқоридаги тилга олганимиз ва бошқа нуқсонлар маълум маънода муваққатий бўлиб, борган сари ўртадан кўтарилаверади. Ҳа, адибнинг ҳозирги ижоди даражаси ва маҳорати савияси шундай дейишга асос беради. Энг муҳими шундан иборатки, ёзувчи бош масалада тўғри йўлни танлаган ва тўғри йўлда турибди. Энг асосий гап, шу йўлни мўл тер тўкиб, ижод машаққатларига мардона бардош бериб изчил ва сабот билан давом эттириш ҳамда камолот юксакликлари томон шаҳдам боришдадир. Шу жараённинг аввалини кўрмоқдамиз, унинг яхши бошланганлиги шоҳиди бўлмоқдамиз, десак ва қувонсак хато бўлмас, албатта. Тўғри, ҳар қандай тараққиёт бир текис бўлмаганидек, адибнинг юксакликлар томон бориши ҳам бир текисда кечмаслиги мумкин, лекин энг муҳими шундан иборатки, унинг бу юксакликларни нишонга олганлиги ва бунда йўл-йўлакай эришаётган муваффақиятлари яққол кўриниб турибди. Ҳал қилувчи ва қувонтирувчи нарса аввало мана шудир.

Ахир, адабиёт даргоҳига қадам қўйган, бир неча нарса ёзиб, кейин бошқа кўчага кириб кетганлар (қобилият йўқлиги ё озлиги сезилгандан кейин ёки бор қобилиятини қадрламаслик ва исроф қилишлик оқибатида) анчати бўлган. Катта қобилият бўлиб, уни ривожлантира борган, унга эҳтиёткорлик билан қараган ва уни борган сари яхши, баркамол асарларга айлантира борганлар ҳам бўлган, бор. Юқорида айтганимиздек, шундайлардандир Мақсуд Қориев. Бу ғоят муҳимдир. Бинобарин, адабиётшуноснинг, ҳа, адабиётшуноснинг айниқса ёшларга муносабатида, уларнинг ижодини баҳолашда энг зарур вазифалардан бири мана шу мураккаб «сир»ни очишга уринишда ҳамдир, ёзувчиларга ўшал «топилган», «кашф этилган» қобилиятнинг равнақига ёрдам беришда ҳамдир ва шу йўл билан унда ишонч ҳосил қилдириб, дадил одим очишга қизиқтира ҳамда олдинга интилишга саъй ярата билишда ҳамдир.

Шу боисдан мен умидли ижодни бошлаган ва катта йўлга эндигина кираётган адибимиз ҳақида биринчи батафсилроқ тақризни шу юқоридаги муқаддимаомиз фикрлардан бошлашни мақсадга мувофиқ, деб билдим.

Бу бир мақолада унинг бутун ижоди ҳақида сўз юрит-

моқчи эмасмиз. Чунки у анча асарлар ёзиб, ҳозироқ мунаққидларнинг бошини кўп ҳамда жиддий машғул этадиган, ўйлатиб қўядиган иш қилиб ва маълум ижобий маънода кўпгина «ташвиш» орттириб қўйди... Биз унинг айрим характерли шингил ҳикоятлари борасида ва ажиб ривоят — «Афросиёб гўзали» номли қиссаси ҳақида юқоридаги айтилганларга мисол тарзида бир неча мулоҳазалар изҳор этмоқчимиз.

II

Нақадар яхшики, республикамызда нима кўп, тоғ кўп. Ҳамма уни ё узоқдан, ё яқиндан кўради, ёки тоғ оралиқларида истиқомат қилади. Ҳамма яна шуни ҳам билдики, айиқ ва унга ўхшаш жониворлар тоғларда ва ўрмонларда яшайди. Яна шуниси ҳам борки, айиқ кенг халқ оммаси орасида энг машҳур, энг севимли ҳайвонлардан бўлиб, унинг борасида сўз кетганда дарҳол катта одам чеҳрасида майин табассум яратадиган, болаларда, кичкинтойларда жуда баланд шодиёналик аломатлари пайдо қиладиган беозор ва масхарабоз «айиқ полвон» кўз ўнгида бутун салобати, савлати ва ёқимлилиги, соқитлиги билан гавдаланади.

Шуларга бағишланган ҳикоя аввалидаги бу биринчи деталга иккинчи нарсани — икки оғайни, яъни баёнчи ва Жўранинг тоғда кезиб юриб, бир жойга келганларида айиқларни учратишларини қўшсак, бунга учинчи детални, яъни шундай конкрет жой ва ситуацияларда реализм ҳамда бевоситалик фойдасига жуда «иш» берадиган приём — баённинг биринчи шахс номидан олиб борилишини ҳам қўшсак, ҳикоя бирданига ўқувчида чуқур ишончни, реал воқелик таассуротини яратади, ўқувчини бевосита реал олам оғушига ташлайди, ҳикоя ёрқин ва ранг-баранг реалистик характер касб этади. Айниқса, булар Мақсуд Қориевнинг тилга олганимиз «Айиқчалар» номли жуда ихчам ҳикоятидагидек моҳирона бажарилса.

Мана шу ихчам ва маънодор иборалар билан бошланади ҳикоя:

«Ушанда кеч куз бўлишига қарамай, ҳаво жуда илиқ келганди. Тоғ манзаралари мафтункор: тепага қарасангиз кумуш ранг тоғ тизмалари, сағал пастроққа тушсангиз кўм-кўк арчазорлар, яна бу ёқроқда бўлса хилма-

хил мевали дарахтлар қуёш нури учларида қолиб кетгандек, қип-қизил, олов ранг, сарғиш тусларга кириб товланарди. Пастда бўлса жўшқин, шўх, бедов дарё. Қараб турсангиз, гўё у тоғлардан тошларга урилиб, ўша мўйсафид қорли чўққилардан бутун водийга ҳаёт олиб келаётгандек туюларди.

Ҳа, биз ана шу гўзал табиат манзараларининг ошиғи шайдоси бўлган икки дўст ҳориб-чарчаб дарё ёқаси бўйлаб келмоқда эдик. Шунда ажиб бир воқеанинг гувоҳи бўлдик»¹.

Мана энди шу воқеага ўтайлик.

Ҳикоя қаҳрамонлари катта-катта тошларни думалатиб жадал оқаётган азим дарё ёнига келганларида, бир-бирлари билан ўйнашаётган шўх айиқчаларга дуч келдилар. Булардан нарироқда эса, она айиқ ҳайбатли гавдасини ерга ёйгандай тинч ва хотиржам ҳолда қуёш ёғдулари оғушида ястаниб ётарди. Айиқчалар бир-бирлари билан ўйнаб чарчадилар шекилли, бири онасининг олдига келиб эркалана бошлайди, иккинчиси эса дарё қирғоғига бориб ва тузукроқ ўйламай оёғини бир тошга қўйиб бирон нарсани олишга интилган ҳам эдики...

Мана, шу ерда баён шартта кесилиб, бирдан буткул бошқа ҳолат ва ситуация рўй бера бошлайди: ўйнаб-кулиб шод юрган айиқча тошга оёқ қўйиши биланоқ пишқириб оқаётган сувга йиқилиб тушиб кетади. Ана шунда, шу фон ва мисолда органик табиатга, жонлилар оламига хос бўлган ва шу табиатни, ундаги ҳаётни, шу ҳаётнинг борлигини, давом этишини таъмин этиб турадиган бош омил — энг зўр ҳиссиёт ва энг қудратли қобилият ҳаракатга келади, ишга тушади. Она айиқ жон аччиғида югуриб бориб ўзини боласи оқиб кетаётган дарёга ташлайди. Шунда пайдо бўлган ғоят ҳаяжонли воқеа ва оғир психологик ҳолатни тасвирлаб, адиб ёзади:

«...Бечора айиқ қўпол гавдаси билан ўз боласини қутқариш иштиёқида қўллари билан қаршисидаги тошларни суриб, шитоб билан сузар, бор овози билан бўкириб боласини чақирарди. Бедов сув бўлса, шафқатсизлик билан уни ўз гирдобига тортиб кетар, баъзан эса тошларга урарди. Оқим шунчалик тез эдики, она айиқ ҳам,

¹ Мақсуд Қориев. Қалдирғочлар баҳорда келади. Ҳикоялар. Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти, Т., 1974, 8-бет.

айиқча ҳам баъзан сув юзига қалқиб чиқар, баъзан эса, кўринмай кетарди... Она айиқ дарёнинг ўртасида гоҳ қўлини осмонга кўтариб, ундан анча нарида оқиб кетаётган жигарбандига интиларди, кучли бебош оқим уни кўмиб юборар, баъзан эса бошқа томонларга суриб ташларди» (9—10-бетлар).

Адиб баён давомида ситуацияни яна мураккаблаштиради: юқорида юз бераётган фожиадан ниҳоят даражада ачинган, ташвишга тушган икки дўст одам фалокат гирдобидаги айиқчага ва уни қутқариш учун жонидан кечиш даражада дарёда ҳаракат қилаётган она айиқча ёрдам бера олмасликлари азобини чека бошлайдилар.

Адиб шу пайт аҳволни яна мураккаблаштиради, ҳаяжонлилики янада кескинлаштиради: қуруқликда саросимада қолган иккинчи айиқча ўзини онага эргашиб сувга ташлашга ва оқиб кетаётганлар ортидан боришга урина бошлаганида, икки дўст уни бу ҳаракатдан тўхтатиб олиб қолмоқчи бўладилар, шунда айиқча ҳайвонлигига бориб одамлардан... қочади ва ўзини сувга ташлайди. Буни узоқдан кўриб қолган ва оқиб кетаётган онанинг юраги баттар пора-пора бўлади. Фожиа кульминацияга чиқади:

«Агар она айиқнинг аҳволини кўрсангиз эди, мен сўз билан ифодамай олмайман. Шўрлик она бундай оғир мусибатга чидай олмади, осмонга қараганча оғзини барала очиб наъра тортар, фалакнинг зулмидан дод солар, юраги ёниб, нола қиларди. Гоҳ олдинга сузар, кейин куч тўплаб оқимга қарши, ўзи томон оқиб бораётган боласига қараб сузар. Бу ёққа қараса, нариги боласи кетиб қоляпти, олға сузмоқчи бўлса, буниси қолмоқда эди» (10—11-бетлар).

Адиб бўёқларни қуюқлаштиришда давом этади ва динамикани яна кучайтиради, оқибатда психологик кечинма ҳамда ҳаяжонлилик ортади:

«Она айиқ дард-алам билан гоҳ оқимга қарши, гоҳ оқим томон сузавериб чарчаган эди. Энди унинг овози хириллаб чиқа бошлади. Ҳолдан тойиб оқимга қарши сузолмай қолиб, ўзини дарё ихтиёрига ташлаб қўйган эди. Ужар оқимлар унинг катта гавдасини хоҳлаган аҳволга солиб оқизи кетмоқда. Фақат сувдан боши чиқиб қолгандагина болаларига қараб қўярди.

Дарё бўлса бу фожиаларга бепарводек. Она нолишини ҳам, юрак фигонини ҳам тингламас, тинмай пиш-

қирар, тошларга уриб кўпирар, ўз фидойиларини оқизганича қаергадир шошиларди» (11-бет). Она бир оздан сўнг ғарқ бўлиб, кўздан ғойиб бўлди.

Айниқса ҳикоя ниҳояси ва автор хулосаси нозик психологикдир ва жуда шоёни диққатдир: содир бўлган фожиаларни кинолентага олган дўсти Жўра бир куни ҳикоя баёнчисига уни кўрсатмоқчи бўлганида ҳикоячи рози бўлмайди, кейин кўрсатарсан, деб қўя қолади... «Шу воқеадан кейин,— дейди ҳикоячи,— қанча йиллар ўтди, мен ҳамон Жўранинг фильмини кўрганим йўқ, лекин дарё ўртасида ўз болаларининг тақдири учун курашаётган, фарёд чекаётган, лекин ҳеч унсиз сувга чўкиб кетган ўша айиқ гавдаси ҳамон кўз ўнгимда» (11-бет).

Бу юзаки қараганда сокин, аммо аслида алам ва афсуслик тўла хотимавий сўзларда энг аввало фарзандини чексиз севган, бола ва авлод учун ўз жонини ҳам фидо қилиш даражасига борган онага беҳад ачиниш ва муҳаббат жарангламоқда, тараннум этилмоқда. Инсон олижаноблиги очилмоқда, куйланмоқда.

Авторнинг бошқа (қозоқ) тилга таржима қилиб чиқарилган биринчи асари шу бўлганлиги ҳам тасодифий эмас.

Мақсуд Қориевнинг «Яйловдаги воқеа» номли шингил ҳикояси ҳам одам ва ҳайвон темасига бағишланган, шуни очишга қаратилган бўлиб, унда итнинг вафодорлиги ва фидойилиги васф этилади. Бунда ҳам миниатюра шаклида чизилган ва анчагина таъсирли ифода-ланган психологик ҳолатлар бор. Айниқса, итнинг шиддатли қор бўронида чўпон қўйларини сақлаб қолиш учун бўри билан олишиб, енгиб, жуда қаттиқ яраланганидаги оғир вазияти жонли тасвирланган.

Яна бир шингил ҳикоя («Тунги меҳмон»)да нақл қилинишича, ниҳоят даражада хунук одам меҳмон бўлиб келиб қолади. Ўлтиришдагилар унга ҳазар қилгандек муносабатда бўладилар. Аммо бир оздан кейин у ниҳоят даражада зўр овоз ва маҳорат билан танбурни шундай тилга киритадики, оқибатда ўлтиришдаги аввал унга қарагиси ҳам келмаганларнинг назари ҳамда кўзи олдида ниҳоят даражадаги гўзал ва ёқимли одамга айланиб кетади... Юксак санъат шу қадар қудратли!

Яна бир митти ҳикояда адиб, ҳозирги кунларда анчагина учраб турадиган — телефон-автоматларни буза-

диган безорилар зарари ғоят катта фожиаларга олиб келишини ҳаяжон билан кўрсатади, таъсирли ва ишонарли мисолда намойиш қилдиради.

Ниҳоят, яна бир ихчам ҳикоятда («Ўқитувчим» деб аталади) биринчи шахс — баёнчи тилидан айтилади:

«Ўрта мактабда тарих ўқитувчимиз бўларди. Уни ҳаммамиз бениҳоя ҳурмат қилардик. Унинг ақл-идроки, фикр доирасининг кенглиги, дарс беришдаги маҳорати ўқувчиларда ўчмас из қолдирар, илм-фанга ҳавас уйғотарди. Тарих дарси бўладиган кунни зўр ҳавас, эҳтирос билан ўқишга келардик» (60- бет).

Шундан кейин анча йиллар ўтади, ўқувчи катта олим бўлиб етишади. Бир кун муаллимлар малакасини ошириш курсида лекция ўқиётганида залнинг бир чеккасида ўтирган ва унинг лекциясини қунт билан ёзиб олаётган... ўқитувчисига кўзи тушиб қолади. Лекция тамом бўлиши биланоқ ўқитувчиси олдига борса... тополмайди ва минг афсусланиб айтади:

«Топганимда эди унинг ҳурматини бажо келтириб, берган ўгити учун қўлларидан ўпмоқчи, улкан сиймоси олдида бош эгмоқчи эдим...» (61- бет.) Шу ўта маъноли сўзлар билан тугайди ҳикоя.

Одоб ва олижаноблик, камтаринлик ва миннатдорлик, меҳр ва муҳаббат тўла ажойиб лавҳа! У, юзаки қараганда кичик бўлиб кўринган деталь ва воқеалардан катта хулоса чиқара билиш санъати намунасидир.

Ҳақиқатан ҳам бундай кичик ҳажмдаги ҳикоятларнинг фазилати шундан иборатки, улар воқеаларни қисқа, конкрет тарзда, тез ҳаракатда ва лўнда ифодалаш хосиятига эгадирлар. Мақсуд Қориевнинг қатор ҳикоятлари ҳам шундан далолат беради ва яхши тақдирланишга лойиқдир.

Шу билан бирга ва шу билан тақозо қилинган ҳолда ихчам ҳикоятчилик ниҳоят даражада қийин жанр. Буюк санъаткор Алексей Толстой буни таъкидлаб ёзган эди:

«Новелла санъатнинг ўта қийин формасидир. Катта қиссада ўқувчининг бошини баландпарвоз тасвирлар, тавсифлар, ўткир-қизиқ диалоглар, яна ва яна нималар билан айлантиравериш мумкин... Бунда (новеллада — В. З.) эса сиз бутун рўйи-рост кафтдагидек кўриниб турасиз. Сиз, новелла ёзувчи, ақлли бўлишингиз керак, салобатли бўлишингиз керак, кичик форма сизни катта мазмунли асар бериш лозимлигидан озод қилмайди. Сиз

сонет ёзадиган шоирдек лаконик бўлишингиз керак, шу билан бирга бу лакониклик материални марказлаштириш — зичлаш ҳисобига, фақат энг зарурини танлаб олиш ҳисобига бўлиши лозим... Новелла тугалланган асар бўлиши шарт. Новелла — ёзувчи учун жуда яхши мактабдир»¹

Мазкур жиддий ҳақиқатни кўзда тутсак, юқорилардаги ва бошқа ҳикоятлар авторининг — ўз ижодини шулардан бошлаган адибнинг хизмати янада яхши баҳоланишга тегиш бўлади...

III

Мақсуд Қориев кейинги вақтларда ўз қалами ва қобилиятини йирик жанрларда ҳам синай бошлади. Шу синов мевалари орасида адибнинг «Афросиёб гўзали» номли қиссаси ҳар жиҳатдан ажралиб туради. Бу хусусият асарнинг архитектуроникасида (Ўқувчи Ҳ. Сайдуллаев тўғри айтганидек, воқеаларни жой-жойига қўйишда) ва умумий бадий стилида, инсон руҳий олами мураккабликлари ҳамда қирраларини, теварак-атрофдаги воқеликни иҳота этиш кўлами ва шу асосда яратилган образлар галереясида, бир сўз билан айтганда, тематик кенгликда ва бадий маҳоратнинг ошганлигида кўзга ташланади.

Асарда икки бош линия бор: бири пахта териш машинасини мукамаллаштириш масаласи ва шу билан бевосита алоқадор бўлган ҳар хил одамлар хатти-ҳаракатлари ҳамда тақдирлари, тўқнашувлари; иккинчиси, икки ёшнинг севги ва садоқати саргузаштлари. Бу икки аспектдаги проблемалар асарни икки буткул бошқа-бошқа томонларга тортмасдан олиб кетмасдан, маълум маънода моҳиятча бир органик бутунликни ташкил этадилар, бир-бирларини тўлдирадилар ва асосий мақсад, асл инсонийликни, гўзал инсоний фазилатларни ардоқлаш, тарғиб ҳамда ташвиқ этиш ва инсон номига иснод келтирадиган ёмонликларни қоралаш, рад этиш мақсадга бўйсундирилгандирлар. Шунинг учун ҳам тасодифий эмаски, бош қаҳрамонлар ҳам иккитадир: пахта териш машинаси устида иш олиб бораётган Рашид ва унинг севгилиси таржимон Дилафрўздир.

¹ Алексей Толстой. О литературе. М., изд. «Советский писатель», 1956, стр. 355.

Бундай икки шохобчалилик ва бир бутунлилик қисса учун жуда муҳимдир. Бу, ҳам асарнинг ихчамлигини, ҳам маълум жиҳатлардан сермазмунлик ва серқирралиликни таъмин этишга ёрдам берган.

Адибнинг қиссадаги катта ютуқларидан бири шундан иборатки, кунимизнинг энг актуал ва муҳим проблемаларидан ҳамда вазифаларидан бири — пахта териш машинасини мукамаллаштириш зарурлигини кўтариб чиқади ва шунинг атрофида кескин характерли, индивидуаллаштирилган образлар ва жиддий конфликтлар яратлади.

Энг муҳим томонлардан бири шундан ҳам иборатки, Мақсуд Қориев конфликт объекти қилиб ҳаётда анчагина учрайдиган, лекин адабиётимизда деярли ўрин олмаган ғоят кўримсиз воқеани, иллатни олади: Рашиднинг пахта териш машинасини яхшилашга қаратилган в. кекса ишчи Абдураҳмон ота, завод партия комитети секретари Орипов, бош инженер Ефремов, бош конструктор Сабуровлар тегишли таклифлар билан қўллаб-қўлтиқлаган кашфиётга бир гуруҳ одамлар — заводнинг бош технологи Ёвдокимов, илмий-техника кенгашининг бўлим бошлиғи Салим Қаримов ва бошқалар тўққинлик қилдилар. Гап шундаки, улар тўғридан-тўғри ва очиқчасига янгиликка қарши чиқмайдилар, лекин шу билан бирга ҳар қандай баҳона, ярамас йўл ва воситалар орқали, ҳатто Топил деган ароқбоз ҳамда қарама-қарши характерли шахсни ҳам ишга солиб, кашфиётни рад этмоқчи бўладилар. Сабаб ва мақсад: Рашиддан кашфиётга «шерик» бўлишларини талаб қилдилар, Рашид эса буни разиллик, деб билади ва унамайди. Унаганида кашфиёт маъқулланарди тезда. Мана, асосий гап, илдиз қаерда ва нимада! Мана шу нарса атрофида жиддий ва мураккаб олишув кетади.

Умуман, адиб конфликт ва образлар яратишда схематикликдан қочишга ҳаракат қилади. Бу жуда муҳимдир ва адибнинг бундаги ютуқлари ҳам кўпдир. Чунончи, мана, низода иштирок этаётган шахслардан бири — завод директори Акрам Пўлатов образи қандай чизилган:

«Завод директорининг янги лойиҳага нисбатан тутган йўлини Рашид ҳечам тушуна олмади. Бўлмаса, шу масала юзасидан ёрдам сўраб неча бор унинг ёнига кирди. Директор аввалига лойиҳани қўллаб-қувватлаган

бўлди. Рашиднинг яхши, хайрли ишга қўл урганлигини айтди. Кейин нима учундир «айниб» қолди. Балки заводдаги таъсирли бирор кимса кириб директорнинг фикрини ўзгартириб чиққан бўлса ҳам ажаб эмас. Албатта, Акрам Пўлатович одамларга ғамхўр, жуда ҳам меҳрибон, одамохун одам. Қачон кўрсанг, заводда, ишчилар орасида, катта билан ҳам, кичик билан ҳам бир хилда муомалада бўлади. Баъзан уни завод ошхонасида ишчилар билан бирга завқ-шавқ билан овқатланиб ўтирганини кўриб қоласиз. Лекин директорнинг фаолиятидаги энг ёмон иллат: биров бир нарса деса, лаққа туша қолади, қарабсизки, мажлисда, йиғинда осмондан тушгандек бош инженерни ёки цех бошлигини асоссиз танқид қилиб қолади. То масалага аниқлик киритгунга қадар танқид еган кишиларнинг бўладигани бўлади. Лекин унинг яна бир яхши фазилати: бировни ноҳақ ўришиб қўйса, кейин албатта узр сўрайди»...¹

Ҳа, жуда яхши, мураккаб, зиддиятли образ!

Ҳа, адиб конфликтни юқоридаги аспектларда — турларда олиб тўғри қилган ва маълум даражада янгилик киритган адабиётимизга. Бу жуда муҳим. Ахир, ҳаётда разилларга «лаққа туша қоладиган» бундай Каримовлар ва ана у шериклик талаб қилувчи ҳаромхўрлар йўқ эмас, тўғрироқ айтганда, оз эмас. Яна денг, уларнинг ҳар хили бор. Бу, текинхўрлик ва юлғичлик, ноинсофлик ва нонкўрлик, зўравонлик ва манманлик иллатларига берилганлар жуда жонга тегдилар. Уларнинг баъзилари очикдан-очик ўзгаларни талайдилар, баъзилари ҳар қандай қинғир-қийшиқ йўллар билан ўзгалар бахтини ўғирлайдилар, дилларини сиёҳ қиладилар. Улар, бунинг устига, таланган ва дили пора қилинганлар олдида бурун кўтарадилар ва бўҳтонга ўраб ташлайдилар ўзларидан ва қилмишларидан қўрқиб. Улар ўзларининг қиладиган ҳар бир ишини самимий эмас, ғаразли мақсадда — бирон шахсий фойдага эришиш, амалини ёки бошқа мавқеини, одамлар учун озорли позициясини сақлаб қолиш, мустаҳкамлаш учун қиладилар. Бошқаларнинг қийналиши билан уларнинг нима ишлари бор?! Яхши одамлар уларни жонини жабборга бериш даражасида азоб чекиб тўғри йўлга солишга ва дўстона

¹ Мақсуд Қориев. Афросиёб гўзали. Қиссалар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1974, 49-бет.

муносабатда бўлишга ҳаракат қилсалар, раҳмат айтиш ва бошларини силаш ўрнига, мушт туширадилар, таъна тошларини отаверадилар, ниҳоят ўзлари албатта мағлубиятга, фалокатга учрайдилар. Зотан, бизнинг ажойиб ленинча социал тузумимиз беҳад қудратли ва энг яхши маънода интиқомлидир...

Мана, нималар ҳақида сўз кетади қиссада!

Ҳа, асарда автор ҳар хил тип ва характерларнинг фаолияти ҳамда тўқнашувларини майда-чуйда нарсалар, иккинчи даражали масалалар устида эмас, жуда катта аҳамиятга эга бўлган ҳамда жиддий социал проблемалар асосига қуради. Ажойиб қобилиятли ва мақсадли ёшлар авлоди етишганлиги, Ватанга кўпроқ пахта бериш, бу пахтани теришни ва деҳқон меҳнатини энгиллаштириш иштиёқи, шунга бутун кучи ҳамда истеъдодини бағишлаш ва буларга қарши турган ҳамда халал бераётган одамлар ва тўсиқлар билан олишиш, уларни фош қилиш ва енгиш, совет одамларининг гўзал иш ва фазилатларини тараннум этиш — мана, қандай планда ва қай даражада жиддий қўяди масалани автор. Муҳими ва оригиналлик шундан ҳам иборатки, барча бу мураккаб воқеалар орасида марказий роль ва ўринни ишчи сулоласидан чиққан ёш инженер Рашидга берилади ва катталар ёрдамида у охирда ютиб чиқади. Бу Рашиднинггина ғалабаси бўлмасдан, Абдурахмон ота, Ефремов ва бошқаларнинг софлиги, ватанпарварлиги, интернационал бирлиги ҳамда дўстлиги ғалабаси ҳамдир...

Ҳақиқатан ҳам, Рашид ажойиб ва ҳавасланса бўладиган образдир. У, ҳар жиҳатдан гўзал, элу юрт манфаатини кўзлайди ва буни ҳар нарсадан юқори қўяди, афзал кўради; мақсад учун курашда изчил ва садоқатли; қалби пок ва бой; характери ҳам юмшоқ, иффатли, ҳам ери келганда қаттиқ ва қаҳрли; иродаси кучли ва мустаҳкам; ижодий меҳнатга беҳад берилган, излаиш машаққатларидан қўрқмайдиган ва қийинчиликлардан қайтмайдиган, севгида ҳам соф ва садоқатли йигитдир.

Лекин шу билан бирга у жонли одам, ғоят катта орзулар билан банд, жуда чигал муаммоларни ҳал қилиш ва натижасини муҳолифлардан мудофаа этиш билан машғулдир, ўта мураккаб шароит ҳамда муҳитда, ҳар хил кишилар орасида яшайди, кураш тажрибаси

ҳали оздир. Шундай вазиятда бўлганлиги учун у айрим хатолардан, янглишлардан, қоқилишлардан ҳам холи эмас. Шу нарса уни баъзан, (масалан лозазордаги кўнгилсиз воқеа) жуда оғир аҳволларга ҳам олиб келиб қўяди. Шу тарзда адиб типик шароитда ва реал заминда турган серқиррали ва мураккаб реалистик образ яратади.

Асосий гап бундагина эмас. Рашиддаги бўлган барча гўзал, ёқимли фазилатларни автор кўпинча унинг бутун умри илғор ишчи бўлиб келаётган отаси ва бобоси ҳаёти, машғулотли ва тарбиясига боғлайди, маншан ва сабабини аввало мана шуларда кўради. Шу мақсадда ҳам адиб ажойиб ишчи образларини ва сулоласини, ишчилар оиласи анъаналарини яратади, конкрет шароит ҳамда воқеаларда кўрсатади, тараннум этади. Айниқса яхши ва муваффақиятли чиққан образ Абдураҳмон отадир (Рашиднинг бобоси). Хусусан, шу ота тимсолида ёзувчи ажойиб ишчи синфининг, айниқса кекса авлоднинг кўркем ва типик, умумлашган вакили образини чизади.

Абдураҳмон ота қиссанинг қарийб аввалидан охирига қадар иштирок этади. У ўз набираси Рашиднинг энг яқин ва доно сирдоши, энг меҳрибон маслаҳатчиси ва мураббийсидир, энг оқил ва актив жонкуяр дўстидир, энг қийин вақтларда энг яхши далда берадиганлардандир. Бу ҳолатлар айниқса Рашиднинг кашфиёти тақдир атрофида кетган курашда ва Дилафрўзга бўлган севгиси, Дилафрўз билан боғлиқ бўлган тақдир масалаларида яққол кўзга ташланади. Барча муаммоларда, барча чигалликларни ечиш ва ҳал этишда у ҳақиқат ва адолат томонида, жумладан, Рашид томонида. Ҳар нарсада ва ҳар қандай шароитда у жуда оғир-вазминли, продалли, ҳикматли...

Отанинг фаолият кўлами анчагина кенг ва серқирралидир. Бу нарса, масалан, қуйидаги жуда таъсирчан ва реалистик яратилган эпизодда кўзга ташланади.

Ота Рашид лойиҳасига ҳужум жуда кучайиб кетганида ва севимли набираси ҳамда унинг кашфиёти тақдир чўнг оғирлашиб кетганида республика Компартияси Марказий Комитетига, унинг биринчи секретари қабулхонасига боради. Кўп ўтмай ғоят ажойиб ва хушмуомалали биринчи секретарнинг ўзи чиқиб, майин муомала билан отани ўз кабинетига олиб кириб кетади.

Шунга қадар қабулхонада ўтирган пайтида унинг Улуғ Ватан уруши йилларидан бирида заводни реконструкция қилиш таклифи — ташаббуси билан Марказкомга том маънода халқчил, самимий, оташин ватанпарвар коммунист бўлган Усмон Юсупов ҳузурига келгани ва бу буюк шахснинг гоят меҳрибонлиги ҳамда донолиги эсига тушиб кетади, ажиб ва романтик хаёлу хотиралар қаърига кириб кетади. Буни адиб анча конкрет ва жонли қилиб тасвир этади. Мана, чунончи, Усмон Юсуповнинг ўша учрашув ва йиғилишдагиларга айтган шу сўзлари отанинг хаёлидан ўтади:

«— Ватанга металл қанчалик керак бўлса, пахта ҳам шунчалик зарур. Пахта — ўқ-дори, армия учун кийим-кечак, пахта бизнинг миллий бойлигимиз. Ватанга бир миллион тонна «оқ олтин» етказиб беришимиз керак. Пахта етиштириш ўз-ўзидан бўлмайди. Бунинг учун трактор, янги пахта териш машиналари даркор. Ҳали қанча-қанча янги ерлар очамиз. Шу сабабдан ҳам Фарҳод ГЭСини қурмоқдамиз. Катта Фарғона каналини бунёд этдик. Келажакда яна жуда кўп ирригация иншоотлари барпо қилгумиздир. Ўзбекистон ерларига ер қўшамиз. Лекин юқорида айтганимдек, ҳамма гап оғир саноатда! Уруш учун яроғ-аслаҳа, озиқ-овқат етказиб беришни асло бўшаштирмай, янги пахта териш машиналари ҳам яратишимиз — асосий вазифа. Шу сабабдан сизларни бу ерга чақирдим. Юракдан бир гаплашиб олайлик деб. Яқинда Марказий Комитетнинг бюроси бу масалани яна кўриб чиқмоқчи...

Шу вақт секретарнинг ёрдамчиси кириб, Усмон Юсуповнинг қулоғига бир нима деб шивирлади. Усмон ака тез-тез бориб, иш столидаги турган қатор телефонлардан бирини олди.

— Эшитаман.

Телефонда кимдир узоқ гапирди. Усмон ака унинг сўзларини қунт билан эшитди. Кейин қатъийлик билан:

— Қаерга олиб келдинглар, қанча бола?— деб сўради.

Усмон Юсупов жиддийлашди, афтидан, телефон қилувчи киши тўла маълумот бермоқда эди. Шу сабабдан Усмон ака телефон трубкасини қулоғида узоқ тутиб турди. Кейин:

— Болаларнинг аҳволи қалай?— деб сўради.

Жавобни эшитиб турди-да:

— Ҳар бир бола учун бошингиз билан жавоб бера-
сиз, меҳрибонлик кўрсатинглар, олдин врачлар яхшилаб
кўришсин, иссиқ кийим, озиқ-овқат билан таъмин этинг-
лар, ўзим бир соатлардан кейин етиб бораман,— деди.

Усмон ака трубкани қўйди-ю, аста-секин юриб катта
стол ёнига қайтиб келди, ўйга чўмди, гўё фикрларини
йиғиштириб, «нима гапирётган эдим», дегандек бизга
қараб қўйди.

— Фронтдан етим қолган болаларни олиб келишиб-
ди... Ҳозир вокзалда эмиш...

Усмон Юсупов яна бир оз жим бўлиб қолди, кейин
жиддий тусда:

— Халқ бошига шунча кулфат солганлар тарих ол-
дида жавоб беради,— деди овозини баланд кўтариб.

Абдураҳмон ота Усмон Юсуповдаги ҳолатни ҳечам
эсидан чиқармайди. Унинг юзларида ҳорғинлик аломати
кўринганди. Гапирарди-ю, хаёли паришон. Гапни завод-
ни қайта реконструкция қилиш масаласидан бошлади-ю,
кейин бошқа ёққа буриб юборди, сўзининг охирида
нима учундир шаҳардаги болалар уйлари ҳақида сўз-
лаб кетди...» (90—91-бетлар.)

Бу реалистик баёнлар устига, шу қабулхонада ўтир-
ган пайтнинг ўзида автор ота образига ҳам тааллуқли
яна бир муҳим масалани — томонни акс эттириб олади:

«Абдураҳмон ота ёнида ўтирган жуссаси кичик,
қандайдир ҳужжатни ўқиш билан банд бўлган кишига
юзланиб:

— Шаҳарни қаранг-а, ўғлим, мен бунақа жойдан
Тошкентни ҳечам кўрмаган эканман,— деди.

Ҳалиги киши отага ҳурмат юзасидан, самимийлик
билан ҳа, отахон, ҳаммаси халқнинг меҳнати, иродаси
билан яратилди, деди.

— Ҳаммасини ўз кўзим билан кўрганман, парти-
янинг азми иродасига қойилман, уч-тўрт йилда бутун
бир янги шаҳар барпо этдик, худди эртақлардагидек.

— Қардошларимиз, ёру биродарларимиз катта ёр-
дам беришди, айниқса Москва, Ленинград қурувчилари-
га катта раҳмат.

— Бу ёғини айтсам, ўғлим ўша кунлари партиямиз,
ҳукуратимиз раҳбарларининг тезда етиб келишганла-
рини Тошкент халқи ҳеч қачон эсидан чиқармайди, ҳа,
ажойиб ишлар бўлди...» (91-бет.)

Отанинг булардан бошқа Самарқандга, Дилафрўз хо-

надонига совчи бўлиб борганидаги ва ундан Тошкентга қайтиб келганидаги ажойиб ҳамда доно ҳаракатларини айтмайсизми!

Хуллас, ота доно ва қаҳрамон ишчи синфига хос бўлган гўзал ҳамда ҳаётбахш фазилатларни ўзида мужассамлаштирган улуғ зотдир... Бу, қиссанинг муҳим ютуқларидан биридир.

Гап, албатта, биргина ота борасидагина эмас. Оқсоқол ёзувчиларимиздан Назир Сафаровнинг қуйидаги айтганлари жуда тўғри: ««Афросиёб гўзали» қиссасининг яна бир фазилати шундаки, бундаги ажойиб қаҳрамонлар коммунистлар, ишчилар, инженер-конструктор, техника зиёлилари, партия ходимларидир. Асар марказида ишчи сулоласининг вакиллари туради. Ветеран машинасоз ишчи Абдурахмон ота, унинг машинасоз ишчи ўғли Содиқ, невараси инженер-конструктор Рашидлар» (3-бет). Мана шулар катта-катта масалаларни ақл ва адолат, Ватан манфаати фойдасига ҳал қиладилар. Натижада қисса яхшигина социал мазмундорлик характерини касб этади, актив тарбиявий аҳамиятга эга бўлади.

Энди асарнинг иккинчи сюжет линияси ҳақида сўз кетганда, уни «икки дилнинг ўтли достони» (169-бет), деса бўлади. Унда табиий тарзда Дилафрўз аксаран биринчи ўринда туради, бош ролни ўйнайди.

Умуман, қиссада кўп жиҳатлардан, энг лишиқ яратилган образлардан бири, ҳатто энг ёқимли ва ифбатли қилиб чизилгани Дилафрўздир. Бунинг авторнинг ўзи ҳам шундай ўйлагандай, зеро, тасодифий эмаски, асар номи замирида ҳам ўшал афсонамиз ажиб ва нажиб малика ётади...

Дилафрўз асрлар мобайнида халқ даҳоси билан яратилган ҳайратомиз меъморлик ҳамда санъат обидалари макони ва Совет даврида тараққиёт мўъжизалари диёри деб ҳисобланган Самарқандда хорижий туристларга таржимон бўлиб ишлайди, ўз халқининг минг-минг йиллик бой маданияти намуналарини чуқур билим, катта маҳорат ва қонуний ғурур билан тарғиб қилади. Ҳар жиҳатдан етук ва яхши қиздир. Конкретроқ қилиб айтганда, у ҳам дилан, ҳам шаклан бениҳоя гўзалдир, теран ақлга ва юксак одобга эгадир, жуда ҳавасланарли ва суқли даражада ифбатли ҳамда назокатлидир. Ажойиб ҳаё ва ор-номуслилик, тавозе ва

камтаринлик характери, қизлик ғурури ва майин табиа-ти, мулоҳазалилиги ва тўғри сўзлилиги безаб туради уни. У ҳам сабр-тоқатли, ҳам жўшқин ҳиссиётли, ҳам нозик ва ўткир психологдир. Унинг бу хазинаомиз хусусиятларига ўзининг Рашидга — икки бир-бирига зид шароит-пайтларда ёзган икки мактуби жуда яхши мисоллардан бўла олади.

Мактубнинг бири Рашиднинг Самарқандга совчиликка келган бобоси билан бирга келиши воқеаси билан боғлиқ. Унда Дилафрўз ёзади:

«Рашид ака, ассалому алайкум. Самарқандга келиб-сизу бобонгизни эшикдан киритиб, ўзингиз қочиб қолибсиз. Бу қанақаси бўлди, биздан шунчалик юз ўғирдингизми? Ахир бирон-бир баҳона билан чақириб келсангиз, эшикни Дилсўз эмас, бу сафар Дилафрўз очган бўларди-ку! Ҳар ҳолда Дилафрўз билан Дилсўз ўртасида озгина бўлса ҳам тавофут бўлса керак... Киши ўзи ҳурмат қилган, севган кишисини минглар ичидан ҳам таниб олади. Майли, бу гап шу ерда қолсину бошқа масалага ўтайлик. Ўзингиз бизларга кўринмай қочиб юргангиз боисидан, юрагимдаги фикрларимни фақат хат орқали маълум этишга мажбурман.

Бобонгиз уйимизга келиб кетдилар, у киши Сиздан ҳам яхши эканлар, бутун оиламиз билан севиб қолдик: дадам, ойим, Дилсўз. Дадамнинг айтишларича, бунақа нуроний, ҳа, замонавий одам ҳеч қаерда йўқ эмиш. Мен уларни узоқдан кўрдиму кейин уялиб кетиб қолдим.

Яқинда чет эллик меҳмонларни кузатиб юрган эдим, меҳмонхонадаги Марзия холанинг тутинган ўғли Қозим: «Рашидинг бозорда юрган экан, менга дўқ қилиб урмоқчи бўлди», деб айтди. Илтимос, ўша билан тенг келманг, одамни гапга қолдириб юради.

Ўзингизнинг аҳволларингиз, ишларингиз қандай, юрагим нима учундир безовта. Агар вақт топсангиз бир энлик хат ёзиб юборинг, Самарқандга келиб учрашмай кетганингиз учун Сизни ҳечам кечирмайман.

*Ҳурмат ва эҳтиром билан,
Дилафрўз». (103—104-бетлар.)*

Бу дил сўзларида ҳақиқатан ҳам ажойиб қизларга хос бўлган нозик психологик ҳолат, чиройли ва ёқимли аразлаш, сирли ва сеҳрли эркаланиш, беҳад севиш ва севиниш, зимдан билиниб турган муштоқлик ва инти-

зорлик туйғулари оловдек алангаланиб ва товланиб туради...

Иккинчи мактуб аксар жиҳатдан буткул бошқа ситуацияда ёзилган ва бошқача характерга эга. Унда хафа қизнинг мураккаб психологиясининг, гўзал ва бой ички дунёсининг баъзи бошқа гоят муҳим қирралари очилди. Унда Дилафрўзнинг қалбини ўртаган алам ифодаланган, бутун вужудини қоплаган ғам, дард ва шубҳа ифодаланган. Шу билан бирга ҳеч ўлчаб бўлмайдиган улкан ғурури, фараҳи, улуғворлиги акс этган.

Мана, каттагина мактубдан уч кўчирма:

«Инсон юрагини безаб турган туйғу самимийлик. Самимий бўлмаган дўст — дўстми? Самимий бўлмаган сўз — сўзми?»

Балки, мен заррадирман, балки бир томчи. Лекин ўзим улуғворликни севаман. Қалбим ҳамиша улуғворлик билан яшайди. Қизлик ифғатим, ғуруримни ҳамма нарсадан улуғ ва муқаддас, деб биламан. Ўзим эътиқод қўйган кимсани ҳам шундай улуғвор кўришни истар эдим...

Менинг учун энг муқаддас, азиз нарса севгини ардоқлаш. Айтайлик, сиз гулшан ичра кетяпсиз, қараб-сизки, қўлингиздагидан ҳам нафосатли, чиройли, бўйли гуллар бор экан унда. Шу вақт қўлингиздаги севиб, ардоқлаб олиб юрган гулни ўзингиз билмай беихтиёр ташлаб юборасиз. Бир оз ачинган бўласиз, гулга бўлган муносабатингиз учун бир оз виждонан қийналасиз, кейин эсингиздан чиқади, бир оздан сўнг уни ҳечам ўйламайсиз. Ҳаётнинг қаҳри ана шундай қаттиқ экан...

Ҳурматли Рашид, чамамда, хатни чўзиб юбордим. Юрагимдаги айтмоқчи бўлган сўзларимни хатда ифода эта олмаслигимни ўзим билардим, лекин шундай бўлса ҳам хат орқали Сиз билан гаплашишга қарор этдим. Чунки, Сизни бундан кейин кўрмасам керак. Бунинг маъноси шуки, кўзингизга қарай олмайман. Юракдаги ғалаён этаётган қандайдир тугён, сизга нисбатан кўтарилган қалбим исёни мени шунга мажбур этди.

Турмуш масаласига ҳозирча чек қўйиб турайлик, менинг истагим, қалбим амри шу»... (168—169-бетлар.)

Бу мактуб Рашид, Дилафрўз ва унинг синглиси Дилсўзларнинг лола сайлига чиққанларида рўй берган ва қизни қаттиқ ранжитган тасодифдан, ҳа, рашк қилишга ҳеч қандай асос бермайдиган, лекин воқеанинг асли

маъносидан беҳабар бўлган маҳбубани қаттиқ ранжи-тиши мумкин бўлган тасодифнинг аччиқ оқибати эди. Мана шу мактубдан Дилафрўзнинг кейинги вақтлардаги оғир аҳволи руҳияси ҳам маълум даражада аён бўлади.

Лекин шу ерда ҳам автор ўз сеvimли қаҳрамонлари тақдирига лоқайд қарамайди. Дилафрўз мактубда гарчи «Сизни бундан кейин кўрмасам керак», деса-да, шу билан бўёқни қуюқлаштира, мураккаблаштира ва унаштириб қўйилган, яъни бахтли турмуш қуриш орзуси билан нафас олаётган Рашидни ниҳоят даражада оғир аҳвол гирдобига ташлаган бўлса-да, ҳар ҳолда умид учқунини қолдиргандай бўлади мактубнинг ниҳоясидаги, «турмуш масаласига ҳозирча чек қўйиб турайлик, менинг истагим, қалбим амри шу», деган сўзлари билан.

Бунинг устига, адибнинг маэкур ғоят оғир аҳволга мос тушган ва шу аҳвол билан тақозо қилинган қуйи-даги сўзлари жуда ўринли ҳамда чуқур маънолидир. Улар автор ўзининг чексиз севган қаҳрамонларидан, айниқса Дилафрўздан койиниши, тўғриси айтганда, ўпқаланиши унсуруларидан ҳам холи эмасдай кўринади — бу жуда шароитга мос ва табиий бўлганлиги учун ўқувчида ҳам шундай таассурот яратилади:

«Инсон ҳаёти қўшиқдек сермазмун, мусиқий. Ҳаётнинг ўзи қўшиққа ўхшайди. Қўшиқ эса инсон қалбининг юксак туйғусидир... Киши ўз бахтининг яратувчиси. Киши севги билан яшаса, шундагина унинг ҳаёти қўшиққа айланади, гўзаллик бахш этади. Инсон гўзаллиги унинг ёшлиги билан, умрининг баҳори билан бошланади. Умрлар ўтиши билан ёшлигинг кетади, гўзаллик ҳам қолмайди, лекин ҳаёт гўзаллиги қўшиқдай абадий сақланади. Ахир қўшиққа айланиб қолган ҳаёт воқеалари озмунчами?»

Қани, ўша соҳибжамол, Афросиёб гўзали қайда? Қичик бир зарб билан қалб шишаси дарз кетсинми? Биз куйлаган, ардоқлаган севгининг зўр кучи, қудрати қани?» (165- бет).

Бу, баъзиларни огоҳликка, эҳтиёткорликка, сезгирликка чақиришдек ҳам жаранглайди...

Адибнинг ўқувчини жуда қизиқтириб, ҳаяжонлантириб, ўйлатиб қўядиган бундай жумбоқлар билан қиссани тугатиши бадий томондангина эмас, бошқа томондан ҳам муҳимдир, яъни бу билан балки асар давоми борлигини ва уни ёзажагини ҳам билдирмоқчи бўлгандир...

Авторнинг қиссада намоён бўлган (бу, ҳикоятларида ҳам бор!) фазилатларидан бири шундан иборатки, у пейзажга катта эътибор беради ва бунда қувонарли маҳорат кўрғзади.

Маълумки, пейзаж энг зарур ва энг муҳим бадий компонентлардан, энг кучли эстетик воситалардан биридир. Шунинг учун ҳам тасодифий эмаски, барча буюк ёзувчилар унга ўз асарларида жиддий ўрин беришган, унга катта аҳамият беришган, шу жумладан, улуғ рус революцион-демократик файласуфи, ёзувчиси ва танқидчиси Н. Г. Чернишевский ёзган эди: «Табиатнинг тасвирланиши ёзувчининг миллатга муносабатини, унинг фалсафий қарашларини, гўзалликни ҳис этишини очади»¹.

Қисса авторининг руҳи жуда сезгир ва мутаассир шекилли, ажойиб, ранг-баранг, жонли ҳамда теран мазмунли, ёрқин ва чиройли, эстетик завқ берадиган табиат манзараларини чизади. Энг муҳими шундан ҳам иборатки, улар конкретдир, асар контексти ва канваси билан, персонажларнинг маълум вақтдаги ҳаракати, вазияти ва аҳволи руҳияси билан узвий тарзда боғлангандир, аниқ мақсад ва ситуацияга хизмат қиладигандир.

Мана икки ёш — Дилафрўз ва Рашиднинг унашилганликларидан кейинги, ўта катта севинч ва саодатга тўла ҳолда кутган учрашувлари олдидан адиб шунга фон қилиб қандай лавҳа беради (жуда чиройли бўлганлиги учун ҳаммасини келтирамиз):

«Ушанда апрель ойининг бошлари эди. Қорлар эриб, табиат эндигина уйғона бошлаган, ҳаво илиши билан дарахтлар куртак ёзиб, баҳор тараддуди бошланаётганди. Фаслларнинг энг гўзали, табиатнинг эрка келинчаги баҳор зебу зийнатларини кўз-кўз қилиб бутун борлиқни безантиришга киришди. Мавжудот ҳаракатда, ҳаётга интилишда. Гўё тонг ёришиб, одамлар уйғонаётгандек, зулмат тугаб ёруғ кун бошланаётгандек...

Бундай кезларда инсон туйғулари ҳам куртак ёзади, юрак ҳиссиётлари ғоят нозик, сезувчан бўлади.

Оламни мунаввар этгувчи қуёш ўз заррин нурлари билан табиатни аста-секин силаб-эркалаб уйғотади,

¹ Н. Г. Чернишевский. Полное собрание сочинений, Т. II, М., 1949, стр. 260.

эрка сабо эсиб, бутун мавжудотни баҳор нашъасига кўмади, қиз қошига монанд қалдирғочлар баҳор жарчисидек ҳаётга мужда келтиради. Бугун «садди пок» бўлди, яъни қиш совуқлари тугаб, ҳақиқий баҳор фасли бошланди.

Баҳор... гуллар, туйғулар. Баҳор... олам-олам яшил гиламлар, булбул наволари. У гўзаллик, нафосат, туйғулар фасли. Баҳор уйғониш, туйғуларга бой фаслдир. Ёш қалблар табиатга ошиқ бўлиб, гуллар, лолалар гўзаллигидан баҳра олади. Табиатга бўлган муҳаббат ана шу туйғулар билан қўшилишиб, инсон қалбидан ўзига мос ўрин ахтаради. Қарабсизки, инсоннинг гулга бўлган севгиси қиз қалбининг нозик торларига бориб урилибди. Шоирлар илҳоми жўш уриб, табиат гўзаллигини, инсон ҳис-туйғуларини нозик оҳангларда таран-нум этади, шеър, ғазал, куй туғилади.

Баҳор фаслининг кишини маст қилувчи, сеҳрловчи ажиб гўзалликлари чанқоқ, туйғуга бой қалбларга меҳмон бўлган пайтларда севги ғунчалари ҳам юз очади.

Навбаҳор айёмининг мана шу гўзал тонгида Дилаф-рўз қушлар билан бирга уйғонди. Деразаси ёнидаги дарахтларда тонг саҳардан фусунжор ва уйғоқ табиатга жўр бўлаётган хилма-хил қушлар табиатга шайдодек дил наволарини куйлаб, киши туйғуларини қитиқлайди. Билдирмай астагина хонага кирган майин тонг шабадаси дераза пардаларини ҳимариб, қизнинг паришон кокилларини сийпалаб ўтади, юзларини силайди. Қиз қалби муҳаббат нашъасидан маст.

У ҳовлига чиқиб, гулзор атрофида сайр этиб, табиатдаги юз бераётган ажиб ҳодисаларга зеҳн солди: гул баргларида титраётган шабнам доналарига термилди, у киприк устидаги ёш доналарини эслатади. Куёшнинг дастлабки шуълалари шабнамда акс этгани ҳамон ўзида бутун бир куёшни акс эттира олган шабнам бир зумда ғойиб бўлади.

Бугун Рашид келади...» (139—140-бетлар.)

Шундай чиройли ва сербўёқли лавҳани томоша қилгандан кейин, Алексей Максимович Горькийнинг бир ёзувчига юборган хатидаги қуйидаги ажойиб сўзлари билоихтиёр эсга тушиб кетади албатта:

«Сиз шеърга нисбатан прозани яхши эгаллабсиз. Ҳикоянгиз яхши. Агар сиз диққат билан ўқиб чиқиб,

баъзи ўринлардан ортиқча сўз ва ибораларни чиқариб ташлаб, бир оз қисқартирсангиз янада яхши бўлади. Унда у қуюқ ва пишиқ бўлади... Қисқартиришлар ҳисобига бир оз «табиат», «пейзаж», Волга, Унжидан бирор нарса киритинг, гўзалликдан тортинманг, амаки, у ҳам — куч, китобхон уни севади»¹.

Умуман, айтиш керакки, Мақсуд Қориев қарийб барча асарларида кўп жиҳатдан анчагина пишиқ пейзажист сифатида намоён бўлади (аммо баъзан сал кўпайтириб юборадиганга ҳам ўхшаб қолади).

Ниҳоят, шунини таъкидлаб ўтиш керакки, қиссада оригинал характерли, чиройли ва чуқур маъноли афористик жумлалар, иборалар бор бўлиб, асарни безайдилар. Масалан, адиб ўзининг ажойиб коммунист қаҳрамони Василий Васильевич Сабуров тилидан айтади:

«Тухматни йўқ қилишнинг бирдан-бир йўли, тухматга қулоқ солувчиларнинг қулоғини кесишдир...» (133-бет.)

IV

Шу вақтга қадар айтганларимиз қисса ижобий томонларининг муайян қисмларидир, албатта. Аммо шуларнинг ўзи ҳам кўрсатадики, асар, гарчи авторнинг йирик проза намунасини яратишда илк одими бўлса-да, ўзининг муҳим ютуқ ва фазилатларига эгадир. У, автор қобилиятининг аслида анчагина кучлилигидан, ҳали очиلىшга улгурмаган томонлари, имкониятлари очилганда, янада яхши асарларга айланадиганлигидан далолат беради.

Энди баъзи мулоҳаза ва маслаҳатларга келайлик.

Рашиднинг кашфиёти лойиҳаси масаласида: бир томондан, Қаримов каби муҳолифлар лойиҳа ярамайди, деб рад этадилар, қаттиқ жанжал кўтардилар, иккинчи томондан, Рашиднинг ўзи ва унинг тарафдорлари лойиҳада жиддий камчиликлар борлигини айтадилар, тузатадилар ҳам, сўнграгина уни қабул қиладилар. Шу икки томоннинг тамомила бошқа-бошқа нарса эканлиги ҳамиша жуда аниқ бўлиб туриши керак. Зотан баъзан шу аниқлик бир оз заифлашгандай, хиралашгандай ва асл мақсадга (муҳолифларнинг разил мақсад ва ҳара-

¹ А. М. Горький. Соч., т. 30, стр. 91—92.

катларини қаттиқ қоралаш ҳам фош қилишга!) бир оз путур етказгандай бўлади.

Асардаги кўп персонажлар завод билан, кашфиёт масаласи билан боғлиқдирлар. Шунинг учун бевосита ишлаб чиқариш ва кашф этиш процесси, романтикаси, изланиш машаққатлари ва шодликлари керакли даражада кўрсатилганда, яна ҳам яхши бўларди.

Рашиднинг бобоси совчиликка Самарқандга келади, Дилафрўзнинг отаси, онаси розилик беришади. Бобо ва невара қайтиб Тошкентга келишади. Шундан кейин маълум ва асосли бўлмаган сабабга кўра ҳам йигит, қиз ҳам уларнинг оила аъзолари орасида бир қанча узоқ вақт мобайнида деярли ҳеч қандай боғланиш, алоқа бўлмайди, деярли сув қуйгандай. Бу, ғайри табиий нарса, айниқса икки ёшнинг севгиси беҳад эканлигини ва уларнинг оилаларидагиларнинг жуда яхши одамлар эканлигини ҳисобга олса!

Адиб анчагина чуқур ва мураккаб психологик кечинма лавҳаларини чизади. Уларнинг айримлари ҳақида сўзладик. Лола сайлидан кейин Рашиднинг Самарқандга келганидаги (150-бет.) лавҳа ҳам шундан шаҳодат беради муайян даражада. Лекин бир неча ерда, чунончи, лола сайлидан кейинги узоқ вақтлар ичида дили вайрон Дилафрўзнинг кечинмаларини, ўтказган бедор тунларининг ва алам тўла кунларини (мантиқан шундай бўлиши керак эди!) кўпроқ конкрет ва батафсилроқ кўрсатиш зарур эди. Уқувчи Саъдулла Отажоновнинг мазкур нарса юзасидан билдирган хоҳиши асослидир. Яна, денг, асардаги айниқса шу жой ва ситуация бадий жиҳатдан жуда зўр психологик лавҳалар яратишга кенг ҳамда қулай имконият беради. Бу, хусусан, қиссанинг охирига оид бўлганлиги учун ғоят фойдали бўларди. Бундай «қулай жойлар» анчагина бўлиб, уларнинг ҳаммасидан етарли даражада фойдаланилганда, асардаги психологизм кучайган бўларди.

Қиссанинг 104-саҳифасида адиб ёзади:

«Қиз боланинг юраги гўё гул капалагидек нафис ва нозик бўлади. Агар ана шу нозик қалбга ташқаридан бирон-бир қўполлик ёки иззат-нафсга тегишдек ноўрин иш қилинса, шундай қаттиқ, шундай шафқатсиз тошга айланадики, кейин уни ўз ҳолига келтириш мушкул ишдир».

Бундай нозик психологик анализ натижаси, бир то-

мондан, жуда тўғри. Лекин шу билан бирга, мазкур хулоса — баённинг охирига, «Бу шундай-ю, аммо баъзан ва баъзи ҳолларда ақлли сабрлилик етишмаса, ачинарли оқибатларга ҳам олиб келиши турган гап!..» деб қўшиб қўйилса, балки ёмон бўлмасди. Зотан, бу қоришиқли дунёда, бу зиддиятли ҳаётда, бу мураккаб характерли одамлар оламида қандай тасодифлар, ҳа, тасодифлар, қандай билмасдан қилиб қўйилган, кейин минг пушаймонлик келтирган ишлар, қандай бўҳтонлар ва тарқатилган мишмишлар бўлмайди ахир?! Бинобарин, тозалик ва тўғрилиқ ёнида сезгирлик ҳамда сабртоқат, матонат бўлса жуда яхши, албатта... Бу ҳар қандай мураккаб масаланинг тагига етиб, ёмон оқибатлардан сақланишга ёрдам беради.

Ниҳоят, вергул, тире ва нуқталар, уларнинг ўз ерлари ҳақида янада пишиқроқ ўйланса, бу ҳам фойдадан холи бўлмасди.

Бу асосан равнақ нуқсонларидан қатъий назар, адабиётимизда «Афросиёб гўзали» билан ҳам ўз ўрнига эга бўлиб олган ва янада яхши асарлар берадиган истеъдодли адибимизга катта ва оқ йўл тилаймиз.

31. I. 75 йил.

МУНДАРИЖА

Ҳам шодлик, ҳам табрик	5
Фахрланамиз сен билан*	9
Бебаҳодир аҳиллик, осудалик, ижодкорлик*	13
Офарин	20
Давримизнинг маъно ва мазмуни*	23
Қуёш эмадиганлар	34
Ҳамиша бирга, ҳамиша миннатдор	40
Қуёшга ўт очган газанда	49
Ижодкор даҳо ва Октябрь	55
Ленин даҳосининг парвози*	60
Мўъжизакор қудрат*	66
Шарқ, бу сенинг ҳам офтобингдир*	78
Қуёшдан юз ўгирганлар*	97
Олтин тўйга муносиб йиллар*	126
Замон билимга чорлайди*	130
Ҳамма довонга, ҳамма маррага*	137
Ассалом, эй умри азиз*	143
Баҳор муборак*	155
„Шаккарлаб“ ва нисенкор шоир*	163
Навойининг яна бир ҳаётномаси*	171
Халқчил даҳо*	211
Фалсафий тафаккур таронаси*	221
Асрлар оша—орамизда*	230
Декададан сўнг Москвани ўйлаб	237
Баҳоримиз ҳуснига ҳусн қўшганлар*	254
Ҳамиша қалбимиздасиз*	261
Ибратли ишларидан, сабоқли сўзларидан*	270
Инқилоб тонги*	284
Халқ қудрати*	295
„Ғолиблар“ бадийяти борасида*	314
Севинчнома*	328
Сир ва сехр тўла шоира*	330
Улкан санъаткорга тасанно*	345
Мактуб	348
Тасанно ва алвидо, азизим*	356
„Меъмор“*	359
Митти ҳикоят ва ажиб ривоят*	388

© Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977 й.

На узбекском языке

Вахид Захидов

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В III ТОМАХ

ТОМ II

Публицистика

Редактор *Х. Мансурова*
Рисом *А. Бобров*
Расмлар редактори *Н. Холиқов*
Техн. редактор *Э. Саидов*
Корректор *Ш. Соатова*

Босмахонага берилди 13/Х-76 й. Босишга рухсат этилди 18/1-77 й. Формати 84×108^{1/32} Босма л. 130. Шартли босма л 21,84. Нашр л. 21,3+01 вкл. Тиражи 5000. Р 09315. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 48—76

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича давлат комитетининг 1-босмахонасида №1 қорозга босилди. Тошкент Ҳамза кўчаси, 21. 1977 йил. Заказ № 152. Баҳоси 1 с. 42 т.